

Barcode : 99999990017502
Title - Sarasvatikanthabharana
Author - Borooah, Anundoram, ed
Language - Sanskrit
Pages - 426
Publication Year - 1884
Barcode EAN.UCC-13

SARASVATIKANTHABHARAVA.

Edited by

ANUNDORAM BOROOAH, B. A., B. C. &c.

WITH

A FEW NOTES.

AND

Extracts from Old Commentaries.

1884.

Re-issued from the edition of 1883.

CALCUTTA : T. P. BROTHERS 2-1 BAG BAZAR STREET,

LONDON TRÜBNER & Co. 57, LUDGATE HILL.

All Rights Reserved.

PRICE 5 RUPEES ONLY

SARASVAT/KANTILABHARANA.

Edited by

ANUNDORAM BOROOAH, B. A., B. C. S.

WITH

A FEW NOTES.

AND

Extracts from Old Commentaries.

1884.

Re-issued from the edition of 1883.

CUTTACK : T. P. BROTHERS 2-1 BAG BAZAR STREET.

LONDON : TRÜBNER & Co. 57, LUDGATE HILL.

All Rights Reserved.

PRICE 5 RUPEES ONLY.

28659

सरस्वतीकण्ठाभरणम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

- ध्वनिर्वर्णः पदं वाक्य मित्यासदचतुष्टयम् ।•
- यस्याः सूक्ष्मातिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्यहे ॥ १ ॥
- विदोषं गुणवत् काव्य मलङ्कारैरलंकृतम् ।•
- रसान्वितं कविः कुर्वन् कौर्त्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥ २ ॥
- दोषाः पदानां वाक्यानां वाक्यार्थानां च षोडश ।
- हेयाः काव्ये कवीन्द्रैर्ये तानेवादौ प्रचक्ष्यहे ॥ ३ ॥
- असाधु चाप्रयुक्तञ्च कष्टञ्चानर्थकञ्च यत् ।
- अन्यार्थकमप्युष्टार्थं मसमर्थं तथैवच ॥ ४ ॥
- अप्रतीतं मय क्लिष्टं गूढं नेयार्थमेवच ।
- सन्दिग्धञ्च विरुद्धञ्च प्रोक्तं यच्चाप्रयोजकम् ॥ ५ ॥
- देव्यग्राम्यमिति स्पष्टा दोषा मुत्रः पदसंश्रयाः ।
- अथैषां लक्षणं सम्यक् सोदाहरणमुच्यते ॥ ६ ॥
- शब्दशास्त्रविरुद्धं यत् तदसाधु प्रचक्षते ।

यथा, — भूरिभारभराक्रान्तं बाधति स्कन्ध एष ते ।

तथा न बाधते स्कन्धो यथा बाधति बाधते ॥

• तत्र बाधतेरात्मनेपदित्वाद्बाधते इति स्थान्न पुनर्बाधतीति ।•

• कविभिर्न प्रयुक्तं यद् अप्रयुक्तं तदुच्यते ॥ ७ ॥ •

• यथा, — कामचीकमथा, कैमौ त्वामजिहासकीमिषन् ।

सरस्वतीकण्ठाभरणं ।

स सस्ति किं वचन्तीमे शं वः कस्वं धरिषप्रति ॥

अदाचोक्तमथाः अजिह्वाकौयिषन् सस्ति वचन्ति धरिषप्रति शस्वःकस्व-
मिति शब्दानुशासनसिद्धान्यपि कविभिर्न प्रयुज्यन्ते ।

पदं श्रुतेरसुखदं कष्टमित्यभिगृह्यतम् ।

यथा,—वर्षष्टि जलदो यत्र तत्र दृष्टि चातकः ।

पोफुल्लिनीपः कालोऽयं चर्कति हृदयं मम ॥

अत्र वर्षष्ट्यादीनि क्रियापदानि श्रुत्यसुखदानि श्रूयन्ते ।

पादपूरणं मात्राये मनथेकमुदाहृतम् ॥ ८ ॥

यथा,—विभर्त्ति यश्च देहाङ्घ्रिं प्रियामिन्दुं हि मूर्ध्नि ।

स वै देवः खलु त्वान्तु पुनातु मदनान्तकः ॥

अत्र च हि वै खलु तु इत्येतानि पादानेव पूरयन्ति ।

रूढिचुप्रतं पदं यत्तु तदन्यार्थमिति श्रुतं ।

यथा, विभजन्ते न ये भूपमालभन्ते न ते श्रियम् ।

आवहन्ति न ते दुःखं प्रस्मरन्ति न ये प्रियाम् ॥

अत्र विभजतेर्वण्टने आलभतेर्मार्गणे आवहतेः करणे प्रस्मरते विस्मरणे
रूढिः । न तु विशेषसेवायामभितोलाभे समन्ताद्वहने प्रकृष्टस्मरणे चेति ।

यत्तु तुच्छाभिधेयं स्यादपुष्टार्थं तदुच्यते ॥ ९ ॥

यथा,—शताङ्घ्रिपञ्चाशभुजो द्वादशाङ्घ्रिर्लोचनः ।

त्रिंशत्यङ्घ्रिर्मूर्ध्नि वः पुनातु मदनान्तकः ॥

अत्र दशबाहुः स्त्रिलोचनः पञ्चवक्त्र इति तुच्छमेवाभिधेयम् अतुच्छशब्दे
रुक्तमिति अपुष्टार्थम् ॥

अरुद्रतं पदं यत्तदसमर्थं तदुच्यते ।

यथा,—जगन्मलप्रदं तारक्यं वर्षति वारिधिः ।

इदं वंछित मश्वानां ककुद्धानेष हेषते ॥

अत्र जलधरो मेघः, वारिधिः समुद्रः, वंछितं गजानां, हे पित्तमश्वानामि-
ति लोकप्रसिद्धं, तदिह समुद्रमेघाश्च वृषभविषयतया प्रयुज्यमानं मस-
ङ्गार्थत्वाद्वाचकमित्यसमर्थम् ।

अप्रतीतं तदुद्दिष्टं प्रसिद्धं शास्त्र एव यत् ॥ १० ॥

यथा,—किं भाषितेन बद्धना रूपस्कन्धस्य सन्ति मे न गुणाः ।

गुणनान्तरीयकं च प्रमेति न तेऽस्तुत्रपालम्भः ॥

अत्र रूपस्कन्धनान्तरीयकशब्दयोः । शास्त्र एव प्रसिद्धत्वादन्यत्राप्रतीय-
मानयोः प्रयोगादिदमप्रतीतम् ॥

दरे यस्यार्थसंवित्तिः क्लिष्टं नेष्टं हि तत् सताम् ।

यथा,—विजितात्मभवद्वेषि गुरुपादहतो जनः ।

हिमापहामित्रधरैः व्याप्तं व्योमाऽभिनन्दति ॥

अत्र विना गुरुत्वता जित इन्द्रास्यात्मभवोऽर्जुन स्तस्य हृषी कर्णस्तस्य
गुरुः सूर्यश्च स्तस्यपादै रभिहतो लोकः आकाश अभिनन्दति । कीदृशं,
हिमापहो ब्रह्मिः तस्यामित्रो जलं तद्धारयन्ति ये मेघास्तै व्योम मिति
व्यवहिवार्थप्रत्ययं क्लिष्ट मेतत् ॥

गूढार्थं मप्रसिद्धार्थप्रयोगं वृण्वते बुधाः ॥ ११ ॥

यथा,—सहस्रगोरिवानीकं भवतो दुःसहं परैः ।

हरैरिव तवाभान्ति नान्यतेजांसि तेजसि ॥

अत्र सहस्रगुणशब्देन सहस्राक्ष उक्तः । न च गोशब्दस्याक्षिण भूयसी प्रसिद्धिः ।
हरिशब्देन च सहस्रांशुः । सोऽपि तेन न नाम्ना बद्धभिरुच्यते इति
गूढत्वम् ॥

स्वसङ्केतप्रकृतार्थं नेयार्थमिति कथ्यते ।

सरस्वतीकण्ठाभरणं ।

यथा,—मुखांशवन्तमास्थाय विमुक्तपशुपङ्क्तिना ।

• पङ्क्त्यानेकजनामध्रतुका जित उलूकजित् ॥

अत्र पङ्क्तिशब्देन दशसंख्या अनेकजनानामेत्यनेन चक्रं धृत्यनेन रथः ताभ्यां दशरथः । तस्य तुक् बालको लक्ष्मणं तेन जितः उलूकजित् इन्द्रजित् । किं कृत्वा मुखांशवन्तमास्थाय हनूमन्तं किम्भूतेन विमुक्तपशुपङ्क्तिना विमुक्तेषुपङ्क्तिना । अत्र पशुशब्देन गोशब्दोलक्ष्यते तेन इन्द्रपवः । तदिदं स्वसङ्केतकल्पितार्थं नेयार्थमुच्यते ॥

न यत् पदं निश्चयश्रुत् सन्दिग्धमिति तद्विदुः ॥ १२ ॥

यथा,—नीलो लोहितमूर्त्तिर्धो दहत्यन्ते जगत्त्रयम् ।

स एष हि महादेवस्त्रिषु लोकेषु पूज्यते ॥

अत्र त्रिहिरर्कः शिवो वेति न निश्चीयते ॥

• विरुद्धं विपरीतार्थं प्रकल्पनमिहोच्यते ।

यथा,—अनुत्तमानुभावस्य परैरपि हितौजसः ॥

अकार्यसुहृदोऽस्माकमपूर्वास्तव कीर्त्तयः ॥

अत्रानुत्तमश्रुत्यनेन ययोत्कृष्टस्तथापकृष्टोऽपि । अपिहितमित्यनेन यथानाच्छादितं तथाच्छादितमपि । अकार्यसुहृदित्यनेन यथा कार्यमन्तरेण यः सुहृदेवमकार्येयः सुहृत् सोऽप्युच्यते । अपूर्वाः कीर्त्तय इत्यनेन यथाङ्गुताः कीर्त्तय एवमकीर्त्तयोऽप्युच्यन्ते ॥

अप्रयोजकमित्यान्तरविशेषविधायकम् ॥ १३ ॥

यथा,—तमालश्यामलक्षारमत्यच्छमतिफेनिलम् ।

फालेन लङ्घयामास हनूमन्नेषसागरम् ॥

अत्र तमालश्यामलमित्यादीनि सागरविशेषणानि लङ्घनेन हनूमतोऽतिशयं सूचयन्ति ॥

तद्देश्यमिति निर्दिष्टं यद्वुप्रत्पत्तिमत्पदम् ।

यथा,-- गल्लो लावणप्रतल्लो ते ललहो लडहो भुजौ ।

नेत्रे वोसट्टकन्दोदुमोदुयितसखे सखि ॥

अत्र गल्लतल्लादयः शब्दा अव्युत्पत्तिमन्तो देश्यां दृश्यन्ते

अश्लीलामङ्गलघृणावदर्थं ग्रास्यसूचयते ॥ १४ ॥

अत्राश्लीलमसभ्यार्थं मसभ्यार्थान्तरञ्च यत् ।

असभ्यस्मृतिहेतुश्च त्रिविधं परिपठयते ॥ १५ ॥

तेष्वसभ्यार्थं यथा,

कृत्वाकारशिराः शिरालसरलस्थूलं प्रकाण्डो महान्

मर्थं भानुसुताभ्रसिन्धुविपुलाभोगो वटः पातु वः ।

कायैकत्रे विकटप्रस्फुरितमहाजङ्घंमहोसुप्तयोः

यः खण्डेन्दुकिरीटकौठभजितोः काटश्चियं कर्षति ॥

तदेतच्छ्रुत्वाकारशिराः काटइत्यादेरसभ्यार्थत्वादसभ्यार्थम् ॥

असभ्यार्थान्तरं ॥ यथा,

विद्यामभ्यसतो रात्रावेति या भवतः प्रिया ।

वनिता गुह्यकेशानां कथं ते पेलवं धनम् ।

तदेतद् या भवतः प्रिया वनितागुह्यकेशानां पेलवंधन शब्दानाम-

सभ्यार्थान्तरत्वादसभ्यार्थान्तरम् ॥ असभ्यस्मृतिहेतुर्यथा,

उत्कम्पयसि मां चूत पिकृवाक्काटवेन किम् ।

कृतः कृकाटिकापान्तेपादः प्राणेन यास्यता ॥

तदिदं काटवकृकाटिकापदयो रसभ्यस्मृतिहेतुत्वादसभ्यस्मृतिहेतुः ।

लोकेषु यदशस्तार्थं मशस्तार्थान्तरञ्च यत् ।

अशस्तस्मृतिहेतुश्चामङ्गलार्थं त्रिधैव तत् ॥ १६ ॥

तेष्वशस्तार्थं यथा

खेटके भक्तसूपस्य 'वलभ्याः पतनसत्र च ।

अष्टमोऽहं मरिष्यामि हे हले भाषितस्य च ॥

अत्र मरिष्यामीति पदमशस्तार्थं ।

अशस्तार्थान्तरं यथा ।

प्रवासयति यः कान्तं वसन्ते गृहसंस्थितम् ।

विना शपथदानेन पिशाची सा न चाङ्गना ॥

अत्र प्रवासयति संस्थितं विनाशपथदानेन पिशाचीपदानामशस्तार्थान्तरत्वम् ।

अशस्तस्मृतिहेतु र्यथा,

मारीचोऽयं मुनिर्यस्य कृत्याः कालान्तकालये ।

यस्या संक्रन्दनादीनां सुतानामाप्तयेऽभवन् ॥

अत्र मारीच कृत्या कालान्तक संक्रन्दन पदानामशस्तार्थस्मृतिहेतुत्वं ।

पदमर्थं घृणावन्तं यदाहार्यान्तरञ्च यत् ।

घृणावत् स्मृतिहेतुर्यत् तद्घृणावदिह त्रिधा ॥ १७ ॥

तेषु घृणावदर्थं यथा,

पर्हते हृदते स्तन्यं वमत्येव स्तनन्धयः ।

मुञ्जत्कौति निष्ठौवत्यात्तगर्भा पुनर्बधूः ॥

अत्र पर्हते हृदते वसति निष्ठौवति इति शब्दानां घृणावदर्थत्वम् ।

घृणावदर्थान्तरं यथा ।

वाष्पक्लिन्नाविमौ गण्डौ विपूयापाण्डुरौ तव ।

प्रियोऽग्रे विष्ठितः पुत्रिः स्मितवर्चोभि रर्चति ।

अत्र क्लिन्न गण्ड विपूय विष्ठित 'वर्चः' पदानां घृणावदर्थान्तरत्वम् ॥

घृणावत्स्मृतिहेतु र्यथा ।

प्रत्यार्द्रयन्तो रूढानि मदनेषु व्रणानि नः ।

हृदयं क्लेदयन्तरे ते पुरीषण्डमहाद्रुमाः ॥

अत्र रुढवर्णपुरीषण्डपदानां घृणावत्स्मृतिहेतुत्वं ।

शब्दहीनं क्रमभ्रष्टं विसन्धि पुनरुक्तिमत् ।

व्याकीर्णं वाक्यसङ्कीर्णं मपदं वाक्यगर्भितं ॥ १८ ॥

द्वे भिन्नलिङ्गवचने द्वे च नूनाधिकोपमे ।

भग्नच्छन्दोयती च द्वे अशरीरमरीतिमत् ॥ १९ ॥

वाक्यसैत्रते महादोषाः षोडशैव प्रकीर्त्तिताः ।

अथैषां लक्ष्य संक्षेपात् सनिदर्शनमुच्यते ॥ २० ॥

उच्यते शब्दहीनं तद्वाक्यं यदपशब्दकम् ।

यथा,—नौरन्ध्रं गमितवति क्षयं पृषत्कैः

भूतानामधिपतिना शिलाविताने ।

गाण्डीधौ कनकशिलानिभं भुजाभ्याम्

आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥

अत्र गमितवतीति क्तवतोः कर्मणि, आजघ्न इति आत्मनेपदस्य अस्वाङ्गकर्मणि प्रयोगादपशब्दौ । तौ च शिलावितानत्रयवक्षःसंभन्धाद्वाक्यदोषौ जायमानौ असाधुनान्नः पददोषाद्भिद्येते ।

क्रमभ्रष्टं भवेदार्थो शाब्दो वा यत्र न क्रमः ॥ २१ ॥

यथा,—तुरङ्गमथ मातङ्गं प्रयच्छास्मै मदालसं ।

कान्तिप्रतापो भवतः सूर्यर्चाचन्द्रमसोः समौ ॥

अत्र मातङ्गमथ तुरङ्गमिति वक्तव्ये तुरङ्गमथ मातङ्गमित्यर्थः, कान्तिप्रतापो चोक्ता सूर्यर्चाचन्द्रमसोः समाविति शाब्दः क्रमभ्रंशो लक्ष्यते ।

विसंहितो विरूपो वा यस्य सन्धि विसन्धिर्नैतत् ॥

यथा,—मेधानिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने ।

मञ्जुर्धुङ्गमगर्भासौ तर्वाल्युर्वी विधूयते ॥

इत्यादौ तु विरूपसन्धागं विसन्धिः ।

सरस्वतीकण्ठाभरणं ।

पदं पदार्थश्चाभिन्नौ यत्र तत् पुनरुक्तिमत् ॥ २२ ॥

यथा,—उत्कामुन्मनयन्तरेते बालां तदलकत्विषः ।

अम्भोधरा स्तडित्वन्तो गम्भीराः स्तनयितृवः ॥

अत्र उत्काम् उन्मनयन्ति इत्यर्थपुनरुक्तिम् । गम्भीराः स्तनयितृव इति शब्दपुनरुक्तिम् ।

व्याकीर्णं तन्मिथो यस्मिन् विभक्तीनामसङ्गतिः ।

यथा,—दण्डे चुस्यति पद्मिन्या हंसः कर्कशकण्टके ।

मुखं वल्गुरवं कुर्वन् तुण्डेनाङ्गानि घट्टयन् ॥

अत्र कर्कशकण्टके दण्डेऽङ्गानि घट्टयन् हंसः पद्मिन्या मुखं चुस्यतीति वक्तव्ये यथानिर्दिष्टरूपे विधटितविभक्तिकत्वाद् व्याकीर्णं ।

वाक्यान्तरपदैर्मिश्रं सङ्कीर्णमिति तद्विदुः ॥ २३ ॥

यथा,—काञ्चं खाञ्चइ खुहिञ्चो कूरं फेलेइ णिभ्भरं कठ्ठो ।

सूणञ्चं गेहणइ कण्ठे हक्केइञ्च णत्तिञ्चं ठेरो ॥

अत्र काकं क्षिपति कूरं खादति कण्ठे नभारं गृह्णाति श्वाभं भोजयति इत्यादौ वक्तव्ये यथोक्तपदविन्यासः सङ्कीर्णप्रते ।

विभिन्न प्रकृतिस्थादि पदयुक्तप्रपदं विदुः ॥

यथा,—आउज्जञ्च पिट्ठिञ्चए जह कुक्कुलिणा ममज् भत्ताले ।

पेक्कन्तह लाल्लकलणिञ्चा ह हा कस्स कन्देमि ॥

तदेतत् प्रकृतिस्थकोमलकठोराणां नागरोपनागराणां ग्रास्थानां वा पदानामयुक्तेरपदं ॥

वाक्यान्तरसगर्भं यत्तदाहुर्वाक्यगर्भितं ॥ २४ ॥

यथा,—योग्यो यस्ते पुत्र सोऽयं दशवदन लक्षणेन मया ।

रक्षेन्न यदि शक्ति मृत्युप्रवशं नीयते विवशः ॥

अत्र योग्यो य स्ते पुत्रो लक्ष्मणेन मया मृतुप्रवशं नीयते इति वाक्यस्य
रक्षेनं यदि शक्तिरिति वाक्यान्तरेण सगर्भत्वाद्गर्भितं ।

यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा भिन्नलिङ्गं तदुच्यते ।

भवेत्तद्विन्नवचनं यद्विन्नवचनोपमं ॥ २५ ॥

यथा,—अविगाह्योऽसि नारीणामनन्यवृत्तामपि ।

विषमोपलभिन्नोर्मिरापगेवोत्तितीर्षतः ॥

अत्रापगेव त्वमविगाह्योऽसीति लिङ्गभेदः । नारीणामुत्तितीर्षत इति
लिङ्गभेदो वचनभेदश्च ॥ तदिदं द्वयोरेकमेवोदाहरणं ।

अथ भिन्नलिङ्गस्यैव यथा,

वाग्मीव विमलं व्योम हंसीव धवलः शशी ।

शशिलेखेव हंसोऽयं, हंस्यालिरिव ते यशः ॥

भिन्नवचनस्यैव यथा,

सरांसीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी ।

शशीव धवला हंसा हंसीव धवला दिशः ॥

न्यूनोपममिह न्यूनमुपमानविशेषणैः ।

यथा,—संह्रज्जक्कवाअजुआ विअसिअकमला मुणालसंच्छणा ।

वावो वज्जव्व रोज्जणविलित्तथणआ सुहावेइ ॥

अत्र नेत्रबाहूपमापदानां बधूविशेषणत्वेनानुक्तत्वाद्विदं न्यूनोपमं ।

अधिकं यत् पुनस्तैः स्यात्तदाह्वरधिकोपमम् ॥ २६ ॥

यथा,—अहिणवमणहरविरइअवलअविहसा विहाइ णववज्जआ ।

कुन्दलएव्व समुप्पुल्लेगुज्जपरिणित्तभमरन्नणा ॥

इदं भ्रमरगणस्योपमानविशेषणसंक्रादधिकोपमं ।

भग्नच्छन्द इति प्राञ्ज र्यच्छन्दोभङ्गवद्वचः ।

यथा, यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेव धीरो विज्ञात्य प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥

अत्र पञ्चसवर्णस्य लघोः स्थाने गुरोः करणाच्छन्दोभङ्गः ।

अस्थाने विरतिर्यस्य तत्तु भग्नयतीष्यते ॥ २७ ॥

यथा,—ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रादिगीर्वाणवन्द्यो भक्तानां भूयाच्छ्रिये चन्द्रचूडः ।

स्त्रीणां संगीतं समाकर्णयन् केददस्ताम्भोदं सदोऽध्यास्तं दैवः ॥

अत्र चतुर्थस्थाने यतौ कर्त्तव्यायां तदन्यत्र यतिकरणाद् भग्नयतीदं ॥

क्रियापदविहीनं यदशरीरं तदुच्यते ।

यथा,—सेलसुआरुद्धं मुद्गाणा बद्धमुद्धससिलेहम् ।

सौसपरिट्टिअगङ्गं संजापणञ्चं पमहणाहं ॥

क्रियापदाभावादशरीरमिदं ।

गुणानां दृश्यते यत्र श्लेषादीनां विपर्ययः ॥ २८ ॥

अरीतिमदिति प्राञ्जस्तत्तिधैव प्रचक्षते ।

शब्दार्थोभययोगसत्र प्राधान्यात् प्रथमं त्रिधा ॥ २९ ॥

भूत्वा श्लेषादियोगेन पुनस्त्रोधोपजायते ।

अत्र यः श्लेषसमता सौकुमार्यत्रविपर्ययः ॥ ३० ॥

शब्दप्रधानमाञ्जस्तमरीतिमतिदूषणं ॥

तत्र । विपर्ययेण श्लेषस्य संदर्भः शिथिलो भवेत् ॥ ३१ ॥

यथा,—आलीयं मालतीमाला लोलालिकलिला मनः ।

निर्मूलयति मे मूलात्तमालमलिने वने ॥

अत्र भिन्नानामपि पदानां एकपदताप्रतिभासहेतुरनतिकोमलो

बन्धविशेषः श्लेषः । तद्विपर्ययेण शब्दप्रधानोऽयं श्लेषविपर्ययः ॥

भवेत् स एव विषमः समताया विपर्ययात् ।

यथा,—कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।

उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्भराम्भःकणोक्षितः ॥

अत्र पूर्वाद्धस्य मृदुबन्धत्वादुत्तराद्धस्य च गाढबन्धत्वात् समबन्धेषु
विषममिति विषमो नाम शब्दप्रधानः समताविपर्ययो दोषः ॥

सौकुमार्यविपर्यासात् कठोर उपजायते ॥ ३२ ॥

यथा,—असितर्तितुगद्विच्छित् स्वःचितां पतिरद्विष्टक् ।

अमिद्धिः शुभ्रहृष्टै द्विपो जेघ्नीयिषीष्टं वः ॥

अत्रातिकठोरत्वादसौकुमार्यं सुप्रतीतमेव ।

या तु कान्तिप्रसादार्थव्यक्तीनामन्यथा स्थितिः ।

अर्थप्रधानः प्रोक्तः स वाक्ये गुणविपर्ययः ॥ ३३ ॥

अप्रसन्नं भवेद्वाक्यं प्रसादस्य विपर्ययात् ॥

यथा,—अनङ्गकमलचक्रे मयमाना मरालिका ।

यस्या नन्त्यर्जुनाब्जसदृक्षाङ्को वलक्षगुः ॥

अत्र शब्दानामनतिप्रसिद्धार्थत्वादप्रसन्नत्वमिति सोऽयमर्थप्रधानः
प्रसादविपर्ययो दोषः ॥

वाक्यं भवति नेयार्थं मर्थव्यक्तेर्विपर्ययात् ॥ ३४ ॥

यथा,—महौ महावराहेण लोहितादुद्धृतोदधेः ॥

इतीयत्येव निर्दिष्टे नेया लौहित्यहेतवः ॥

तदिदं निगदेनैव व्याख्यातमित्यर्थप्रधानोऽयमर्थव्यक्तिविपर्ययः ॥

कान्तेर्विपर्ययाद्वाक्यं आम्रमित्यपदिश्यते ।

यथा,—विरहे ते विषीदन्तं निषीदन्तं तवान्तिके ।

कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथं ॥

इदमुक्तेर्गाम्यतया कान्तिहीनमित्यर्थप्रधानोऽयं कान्तिविपर्ययोदोषः ॥

ओजोमाधुर्यमौदार्यं न प्रकर्षाय जायते ॥ ३५ ॥

यस्मिंस्तमाङ्गरुभयप्रधानं तद् विपर्ययात् ।

वाक्ये यः खण्डयन् रीतिं भवत्योजोविपर्ययः ॥

असमस्तमिति प्राञ्ज दोषं तमिह तद्विदः ॥ ३६ ॥

यथा,—स्मरः खरः खलः कान्तः कायः कोपधनः कृशः ।

चुप्रतो मानोऽधिको रागो मोहो जातोऽसवो गताः ॥

अत्र सत्यसमस्तपदाभिधाने, सत्यपि चार्थस्य सौकुमार्ये श्लेषादिगुणसाम-
ग्र्यभावान्न वैदर्भी रीतिः । नापि यथोक्तलक्षणा भावाद्भौडीयादय इति ।
खण्डितरीतित्वादयमोजोविपर्ययः शब्दार्थप्रधानो गुणविपर्ययो दोषो
भवति ॥ यदाह ॥

इत्यादिवन्धपारुषं शैथिल्यञ्च नियच्छति ।

अतो नैनमनुप्रासं दाक्षिणात्याः प्रयुञ्जते ॥ ३७ ॥

माधुर्यव्यत्ययो यस्तु जायते रीतिखण्डनात् ।

तदनिर्वूढमितुक्तं काव्यसर्वस्ववेदिभिः ॥ ३८ ॥

यथा,—नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।

विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥

अत्र नखिनां नदीनाञ्चेति षष्ठ्यन्ताच्चकारेण रीतेरुपक्रमे शृङ्गिणां
शस्त्रपाणिनामिति चकारानिर्वाहात् स्त्रीषु राजकुलेषु चेति षष्ठीपरि-
त्यागादमधुरार्थत्वाच्च माधुर्यविपर्ययनामायं शब्दार्थप्रधानो गुणविप-
र्ययो दोषः ॥ यदाह ॥

मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।

येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ ३९ ॥

यथा कथाचिच्छ्रुत्या यत् समानमनुभूयते ।

तद्रूपा हि पदासक्तिः सानुप्रासा रसावहा ॥ ४० ॥

यस्तु रीतेरनिर्वाहादौदार्यस्य विपर्ययः ।

वाक्यं तदनलङ्कारमलङ्कारविदो विदुः ॥ ४१ ॥

यथा,—दीर्घपुच्छश्चतुष्पादः ककुद्भान् लम्बकज्वलः ।

गोरपतंत्र बलीवर्दं स्तृणमन्ति मुखेन सः ॥

तदिदमपुष्टार्थत्वादनृतकृष्टविशेषणमनुदारं निरलङ्कारमाचक्षते सोऽय-
मौद्धार्यविपर्यययो नाम शब्दार्थप्रधानो गुणविपर्यययो दोषः ॥ यदाह ।

श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं वाक्यमिष्यते ।

यथा लीलाब्जजक्रीडासरोहेमाङ्गदादयः ॥ ४२ ॥

उत्कर्षवान् गुणः कश्चिदुक्तेर्यस्मिन् प्रतीयते ।

तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्वतिः ॥ ४३ ॥

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपव्रामम् ।

खिन्नं चैवातिमात्रञ्च परुषं विरसं तथा ॥ ४४ ॥

हीनोपमं भवेच्चान्यदधिकोपममेव च ।

असद्वत्तोपमं चान्यदप्रसिद्धोपमं तथा ॥ ४५ ॥

निरलङ्कारमश्लीलं विरुद्धमिति षोडश ।

उक्ता वाक्यार्थजा दोषास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ४६ ॥

समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थं वचः स्मृतम् ।

यथा,—जङ्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि ।

तं ब्राह्मणो पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लघुनस्य कोऽर्थः ॥

अत्र समुदायार्थः कोऽपि नास्तीत्यपार्थमिदं ॥

व्यर्थमाङ्गतायं यद् यच्च स्थान्निष्प्रयोजकं ॥ ४७ ॥

यथा,—आंहिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः ।

स्वामहौषीतनुं वङ्गौ दृष्ट्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥

अत्रांहिषातां दृष्ट्वेत्याभ्यामेव ताविति, रघुव्याघ्रावित्यनेनैव राम-

लक्ष्मणाविति, तनुमित्यनेनैव स्वामिति, अहौषीदित्यनेनैव वङ्गा-

विति गम्यत इति गतार्थत्वं । नच शरभङ्गाश्रमगमनं तनुहोमो वाग्रतः

कथाशरीरोपयोगीति निष्प्रयोजकत्वं । अतोऽयं व्यर्थनामा वाक्यस्य
महावाक्यस्य च दोषो भवति । आथर्वा च वृत्तत्रा लब्धस्य शास्त्रेतिहा-
सादौ शब्दवृत्तत्रा भणनमपौनरुक्तत्रायेतत्रार्थपुनरुक्तेर्भिद्यते ॥

उक्तप्रभिन्नार्थमेकार्थं

यथा,—प्रसाधितसत्राय सुरद्विषोऽभूदन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।
वपुषत्रशेषेऽखिललोककान्ता सानन्यकान्ता ह्युरसीतरा तु ॥
इतुप्रक्तैकार्थमेवाह ।

कपाटविस्तीर्णमनोरमोरः स्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य ।
आलिङ्गिताशेषजना बभूव सर्वाङ्गसङ्गिन्यपरैव लक्ष्मीः ॥
प्रनयोः श्लोकयो रभिन्नार्थं मेकं वाक्यं महावाक्ये दुषप्रति ।

सन्दिग्धार्थं ससंशयं ।

यथा,—मनोरथप्रियालोकरसलोलेक्षणे सखि ।

आराहृत्तिरियं माता न क्षमा द्रष्टुमीदृशीं ॥
अत्रारात्प्रभृतिशब्दानामुभयार्थत्वान्माता द्रक्ष्यति नवेति सन्दिग्धं ।

वाक्यं यत्तु क्रमभ्रष्टं तदपक्रममुच्यते ॥ ४८ ॥

यथा,—काराविजण खड्गं गामज्जो मज्जिआं अजिमिआ ।

एककन्तं तिहिवारे जोइसिआं पच्छिउं चलिआ ॥

अत्र क्षुरकर्मणोऽनन्तरं नक्षत्रादिप्रश्नादिदमपक्रमं ।

जात्यादुपक्तावनिर्वृण्ढं खिन्नमाज्जं महाधियः ।

यथा,—विवाहिञ्ज एववज्जआ सासुरअं दोलिआ इणिज्जन्ती ।

रोअइदि अरोतं संठवेइ पासेण वच्चन्तो ॥

अत्र प्रक्रान्तस्य नवपरिणयवतीस्वरूपभणनसत्रानिर्वृण्ढत्वात् खिन्नत्वम् ।

यत् सर्वलोकातीतार्थमतिमात्रं तदुच्यते ॥ ४९ ॥

यथा,—भृङ्गेण कलिकाकोषस्तथा भृशमपौड्रतं ।

ववर्ष विपिनोत्सङ्गे गोष्पदप्रं यथा मधु ॥

अत्र कलिकाकोषे गोष्पदप्रमधुवर्षसप्रासम्भवादतिमात्रत्वं ।

यत्तक्रूरार्थं मत्थर्थं परुषन्तु तदुच्यते ।

यथा,—खाहि विसं पित्र्यं मुत्तं निज्जसु मारीअ पडउ दे वज्जे ।

दन्तखण्डिअथणआ खिविज्जण सुत्तं सवइ माआ ॥

अत्र खाद विष मित्यादौनां क्रूरार्थानामभिधानात् पारुषं ।

अप्रस्तुतरसं यत् सप्राद्विरसं तन्निगद्यते ॥ ५० ॥

यथा,—तव वनवासोऽनुचितः पितृमरणशुचं जहौहि किं तपसा ।

सफलं ययौ वनमेतत् सममनुरक्तेन सुतनु र्मया ॥

अत्र पितृमरणसन्तप्तायाः सम्भोगप्रवर्त्तनमप्रकृतरसत्वाद्विरसं ॥

हीनं यतोपमानं सप्रात्तत्तु हीनोपमं स्मृतं ।

यथा,—क्वचिदग्रे प्रसरता क्वचिदायत्यनिघ्नता ।

शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषत्कुलं ॥

अत्र शौर्यप्रशालिनः शुनोपमितत्वाद्धीनोपममिदम् ।

तदेव यस्मिन्नधिकं तद्भवेदधिकोपमं ॥ ५१ ॥

यथा,—अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥

अत्र चक्रवाकस्य जगत्स्रष्टा ब्रह्मणा उपमितत्वादधिकोपममिदं ।

यत्तु तुल्योपमानं तद्वदन्तप्रसङ्गोपमं ।

यथा,—णमहं हरं रोसाणलणिहद्धमुद्धमम्महसरीरं ।

वित्थअणिअम्भणिग्गअगङ्गासोत्तं व हिमवन्तं ॥

अत्र कोपानलनिर्दग्धमुग्धमन्मथशरीरस्य हरस्य नितम्बनिर्गतस्त्र्योतसा

हिमवद्गिरिणा सहासां दृश्यादिदमसदृशोपमं ।

अप्रसिद्धोपमानं यदप्रसिद्धोपमं हि तत् ॥ ५२ ॥

यथा,—कुमुदमिव मुखं तस्रा गौरिव महिषः शशीव वाक्प्रमिदं ।

शरदिव भाति तरुणो विकसितपुलकोत्करा सेयमिति ॥

अत्र कुमुदमुखयो गौर्महिषयो वाक्प्रशशिनोश्च प्रतीयमाने शरत्तरु-
णो आभिधीयमाने सादृश्ये उपमानोपमेयभावस्राप्रसिद्धत्वादप्रसिद्धो-
पममिदं ।

यदलङ्कारहीनं तन्निरलङ्कारमुच्यते ।

यथा,—कोला खणन्ति गोत्थं गिद्धा खात्रन्ति मउत्रमंसद्वं ।

उलुआ हणन्ति काए काआ उलुए वि वात्रन्ति ॥

अत्र कोलादेः स्वरूपाद्यनभिधानाज्जात्याद्यलङ्कारासम्भवे निरल-
ङ्कारनामायं वाक्यार्थदोषः । सविशेषणाद्गोरपत्यमित्यादेर्वाक्प्रदो-
षाद् भिद्यते ।

अश्लीलमिति निर्दिष्टमश्लीलार्थप्रतीतिकृत् ॥ ५३ ॥

यथा,—उद्यतसत्र परं हन्तुं स्तम्यसत्र विवरैपिणः ।

पतनं जायतेऽवश्यं कृच्छ्रेण पुनरुन्नतिः ॥

अत्रोद्यतसत्र परं हन्तुमिति सम्भोगारम्भविषया, स्तम्यसत्र विवरैपिण
इति वराङ्गविषया, पतनं जायतेऽवश्यमिति रेतोविसर्गविषया, कृच्छ्रेण
पुनरुन्नतिरिति नष्टरागप्रत्यानयनविषया अश्लीला वाक्यार्थविषया
प्रतीति भवति ।

विरुद्धं नाम तद् यत् विरोधस्त्रिविधो भवेत् ।

प्रत्यक्षेणानुमानेन तद्वदागमवर्त्मना ॥ ५४ ॥

यो देशकाललोकादिप्रतीपः कोऽपि दृश्यते ।

तमामनन्ति प्रत्यक्षविरोधं शब्दबुद्धयः ॥ ५५ ॥

तत्र देशविरोधो यथा,—

सुराष्ट्रेष्वस्ति नगरी मथुरा नाम विष्णुता ।

अक्षोटनारिकेराढ्या यदुपान्ताद्विभमयः ॥

अत्र सुराष्ट्रेषु मथुरा नाम नास्ति तत्पर्यन्ताद्विभूमिषु चाक्षोट-
नारिकेराणामभावात् । देशोऽद्विवनराष्ट्रादिरित्ययं देशकृतः प्रत्यक्ष-
विरोधः । कालविरोधो यथा,—

पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यङ्गि कुमुदती ।

मधुरत्फुल्लनिचूलो निदाघो मेघनिस्वनः ॥

अत्र पद्मिन्या नक्तं, कुमुदत्या अङ्गि, मधौ निचुलानामुन्निद्रत्वाद्यभावात्
निदाघश्च चामेघदुर्दिनत्वात् कालो नक्तं दिनत्तरे इति कालकृतोऽयं
प्रत्यक्षविरोधः । लोकविरोधो यथा,—

आधूतकेशरो हस्ती तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः ।

गुरुसारोऽयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥

अत्र हस्तिहयैरण्डखदिगाणां केशरादिसङ्गावस्य प्रत्यक्षेणानुपलम्भात्
जङ्गमः स्याद्वरो लोक इति लोककृतोऽयं प्रत्यक्षविरोधः ॥

युक्तप्रौचित्यप्रतिज्ञादिकृतो यस्मिन् ह कश्चन ।

अनुमानविरोधः स कविमुखैर् निर्गद्यते ॥ ५६ ॥

तत्र युक्तिविरुद्धं यथा ।

सुरहिमज्जपाणलम्पडभमरगणावद्धमण्डलीवन्धं ।

कस्म्य मणं णाणन्दइ कुम्भीपुठ्ठठिठ्ठां कमलं ॥

अत्र कूर्मपृष्ठकमलोद्गतेरयुक्तत्वाद् युक्तिविरुद्धमिदं ॥
औचित्यविरुद्धं यथा ।

पट्टं सुउत्तरिज्जेण पामरो पामरीए परिपुसइ ।

अङ्गुगङ्गाकूरकुम्भीभरेण सेउल्लिअं वअणं ॥

अत्र पामरस्य पट्टांशुकोत्तरीयभणनानौचित्याद् औचित्यविरुद्धमिदं ॥

प्रतिज्ञाविरुद्धं यथा,—

यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।

माता च मम बन्धुप्रासीत् स्मराभो ऽमुपमो भवान् ॥

अत्र स्वयं वक्तुरेव यावज्जीवमहं मौनीतत्रादिपदानामुक्त्या प्रतिवि-
रोधात् प्रतिज्ञाविरुद्धमिदं ॥

धर्मार्थकामशास्त्रादिविरोधः कोऽपि यो भवेत् ।

तमागमविरोधाख्यं दोषमाचक्षते बुधाः ॥ ५७ ॥

तेषु धर्मशास्त्रविरोधो यथा,—

असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरोः ।

स्वभावशुद्धस्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥

अत्रानुपनीतस्य वेदाध्ययनानधिकाराद्धर्मशास्त्रविरोधः ॥

अर्थशास्त्रविरोधो यथा ।

कामोपभोगसाकल्यफलो राज्ञां महीजयः ।

अहङ्कारेण जीयन्ते द्विषन्तः किं नयश्चिया ॥

अत्र महीजयस्य फलत्वेन कामोपभोगानामर्थशास्त्रकारैरननुमतत्वा-
च्छत्रुविजये चाहङ्कारस्याहेतुत्वादर्थशास्त्रविरोधः ॥

कामशास्त्रविरोधो यथा,—

तवोत्तरोष्ठे विम्बोष्ठि दशनाङ्को विराजते ।

पूर्णसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नग्रामः प्रवर्तते ॥

अत्रोत्तरोष्ठे दशनाङ्कस्य कामशास्त्रकारैरननुज्ञानात् कामशास्त्र-
विरोधः ॥ भिन्नग्रामाणां च पूर्णसप्तस्वरत्वानुपपत्तेः कलाविरोधोऽपि
तदङ्गत्वात् कामशास्त्रविरोध एव ॥

एवं पदानां वाक्यानां वाक्यार्थानाञ्च यः कविः ।

दोषान् हेयतया वेत्ति स काव्यं कर्तुमर्हति ॥ ५८ ॥

अलङ्कारतमपि आव्यं न काव्यं गुणवर्जितं ।

गुणयोगस्तयोस्तु स्थितौ गुणालङ्कारयोगयोः ॥ ५६ ॥

त्रिविधाश्च गुणाः कावेत्र भवन्ति कविसम्प्रदायैः ।

वाच्याश्चाभ्यन्तराश्चैव ये च वैशेषिका इति ॥ ६० ॥

वाच्याः शब्दगुणास्तेषु चान्तरास्तुर्थसंश्रयाः ।

वैशेषिकास्तु ते नूनं दोषत्वेऽपि हि ये गुणाः ॥ ६१ ॥

चतुर्विंशतिराख्यातास्तेषु ये शब्दसंश्रयाः ।

ते तावदभिधीयन्ते नामलक्षणयोगतः ॥ ६२ ॥

श्लेषः प्रसादः रम्यता माधुर्यं च सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिस्तथा कान्तिरुदारत्वमुदात्तता ॥ ६३ ॥

ओजस्तथान्यदौर्जित्यं प्रेयानय सुशब्दता ।

तद्वत् समाधिः सौक्ष्म्यञ्च गाम्भीर्यं च विस्तरः ॥ ६४ ॥

संक्षेपः संमैतत्त्वञ्च भाविकत्वं गतिस्तथा ।

रौतिरुक्तिस्तथा प्रौढिरथैषा लक्ष्म्यलक्षणे ॥ ६५ ॥

तत्र, गुणः सुश्लिष्टपदता श्लेष इत्यभिधीयते ।

यथा,—उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तदोपमीयेतं तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वचः ॥

अत्र भिन्नानामपि पदानामेकपदताप्रतिभासहेतुत्वेन सन्दर्भस्य सुश्लि-

ष्टत्वादयं श्लेषो नाम शब्दगुणः ॥

प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् स प्रसादो निगद्यते ॥ ६६ ॥

यथा,—गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुञ्जस्ताडितं

कायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमम्यमभ्यस्यतु ।

विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्लवैः ।

विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलजग्राबन्धमस्माद्धनुः ॥

अत्र गाहन्तां महिषा निपानसलिलमित्यादिप्रसिद्धार्थपदोपादानात्

प्रसादः ॥

यन्मृदुप्रस्फुटोन्मिग्वर्णबन्धविधिं प्रति ।

अत्रैपस्येण भणनं समता साभिधीयते ॥ ६७ ॥

यथा, यच्चन्द्रकोटिकरकोरकभारभाजि बभ्राम बभ्रुणि जटापटले हरस्य ।
तद्वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्जभात्कारडस्वरविराविं सुराप-
गाम्भः ॥

अत्रोपक्रमादासमाप्तिस्फुटबन्धसत्रनिर्वाहात् समत्वं ।

या पृथक्पदता वाकेत्र तन्माधुर्यमिति स्मृतं ।

यथा, स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथरोदविन्दवः ॥
अत्र पदेषु संहिताभावात् पृथक्पदत्वे माधुर्यं ।

अनिष्ठुराक्षरप्रायं सुकुमारमिति स्मृतं ॥ ६८ ॥

यथा,—मण्डलीकृत्य वर्द्धाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः ।

कलापिनः प्रवृत्त्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥

अत्र सर्वकोमलत्वे सति श्लेषविपर्ययदोषशैथिल्याभावाद् बाहुलेत्रन
वर्णानामनैष्ठुर्यप्रात् सौकुमार्यं ।

यत्र संपूर्णवाक्यतुमर्थव्यक्तिंवदन्ति तां ।

यथा,—वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ॥

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।

अत्र वाक्यपरिपूर्णतयार्थसमर्थकतादर्थ्यव्यक्तिः ।

यदुज्ज्वलशुं बन्धस्य कावेत्र सा कान्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥

यथा,—निरानन्दः कौन्दे मधुनि विधुरो बालवकुले

न साले सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते ।

प्रियङ्गौ नासङ्गं रचयति न चूते विचरति

स्मरलक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥

अत्र बन्धस्य क्वायावत्त्वेन औज्ज्वल्यं तदेव च कान्तिरुच्यते ॥

विकटाक्षरबन्धतृमार्थैरौदार्यप्रमुच्यते ।

यथा,—आरोहत्यवनीरुहः प्रविशति श्वभ्रं नगैः स्पर्द्धते

खं व्यालेहि विचेष्टते क्षितितले कुञ्जोदरे लीयते ।

अन्तर्भ्राम्यति कोटरस्य विरसत्यालम्बते वीरधः

किं तद्यन्न करोति मारुतवशं यातः कृशानुर्वने ॥

अत्र विकटाक्षरबन्धतृमार्थैरौदार्यप्रमुच्यते ।

श्लाघ्यै विशेषणैर्योगो यस्तु सा संग्राहुदात्तता ॥ ७० ॥

यथा,—श्रुतायं संहसागतं निजपुरात् त्रासेन निर्गच्छतां

शत्रूणामवरोधनैर्जललवप्रस्रन्दतिम्यत्पुटाः ।

शुभ्रे सद्यनि पल्लविन्युपवने वाप्यां नवाम्भोरुहि

क्रीडाद्रौ च सणाद्वले विवलितग्रीवैर्विमुक्ता दृशः ॥

अत्र शुभ्रे पल्लविनि नवाम्भोरुहि इत्यादिश्लाघ्यविशेषणोपादाना-
हुदात्तता ।

आजः समासभूयस्तु

यथा, जयतिभुजगरज्जुग्रथिनिष्पीडितेन्दुस्त्रवदमृतनिवृत्तप्रेतभावैः कपालैः ।

विरचितनुतिबन्धो मूर्द्धि सद्यः पुरारेः परिणतबहुकल्पब्रह्मणां ब्रह्मघोषः ॥

अत्र भुजगरज्जुग्रथीत्यादिना समासभूयस्तादोजः ॥

और्जित्यं गाढबन्धता ।

यथा,—अस्मिन्नीषद्वलितविततस्तोकविच्छिन्नभुग्नः

किञ्चिल्लोपचितविततः पुञ्जितशोथितश्च ।

धूमोत्पीड स्तरुणमहिषस्कन्धनीलो दवाग्नेः

स्वैरं सर्पन् रुजति गगने गतुरानभ्रभङ्गान् ॥

अत्र गाढबन्धस्य स्पष्टमेव प्रतिभानादौर्जित्यं ।

प्रैयः प्रियतराख्यानं चाटूक्तौ यद्विधीयते ॥ ७१ ॥

यथा,—सौजन्याम्बुनिधे बुध प्रियगुणप्राकार धर्मद्रुम
प्रारोहप्रतिपन्नवत्सल महातप्राग्निं विवेकाश्रय ।
लक्ष्मप्रावास मनस्विनीमनसिजय्यापारदीक्षागुरो
श्रीमन्मुञ्ज किमितप्रभुं जनमुपस्पृष्टुं दृशा नार्हसि ॥
अत्र सौजन्याम्बुनिध इत्यादीनां प्रियार्थानां पदानामुपादानं प्रैयः ।

व्युत्पत्तिः सुप्तिङां या तु प्रोच्यते सा सुशब्दता ॥

यथा,—तस्य जीवनिर्गस्तु मातरवमा जीवस्य माजीवतो
भूयाद्वाजननिः किमस्य जनुषा जन्तोर्वृथाजन्मनः ।
यस्तु मेव न वन्दते न यजते नोपैति नालोकते
नोपस्तौति न मन्यते न मनुते नाध्येति न ध्यायति ॥

अत्र जीवनिर्जननिरित्यादीनां सुबन्तानां वन्दते यजत इत्यादीनां तिङ-
न्तानां च व्युत्पत्तिः सुशब्दता ॥

समाधिः सोऽन्यधर्माणां यदन्यत्वाधिरोपणं ॥ ७२ ॥

यथा,—प्रतीच्छत्याशोकीं किशलयपरावृत्तिमधरः
कपोलः पाण्डुत्वादवतरति तालीपरिणतिम् ।
परिम्पानप्रायामनुवदति दृष्टिः कमलिनी-
मितौयं माधुर्यं स्पृशति च तनुतृञ्च भजते ॥

अत्र प्रतीच्छति, अवतरति अनुवदति इत्यादिचेतनक्रियाधर्माणामचे-
तनेष्वधरादिषु उपचारेणाधारीपणं समाधिः ।

अन्तःसंजल्परूपत्वं शब्दानां सौक्ष्म्यमुच्यते ।

यथा, केवलं दधति कर्तृवाचिनः प्रत्ययानिह न जातु कर्मणि ।

धातवः सृजतिसंहृशास्तयः स्तौतिरत्र विपरीतकारकः ॥
अत्र श्रुतावगतवाक्यार्थस्य सृजति संहरति शास्ति स्तूयत इति शब्दाना-
मन्तः संजल्परूपेण सूक्ष्मतया सूक्ष्मत्वं ॥

धुनिमत्ता तु गाम्भीर्यम्

यथा, म्रौलौ धारय पुण्डरीकममितं तनूत्वनो विक्रमम्
चक्राङ्कं वह पादयुग्ममवनीं दोषां समभुजद्वर ।
लक्ष्मीं भ्रू निकटे निवेशय भव जग्रायान्दिवौकस्यते-
विश्वान्तं करणैश्चौर तदपि ज्ञातं हरिः खल्वसि ॥
अत्र नाभ्यां पुण्डरीकधारणं परिमितविक्रमत्वं चक्राङ्कितकरत्वं दंष्ट्रया
वसुधोद्वरणं वक्षःस्थलनिवेशितलक्ष्मीकतुमिन्द्रावरजतञ्च धुनयतीति
गाम्भीर्यम् ॥

व्यासेनोक्तिस्तु विस्तरः ॥ ७३ ॥

यथा,—जनः पुणैत्र र्यायाज्जलधिजलभावं जलमुचः
तथावस्थं चैनं निदधतु शुभैः शुक्तिवदने ।
ततस्तां श्रेयोभिः परिणतिमसौ विन्दतु यथा
रुचिं तनुन् पीनस्तनि हृदि तवायं विलुठति ॥
अत्र कथमहं त्वत्कुचतटे विलुठामीतत्रभिप्रायस्य विस्तरेण प्रकाशित-
त्वादयं विस्तरः ।

समासेनाभिधानं यत् स.संचेप उदाहृतः ।

यथा,—स मारुतिसमानीतमहौषधिरुतव्यथः ।

लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥

अत्र कथाविस्तरप्रतिपादयार्थस्य प्रकृतसंग्रामरसविच्छेदाशङ्कया
श्लोकाद्विमात्रेणोक्तत्वात् संचेपः ॥

यावदर्थपदत्वञ्च संमितत्वमुदाहृतं ॥ ७४ ॥

यथा,—केचिद्वस्तुनि नो वाचि केचिद्वाचि न वस्तुनि ।

वाचि वस्तुनि चाप्यन्ये नान्ये वाचि न वस्तुनि ॥
अत्रार्थस्य पदानां च तुलाविधृतवत्तुल्यत्वेन संमितत्वं ॥

भावतो वाक्यवृत्तिर्या भाविकं तदुदाहृतं ।

यथा,—

एह्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्रं चुस्वामि मूर्ध्नि चिरञ्च परिपूजे त्वां ।
आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥
अत्र हर्षवशादनौचित्येनापि वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयमित्यादीना-
मुक्तत्वाद् भाविकत्वं ॥

गतिर्नाम क्रमो यः स्यादिहारोहावगोहयोः ॥ ७५ ॥

यथा,—वराहः कल्याणं वितरतु स वो यस्य शशभर्तुं
कलाकोटीकान्तं क्रमविगलदभ्युद्धृतिभिर्या ।
मिथः संमूर्च्छंश्चिच्चतुर्दधिकलोलपटलै-
रनामृष्टं दंष्ट्राशिखरमधिषेते वसुमती ॥

अत्र पूर्वार्द्धे स्वरस्यारोहा दुत्तरार्द्धे चावरोहाद् गतिः ।

उपक्रमस्य निर्व्वाहो रीतिरित्यभिधीयते ।

यथा,—ग्राव्णा नासि गिरेः क्षता, न, पयसा नार्त्तासि, न, मूपापिता
न श्वासैः फणिनोऽसि, न, त्वदनुगा नायासिता कापि, न ।
स्वं वेश्म प्रनिगच्छतोरिति मुञ्जः श्रीशार्ङ्गिणोः सस्पृहं
सा प्रश्नोत्तरयुग्मपङ्क्तिरुभयोरत्यायता पातु वः ॥

अत्र प्रत्येकपदानन्तरं नञो विनिवेशात् क्रमाभेदो रीतिः ॥

विशिष्टा भणिति र्या स्यादुक्तिं तां कवयो विदुः ॥ ७६ ॥

यथा,—कुशलं तस्याः, जीवति, कुशलं पृच्छामि, जीवतीतुप्रक्तं ।

पुनरपि तदेव कथयसि, मृतां नु कथयामि या श्वसिति ॥

अत्र कुशलं तस्य इति पृष्टे कुशलमकुशलञ्चेति व्यक्तव्यं योऽयं
जीवतीत्यादुरक्तिभङ्गा जीवितमात्रशेषताप्रतिपादनप्रकारः स कावेत्र
शब्दगुणेषूक्तिसंज्ञां लभते ॥

उक्तेः प्रौढः परीपाकः प्रोच्यते प्रौढिसंज्ञया ।

यथा,—अभ्युद्धृता वसुमती दलितं रिपूरः

क्षिप्तकर्मं कवलिता बलिराजलक्ष्मीः ।

अत्रैकजन्मनि कृतं यदनेन यूना

जन्मत्रये तदकरोत् पुरुषः पुराणः ॥

अत्र प्रकृतिस्थकोमलकठोरेभ्यो नागरोपनागरग्राम्येभ्यो वा पदेभ्योऽ
भ्युद्धृतादीनां ग्राम्यादीनामुभयेषां वा पदानामावापोद्वापाभ्यां सन्नि-
वेशचारुतेन योऽयमाभ्यासिको नालिकेरीपाको मृद्वीकापाक इत्यादिर्वा-
कप्रपरिपाकः सा प्रौढिरित्युच्यते । तथा चैतद्वाक्यं नालिकेरीपाक
इत्युच्यते । एवं सहकारपाकमृद्वीकापाके अपुत्रदाहरणीये इति ॥

उक्ताः शब्दगुणा वाके चतुर्विंशतिरित्यमी ॥ ७७ ॥

अथैतानेव वाक्यार्थगुणत्वेन प्रचक्ष्महे ।

तेषां श्लेष इति प्रोक्तः संविधाने सुसूत्रता ॥ ७८ ॥

यथा,—दृष्ट्वाकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्

एकस्य नयने निमील्य त्रिहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

द्विषद्विक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-

मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति ॥

अत्रैकासनसंस्थितयोः प्रियतमयो विलासिना ह्येका नयनमीलनकेलि-
कर्मणा वञ्चिता, अन्या तु वदनचुम्बनेन रञ्जितेति । सेयं संविधाने
सुसूत्रतां श्लेषो नाम वाक्यार्थगुणः ॥

यत्तु प्राकट्यमर्थस्य प्रसादः सोऽभिधीयते ॥

यथा,—अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-

‘मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पं ।

विरहविधुरं कोकहृदबन्धु बिभिन्दन्

कुपितकपिकपोलक्रीडताम्रस्तमांसि ॥

अत्र पद्मिनीविकाशकरणे उदयशैलावतरणे कोकशोकहरणे तमोवि-
दारणे चानुक्तोऽपि सूर्यप्रलक्षणेऽर्थः प्रकटमुपलक्ष्यते ॥

अवैषम्यं क्रमवतां समत्वमिति कीर्तितं ॥ ७९ ॥

यथा,—अग्रे ‘स्त्रीनखपाटलं कुरवकं श्यामं द्वयोर्भागयो-

र्बलाशोकमुपोढरागनुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।

द्वेषद्वरजः कणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी

मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुश्रेः स्थिता ॥

अत्र मधुश्रियो मौग्धप्रत्यागयौवनारम्भकृतानां विशेषणानामवै-
षम्यात् समता ॥

माधुर्यमुक्तमाचार्यैः क्रोधादावप्यतीव्रता ॥

यथा,—अभूभेदे सहसोद्गतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-

मौषन्दां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरं ।

अन्तर्वास्पजङ्गीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं

कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च नो प्रश्रयः ॥

अत्र वासवदत्तलक्षणस्यार्थस्य कोपेऽपि योऽयं विनयालम्बनेन कोप-
चिह्ननिह्नवस्तन्माधुर्यं ॥

अनिष्ठुरत्वं यत् प्राज्ञः सौकुमार्यं तदुच्यते ॥ ८० ॥

यथा,—सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्वौ

सीता जवाक्षिचतुराणि पदानि गत्वा ।

गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा

रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारं ॥

अत्र सीतायाः पुरीपरिसरेऽपि कियदस्ति गन्तव्यमिति वचनं शृण्वतो
रामस्य शिरीषमृदुतदङ्गावलोकनेनाश्रुणोऽवतारं सौकुमार्यप्रमाह ॥

अर्थव्यक्तिः स्वरूपस्य साक्षात् कथनमुच्यते ।

यथा,—पृष्ठेषु शंखशकलच्छविषु च्छदानां

रेखाभिरङ्कितमलक्तकलोहिताभिः ।

गोरोचनाहरिसवम्बु वह्निःपलाश-

मामोदते कुमुदमम्भसि पल्लवस्य ।

अत्र कुमुदस्वरूपस्य साक्षादिव प्रतीयमानत्वेन यत् स्पष्टरूपाभिधान-
मसावर्थव्यक्तिः ॥

• • कान्तिर्दीप्तिरसत् स्यात्

यथा,—मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति

कान्तस्वहसललिखिता मम मञ्जरीति ।

अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशीनां

वैरी न चेद् भवति त्रेपथुरन्तरायः ॥

अत्र नायिकायाः सपत्न्यामीर्ष्यानुबन्धेन प्रतिपादितस्य प्रियतमानु-
रागलक्षणस्य शृङ्गारस्य दीप्तिरसत् कान्तिः ॥

भूतुप्रत्कर्ष उदारता ॥ ८१ ॥

यथा,—प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने

तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिणे पुण्यप्राभिपेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमौ

यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्तप्रमौ ॥

अत्र मारीचाश्रमस्य सत्कल्पवृक्षादिपदैवैर्भवोत्कर्षस्य प्रतिपादन-
मुदारता ॥

आशयसत्रय उत्कर्षस्तदुदात्तत्वं मौषत्रते ॥

यथा,—यात्रे पुरोवर्त्तिनि विश्वनाथे क्षोदीयसि क्ष्मावलये च देये ।

“ व्रीडास्मितं तस्य तदा तदासीच्चमत्कृतो येन स एव देवः ॥

‘अत्र सकलक्ष्मावलयप्रदानेऽपि जातव्रीडतया बलेराशयोत्कर्षप्रतिपादनादुदात्तत्वं’ ॥

ओजः स्वाध्ववसायस्य विशेषोऽर्थेषु यो भवेत् ॥ ८२ ॥

यथा,—तान्येव यदि भूतानि ता एव यदि शक्तयः ।

ततः परशुरामस्य न प्रतीमः पराभवं ॥

परशुरामो विजयत एव इत्यस्मिन्नर्थे स्वाध्ववसायप्रतिपादनमोजः ।

रूढाहङ्कारमौर्जितम्

यथा,—उमा बधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयं ।

वरः शम्भुरलं हेत्रष तत्कुलोद्भूतये विधिः ॥

अत्र ‘इमे वयमित्यात्मानितव्रतचर्यग्रादिसमुत्थप्रौढाहङ्कारप्रतिपादानादौर्जित्यं’ ॥

प्रेयस्वर्येष्वभीष्टता ।

यथा,—रसवदमृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा

मधुरमधिकं चूतस्यपि प्रसन्नरसं फलं ।

सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो

वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात् ॥

अत्रामृतप्रभृतिभ्यः प्रियादशनच्छदस्य अभीष्टताप्रतिपादनं प्रेयः ।

अदारुणार्थपर्यग्रायो दारुणेषु सुशब्दता ॥ ८३ ॥

यथा,—देवव्रते वांछति दीर्घनिद्रां द्रोणे च कर्णे च यशोऽवशेषे ।

लक्ष्मीसहायस्य तवाद्य वत्स वात्सल्यवान् द्रोणिरयं सहायः ॥

अत्र सुमूर्धामरणादीनां दारुणार्थानां दीर्घनिद्रां वाञ्छन्ति यशोऽवशेष
इतयादिभिः सुशब्दैः पर्यायेण भणनं सुशब्दता । सा च मुख्यार्थव्यति-
क्रमस्य वाक्यार्थतान्त्र शब्दगुणः ॥

व्याजावलम्बनं यत्तु स समाधिरिति स्मृतः ।

यथा,—

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकारण्डे तनू स्थिता कतिचिदेव पदानि गता ।
आसीद्विष्टवदना च विमोचयन्ती शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणां ॥
अत्र गमने सति प्रियजनावलोकनाभिलाषिण्यः शकुन्तलाया दर्भाङ्कुर-
रचरणक्षतिवल्कलव्यासङ्गादिव्याजावलम्बनं समाधिः ॥

सौक्ष्म्यमितुं चरते तत्तु यत् सूक्ष्मार्थाभिदर्शनं ॥ ८४ ॥

यथा,—अन्योन्यसंवलितमांसलदन्तकान्ति

सोक्तासमाविरलसं वलिताङ्घ्रितारं ।

लीलागृहे प्रतिकलं किलकिञ्चित्तेषु

व्यावर्त्तमानविनयं मिथुनं चकास्ति ॥

अत्रान्योन्यसंवलितमांसलदन्तकान्तीत्यादिवाकेषु दम्पत्योरनुरागलक्षणस्य
सूक्ष्मार्थस्य दर्शनात् सौक्ष्म्यं ॥

शास्त्रार्थसव्यपेक्षत्वं गाम्भीर्यमभिधीयते ।

यथा, मैत्रादिवित्तपरिकर्मविदो विधाय

क्लेशप्रहाणमिह लब्धसवीजयोगाः ।

ख्यातिञ्च सत्वपुरुषान्यतयाधिगम्य

वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुं ।

अत्र मैत्रादिश्रदानां शास्त्रार्थसव्यपेक्षत्वाद् गाम्भीर्यं ॥

विस्तरोऽर्थविकाशः स्यात्

यथा,—संग्रामाङ्गनमार्गतेन भवता चापे समारोपिते

देवाकर्णय येन येन सहसा यद् यत् समासादितं ।

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्त्तिरनघा कीर्त्तर्ता च सप्ताब्धयः ॥

अत्र विपक्षबधात् सप्ताब्धिव्यापिनी कीर्त्तिरर्जितेतेऽप्रतावतोऽर्थस्य
बद्धा विकाशिततृाद्विस्तरः ।

संक्षेपस्तस्य संवृतिः ॥ ६५ ॥

यथा,—श्रूयन्तां धर्मसर्वं स्वं श्रुता चैवावधार्यत्रतां ।

आत्मनः प्रतिकूलानि न परेषां समाचरेत् ॥

अत्र शास्त्रे विस्तरप्रतिपादितस्य धर्मस्य श्लोकार्धेनोक्तत्वादयमर्थसङ्कोचः
संक्षेपः ।

शब्दार्थौ यत्र तुल्यौ स्तः संमिततुं तदुच्यते ।

यथा,—इन्दुर्मूर्ध्नि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्रो नखाङ्कः स्तने

देयादोऽभुग्दयं द्वयं तदुपमामालम्बमानं मिथः ।

संवादः प्रणवेण यस्य दलता कायैकतायां तयो-

रूढद्वारविचिन्तितेन च हृदि ध्यातः स्वरूपेण च ॥

अत्र प्रणवलक्षणस्यार्थस्य तुल्यत्वेन यथावद्विभज्य विनिवेशनं संमिततुं ।

साभिप्रायोक्तिविन्यासो भाविकत्वं निगद्यते ॥ ६६ ॥

यथा,—दृष्टिं हे प्रातर्वेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद् गृहे दास्यसि

प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।

एकाकिन्यपि यामि तद्वरमितः स्वोत्तममालाकुलं

नौरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्नय्ययः ॥

अत्र तमालमालावलयितसरित्तीरकृतसङ्केतायाः कुलटायाः स्वतनौ
भाविनां परपुरुषनखक्षतानां नलग्न्यत्रालेखव्याजगोपनेन साभिप्रायभणनं

• भाविकं ॥

गतिः सा सप्रादवगमो योऽर्थादर्थान्तरसत्र तु ।

यथा,—शुभे कोऽयं वृद्धो गृहपरिवृढः, किं तव पिता,
न, मे भर्ता रात्रौ व्यपगतदृगन्यच्च वधिरः ।
ऊ ऊं ऊं आन्तोऽहं शिशुयिषुरिहैवपवरके
क्व यामिन्यां यासि स्वपिहि ननु निर्देशमशके ॥

अत्र प्रश्नादर्थमवगम्य उत्तरार्थान्तरावगमो गतिः ॥

रीतिः सा यस्मिन् ह्यर्थानामुत्पत्त्यादिक्रियाक्रमः ॥ ८७ ॥

यथा,—प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभ-
स्तदनु विरहोत्ताप्यत्तनीकपोलतलदुःप्रतिः ।
प्रभवति पुनर्ध्वान्तधंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगालांछनः ॥

अत्रोदयादारभ्य चन्द्रस्रोतुत्पत्त्यादिक्रियाक्रमो रीतिः ।

उक्तिर्नाम यदि स्वार्थो भङ्गो भव्योऽभिधीयते ।

यथा,—त्वमेवं सौन्दर्यं स च रुचिरतायाः परिचितः
कैलानां सीमानं परमिह युवामेव भजयः ।
अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे संवदति वा-
मतः शेषं चेत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥
अत्राभीष्टसत्र नायकनायिकासङ्गमसत्र भङ्गो भणनमुक्तिः ।

विवक्षितार्थनिर्वाहः काष्ठे प्रौढिरिति स्मृता ॥ ८८ ॥

यथा,—त्वद्वक्त्रेन्दुविलोकनाकुलधिया धात्रा त्वदीयां श्रियं
निःक्षिप्य प्रतिराजकेषु विदुषां लक्ष्म्या त्वमापूरितः ।
तेनैते नियतं दग्धिरिति गृहेष्वेषामियं दृश्यते

नैमामाद्रियसे त्वमिच्छसि नु तां त्वामेव सा धावति ॥

अत्र त्वद्वक्त्रविलोकनाकुलेन धात्रा त्वदौया लक्ष्मीः शत्रूषु निःक्षिप्ता विदुषां च लक्ष्मीस्तुयगारोपिता । अतस्तुं विपक्षलक्ष्मीमाद्रियसे सा च त्वामनु-
धावति । या च विदुषां लक्ष्मीस्तया त्वमापूरितत्वेन ते दरिद्राः ।
अत एव त्वमेनां नाद्रियसे इयञ्च विद्वद्गेहेष्वेव दृश्यते इत्येतावतः
प्रभूतसप्रार्थसप्रानेकवाकेभ्यः प्रतिपादितत्वात् विवक्षितार्थनिर्वहणं प्रौढिः ॥

पदाद्याश्रितदोषाणां ये चानुकरणादिषु ।

गुणत्वापत्तये नित्यं ते ऽत्र दोषगुणाः स्मृताः ॥ ८९ ॥

त्रिविधा अपि ते भूयश्चतुर्विंशतिधा बुधैः ।

प्रोक्ता यथा गुणतेन प्रविभज्य तथोच्यते ॥ ९० ॥

या म्लिष्टम्लेच्छितादीनां पददोषेष्वसाधुता ।

निरूपितानुकरणे गुणत्वं सा प्रपद्यते ॥ ९१ ॥

यथा,—उन्नमयत्र सकचग्रहमासं चुम्बति प्रियतमे हट्टत्तत्रा ।

ऊँ ऊँ मुञ्च मम मेति च मन्दजल्पितं जयति मानवतीनां ॥

अत्र ऊँ ऊँ मम मेत्यसाधोरपि म्लिष्टम्लेच्छितयोरनुकरणत्वाद्गुणत्वं ।

गुणत्वमप्रयुक्तस्य तथानुकरणे भवेत् ॥

यथा,—दिवं पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ।

पत्काषिणोऽपि नो यान्ति ये वचन्ति प्रयुञ्जते ॥

अत्राचीकमतवचन्तीत्यादिपदानां कविभिरप्रयुक्तानामप्यनुकरणत्वाद्गुणत्वं ;

यच्छ्रुतेर्विरसं कष्टं तस्य दुर्वचकादिषु ।

गुणत्वमनुमन्यन्ते सानुप्रासस्य स्वरयः ॥ ९२ ॥

यथा,—नाष्ट्रास्तृष्टारिराष्ट्रे भ भ्राष्ट्रेनादंष्ट्रिनो जनाः ।

धार्तराष्ट्राः सुराष्ट्रे न महाराष्ट्रे च नोष्ट्रिणः ॥

अत्र श्रुतिविरसत्वात् कष्टत्वेऽपि दुर्वचकत्वाद्गुणत्वं ।

यत्पादपूरणाद्यर्थमनर्थकमुदाहृतम् ।

गुणत्वमनुमन्यन्ते तस्यापि यमकादिषु ॥ ६३ ॥

यथा,—योषितामृतितरां नखलूनं गात्रमुज्ज्वलतया न खलूनम् ॥

बभौ सुखेनाप्रतिमेन काचन श्रियाधिकानां प्रति मेनका च न ॥

अत्र खलुशब्दस्य च शब्दस्य च पादपूरणमात्रेऽपि प्रयोजने यमकत्वाद् गुणत्वम् ॥

यत्तु रूढिचुप्रतत्वेन प्रोक्तमन्यार्थसंज्ञितम् ।

प्रहेलिकादिषु प्रायो गुणत्वं तस्य युज्यते ॥ ६४ ॥

यथा,—खादयः कनि काले ते स्नातयः सार्धवल्गावः ।

चन्द्रे साक्षाद् भवन्तत्र वायवो मम धारिणः ॥

अत्र खादय इत्यादीनां धर्धारिकादौ धृङ्श्चानवस्थाने न रूढिः, गूढार्थं तु प्रहेलिकादौ तन्न दुष्यतीति तेषां दोषगुणत्वम् ॥

तुच्छवाचमपुष्टार्थमिति यत् प्राक् प्रकाशितम् ।

तस्य च्छन्दोऽनुरोधादौ गुणत्वमवधार्यते ॥ ६५ ॥

यथा,—द्विरष्टवर्षाकृति मेनमर्थिनामुशन्ति कल्पोपपदं महीरुहम् ॥

यमिन्द्रशब्दार्थनिपूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥

अत्र द्विरष्टवर्षाकृतिमिति कल्पोपपदं महीरुहमिति हिरण्यपूर्वं कशिपु-
मित्यत्र तुच्छार्थत्वेऽपि च्छन्दोऽनुरोधाद् गुणत्वम् ॥

प्रतिपादितमादौ यदसमर्थमवाचकम् ।

तस्यपि खलु मन्यन्ते गुणत्वं सौन्दर्यादिषु ॥ ६६ ॥

यथा,—आशु लङ्घितवतीष्टकराग्रे नीविमङ्गभुकुलीकृतदृष्ट्या ।

रक्तवैणिककराहततन्त्रमण्डलकणितचारु चुक्रे ॥

अत्र कूजितस्य पक्षिणोऽन्यत्रावाचकत्वेऽपि कामशास्त्रेऽनुमतत्वाद् गुणत्वम् ॥

शास्त्रमात्रप्रतीतत्वादप्रतीतं तदुच्यते ।

गुणत्वं तस्य तद्विद्यसम्भाषादौ विदुर्विधाः ॥ ६७ ॥

यथा,—सर्वकार्यप्रशरीरेषु सुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।

सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महोभ्यताम् ॥

अत्राङ्गस्कन्धपञ्चकमित्यस्य शास्त्रमात्रप्रसिद्धस्यापि तद्विद्यसम्भाषायां गुणत्वम् ॥

अर्थप्रतीतिकृद्गूरे क्लिष्टं नाम तदुच्यते ।

भटित्यर्थप्रतीतौ तद् गुणत्वमनुगच्छति ॥ ६८ ॥

यथा,—अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ॥

पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती ॥ काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ॥

अथात्मनः पदं शब्दगुणमिति पितुः पदं मध्यममिति चाकाशविषयां काञ्चीगुणस्थानमिति नितस्वविषयामिति प्रसिद्धे भटित्येव प्रतीतिं करोतीति क्लिष्टस्यास्य गुणत्वम् ॥

अप्रसिद्धार्थसम्बन्धं यद् गूढार्थमिति स्मृतम् ।

तद्व्याख्यानादिषु प्रायो गुणत्वेन तदिष्यते ॥ ६९ ॥

यथा,—अम्हारिसावि कङ्कणो हलिअंदहालपमुहावि ।

मण्डुकमकडावि ऊहोन्ति हरिसप्पसिंहावि ॥

अत्र मण्डुकमकटसर्पसिंहेष्वप्रसिद्धप्रयोगत्वाद्गूढस्यापि हरिशब्दस्य स्वयं व्याख्यातत्वाद् गुणत्वम् ॥

नेयार्थं यत् स्वसङ्केतकृत्तवाचं तदोरितम् ।

प्रहेलिकादिषु प्राञ्चैस्तद्गुणत्वेन गण्यते ॥ १०० ॥

यथा,—मोत्त कलावे जं वहइ तह णामह सरिसणाउ ।

उत्तीसा पाअंतिगउअ णु णत्तिहिं जाणु णाउ ॥

अत्र मयूरवर्हचन्द्रकसंकेतेन कल्पितस्य चन्द्रनाम्नो नेयार्थत्वेऽपि प्रहेलि-

• कात्वाद् गुणतुम् ।

यदनिश्चयकृत् प्रोक्तं सन्दिग्धं तद् गुणीभवेत् ।

भवेद्विशेषावगमो यदि प्रकरणादिभिः ॥ १०१ ॥

यथा,—महौभूतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ॥

स शङ्कचक्रासिगदाजपाणिर्मधच्छविः पातु जगन्ति शौरिः ॥

अत्र तस्मिन्नपत्ये इत्यनिश्चितसप्राप्यपत्यविशेषस्य सन्दिग्धत्वेऽपि गौर्यग्रामिति प्रकरणेन गम्यते ॥ मेधच्छविरित्यस्य च नवश्यामादि-
पदानुदादानेऽपि शौरिसम्बद्धतान्नवमेधच्छविर्मधश्यामच्छविरिति वा
विशेषो निश्चीयते इति तस्यपि गुणतुम् ॥

यत्तद्विरुद्धमितुप्रक्त विपरीतप्रकल्पनम् ।

तथाभूताभिधानेन गुणतुं प्रतिपद्यते ॥ १०२ ॥

यथा,—अभिधाय तदा तदप्रियं शिशुपालोऽनुशयं परं गतः ।

भवतोऽभिमनाः समोहते सरूपः कर्तुमुपेत्य माननाम् ॥

अत्र विपरीतार्थकल्पनं विरुद्धत्वेऽपि सन्ध्यार्थविग्रहार्थयोः स्फुटभिन्नार्थत्वे-
नाभिधानाद् गुणतुम् ॥

अप्रयोजकमितुप्रक्तमविशेषविधायकम् ।

स्वरूपभावे व्यक्त्ये तस्यपि गुणतेष्वने ॥ १०३ ॥

यथा,—तेऽप्याकाशमसिस्थाममुत्पत्य परमर्धयः ॥

साग्रं वर्षसहस्रं स तपस्ते महेमाननाः ॥

अत्रासिस्थाममित्याकाशं प्रति साग्रमित्यनेन वर्षसहस्रं प्रति विशेषान-
भिधानेऽपि दूरोत्पतनचिरतर्गतपञ्चरूपयोरुपयोगविवक्षायां गुणतुम् ॥

यद्वुत्पत्तिमद्देश्यमिति पूर्वं निरूपितम् ।

महाकविनिबद्धं सत्तदप्यत्र गुणीभवेत् ॥ १०४ ॥

यथा, षण्डेष्टैरुडपिरुडोतगरतरलनाः प्रापिरे येन वेला-

मालम्बप्रोत्तालतल्लस्फुटितपुटकिनीतन्धवो गन्धवाहाः ॥

धातालप्रतिगल्लगल्लविवरप्रक्षिप्तसप्तार्णवम् ॥

किरन्तः कावेरीलङ्गलहरीशौकरकणान् ॥

अत्र तल्लगल्ललङ्गलहरीप्रभृतीनामवुत्पत्तिमत्त्वेन देश्यतेऽपि महाकवि-
भिरङ्गीकृतत्वाद् गुणतम् ।

ग्राम्यं घृणावदश्लीलामङ्गलार्थं यदीरितम् ।

तत् संवीतेषु गुप्तेषु लक्षितेषु न दुपप्रति ॥ १०५ ॥

तत्र संवीतं यथा,

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां यतात्मने योजयितुं यतस्व ।

योषित्सु तद्वीर्यप्रनिषेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥

अत्र तद्वीर्यप्रनिषेकभूमिरित्यश्लीलसत्रापि संवीतत्वाद् गुणतम् ।

यदाह,—संवीतसत्र हि लोकेषु न दोषानुपेक्षणं क्षमं ।

शिवलिङ्गसत्र संस्थाने कसत्रासभ्यतुवासना ॥

गुप्ते यथा, सुदुस्तत्रजा यद्यपि जन्मभूमिः ॥ गजैरसंवाधमयांबभूवे ॥

स तेऽनुनेयः सुभगोऽभिमानी ॥ भगिन्ययं नः प्रथमाभिसन्धिः ॥

अत्र जन्मभूमिसंवाधसुभगभगिनीशब्दानामश्लीलार्थान्तरितेऽपि प्रथमार्थ-
प्रभावभावनागुप्तत्वाद् गुणतम् ।

यदाह,—वस्तुमाहात्म्यगुप्तसत्र पदार्थसत्र विभावनात् ।

भगिनीभगवत्यादि नासभ्यतुने भाव्यते ॥

लक्षितं यथा,—ब्रह्माण्डकारणं योऽष्म निदधे बीजमात्मनः ।

उपस्थानं करोमेतत् तस्मै शेषाहिशायिने ॥

अत्र ब्रह्माण्डोपस्थानशब्दयोरसभ्यस्मृतिहेतुतेऽपि अन्यत्र लक्षितत्वाद्
गुणतम् ॥ एवमशस्तादीनामपि गुणतम् ॥

यथा,—भद्रे मारि प्रशस्तं वद सदसि, मुदा नृत्य कृत्ये मुहूर्त्तं,

मृत्यो रत्नैश्चतुष्कं विरचय, रचयारात्रिकं कालरात्रि ।

चामुण्डे मुण्डमालामुपनय, विनयस्त्रायतां भैरवीर्षग्राम्,

एवं देवे भवानीं वहति परिजनव्याहृतिस्त्रायतां कः ॥

अत्र मारीकृत्यादीनामपि पदानां समस्तमङ्गलायतनस्य भगवतो विश्वे-
श्वरस्य सम्यन्धेनोक्तत्वाद् गुणत्वम् ॥

यथा वा, सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।

निपतन्ति धात्तराष्ट्राः कालवशो मेदिनीपृष्ठे ॥

अत्र धात्तराष्ट्राः कालवशान् मेदिनीपृष्ठे निपतन्तीत्यत्रासामङ्गलार्था-
न्तरत्वेऽपि हंसानहं धात्तराष्ट्रानिति व्यपदिशामि इति वक्ष्यमाणवाक्य-
गुप्तत्वाद् गुणत्वम् ॥ यथा च,—

कोऽभिप्रेतः सुसंस्थानस्तस्य इति न निश्चयः ।

आशापिशाचिकैषा तु कुमारी मां वरिष्यति ॥

अत्राभिप्रेतसुसंस्थानाशापिशाचिकाकुमारौतिपदानमसस्तस्मृतिहेतू-
नामपि लौकैरन्यत्र लक्षितत्वाद्गुणत्वम् ॥ एवं घृणावदर्थ्यादीनामपि
गुणत्वम् ॥

तत्र घृणावतो यथा,

पद्मान्यर्कांशुनिष्ठूताः पीत्वा पावकविप्रुषः ।

भूयो वमन्तीव मुखैरङ्गीर्णारुणरेणुभिः ॥

अत्र,—निष्ठूतोङ्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरमन्यत्तु ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥

घृणावदर्थान्तरस्य यथा,

कामिनीगण्डनिस्थन्दविन्दुरिन्दु मतो मम ।

अन्यथा कथमेतस्य जगदुदयोतिनी दुप्रतिः ॥

अत्र रागातिशयहेतुभूतयोः कामिनोकपोलचन्द्रमंसोः स्वरूपभावना-
माहात्म्येनार्थान्तरभावना गुप्तेति गण्डनिस्थन्दविन्दुरित्यस्य घृणा-
वदर्थान्तरस्यापि न दोषः ॥

घृणावत्स्मृतिहेतु र्यथा,

विपूयरशनावन्तः पलाशाषाढधारिणः ।

ब्रह्मवर्चस्विनो यान्ति द्विजपोगण्डका इमे ॥

अत्र विपूयपलाशब्रह्मवर्चसपोगण्डशब्दानां घृणावत्स्मृतिहेतुत्वेऽप्यत्र
लक्षितत्वाददोषत्वम् ॥ एवमन्यत्र द्रष्टव्यं ।

अत्रच, किञ्चिदाश्रयसम्बन्धाद्धत्ते शोभामसाधुपि ।

कान्ताविलोकने न्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनं ॥ १०६ ॥

तद् यथा, अन्तःप्रोतदृहतकपालनलकक्रूरक्लृणत्कङ्कण-

प्रायमेङ्कितभूरिभूषणरवैराघोषयन्तस्वरं ।

पीतच्छर्दितरक्तकर्दमधनप्राग्भारघोरोल्लसद्-

व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति ॥

अत्राश्रयस्य बीभत्सरसोचितत्वाददोषः ।

सन्निवेशवशात् किञ्चिद्विरुद्धमपि शोभते ।

नीलं पलाशमावद्धमन्तराले खजामिव ॥ १०७ ॥

तद् यथा, अन्तैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीद्विस्तरक्तोपल-

व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकसूजः ।

एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः संभूय कान्तैः पिव-

न्तरस्थिसुहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

अत्र शृङ्गारिणो हि जगदपि शृङ्गारमयं पश्यन्तीति बीभत्सरसेऽपि
माधवेनान्त्रादिपदानामन्तरालेषु निवेशितानां मङ्गलप्रतिसरादिपदाना-
मदोषः ।

अश्लीलादरमौ भेदा भिद्यन्ते यत्त्रिधा त्रिधा ।

भवन्ति नव तेनैते पूर्वोक्ता दश पञ्च च ॥ १०८ ॥

चतुर्विंशतिरितेष्टा प्रोक्तापदसमाश्रया ।

समासात् पूर्वनिर्दिष्टदोषाणां गुणकृत्तये ॥ १०९ ॥

इत्येतत् पददोषाणामदोषत्वमुदीरिम् ।

इदानीं वाक्यदोषाणां गुणत्वमभिधीयते ॥ ११० ॥

तत्र शब्दविहीनस्य विवक्षावशतः क्वचित् ।

निसर्गसुन्दरत्वेन गुणत्वं परिकल्प्यते ॥ १११ ॥

यथा,—आक्षिपन्तरविन्दानि सुगन्धे तव सुखच्छविम् ।

कोशदण्डसमग्राणां किमेषां खलु दुष्करम् ॥

अत्र न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतनामिति कटकर्मणोः षष्ठीप्रतिषेधे
किमेषां दुष्करमित्यपभाषणेऽपि सम्बन्धमात्रविवक्षातो गुणत्वं ॥

यदाह,—इदं हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसां ।

अपभाषणवद् भाति नच सौभाग्यमुज्जति ॥ ११२ ॥

यत्रः सम्बन्धनिर्ज्ञानहेतुः कोऽपि कृतो यदि ।

कमलङ्घनमपराजितं न दोषं स्मरयो यथा । ११३ ॥

बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।

आद्यन्तावायतक्लेशौ मध्यमः क्षणिकज्वरः ॥

आद्यन्तौ मध्यम इति सम्बन्धनिर्ज्ञानहेतोर्विधानान्न शब्दकमलङ्घनं
दोषः । वक्तुञ्च बन्धुत्यागदेशत्यागयोस्तनुत्यागात् गरीयस्तुनाभिम-
तत्वादित्यर्थकमलङ्घनस्यापि गुणत्वम् ।

विरूपसन्धि यत्पूर्वं विसन्धि च निरूपितम् ।

न च दुर्वचके प्रायः प्रगृह्यादौ च दुष्यति ॥ ११४ ॥

तत्र दुर्वचके विरूपसन्धिः ॥ यथा,—

जयन्ति वर्षास्विति भर्गदुर्गयोः सुदुर्वचा दुर्वचकप्रयुक्तयः ।

अभेदगोड्जे खमपोग्रभोग्रगुध्रुड्वञ्चरुद्रङ्मुखि संध्रगेधि नः ॥

अन्तोत्तराङ्गस्य विरूपसन्धित्वेऽपि दुर्वचकत्वेन कलाविद्भिराहतत्वाद्
गुणत्वं ॥

यदाहुः ॥

शुकस्त्रीवालमूर्खाणां मुखसंस्कारसिद्धये ।

प्रहासाय च गोष्ठौषु वाचत्रा दुर्वाचकादयः ॥

प्रगृह्णादौ विगतसन्धि र्यथा,—

कमले इव लोचने दूमे अनुवध्नाति विलासपङ्कतिः ॥

स इतोऽब्दच्छतावृतप्रियो न च्छत्तुं न यजूंषि ऊहसे ॥

अत्र विसन्धेः प्रगृह्णादिहेतुकत्वाद् गुणत्वम् ॥

यदाह,—न संहितां विवक्षामीत्यसन्धानं पदेषु यत् ।

तद्विसन्धौति निर्दिष्टं न प्रगृह्णादिहेतुकम् ॥

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवक्षते ।

न दोषः पुनरुक्तेऽपि प्रतुष्टतेयमलंक्रिया ॥ ११५ ॥

यथा,—हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकारण्डवैरिणा ।

हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ।

अत्र हन्यते हन्यत इति शब्दपुनरुक्तं चारुसर्वाङ्गी वरारोहेत्यर्थ-

पुनरुक्तम् ॥ तदुभयं अनुकम्पाद्यतिशयविवक्षयामदोष इति गुणत्वम् ॥

पदानां वुष्टत्क्रमो यत्र क्रमेण वुष्टत्क्रमेण वा ।

तद्व्याकीर्णं विदुस्तत्र न दोषः कापि तद् यथा ॥ ११६ ॥

जुगुप्सत स्मै नमदुष्टभावं मैवं भवानक्षतसाधुवृत्तः ।

इतौव वाचो निगृहीतकण्ठैः प्राणैरुद्धन्त महर्षिस्त्रिनोः ॥

अत्र मास्त्र जुगुप्सतेति वक्तव्ये जुगुप्सत स्मै नमदुष्टभावं मैवमिति पद-
व्यतिक्रमस्य व्यस्तेपौच्छन्ति केचिदिति लुङ्लङो विशेषलक्षणत्वाद्
गुणत्वम् ॥

पर्यग्रायेण द्वयो र्यत्र वाक्यं प्रश्नोत्तरादिषु ।

संकीर्णं तन्न दोषाय वाक्ये वाक्यविदो विदुः ॥ ११७ ॥

यथा,—बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतं

खेदोऽस्मान् न मेऽपराधति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

तत् किं रोदिषि गङ्गदेन वचसा कस्यग्रतो रुद्यते

ननु तन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥

अत्र सङ्कीर्णत्वेऽपि वाकोवाक्यत्वान्न दोषः ॥

प्रकृतिस्थ्यादिभेदेन ग्राम्यादिभिदयार्पणं वा ।

अपदं तस्य चानुज्ञा भाषाचिते विधीयते ॥ ११८ ॥

यथा,—हातो जो ज्जलदेउ नैव मदनः साक्षादयं भूतले

तत् किं दीसइ सच्चमाहतवपुः कामः किल अय्यते ।

एदूए किअलेउ भूतपतिना गै रीविवाहोत्सवे

एसे सच्चजिवोस्स हस्तकटकः किं दर्पणेनेत्तप्रते ॥

अत्र ग्राम्यः प्रष्टा नगरमागतः राजानं दृष्ट्वा ग्रामैत्रः प्रकृतिस्थैरेव वा पदैः प्राकृतेन पृच्छति । हातो जो ज्जलदेउ इति । नागरश्च तमनुजिष्ठरूप-
पनागरैः कोमलैर्वा पदैः सवकोक्तिं प्रत्याचष्टे, नैव मदनः साक्षादयं
भूतले इति । अथ ग्राम्य आहितप्रतिभः पूर्वपदानुरोधादङ्घ्रिप्राकृतेनैव
ग्राम्योपनागरैः प्रकृतिस्थकोमलैर्वा पदैस्तमुपालभते । तत् किं दीसइ
सच्चमाहतवपुः कामः किल अय्यत इति । अथ नागरो ज्ञाततत्-
प्रावीणप्रस्तुतपदानुरोधादेव अङ्घ्रिप्राकृतेन ग्राम्योपनागरनागरैः प्रकृ-
तिस्थकोमलकठोरैर्वा पदैः समाधत्ते । एदूए किअलेउ भूतपतिना
गैरीविवाहोत्सवे इति ॥ अथ ग्राम्यः श्लोकसमाप्तेः पादस्य तदुत्तरस्य
चानुरोधात् ग्राम्याणि प्रकृतिस्थानि वा त्रिचतुराणि पदानि प्राकृते-
नोक्त्वा पादाङ्घ्रि एव तिष्ठति । एसे सच्चजिवोस्स इति । अथ
नागरो जितकाशी ग्राम्योपनागरनागरैः प्रकृतिस्थकोमलकठोरैर्वा पदैः
श्लोकसुत्तरञ्च पूरयति, हस्तकटकः किं दर्पणेनेत्तप्रत इति । तत्र च प्राकृ-
तानां सर्वेषामपि ग्राम्यत्वं । प्रष्टुः संस्कृतपदेषु वपुरितुप्रपनागरं
शेषाणि ग्राम्याणि, प्रतिवक्तुश्च हस्तविवाहगौरीपदानि ग्राम्याणि, भूत-

पतिनेति नागरं, शेषाण्युपनागराणि । तदिदमीदृशि प्रमेये तथैवोप-
क्रमादेतन्न दुष्यति ।

वाक्यान्तरसर्गभं यद्वाक्यं तद्वाक्यगर्भितम् ।

रसान्तरतिरस्कारे तदिष्टं नेष्टमन्यथा ॥ ११६ ॥

यथा,— दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते

सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥

अत्र यथोक्ता मही साध्यते सिद्धा सा च विप्राय प्रतिपाद्यते इति वक्तव्ये,
येयं वीराङ्गतरसवशप्रवृत्तेन वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत इति
वाक्येन प्रकृतवाक्योक्तेरसमाप्तावेव विप्रायेत्यादिपदविच्छिन्तिः सा रसान्तर-
तिरस्कृतिरितुप्रचरते । तथा चेदं वाक्यान्तरसर्गभमपि वाक्यं न दोषाय
भवति ।

यद्भिन्नलिङ्गमितुप्रक्तं विभिन्नवचनं च यत् ।

उपमादूषणं तन्न यत्रोद्देशो न धीमतां ॥ १२० ॥

यथा,—अन्यदा भूषणं पुंसः शमो लज्जेव योषितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥

अत्र पुंसो योषित इव शमो लज्जेव पराक्रमो वैयात्यमिवेति लिङ्गभेदः ।
परिभवे सुरतेष्विवेति तु लिङ्गभेदो वचनभेदश्च दृश्यते ॥ स चैषामेव
परस्परं उपमानोपमयभावविवक्षायां पर्यायान्तराभावादन्यथा कर्तुं न
शक्यत इति सहृदयहृदयानुद्देशकत्वान्न दुष्यतीति दोषस्यपि गुणत्वम् ।
तदिदं द्वयोरप्येकमुदाहरणम् ।

अथ भिन्नलिङ्गसैव यथा,—

यस्य त्विवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।

स लोहकारमस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥

अत्र प्राग्वदेव पर्यायान्तरभावात् स लोहकारभस्त्रेवेति लिङ्गभेदस्य न दोषः ।

भिन्नवचनस्यैव यथा,—

प्राज्ञप्रभावः प्रभवो धर्मस्यास्तरजस्तमाः ।

मुक्तात्मानः शिवं नेमिरनेत्रऽपि ददतां जिनाः ॥

अत्र नेमिरनेत्रऽपीति वचनभेददोषेऽपि ददतामिति क्रियापदादेर्वचन-
श्लेषमाहात्म्याद् गुणत्वम् ॥ न चेदं वाच्यमत्रेवादिर्न विद्यत इति नो-
पमात्वम् ॥ इवस्यार्पिना समुच्चयार्थेन तुल्यधर्माणां तु धर्मस्य प्रभव
इत्यादिभिर्वचनश्लेषैः विषयापहारात् ॥ यथा, अग्रतो द्योतकलोप
उपमायां, कोमलापाटलौ तन्नि पल्लवश्चाधरश्च ते । ननुषोऽपि
श्लेषः कस्मान्न भवति उच्यते । यत्र द्वयोः सदृशयोरभिधानं स श्लेषः ।
यत्र सदृशात् सदृशप्रतिपत्तिस्तदुपमानं । यत्र द्वयोः सादृश्यमभिधी-
यते प्रतीयते वा सोपमेति प्रबन्धेनाग्रतो वक्ष्यामः । उपलक्षणञ्चैतत् ।
यदुपमायामेव लिङ्गवचनभेदो न दूषणमिति तस्य सर्वालङ्कार-
साधारणत्वात् केवलं सादृश्यमलङ्कार इति दर्शने उपमायामुदा-
क्रियते ॥

यत्रोपमानधर्माः स्युर्नोपमेयेन सम्मिताः ।

तद्धीनोपममित्याहुस्तत्प्रसिद्धौ न दुष्यति ॥ १२१ ॥

यथा,—स मारुताकम्पितपीतवासा बिभ्रत् सलीलं शशिभासमञ्जम् ।

यदुप्रवीरः प्रगृहीतशङ्खः सेन्द्रायुधो मेष इवावभासे ॥

अत्र सेन्द्रायुध इति कार्मुकमात्रस्योपादानं वासःशङ्खयोस्वनुपादाना
दूनोपमत्वम् । तत्रेन्द्रविदुरतोरतिप्रसिद्धत्वाददोषत्वं ॥

यदाह,—सर्वं सर्वेण सारूप्यं नास्ति भावस्य कस्यचित् ।

यथोपपत्तिवृत्तिभिरुपमानं प्रयुज्यते ॥

अखण्डमण्डलः केन्द्रः क्व कान्ताननमुदुप्रति ।

यत्किञ्चित्कान्तिसाम्यात्तु शशिनैवोपमीयते ॥

क्रमेणानेन कृतिभिरेष्टव्यमधिकोपमम् ।

विशेषस्तूपमेयाङ्गमनुमानात् प्रतीयते ॥ १२२ ॥

यथा,—स पीतवासाः प्रगृहीतशङ्खो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।

शतक्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृजमानः शशिनेव मेधः ॥

अत्र शशिनो ग्रहणादधिकोपमत्वेऽपि उपमानतु नाविवक्षितत्वादगुणतम् ।
यदि वा उपमाने धर्मीद्वाटनानुमानाच्छङ्खचक्रगदाधरो विष्णु रिति
प्रसिद्धेः शङ्खोऽनुमेयः ॥

यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवं ।

न च्छन्दोभङ्ग इत्याहुस्तदा दोषाय स्वरयः ॥ १२३ ॥

यथा,—जह क्काञ् ओइस्सो अब्भन्तमुह्लासिअमं सुअद्धन्तम् ।

तह अणाक्का ओसि तुमं सक्खे गोलाणइत्तहे ॥

अत्र द्वितीयैकादशत्वयोर्विंशतिवर्णानां संयोगपरत्वादगुणतुऽपि जह्लादि-
संयोगस्यातीवप्रयत्नोच्चारणेन पूर्व लघुत्वेन छन्दोभङ्ग इति गुणतम् ॥

वाक्यमस्थानविरति प्राग्भग्नयतिसंज्ञया ।

समुद्दिष्टं यदधुना गुणतुं तस्य कल्पयते ॥ १२४ ॥

यथा,—शोभः पुष्यतत्रयमभिनवः सुन्दरीणां प्रबोधः ।

किञ्चिद्भावालसमसरलप्रेक्षितं कामिनीनाम् ।

कार्यत्राकार्यत्राण्ययमविकलान्यागमेनैव पश्यन् ।

वश्यामुर्वीं वहति नृप इत्यस्ति चायं प्रयोगः ॥

अत्र पादत्रये चतुर्थस्थाने यतौ कर्तव्यायां पञ्चमस्थाने कृतत्वादपरत्र च
पादस्य मध्यभागे निविष्टकेवलस्वरत्वाद् यतिभ्रंशेऽपि स्वरसन्धिकृत-
त्वादविभिन्ननामधातुशरीरत्वाच्च न दोषतम् ॥

तदाह,—स्वरसन्धप्रकृते प्रायो धातुभेदे तदिष्यते ।

नामभेदे च शेषेषु न दोष इति सूत्रयः ॥
लुप्ते पदान्ते शेषस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।
तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति वक्ष्यते ॥

अशरीरं क्रियाहीनं क्रियापेक्षा न यत्र तु ।
यत्रास्तत्रादेरपेक्षा वा न दोषस्तत्र तदयथा ॥ १२५ ॥

कियन्मात्रं जलं विप्र जातुदघ्नं नराधिप ।
तथापीयमवस्था मे नहि सर्व्वे भवावृणाः ॥

अत्र त्रिषु पादेषु पदानि क्रियापदं नापेक्षन्ते । सापेक्षञ्चासमर्थं भवति ।
चतुर्थे तु नहीत्यादिभिः सन्तीत्यपेक्षते नचैतावतामीषामसामर्थ्यं
भवति । यदाह, यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्ति भवतीति पदं
प्रथमपुरुषे प्रयुज्यते इति ॥

श्लिष्टमस्पृष्टशैथिल्यं शिथिलं तद्विपर्य्ययः ।
गौडीयैरिष्यते तत्तु बन्धप्राशस्त्यगैरवात् ॥ १२६ ॥

यथा,—लीलाविलोलललना ललितालकलासकाः ।
विलुप्तमालतीमाला जलकालानिला ववुः ॥
अत्र शैथिल्यदोषेऽपि बन्धप्राशस्तेन गौडीराहतत्वाद्गुणत्वम् ।

न दोषः कापि वैषम्यार्थालङ्कारकारणात् ।
पौरुषैरराहतत्वाच्च शब्दाङ्गस्वरतोऽपि वा ॥ १२७ ॥

चन्दतप्रणयोद्गन्धि मन्दो मलयमारुतः ।
स्पृष्टते रुद्धमद्धैर्यो वररामामुखानिलैः ॥

अत्र सत्यपि शब्दवैषम्यदोषे शब्दाङ्गस्वरगुणादर्थालङ्कारगुणात् पौरुषैर-
राहतत्वाच्च गुणत्वम् ॥

कशोरमपि बध्नन्ति दीप्तमित्यपरे पुनः ।
तेषां मतेन तस्यापि दूषणं नैव विद्यते ॥ १२८ ॥

यथा,—न्यत्रेण पक्षः क्षपितः क्षत्रियाणां क्षणादयम् ॥

अत्र कठोरत्वेऽपि दीप्तत्वाद्गुणत्वम् ॥

अविहदङ्गनाबांलप्रसिद्धार्थं प्रसादवत् ।

विपर्ययोऽस्याप्रसन्नं चित्रादौ तन्न दुष्यति ॥ १२९ ॥

यथा,—याश्चिता पावनतया यातनाच्छिदनी च या ।

याचनीया धिया माया या माया संस्तुता श्रिया ॥

अत्राप्रसाददोषेऽपि चित्रत्वाद्गुणत्वम् ॥

अधाहारादिगम्यार्थं नेयार्थं प्रागुदाहृतम् ।

स गम्यते प्रसिद्धेऽन्वे तद्दोषवदिष्यते ॥ १३० ॥

यथा,—मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।

वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेऽस्तु लङ्गया सह वृक्ष ॥

अत्र दहत्वित्यादीनामधाहृत्यत्रतया नेयत्वेऽप्यतिप्रसिद्ध्या प्रतीयमान-
त्वाद्गुणत्वम् ।

असभ्यार्थं मतं ग्राम्यं तद्ग्राम्योक्तैरव दुष्यति ।

विदग्धोक्तौ तु तस्याज्ज गुणवत्त्वं मनीषिणः ॥ १३१ ॥

यथा,—कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्हयः ।

त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्या सोऽयमस्मास्वनुग्रहः ॥

अत्र ग्राम्यत्वेऽपि ग्राम्यार्थस्य विदग्धोक्त्या तिरस्कृतत्वाद्गुणत्वम् ।

ओजः समासभूयस्त्वं तद्दीप्तार्थेषु बध्यते ।

विपर्ययोऽस्यासमस्तं तद्दीप्तं चेन्न दोषभाक् ॥ १३२ ॥

यथा,—यो यः शस्त्रं विभर्त्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिष्टुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत् कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः

क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकास्रान्तकोऽहम् ॥

अत्रासमस्तत्वेऽपि प्रौढान्धत्वाद्गुणत्वम् ।

समस्तमसमस्तं वा न निर्वहति यद्वचः ।

तदनिर्वूढमसत्रापि न दोषः कापि तद्यथा ॥ १३३ ॥

प्रसीद चण्डि त्यज मन्युमञ्जसा जनस्तवायं पुरतः कृताञ्जलिः ।

किमर्थमुत्कम्पितपीवरस्तनद्वयं त्वया लुप्तविलासमास्रते ॥

अत्र समस्तगीत्यनिर्वाहादनिर्वूढत्वेऽपि रसान्तरपरिग्रहेण रीतप्रन्तर-
परिग्रहाद्गुणत्वं ।

अनलङ्कारमित्याङ्गरलङ्कारोज्झितं वचः ।

पूर्वोत्तरानुसन्धाने तस्य साधुत्वमिष्यते ॥ १३४ ॥

यथा,—निश्चय ताः शेषगवीरभिधातुमधोन्नजः ।

शिष्याय वृहतां पतुत्रः प्रस्तावमदिशद्दृष्ट्वा ॥

असत्रानलङ्कारत्वेऽपि पूर्वापरानुसन्धानप्रयोजनभूतत्वाद्गुणत्वम् ॥

वाक्याश्रयाणां दोषाणां गुणीभावोऽयमौरितः ।

अथ वाक्यार्थदोषाणामदोषः कथ्यते ऽधुना ॥ १३५ ॥

समुदायार्थशून्यं यत् तदपार्थं प्रचक्षते ।

तन्मत्तोन्मत्तबालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति ॥ १३६ ॥

यथा,—क्वाकार्यं त्र शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा

दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

किं वक्षन्तप्रपकल्मषाः कृतधियो रेखैव सान्यादृशी

चेतः स्वास्थप्रमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्रति ॥

असत्र समुदायार्थशून्यतया अपार्थसत्रापुनर्मत्तवचनत्वाद्गुणत्वम् ॥

पदप्रयोजनं यच्च गतार्थमर्थमेव नतत् ।

तसत्रापि कापि निर्दोषः प्रयोगो दृश्यते यथा ॥ १३७ ॥

गीता विदुरवाक्यानि धर्माः शान्तनवेरिताः ।

न श्रुता भारते येन तस्य जन्म निरर्थकम् ॥

अत्र गीताविदुरवाक्यादीनां कथायामप्रयोजकत्वेऽपि इतिहासव्याजेन
चतुर्वर्गप्रतिपादनसप्रारम्भ एव प्रतिज्ञानाद्गुणत्वम् । तदिदमप्रयोजनम्,
एवं गतार्थमपि । यथा,—

हृत्कण्ठवक्त्रश्रोत्रेषु कस्य नावस्थितं तव ।

श्रीकण्ठहारकर्पूरदन्तपत्रप्रभं यशः ॥

अत्रैकेनैवोपमानेन शौक्ल्यप्रतीतौ शेषोपमानपदानां व्यर्थत्वेऽपि यशसः
स्मर्यमाणत्वगीयमानत्वस्तूयमानत्वश्रूयमाणत्वै हृदयादिषु श्रीखण्डा-
दिवदनस्थानस्य प्रतीयमानत्वाद् गुणत्वम् ॥

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्तयते ।

तदेकार्थं रसाक्षिप्तचेतसां तन्न दुष्यति ॥ १३८ ॥

यथा,—असारं संसारं परिसुषितरत्नं त्रिभुवनं ।

निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् ।

अदर्पं कन्दर्पं जननयननिर्माणमफलं

जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥

असारं संसारमित्युक्त्या परिसुषितरत्नं त्रिभुवनं निरालोकं लोकं जग
ज्जीर्णारण्यमिति यदुक्तं, तस्य विशेषानभिधायकत्वेऽपि रसाक्षिप्तेन
वक्त्राभिहितत्वाद् गुणत्वम् ॥

संशयायैव सन्दिग्धं यदि जातु प्रयुज्यते ।

स्यादलङ्कार एवासौ न दोषस्तत्र तद्यथा ॥ १३९ ॥

कुदो लम्भइ पथि सत्थरअं एत्थ गामणिधरम्भि ।

उण्णअपगोहरे पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥

अत्र केनापि पथिकयूना प्रावृडारम्भे ग्रामणीबधूः पीनोन्नतस्तनी
सत्थरअमिति स्वस्तरकव्याजेन शस्तरतं याचिता । तं प्रत्याचक्ष्णैव यथो-
क्तं ब्रूते । कुतोऽत्र ग्रामणीगृहे स्वस्तरकः, कुतो वा शस्त्रं रतं । उन्नतो
पयोधरौ मम हृदये नभसि वा पयोधरान् दृष्ट्वा यदि वससि तद् वसेति

तदेतस्य गोपनाय व्यर्थैरेव पदैः प्रयुक्तमिति सन्दिग्धस्याप्यस्य गुणत्वम् ॥

वाक्त्रे प्रबन्धे चार्थानां पौर्वापर्यत्रविपर्ययः ॥

दोषः सोपक्रमो नाम चित्तहेतौ न दुष्यति ॥ १४० ॥

यथा,—पश्चात् पर्यत्रस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागैव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥

अत्र पौर्वापर्यत्रविपर्यययादपक्रमदोषस्य चन्द्रोदयं प्रति रागोद्दीपन-
प्रकर्षप्रकाशनत्वाददोषः ॥

यस्मिन् रीतेरनिर्वाहः खिन्नं तदभिधीयते ।

न दोषस्तस्य तु कापि यत्र छाया न होयते ॥ १४१ ॥

यथा,—अभिनवबंधूरोषस्वादुः करीषतनूनपा-

दसरलजनाश्लुपकूरस्तुषारसमीरणः ।

गलितविभवस्याज्ञेवाद्य दुप्रति मरुहणा रवे-

विरहिवनितावक्त्रकैवत्र विभर्त्ति निशाकरः ॥

अत्र उपमानानि सामान्यवचनैः समस्यन्ते इति प्रकान्तररीतेरनिर्वा-
हेऽपि समासस्याख्यापरतुनैव इवशब्दतद्धितयोः प्रयोगे प्रतुप्रत छायायोत्-
कर्ष इति गुणत्वम् ॥

लोकातीत इवार्थो यः सो ऽतिमात्र इहेष्यते ।

वार्त्तादौ तेन दुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः ॥ १४२ ॥

तच्च वार्त्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि विद्यते ।

कान्तं जगति तत् कान्ते लौकिकार्थानुयायि यत् ॥ १४३ ॥

लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थानं यत् प्रवर्त्तते ।

तदतुप्रक्तिरिति प्रोक्तं गौड़ानां मनसो मुदे ॥ १४४ ॥

यथा,—देव धिष्णामिवाराध्यमद्यप्रभति नो गृहम् ।

सरस्वतीकण्ठाभरणं ।

युष्मत्पादरजःपातधौतनिःशेषकल्मषम् ॥

अत्रातिमात्राख्ये दोषेऽपि वार्त्ताभिधानेऽभिधेयस्य कान्तिगुणस्याभ्यनु-
ज्ञानाद्गुणत्वम् ।

यथावा,—अल्पं निर्मितमाकाशमनालोचैत्रव वेधसा ॥

इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ।

अत्रातिमात्रत्वेऽपि वर्णनार्थत्वाद्गुणत्वम् ॥ अथानतिमात्रं कीदृग् उच्यते
वार्त्ते तावत् ।

यथा,—गृहाणि नाम तानेत्रव तपोराशिर्भयादृशः ।

संभावयति यानेत्रवं पावनैः पादपांशुभिः ॥

अथ वर्णनायाम् ।

अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयो जृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्यग्राप्तस्तव बाहुलतान्तरे ॥

परुषं निष्ठुराद्यं तु यदतीव विगर्हितम् ।

विरुद्धलक्षणाद्यासु तदुक्तिषु न दुष्यति ॥ १४५ ॥

यथा,—हालाहलं विषं भुङ्क्षु सखि मा तत्र विश्वसीः ।

यद्वा न दह्यसे काष्ठैः स्वल्पैस्त्वमपि मे मतिः ॥

अत्र पारुषेऽपि विरुद्धलक्षणया अर्थान्तरस्य लक्षितत्वाद्गुणत्वम् ।

अप्रस्तुतरसं प्राञ्ज विरसं वस्तु सूरयः ॥

अप्राधानेत्र तदेष्टव्यं शिष्टैः स्याद्रसवस्तुनोः ॥ १४६ ॥

यथा,—क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तम्

गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।

आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्वनेत्रोत्पलाभिः

कामीवाद्रांपराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥

अत्र करुणे शृङ्गारस्याप्रकृतत्वेऽपि शम्भुप्रभाववर्णनाद्गुणत्वमेव द्वयो-
रप्यप्राधान्यादवैरस्येन गुणत्वम् ॥

हीनं यतोपमानं स्यादुपमेयं गुणाधिकम् ।

हीनोपमं तदस्याज्जः कवयः काव्यदुष्टताम् ॥ १४७ ॥

यथा,—ततः कुसुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता ॥

अत्रोपमानस्य हीनतायामपि रागातिशयहेतुत्वाद्गुणत्वम् ।

यत्रोपमानमुत्कृष्टमुपमेयं निरुध्यते ।

ज्ञेयं तदधिकौपम्यमस्यापि काव्यदोषता ॥ १४८ ॥

यथा,—कान्तग्रा चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।

राजन्ननुकरोषि त्वं सौभाग्येनापि मन्मथम् ॥

अस्याधिकौपमेऽपि राज्ञो लोकपालांशत्वेन शिष्टैराहताद्गुणत्वम् ॥

उपमानस्य वैषम्याद्भवेदसदृशोपमम् ।

तस्यग्राभ्यनुज्ञामिच्छन्ति व्यतिरेकोपमादिषु ॥ १४९ ॥

यथा,—प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभुजा ।

न परेषु महीजसम्बलादपकुर्वन्ति मलिक्नुचा इव ॥

अस्यासदृशोपमत्वेऽपि व्यतिरेकोपपादकत्वाद्गुणत्वम् ।

यस्योपमानं लोकेषु न प्रसिद्धं तदिष्यते ।

अप्रसिद्धोपमं नाम तत् कचिन्नैव दुष्यति ॥ १५० ॥

यथा,—उद्गर्भहृणरमणीरमणोपमर्ह-

भुग्नोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।

विम्बं कठोरविसकाण्डकडारगौरै-

र्विण्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्रनक्ति ॥

अस्याप्रसिद्धोपमतद्रूपणत्वेऽपि द्वयोरपि शृङ्गारोद्दीपकत्वसाभ्याद्गुणत्वम् ॥

निरलङ्कारमित्याङ्गरलङ्कारोज्झितं वचः ।

अथौर्जित्येषु तस्यापि क्वचिन्निर्दोषता मता ॥ १५१ ॥

यथा,—याच्ञां दैन्यपराभवप्रणयिणीं नेत्राकवः शिक्षिताः
सेवासम्बलितः कदा रघुकुले मौलौ निबद्धोऽञ्जलिः ।
सर्वं तद्विहितं तथापुत्रदधिना नैवोपरोधः कृतः
पाणिः संप्रति मे हठात् किमपरं स्पृष्टुं धनुर्वाञ्छति ॥
अत्र निरलङ्कारत्वेऽपि अथौर्जित्याद्गुणत्वम् ॥

असभ्यार्थं यदश्लीलं तदर्थान्तरवाचि धा ।
तसेप्रह दृश्यते भूम्ना प्रयोगो नापि दुष्यति ॥ १५२ ॥

यथा,—अद्यापि तत् कनककुण्डलदृष्टगण्ड-
मासं स्पृशामि विपरीतरताभियोगे ।
आन्दोलनश्रमजलस्फुटधर्मविन्द-
मुक्ताफलप्रकरविच्छुरितं प्रियायाः ॥
अत्राश्लीलार्थेऽपि कविभिरविगीतत्वाद् गुणत्वम् ॥

देशोऽद्विवनराष्ट्रादिः कालो रात्रिन्दिवर्त्तवः ।
नृत्यगीतप्रभृतयः कलाः कामार्थसंश्रयाः ॥ १५३ ॥
चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लोकसंज्ञिता ।
हेतुविद्यात्मको न्यायः सस्रृतिः श्रुतिरागमः ॥ १५४ ॥
तेषु तेष्वयथारूढं यदि किञ्चित् प्रवर्त्तते ।
कवेः प्रमादाद्देशादिविरोधीत्येतदुच्यते ॥ १५५ ॥
विरोधः सकलेष्वेव कदाचित् कविकौशलात् ।
उत्क्रम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १५६ ॥

तत्र देशविरुद्धस्य गुणीभावो यथा,—

तस्य राज्ञः प्रभावेण तदुद्यानानि जज्ञिरे ।
आर्द्रांशुकप्रवालानामारूढं सुरशाखिनाम् ॥

अत्र देशविरुद्धत्वेऽपि तस्य राज्ञः प्रभावेणेतिकारणोपन्यासाद्-
गुणत्वम् ॥

कालविरुद्धस्य यथा,—

राज्ञां विनाशपिशुनश्चचार खरमारुतः ।

चुम्बन् कदम्बकुसुमैः सह सप्तच्छदोद्गमान् ॥

अत्र कालविरुद्धत्वेऽपि राज्ञां विनाशपिशुन इत्यनिष्टसूचकोत्पात-
रूपत्वाद् गुणत्वम् ॥

लोकविरुद्धस्य यथा,—

ऐन्दवादर्चिषः कामी शिशिरं हव्यवाहनम् ।

अकलाविरहक्लेशविह्वलो गणयत्यलम् ॥

अत्र लोकविरुद्धत्वेऽपि कामिभिस्तथा संवेद्यमानत्वाद् गुणत्वम् ॥

युक्तिविरुद्धस्य यथा,—

स सङ्कोचश्चन्द्रादिव कुमुदगाशेरशरणः

स सूर्यप्रात् कोकानां विरह इव लुप्तप्रतिविधिः ।

गुणेऽभ्यसे खेदप्रशमनकरेभ्योऽपि यदयम्

खलानामुद्वेगस्तदिदममृतादेव मरणम् ॥

अत्र युक्तिविरुद्धत्वेऽपि च्छेकोक्त्या संभाव्यमानोपमया तथाप्रतीते-
र्गुणत्वम् ॥

शौचित्यविरुद्धस्य यथा,—

तेनाथ नाथ दुरुदाहरणात्पेन

सै म्यापि नाम परुषत्वमभिप्रपन्ना ।

ज्ज्वाल तीक्ष्णविशदा सहसोद्गिरन्ती

वागर्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता ॥

अत्र श्लोत्वादौचित्यविरोधेऽपि तत्समं योचितत्वाद् गुणत्वम् ॥

वचनविरुद्धस्य यथा,—

परदाराभिलाषो मे कथमार्थप्रसन्नं युज्यते ।

पिवामि तरलं तस्य कदा नु दशनच्छदम् ॥
 अत्र वचनविरोधेऽपि वक्तुं स्थाविधावस्थत्वाद् गुणत्वम् ॥
 धर्मविरोधस्य यथा,—

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां पत्नी पाञ्चालकन्यका ।
 सतीनामग्रणीस्त्वासीद्देवो हि विधिरीदृशः ॥
 अत्र धर्मविरोधेऽपि देवो विधिस्थित्यनेनाभिहितत्वाददोषः ॥
 अर्थशास्त्रविरुद्धस्य यथा,—

नीतिरापदि यद् गम्यः परस्तन्मानिनो ह्रिये ।
 विधुर्विधुन्तुदसेत्रव पूर्णस्तस्योत्सवाय संः ॥
 अत्रापन्नः शत्रुरभियातव्य इति नीतिस्तच्च मानिनो ह्रिये भवतोऽति-
 विरुद्धमपि उद्धतपुरुषभाषितत्वान्न दुष्यतीति गुणत्वम् ॥

कामशास्त्रविरुद्धस्य यथा,—

दोलातिप्रेरणतस्तबधूजनमुखोद्गतम् ।
 कामिनां लयवैषम्याद् गेयं रागमवह्वयत् ॥
 अत्र त्रासतो लयवैषमेय्येण गेयस्य रागहेतुत्वेऽपि कामिनीमुखोद्-
 गौर्णत्वाद्वागविवर्धनत्वेन गुणत्वम् ॥

इत्थं गुणाश्च दोषाश्च कावेत्र दोषगुणाश्च ये ।

आख्यातास्ते स्फुटं संप्रत्यलङ्कारान् प्रचक्ष्महे ॥ १५७ ॥

युवतेरिव रूपमङ्गकाव्यं स्वदत्ते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।

विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलङ्कारविकल्पनाभिः ॥ १५८ ॥

यदि भवति वचश्चुतं गुणेभ्यो

वपुर्विव यौवनबन्धमङ्गनयाः ।

अपि जनदयितानि दुर्भगतुं

नियतमलङ्कारणानि संश्रयन्ते ॥ १५९ ॥

दीर्घापाङ्गं नयनयुगलं भूषयत्यञ्जनश्री-

स्तुङ्गाभोगौ प्रभवति कुचावर्च्चितुं हारयष्टिः ।

मंध्ये क्षामे वपुषि लभते स्यामकूर्पासलक्ष्मीः

श्रोणीविम्बे गुरुणि रश्नादामशोभां विभक्तिं ॥ १६० ॥

इति महाराजभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारे
गुणविवेचनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

द्वितीयपरिच्छेदः ॥

शब्दार्थोभयसंज्ञाभिरलङ्कारान् कवीश्वराः ।
वाच्यानाभ्यन्तरान् वाच्याभ्यन्तरांश्चानुशासति ॥ १ ॥
ये वुप्रत्पत्तयादिना शब्दमलङ्कर्तुमिह क्षमाः ।
शब्दालङ्कारसंज्ञास्ते ज्ञेया जात्यादयो बुधैः ॥ २ ॥
जातिर्गती रीतिवृत्तिच्छायासुद्रोक्तियुक्तयः ।
भणिति गुम्फना शयत्रा पठिति र्यमकानि च ॥ ३ ॥
श्लेषानुप्रासचित्राणि वाकोवाकं प्रहेलिकाः ।
गूढप्रश्नोत्तराध्येयश्रव्यप्रेक्ष्याभिनीतयः ॥ ४ ॥
चतुर्विंशतिरितुप्रक्ताः शब्दालङ्कारजातयः ॥
अथासां लक्षणं सम्यक् सोदाहरणमुच्यते ॥ ५ ॥
तत्र संस्कृतमित्यादि भारती जातिरिष्यते ।
सा तौचित्यादिभिर्वीचामलङ्काराय जायते ॥ ६ ॥
संस्कृतेनैव केऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन ।
साधारण्यादिभिः केचित् केचन मूच्छभाषया ॥ ७ ॥
न मूच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् ।
संकीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम् ॥ ८ ॥
देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः ।
पैशाचाद्यं पिशाचाद्यर मागधं हीनजातयः ॥ ९ ॥
संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः ।
शक्यो रचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन जायते ॥ १० ॥
पैशाचत्रा शौरसैन्यान्यो मागध्याम्यो निबध्यते ।

द्वित्राभिः कोऽपि भाषाभिः सर्वाभिरपि कश्चन ॥ ११ ॥

नात्यन्तं संस्कृते नैव नात्यन्तं देशभाषया ।

कथां गोष्ठीषु कथयन्लोके बज्जमतो भवेत् ॥ १२ ॥

शृण्वन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।

अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जरा ॥ १३ ॥

ब्रह्मन् विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिह्वासया ।

गौडस्तत्रजतु वा गायामन्या वास्तु सरस्वती ॥ १४ ॥

के ऽभवन्नाट्यराजस्य राजेयं प्राकृतभाषिणः ।

काले श्रीसाहसंङ्कस्य के न संस्कृतवादिनः ॥ १५ ॥

गिरः अथ्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः

सुभव्योऽपभ्रंशः सरसरचनं भूतवचनम् ।

विदग्धानामिष्टे मगधमधुरावासिभणिति-

निबद्धा यस्तेषां स इह कविराजो विजयते ॥ १६ ॥

शुद्धा साधारणी मिश्रा संकीर्णा नान्यगामिनी ।

अपभ्रष्टेति साचार्यैर्जतिः षोढा निगद्यते ॥ १७ ॥

तात्तुत्तमपात्रप्रयोजना संस्कृतजातिः शुद्धा यथा,—

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमसत्राः पदानि रचयन्तत्राः ।

कण्टकितेन प्रथयति मयत्रनुरागं कपोलेन ॥

मध्यमपात्रप्रयोजना प्राकृतजातिः शुद्धा यथा,

तुज्भ ण आणे हिअअं मम उण मअणो दिआ अ रत्तिं अ ।

णिक्खि व तवेइ वलिअं तुह जुत्तमनोरहाइ अंगाइ ।

हीनपात्रप्रयोजना मागधिका शुद्धा यथा,—

शदु माणुशमंशभालके कुंभशाहश्व वशाहि शंचिदे ॥

अणिशं चं पिआमि शोणिदे वलिशशदं शमले ऊवीअदि ॥

नातुत्तमपात्रप्रयोजना पैशाची शुद्धा यथा,—

स ८

पनमत पनअप्पकुपितगोलीचलनगालगापडिविवं ।

तससु नहतप्पनेसु एआतसतनुधलं लुद्धं ॥

नातिमध्यमपात्रप्रयोजग्रा शौरसेनी शुद्धा यथा,—

तं सि मए चूअंकुर दिम्भो कामस्स गहिदधणुहस्स ।

जुवइमणमोहणहसो पंचभूहिओ सरो होहि ॥

नातिहीनपात्रप्रयोजग्रोऽपभ्रंशः शुद्धो यथा,—

लइ वप्पुल पिअ दुद्धं कत्तो अम्हाण ऊष्वासि ।

पुत्तहमत्थहत्यो जइ दहि जम्भेवि जअ आसि ॥

प्रायिकञ्चैतत् तेन कवेरभिप्रायशक्त्यादिभ्यः सर्वा अपि सर्वप्रयोजग्रा भवन्ति ।

ता इमाः शुद्धाः षडेव, साधारण्यादयः पुनरनन्ताः । तासु मध्यमपात्र-
भूमिकास्थोत्तमपात्रप्रयोजग्रा संस्कृतप्राकृतयोः साधारणी यथा,—

सरले साहसरागं परिहर रम्भोर मुञ्च संरम्भम् ।

विरसं विरहायासं सोढुं तव चित्तमसहं मे ॥

नातुप्रत्तमभूमिकास्थोत्तमपात्रप्रयोजग्रा संस्कृतपैशाची साधारणी यथा,—

चम्पककलिकाकोमलकान्तिकलापाथ दीपितानङ्गा ।

इच्छति गजपतिगमना चपलायतलोचना लपितुम् ॥

एवं संस्कृतापभ्रंशादिसाधारण्यः प्राकृतादिभाषान्तरमाधारण्यश्च द्र-
ष्टव्याः ॥ वक्तृविषयौचित्यादिप्रयोजग्रा मिश्रा यथा,—

जयति जनताभिवाञ्छितफलप्रदः कल्पपादपो गिरिशः ।

जअइ अ तमस्सिअंती गिरितनया पणइकप्पलआ ॥

एवं भाषान्तराणामपि मिश्रीभावो द्रष्टव्यः ॥

दुर्विदग्धादिपात्रप्रयोजग्रा संकीर्णा यथा,—

अकटगुमटी चन्दजग्रोत्सा कलं किल कोइलो

लवइ अमुज्जर्याम्यो वायुर्निवारय वाइ अ ।

अवि सखि अला रक्ताशोकस्तवापि मनो मुदे

न कज न कजं मानेनाद्य प्रियं प्रति जाङ्गदा ।
सोऽयं संस्कृतमहाराष्ट्रापभ्रंशयोगस्तिलतण्डुलवत् संकीर्णं जातिः ।
एवं प्राकृतापभ्रंशसङ्करोऽपि दृश्यः । कौडागोष्ठौविनोदाद्यर्थाऽनन्य-
गामिन्यसाधारणी यथा,—

भौष्मप्रोक्तानि वाक्यानि विद्वद्वक्त्रेषु शेरते ।

गोसे तिविच्छिरिच्छोली तस्मै तस्मै विचक्षिता ॥

अत्र पूर्वार्द्धपदानि संस्कृत एव, उत्तरार्द्धपदानि प्राकृत एव । सेय-
मसाधारण्यनन्यगामिनी च जातिरुच्यते । भाषान्तराणां पुनरसा-
धारणं नास्ति ॥ अपभ्रंशश्च यथा,—

मुद्धे गहणञ्च गेण्हउ तं धरि मुद्दं णिणे हत्थे ।

णिच्छउ सुन्दरि तुह उवरि मम सुरअप्पहा अत्थि ॥

सेयमपभ्रंशप्रयोगतोऽपभ्रंशापप्रविद्वद्भिः ओत्रियादैः प्रयुज्यते । इत्य-
पभ्रंशश्च जातिः ॥ अस्या अपि चानुकरणे साधुत्वमिष्यते ।

पदं गद्यञ्च मिश्रञ्च वाक्यं यत् सा गतिः स्मृता ।

अथौचित्यादिभिः सापि वागलङ्कार इष्यते ॥ १८ ॥

कश्चिद् गद्येन पदेन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते ।

कवितुं कश्चन द्वाभ्यां कावेऽर्थः कश्चन त्रिभिः ॥ १९ ॥

यादृग् गद्यविधौ वाणः पद्यबन्धेन तादृशः ।

गत्यां गत्यामियं देवी विचित्रा हि सरस्वती ॥ २० ॥

यथामति यथाशक्ति यथौचित्यं यथारुचि ।

कवेः पात्रस्य चैतस्राः प्रयोग उपपद्यते ॥ २१ ॥

द्रुता विलम्बिता मध्या साथ द्रुतविलम्बिता ।

द्रुतमध्या च विज्ञेया तथा मध्यविलम्बिता ॥ २२ ॥

खालघूनां गुरुणाञ्च बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः ।

पदेन गदेन च मिश्रे च षट् प्रकारोपजायते ॥ २३ ॥

तत्र दृष्टञ्च जातिञ्च पद्यमाङ्गरथो दृश्यम् ।

समं चार्द्धं समं चैतत् विषमञ्च प्रचक्षते ॥ २४ ॥
 गद्यमुत्कलिकाप्रायं पद्यगन्धीति च द्विधा ।
 द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्मिश्रमपीष्यते ॥ २५ ॥
 ललितां निष्ठुरं चूर्णमाविद्धञ्चेति योऽपरः ।
 विशेषः स तु गद्यस्य रीतिवृत्तयो भविष्यति ॥ २६ ॥

तत्र पद्यभेदेषु समवृत्ते द्रुता गतिर्यथा,—

अयि विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसङ्गमभीरु वल्लभम् ।
 अरुणकरोद्गम एष वर्त्तते वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥

मेयं समवृत्ते लघुसंयुक्ताक्षरभूयस्त्वादद्रुता गतिः ॥ समवृत्ते विलम्बिता
 यथा,—

प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमनूतः ।
 पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः ॥

मेयं स्थाने स्थाने गुर्वक्षरयोगाद् विलम्बिता गतिः । तत्रैव मध्या
 यथा,—

आसीद्दैत्यो हयग्रीवः मुहूर्तेश्मसु यस्य ताः ।
 वदन्ति स्म बलं बाह्वोः सितच्छत्रस्मिताः श्रियः ॥

मेयं नातिलघ्वक्षरत्वान्मध्या गतिः । द्रुतविलम्बिता यथा,—

अवतु वः सवितुस्तुरगावली स्फुरितमध्यगतारुणनायका ।
 समभिलङ्घिततुङ्गपयोधरा मरकतैकलतेव नभःश्रियः ॥

मेयं द्रुतायाश्च विलम्बितायाश्च गतेरन्तरान्तरानुप्रवेशाद् द्रुतविलम्बिता
 गतिः । द्रुतमध्या यथा,—

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरम्
 न स रुचिरकलापं वाणलक्ष्मीचकार ।
 सपदि गतमनस्कश्चित्तमाल्यानुकीर्णं
 रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥

सेयं द्रुतायाश्च मध्यायाश्च गतेरन्तरानुप्रवेशाद् द्रुतमध्या गतिः ।

मध्यविलम्बिता यथा,—

कुन्दभयो दिवि दध्वनुरुच्चैरुच्चकराः कपयश्च ववल्गुः ।

सिद्धनिकायकराजविमुक्तं माल्यमथाङ्गदमूर्द्धि पपात ॥

सेयं मध्याया विलम्बितायाश्च गते रन्तरानुप्रवेशाम्मध्यविलम्बिता गतिः

एवमङ्गसमविषमयोर्मात्राच्छन्दःसु गद्यमिश्रयोर्लघुगुरुन्मिश्रवर्णविन्यास-
विशेषभूयस्त्वेन द्रुतादिगुतयो गवेपणीयाः ॥

तत्र विषमवृत्तच्छन्दसि द्रुता यथा,—

अथ वासवस्य वंचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचणम् ।

क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥

अङ्गसमच्छन्दसि विलम्बिता यथा,—

विहितां प्रियया मनःप्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम् ।

उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं वृषमूचे वचनं वृकोदरः ॥

उत्कलिकाप्रायगदेष्ट द्रुता मध्या च यथा,—

व्यपगतधनपटलममलजलनिधिसदृशमम्बरतलं विलोक्यते ॥

अञ्जनचूर्णपुञ्जश्यामं शर्वरं तमः स्तप्रायते ॥

पद्यगन्धिगदेष्ट वृत्तगन्धौ मध्या जातिगन्धौ द्रुता यथा,—

पातौलतालुतलवासिषु दानवेषु ॥

हरद्वजितमन्मथो गुह्य इवाप्रतिहतशक्तिः ॥ इति

गद्यादौ मिश्रे गद्यपद्ययोर्द्रुतमध्या यथा,—

हन्त पुण्यवानस्मि यदहमतर्कितोपनतदर्शनोऽस्मत्सितनयनयानया ।

अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः

सुपित इव च दुग्धस्रोतसां निर्भरेण ।

कवलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन

प्रसभममृतवर्षेणैव सान्द्रेण सितः ॥

पद्यादौ मिश्रे द्रुतविलम्बिता यथा,—

असौ विद्याधारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवना-
दिहायातः संप्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः ।
यदालोकस्थाने भवति पुरसुन्मादतरलैः
कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव ॥

अत्र बालसुहृद्भाकरन्देन सह विद्यामानौचिकीमधीते सर्व माधवो
नाम इति ।

वैदर्भादिहृतः पन्थाः कावेत्र मार्ग इति स्मृतः ।
रौङ्गताविति धातोः सा व्युत्पत्तया रौतिरुच्यते ॥ २७ ॥
वैदर्भो साथ पाञ्चाली गौडीयावन्तिका तथा ।
लाटोया मागधी चेति षोढा रौतिर्निगद्यते ॥ २८ ॥
तत्वासमासा निःशेषश्लेषादिगुणगुम्फिता ।
विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भो रौतिरिष्यते ॥ २९ ॥
समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिविवर्जिताम् ।
मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥ ३० ॥
समस्तातुप्रङ्गटपदामोजःकान्तिगुणनिताम् ।
गौडीयेति विजानन्ति रौतिं रौतिविचक्षणः ॥ ३१ ॥
अन्तराले तु पाञ्चालीवैदर्भो र्याऽवतिष्ठते ।
सावन्तिका समस्तैः स्याद्द्वित्वैस्त्रिचतुरैः पदैः ॥ ३२ ॥
समस्तरौतिव्यामिश्रा लाटोया रौतिरिष्यते ।
पूर्वरौते रनिर्व्याहे खण्डरौतिस्तु मागधी ॥ ३३ ॥

तासु वैदर्भो यथा,—

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।

पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥

येयमसमस्तपदा समस्तश्लेषादिगुणवती वैदर्भो रौतिः ।

पाञ्चाली यथा,—

गात्राविधातदलितङ्गदजर्जराणाम्
गण्डस्थलीललितकुण्डलताडितानाम् ।
क्षोभस्फुटन्मुकुटकोटिविघट्टितानाम्
नादोऽभवज् भणभणामुखरो मणीनाम् ॥

सेयमोजःकान्तप्रभावादाश्लिष्टश्लथभावपुराणच्छायासाधुर्यप्रसौकुमार्यप्र-
वती समस्तपञ्चषपदा पाञ्चाली रीतिः ॥ . .

गौडीया यथा,—

यस्यावस्कन्दलीलावलितबलपरिस्पन्दखर्वीकृतोर्वी-
सरंभोत्तम्भनायोन्नमितभरनमत्कन्धरासन्धिरासीत् ।
शेषो विस्फारपुल्लस्फुटपृथुलफणापुत्कृताग्निस्फुलिङ्ग-
स्फूर्जत्सन्दोहसन्देहितविकटशिखामण्डलीरत्नखण्डः ॥

सेयमोजःकान्तिमती समस्तोद्भटभूरिपदा च गौडीया रीतिः ॥

आवन्तिका यथा,—

एतानि निःसहतनोरसमञ्जसानि
शूनं प्र मनः पिशुनयन्ति पदानि तस्याः ।
एते च वर्त्मतरवः प्रथयन्ति ताप-
मालिङ्गितोज्भितपरिग्लपितैः प्रवालैः ॥

सेयं समस्तद्वित्रिचतुरपदा वैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरालवर्त्तिन्यावन्तिका नाम
रीतिः ॥

लाटीया यथा,—

अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धु विभिन्दन्
कुपितकपिकपोलकेडताम्रस्तमांसि ॥

सेयं संमस्तरौतिमित्रा लाटीया नाम रीतिः ॥

मागधी यथा,—

करिकवलनशिष्टैः शाखिशखाग्रपत्रै-

ररुणसरणयोऽमी सर्वतो भीषयन्ते ।

चलितश्वरसेनादत्तगोमृङ्गचण्ड-

ध्वनिचकितवराहव्याकुला विन्धवपादाः ॥

सेयमारब्धरीतेरनिर्वाहात् खण्डरीतिर्मागधी ॥

या विकाशेऽथ विक्षेपे सङ्कोचे विस्तरे तथा ।

चेतसो वर्त्तयित्री सप्रात् सा वृत्तिः सापि षड्विधा ॥ ३४ ॥

कैशिक्यारभटी चैव भारती सात्वती परा ।

मध्यमारभटी चैव तथा मध्यमकैशिकी ॥ ३५ ॥

सुकुमारार्थसंदर्भा कैशिकी तासु कथ्यते ।

या तु प्रेढार्थसंदर्भा वृत्तिरारभटीति सा ॥ ३६ ॥

कोमलप्रेढसंदर्भा कोमलार्थाथ भारती ।

प्रेढार्थां कोमलप्रेढसंदर्भां सात्वतीं विदुः ॥ ३७ ॥

कोमले प्रेढसंदर्भा त्वर्थे मध्यमकैशिकी ।

प्रेढार्था कोमले बन्धे मध्यमारभटीष्यते ॥ ३८ ॥

तत्र कैशिकी यथा,—

शशिरुचिषु दलेषु नागवक्त्रा विचकिलद्राग्रानि चन्दने च हृद्रे ।

कुवलयिनि पुराणसौधुपात्रे तरलहृशामपतन् वृणः प्रिये च ॥

सेयमर्थस्य च संदर्भस्य च सौकुमार्यप्रात् कैशिकी नाम वृत्तिः ॥

आरभटी यथा,—

यो यः शस्त्रं विभर्त्ति रूभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनाम्

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत् कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः

क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तको ऽहम् ॥

सेयं प्रेढार्थसंदर्भारभटी नाम वृत्तिः ॥

भारती यथा,—

उत्तिष्ठन्तग्रा रतान्ते भरसुरगपतौ पाणिनैकेन स्रत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकवरीभारमंसे वहन्तग्राः ।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शयग्रमालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहुं लक्ष्म्याः पनातु ॥
सेयमतिसुकुमारार्थं नातिसुकुमारसंदर्भा भारती नाम वृत्तिः ॥

सात्वती यथा,—

वन्द्यो द्वावपि तावनार्थत्रचरितप्राप्तप्रतःपोदयौ
भीमो भीमपराक्रमः स च मुनि भास्वत्कुठारायुधः ।
एकेनमृतवह्निदार्थत्र करजैः पीतान्यसृज्जि द्विषा-
मन्येनापि हतांहितास्ससरसि स्नातं क्रुधः शान्तये ॥
सेयं प्रेढार्था नातिप्रेढसंदर्भा सात्वती नाम वृत्तिः ॥

मध्यमकैशिकी यथा,—

किं द्वारि दैवहतके सहकारकेण
संवर्द्धितेन विषपादप एष पापः ।
अस्मिन् मनागपिं विकाशविकारभाजि
भीमा भवन्ति मदनज्वरसन्निपाताः ॥
सेयं सुकुमारार्थं प्रेढसंदर्भा मध्यमकैशिकी नाम वृत्तिः ॥

मध्यमारभटी यथा,—

त्वं नागराज बज्जमस्य नितम्बभागम्
भोगेन गाढमुपवेष्टय मन्दराद्रेः ।
सोढा विषह्य वृषवाहनयोगलीला-
पर्यत्रङ्गबन्धनविधेस्तव कोऽतिभारः ॥
सेयं प्रेढेऽर्थे सुकुमारसंदर्भा मध्यमारभटी नाम वृत्तिः ॥

अव्योक्तीनामनुकृतिच्छाया सापीह षड्विधा ।
लोकच्छेकार्भकोन्मत्तपोटामत्तोक्तिभेदतः ॥ ३६ ॥

तासु लोकोक्तिच्छायां यथा,—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शाङ्गपाणौ
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पञ्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषम्
निर्वक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

सेयं लोचने मीलयित्वेति लोकोक्तेरनुकृतिर्लोकोक्तिच्छाया ॥
एकोक्तिच्छाया यथा,—

यो हि दीर्घासिताक्षस्य विलासललितभ्रुणः ।
कान्तामुखस्यावशगस्तस्मै नृपशवे नमः ॥

सेयं नृपशवे नम इति विदग्धोक्तेरनुकृतिश्चेकोक्तिच्छाया ॥
अर्भकोक्तिच्छाया यथा,—

किं स स्वर्गतरुः कोऽपि यस्य पुष्पं निशाकरः ।
ते वृक्षाः कौटुशा मातर्येषां मुक्ताफलं फलम् ॥

सेयमवुत्पन्नशिष्टजुजनोक्तेरनुकृतिरर्भकोक्तिच्छाया ।
उन्मत्तोक्तिच्छाया यथा,—

दृष्टः कथं सुतनु किं कुरुते किमस्मद्-
वार्त्तां स पृच्छति शृणोति निवेद्यमानाम् ।
आसां किमस्य कथया कथयाशु तावद्-
अत्रागमिष्यति न वा खलु सोऽभिमानो ॥

सेयमसमञ्जसाया उन्मत्तोक्तेरनुकृतिरुन्मत्तोक्तिच्छाया ॥
पोटोक्तिच्छाया यथा,—

तेलकमसहास्त्रि सोढुं धनसारेणातिसारो दोषो मे ।
लभ्यति च दौर्बल्यं कुङ्कुमरागो ममाङ्गानि ॥

सेयमुत्तमपदारोपितनीचयुवतुक्तेरनुकृतिः पोटोक्तिच्छाया ॥
मत्तोक्तिच्छाया यथा,—

पि पि प्रिय स स स्वयं मु मु मुखासवं देहि मे

त त त्यज दु दु द्रुतं भ भ भ भाजनं काञ्चनम् ।

इति स्खलितजल्पितं मदवशात् कुरङ्गीदृशः

प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरध्वेयत ॥

सेयं स्खलन्तया मत्तोक्तेरनुकृति र्मत्तोक्तिच्छाया ॥

साभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसो विनिवेशनम् ।

मुद्रां तां मुत्प्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदुः ॥ ४० ॥

सास्मिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्वचनसत्र च ।

समुच्चयसत्र संवृत्तयाः षोढा न्यासेन जायते ॥ ४१ ॥

तासु पदमुद्रा यथा,—

निर्माल्यं नयनश्रियं कुवलयं वक्तुस्य दासः शशी

अयुग्मस्य सनाभि मन्मथधनु र्जोत्स्रा स्मितसप्राञ्चलः ।

संगीतसत्र च मत्तकोकिलरुतान्युच्छिष्टमेणीदृशः

सर्वाङ्गीणमहो विधेः परिणतं विज्ञानचित्तं चिरात् ॥

अत्र निर्माल्यं दासः सनाभ्यञ्चल उच्छिष्टमितिपदानां गौणवृत्तिव्यपा-
अयेण मुत्प्रदायिनां साभिप्रायनिवेशादियं पदमुद्रा ।

वाक्यमुद्रा यथा,—

यत् स्वच्छे सलिलात्मनि प्रतिफलहेवे त्रियामापतौ

पीयूषाकृति पर्यवसप्रति किल जरोत्सुति तत्त्वान्तरम् ।

तिग्मं धाम चिरं चकास्ति दिवि यत् तत्वास्ति दिव्यः पुमान्

यं विज्ञातवतां त्रुटन्ति निखिला भूयो भवग्रथयः ॥

अत्र तत्वास्ति दिव्यः पुमानित्यादे र्वाक्यान्तरसत्र पूर्ववक्त्योपकारित्वेन
मुत्प्रदायकसत्राभिप्रायपूर्व निवेशादियं वाक्यमुद्रा ॥

विभक्तिसुद्रा यथा,—

श्रियः प्रदुग्धे विपदो रुणद्धि यशांसि सूते मलिनं प्रमाष्टि ।

संस्कारशौचेन परं पुनीते शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः ॥

अत्र प्रदुग्धे कण्ठि सूते प्रमाष्टि पुनौते इति तिङ्विभक्तीनां दुहि-
 'पचत्रोः' सकर्मकयोरुपसंख्यानं कथादिभ्यः अमित्यादिभिर्विशेषलक्षण-
 'योगैः परस्मैपदात्मनेपदपर्यग्रायेण निवेशो दृश्यते । अत्रियो विषदो
 यशांसि मलिनं संस्कारशौचेनेति च सुब्विभक्तीनाम् अचि श्रुधातुभ्रुवां
 योरियङुवडावित्यादिविशेषलक्षणवतीनामविकृतविकृतानां मङ्गलामङ्ग-
 लार्थपरत्वेन मङ्गलाद्यर्थानामभिप्रायतः प्रयोगो लक्ष्यते तेनेयं विभक्ति-
 मुद्रा भवति ॥

वचनमुद्रा यथा,—

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत

राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।

तेषां बधूस्तमसि नन्दिनि पार्थिवानाम्

तेषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयञ्च ॥

अत्र वयमित्यात्मनि बद्धवचनेन सविता चेति सवितयर्कवचनेन स-
 वितुरप्यहं बद्धमत इत्यभिप्रायो वक्तुरितीयं वचनमुद्रा ॥

समुच्चयमुद्रा यथा,—

जातश्चायं मुखेन्दुस्ते भ्रुकुटिप्रणयी पुरः ।

गतञ्च वसुदेवस्य कुलं नामावशेषताम् ॥

अत्राशंसायां भूतवच्चेति भूतवद्भावस्य हयग्रीवप्रभावातिशयशंसिनः
 समुच्चयद्वारेण निवेशादियं समुच्चयमुद्रा ॥

संवृत्तिमुद्रा यथा,—

मणिरत्नं प्रसेनस्य तच्चानार्येण विष्णुना ।

खड्गं ज्ञेनाद्ययोगेन तेन किं कीर्तितेन वः ॥

अत्र “कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः” ततः किं तेन वः कीर्तिते-
 नेति साभिप्रायसंवृत्तिकरणादियं संवृत्तिमुद्रा ॥

विधिद्वारेण वा यत्र निषेधेनाथ वा पुनः ।

प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः सोक्तिरत्राभिधीयते ॥ ४२ ॥

विधेरय निषेधात् स्यादधिकाराद्विकल्पतः ।

नियमात् परिसङ्ख्याया उपाधेः सेह षड्विधा ॥ ४३ ॥

तासु विध्युक्ति र्थथा,—

शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने ।

अत्राप्राप्तौ प्रापणवचनं विधिः ॥

निषेधोक्ति र्थथा,—

भर्तुं विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ॥

अत्र प्राप्तौ निवारणं निषेधः ॥

अधिकारोक्ति र्थथा,—

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी

यान्तेऽत्रं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलसप्राधयः ॥

अत्र विधिनिषेधज्ञानाद्विधिनिषेधयोग्यताधिकारः ॥

विकल्पोक्ति र्थथा,—

एको नेता क्षत्रियो वा द्विजो वा एका विद्याध्यात्मिकी वा तथी वा ।

एका भार्यया वशजा वा प्रिया वा एकं मित्रं भूपति र्वा यति र्वा ॥

सोऽयं जातिक्रियागुणद्रव्यावलम्बी चतुर्विधो विकल्पः ॥

नियमोक्ति र्थथा,—

विवादो ऽपार्थ एवायं पार्थ एव धनुर्धरः ।

यो न केवलमात्मीयैः परैरप्यभिनन्द्यते ॥

सोऽयमयोगान्ययोगात्यन्तायोगव्यवच्छेदलक्षणस्त्रिप्रकारो नियमः ॥

परिसङ्ख्याोक्ति र्थथा,—

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ॥ वामेनार्क्षणा न पश्यति ॥

काठिन्यमसत्राः कुचयोः ॥ किमसद् यन्न रोचते ॥

तदिदं विधिनिषेधाभ्यां शेषाभ्यनुज्ञानं परिसङ्ख्येतुप्रचरते ॥

अयुज्यमानस्य मिथः शब्दसप्रार्थस्य वा पुनः ।

योजना क्रियते यांसौ युक्तिरितुप्रचरते बुधैः ॥ ४४ ॥

पदञ्चैव पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च ।

विषयोऽस्यैव प्रकरणं प्रबन्धश्चाभिधीयते ॥ ४५ ॥

तत्र, योगकारणपर्यग्रायाङ्गाङ्गिभावपरम्पराः ।

पदयुक्ते निर्मित्तं स्युर्निरूढाः पदसिद्धये ॥ ४६ ॥

विरुद्धानां पदार्थानां जात्यादीनां परस्परम् ।

योजना येह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदुः ॥ ४७ ॥

गर्भः सह निगर्भेण संवृत्तिः ससमुच्चया ।

हेतवो वाक्ययुक्तीनां क्रियन्तामेवमादयः ॥ ४८ ॥

यत्तदादेरुपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ ।

क्रियासमभिहारश्च वाक्यार्थान् युञ्जते मिथः ॥ ४९ ॥

पदश्रद्धेयशैलादिवर्णनाभुप्रपत्तये ।

वाक्यं सेह प्रकरणविषया युक्तिरिष्यते ॥ ५० ॥

प्रबन्धविषयाप्येवं युक्तिरुक्ता मनीषिभिः ।

उदाहरणमालासां रूपव्यक्तैश्च निदर्शयते ॥ ५१ ॥

अत्र योगरूढिपरम्परादिनिमित्ता पदयुक्ति र्यथा,—

प्राचरां निर्जितजम्भजिद्विपशिरःसिन्दूरशोभं दिशि

प्रत्याख्यातहयाङ्गनास्यज्जतभुग्जेरातिः प्रतीचत्रणं वै ।

प्रातर्जातमदोन्मिषत्कमलिनीकिञ्जल्ककल्कोद्भटम्

भानोः पूर्णनभःकटाहकुहरकोडं महः पातु वः ॥

अत्र जम्भजिद्विप इति योगरूढिपरम्परा, हयाङ्गनास्यज्जतभुगिति

पर्यग्रायपरम्परा, प्रातर्जातमदोन्मिषत्कमलिनीकिञ्जल्ककल्कोद्भटमिति

हेतुपरम्परा, नभःकटाहकुहरकोडमित्यङ्गाङ्गिभावपरम्परा च परिस्फु-

रन्ती दृश्यते ॥

विरुद्धजात्यादियोगनिमित्ता पदार्थयुक्ति र्यथा,—

तन्नागेन्द्रकरोरुदोः करिशिरःपौनस्तनांसं वपुः

स्त्रीपुंसाकृति यत् पितुस्तव मुखे रम्योग्रमीक्षामहे ।

वाराह्या इति नर्मणीभवदनः पश्यन् यदास्या मुखम्

नाभिष्टौति हसन्न निन्दति तदा श्लिष्टोऽस्त्रया पातु वः ॥

अत्र स्त्रीपुंसाकृति विरुद्धजातियोजना, नाभिष्टौति न निन्दतीति विरुद्धक्रियायोजना, रम्योग्रमिति विरुद्धगुणयोजना, मुखे वपुरीक्षामहे इति विरुद्धद्रव्ययोजना च लक्ष्यते ॥

वाक्यगर्भादिविषया वाक्ययुक्तिर्यथा,—

दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते

सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्रग्य प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मादाविरभूत् कथाङ्गतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥

अत्र वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यतेति वाक्यगर्भः । तत्रैव पश्यतेति वाक्यान्तरे भावाविष्कारवाचा निगर्भः, किमपरं रामाय तस्मै नम इति वाक्यसंश्लिष्टः, यस्मादाविरभूत् कथाङ्गतमिदं यत्रैव चास्तं गतमिति वाक्यसमुच्चयः । सेयमेतेषां योजनाद्वाक्यविषया युक्तिर्भवति ॥

यत्तदादुपपादाननिमित्ता वाक्यार्थयुक्ति र्यथा,—

तिष्ठ द्वारि भवाङ्गने व्रज वह्निः स प्रेति वर्त्मक्षते

शालामञ्च तमङ्गमञ्च वलभीमञ्चेति वेश्माञ्चति ।

दूतीं संदिश संदिशेति वृज्जशः संदिश्य सास्ते तथा

तल्पे कल्पमयीव निवृण यथा नान्तं निशा गच्छति ॥

अत्र प्रथमपादे क्रियासमुच्चयः द्वितीये क्रियाभ्यासस्तृतीये दूतीं संदिशेति यावत्क्रियासमभिहारः । शेषे तु तथा सास्ते यथा निशान्तं न गच्छति इति यत्तदोपपादानं वाक्यार्थयुक्ते हेतुः प्रतीयते । सेयमुक्तलक्षणा वाक्यार्थयुक्ति भवति ॥

अश्रद्धेयपर्वतादिवर्णनोपपत्तिहेतुः प्रकरणविषया यथा,—

सुदे सुरारेरमरैः सुमेरोरानीय यस्योपचितस्य शृङ्गैः ।

भधन्ति नोद्दामगिरां कवीनामुच्छ्रायसौन्दर्यप्रगुणा मृषोद्याः ॥

भवन्धव्यापिवस्तूपपत्तेर्हेतुस्तु प्रबन्धविषया युक्तिर्भवति यथा,—

धूमजप्रोतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेषः

सन्देशार्थाः क पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।

इत्यैत्सुव्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे

कामार्त्ता हि प्रकृतिरूपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥

उक्तिप्रकारो भणितिः सम्भवेऽसम्भवे च सा ।

विशेषसंरुतप्राश्चर्यप्रकल्पनासु च कल्पप्रते ॥ ५२ ॥

तत्र सम्भवभणिति र्यथा,—

सद्योद्गावितकेतकोदरदलस्रोतःश्रियं विभ्रतो

येयं मौक्तिकदामगुम्फनविधे र्योगप्रच्छविः प्रागभूत् ।

उत्सेक्या कलशीभिरञ्जलिपुटैः पेया मृणालाङ्कुरै

र्मातव्या च शशिन्यमुग्धविभवे सा वर्त्तते चन्द्रिका ॥

अत्र ज्योत्स्नायाः सद्योद्गावितकेतकोदरदलस्रोतःसादृश्यादिसम्भवा-
दियं सम्भवभणिति र्विधिरूपा ॥

असम्भवभणिति र्यथा,—

क पेयं ज्योत्स्नाम्भो वदत विषवल्लीसरणिभि

मृणालौतन्तुभ्यः सिचयरचना कुतु भवति ।

क वा पारीमेयो वत वकुलदाम्नां परिमलः

कथं स्वप्नः साक्षात् कुवलयदृशं कल्पयतु ताम् ॥

अत्र ज्योत्स्नादीनां मृणालादिभिः पेयत्वादेरसम्भवादियमसम्भव-
भणितिः ॥

निषेधरूपा विशेषभणिति र्यथा,—

रेवतीदण्डोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृश्यौ ।

वहन् हली मदक्षीवः पानगोष्ठ्यां पुनातु वः ॥

अत्र रेवतीदशनोच्छिष्टयोरपि हलिदृशे र्यत् पूतत्वं मदक्षीवस्यापि हलिनो यत् पावनत्वमसौ विशेष इतीयं विशेषंभणिति निर्षेधे विधिरूपा ॥

संरुतिभणिति र्यथा,—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।

उपमानस्यापि सखे प्रतुप्रमानं वपुस्तस्याः ॥

अत्र प्रसिद्धवर्णनाप्रपञ्चविधेराभरणस्याभरणं, इत्यादिवाकैः संवरणादियं संरुतिभणिति विधौ निषेधरूपा ॥

आश्चर्यप्रभणिति र्यथा,—

जप्रोतिर्भ्रस्तदिदं तमः समुदितं जातोऽयमद्भ्यः शिखी
पीयूषादिदमुत्थितं विषमयं कायाप्तजन्मातपः ।

को नामास्य विधिः प्रशान्तिषु भवेद् वाढं द्रढीयानयम्
ग्रन्थि र्यत् प्रियतोऽपि विप्रियमिदं सख्यः कृतं सान्तूनैः ॥

अत्र जप्रोतिःप्रभृतिभ्यस्तमःप्रभृतीनामुत्पत्तेराश्चर्यप्ररूपत्वादियमाश्चर्यप्रभणिति निर्षेधविधौ विधिनिषेधरूपा ॥

कल्पनाभणिति र्यथा,—

दृश्यं दृशं सहस्रैर्मनसामयुतैर्विभावनीयं च ।

सुकृतशतकोटिभोग्यं किमपि वयः सुम्न वः स्वदत्ते ॥

अत्र वयोरामणीयकातिशयस्य दृक्सहस्रादिभिरेवावलोकनीयत्वादियोग्यताकल्पनादियं कल्पनाभणिति विधिनिषेधे निषेधविधिरूपा ॥

वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्रचना गुम्फना स्मृता ।

शब्दार्थक्रमपर्यग्रायपदवाक्यकृता च सा ॥ ५३ ॥

तांसु शब्दकृता यथा,—

रामाभिषेके मदविह्वलाया कराधुप्रतो हेमघटस्तखण्णाः ।

सोपानमासाद्य चकार शब्दं ठं ठं ठं ठं ठं ठं ठं ठं ठं ठं ॥

सेयं ठंठमित्यादे निर्णयकस्य श्लोकपादस्यार्थानुगुणेन वाक्येन रचित-
त्वाच्छब्दरचना ॥

अर्थकृता यथा,—

दिक्कालात्मसमैव यस्य विभुता, यस्तत्र विद्योतते,
यत्रामुषत्र सुधीभवन्ति किरणा, राशेः स यासामभूत् ।
यस्तत्पित्तम्, उषःसु योऽस्य हविषे, यस्तस्य जीवातवे,
वोढा यद्गुणमेष मन्मथरिपोस्ताः पान्तु वो भूतयः ॥

सेयं व्योमादीनामष्टानामपि महेशमूर्तिलक्षणानामर्थानामुत्तरो-
त्तरसङ्कलनया रचितत्वादर्थरचना ॥

क्रमकृता यथा,—

नीलाञ्जानां नयनयुगलद्राधिमा दन्तपत्रः
कुम्भावैभौ कुचपरिकरः पूर्वपक्षोचकार ।
अविभ्रान्तिर्मदनधनुषो विभ्रमाननूवादीद्
वत्तज्जरोत्सा शशधरश्च दूषयामास यस्याः ॥

अत्र पत्रप्रदानपूर्वपक्षोपन्यासानुवाददूषणोद्भावनानां बुधजनप्रसिद्ध-
रूपेण रचितत्वादियं क्रमरचना ॥

पर्यत्रायकृता यथा,—

कण्डूस्त्रिञ्चिञ्च जाण्डू कुन्तपलत्ताडू कीरसंलविरी ।
पूसअभासं मुञ्च सण्डू रे हं धिठवा आडो ॥

सेयं शुकनामपर्यत्रायाणामर्थानुगुणरचितत्वात् पर्यत्रायरचना ॥

पदकृता यथा,—

लोलस्रङ्गलवल्लीवलयितवकुलानोकहस्कन्धलोलै-
र्गोलाङ्गलैर्नदङ्गिः प्रतिरसितजरत्कन्दरामन्दिरेषु ।
षण्डेपूङ्गण्डपिण्डीतगरतरलनाः प्रापिरे येन वेला-
मालम्बप्रोत्तालतल्लस्फुटितपुटकिनीबन्धवो गन्धवाहाः

अत्र लाङ्गूलवलयितवकुलैर्नदङ्घ्रिर्गोलाङ्गूलैः' प्रतिरसितजरत्कन्दरा-
मन्दिरेषु पण्डेषु उद्दण्डपिण्डोत्तरतरलनाः पुटकिनीबन्धवो गन्धकाहा
बेलामालम्ब्य येन प्रापिरे इत्यतोऽधिकानामपुष्टार्थानामपि पदाना-
मनुप्रासाय कन्दः पूरणाय चार्थानुगुण्येन रचितत्वादियं पदरचना ॥

वाक्यकृता यथा,—

पतिश्वशुरता जेप्रष्ठे पतिदेवरूतानुजे ।

इतरेषु तु पाञ्चालप्रास्वितयं त्रितयं त्रिषु ॥

इह महतोऽर्थस्याल्पीयसां ग्रन्थेनाभिधानमिति वृत्तक्रमेणापि ग्रन्थ-
लाभवाय वाक्यार्था रचित इतीयं वाक्यरचना ॥

श्वेतैर्याजः पदार्थानां घटनायां परस्परम् ।

सा प्रकान्तेन कस्मिंश्चिदप्रकान्तेन कुत्रचित् ॥ ५४ ॥

अतिक्रान्तेन कुत्रापि पदार्थवर्णयोः क्वचित् ।

वाक्यार्थवाक्ययोः कापि प्रकीर्णानाञ्च दृश्यते ॥ ५५ ॥

तासु प्रकान्तघटना यथा-

स तथेति प्रतिज्ञाय विस्तृज्य कथमपुत्रमाम् ।

ऋषौन् जप्रोतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥

मेयं सप्तर्षीणामागमनस्य प्रकान्तस्यैव घटनात् प्रकान्तघटना ॥

अप्रकान्तघटना यथा,—

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

निषादस्य च संवादमृषेः संवरणस्य च ॥

मेयमप्रकान्तस्य निषादसंवरणसंवादस्य घटनादप्रकान्तघटना ॥

अतिक्रान्तघटना यथा,—

तस्य चक्रश्चमत्कारं व्यतीतसमया अपि ।

स्मिताद्रमुकुलोद्भेदाः कदम्बवनराजयः ॥

इयमतिक्रान्तस्यापि कदम्बवनराजीनामाद्रमुकुलोद्भेदस्य विरहि-

मनश्चमत्कारकारिणो रामस्य स्मृतिद्वारेण धटनादतिक्रान्तधटना ॥

पदधटना यथा,—

क्लिन्नेनापतता वङ्गौ यन्मुखेन हठात् कृते ।

स्वेति हेति हरेणोक्ते स्वाहासीत् सैष रावणः ॥

इयं स्वेति हेति वर्णाभ्यां स्वाहेति पदस्य घटितत्वात् पदधटना ॥

वाक्यधटना यथा,—

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरसप्राख्यया हृता ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥

इयं पूर्वशास्त्रनिबद्धसप्रोत्तरार्द्धस्य तदर्थाननुयायिनापि प्रस्तुतार्था-
विरुद्धेन पूर्वार्द्धेनैकवाक्यतयैव घटितत्वाद्वाक्यधटना ॥

प्रकीर्णधटना यथा,—

एकहिं अच्छिहि सावणु अस्सहि भद्रवउ ।

माहउ महिअलसथरि गरुडत्यले सरउ ॥

अङ्गहि गिम्ह सुहच्छिइ तिलवणे मग्गसिउ ।

सुद्धिहि सुहपङ्कअसगि आवासिउ सिसिइ ॥

अत्र आवणादीनामयुगपद्भावित्वेन विप्रकीर्णानां घटनादियं प्रकी-
र्णधटना ॥ प्रकीर्णशब्दश्चायं शेषवाची तेनान्यासामपि प्रकीर्णधटना-
नामिहावकाशो भवति । तेन या इमा महाकविप्रबन्धेषु मुख्या गौणी
लक्षणा तद्भावापत्तिरुपचरिता लक्षितलक्षणेतिशब्दवृत्तयस्ता अपीह
अयन्ते । तत्रादितः षट्स्वाधारवचनेषु सुग्धाया इति सम्बन्धिपदे च
मुख्या, शेषयोर्द्वयोराधारवचनयोर्गौणी, आवणादिषु चतुर्षु मासवचनेषु
लक्षणा, षट्स्वपि चाधेयवचनेषु वर्षादिषु लक्षिताभिहितेष्वपि युगप-
दसम्भवत्सु श्रुतार्थापत्तिलभ्या तद्भावापत्तिः, आवासित इति क्रिया-
पदं चोपचरिता व्यक्तमेव प्रतीयते । लक्षितलक्षणापि चैतास्वेव व्याख्या-
नत उन्मिषति । तथाह्यावासितशब्दोऽयमभिमतप्रदेशनिवेशितमहापरि-
च्छदे महाराजादौ निरूढाभिधानशक्तिः । स चोपचारेण आवणादिषु

प्रयुज्यमान तेषामपि .महत्तमभिलक्ष्य महापरिच्छदतां महारम्भत्वञ्च
लक्षयन् प्रस्तुताया अपि प्रवृत्तेर्महान्तमनुबन्धं लक्षयति । ते च युगपत्सौच-
नादावनुपपद्यमानस्थितयः स्वशब्दशक्तिभिस्तत्र तत्र निवेश्यमानाः स्वधर्म-
सम्पदः प्रत्यासन्नापायां तद्धर्मसम्पदमुपलक्षयन्ति । असावसौ विरहवत्या
अपि वियोगवेदनातिशयं लक्षयन्ती कमितरि स्नेहतिशयं लक्षयति । तत्र
श्रावणो भाद्रपद इत्युत्तरभाभ्यामवयवाभ्यां वर्षर्तुं लक्ष्यते । स च लोचनयो-
रनुपपद्यमानस्थितिरपि विभक्तिश्रुत्या निवेशितः पयःपृष्ठत्प्रवाहलक्ष-
णायाः स्वधर्मसम्पदः प्रत्यासन्नामविच्छिन्नाश्रुप्रवाहसम्पदमुपलक्षयन्
समागमोत्काया उत्कण्ठातिशयं लक्षयति । माधव इत्युत्तराव-
यवेन वसन्तो लक्ष्यते । सोऽपि महीतलस्रस्तरेऽनुपपद्यमानस्थितिः प्राग्व-
देव शब्दशक्त्या निवेशितः कुसुमकिशलयमृणालकमलिनीदलादिकायाः स्व-
धर्मसम्पदः समासन्नां शिशिरोपकरणसामग्रीमुपलक्षयन् कामवत्याः शरी-
रान्तःसन्तापं लक्षयति । शरदित्यनेन ऋतुविशेषोऽभिधीयते सा गरुडयो-
रनुपपद्यमानस्थितिः प्रशंसावचनस्यापि स्थलशब्दस्यानुस्मरणशक्त्या
समाकृष्यमाणः काशकुसुमहंसागमकुमुदसरःप्रसादचन्द्रातपादिकायाः स्व-
धर्मसम्पदः समासन्नां गरुडयोः पाण्डुतां लक्षयन् मृगेक्षणाया विरह-
क्षामतामुपलक्षयति । ग्रीष्म इत्यनेनापि ऋतुविशेष एव उच्यते । सोऽप्य-
ङ्गनाङ्गेऽनुपपद्यमानः सूर्यप्रांशुकार्कश्यप्रतप्तप्रांशुतापरुषोष्णानिलत्वदा-
वाजिकालुष्यादेः स्वधर्मसम्पदः समानानीकभूताभूतपूर्वनिङ्गज्वरलिङ्ग-
सम्पदमुपयन्नुत्तमौ कामावस्थां लक्षयति । मार्गशीर्ष इत्यनेन तु पूर्वा-
वयवेन हेमन्तो लक्ष्यते । तेन च यथा हेमन्ते तिलवनं लूयते तथा तस्याः
सुखासिका साम्प्रतं लूयते इति लक्ष्यते । तेनातिशयिनी भनःपीडो-
पलक्षिता भवति । का पुनः सुखासिकातिलवनयोः समानधर्मता । येयं
स्नेहनिर्भरता नाम । अभिसारिकाणां च प्रायेण तिलवनाजिनीषण्डयो-
रेव बद्धमानप्रसिद्धिः । यदित्यमाहुः ।

अतान्तहरमणिज्जं अम्हं गामस्स मण्डणीह्वयं ।

लुञ्ज तिलवाङ्सिंरिच्छं सिसिरेण कञ्जम्भिसिणिसण्डं ॥

अत एवायमुत्तरवाकेन कमलसरःशब्देनाजिनीखण्डमपि निर्दिशति ॥

तद् यथा,—

मुद्दिहि मुहपङ्कजसरि आवासिउ सिसिर ॥

तत्र शिशिर इत्यनेन ऋतुविशेषेण मुग्धामुखेऽपि पद्मसरसौव शब्दशक्त्या-
भिनिवेशितेन कमलवनोपप्लवादेः स्वधर्मसम्पदो लोकप्रतीतायाः प्रत्या-
सन्ना मुग्धामुखाश्च रुहलोचनोत्पलस्मितकुसुमदशनकेशरादेः श्लायापरि-
म्लानि लक्ष्यमाणा विप्लवभानुभावप्रकर्षमुपलक्षयति । शिशिरलक्ष्मीवर्णन-
प्रस्तावाच्च मुखमर्द्धं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुत्तमत इति स्थानप्राधा-
न्यलक्षणाया सर्वार्त्तुभयः, शिशिर एवेह प्रधानमित्यपि लक्षितं भवति ॥

काकुस्वरपदच्छेदभेदाभिनयकान्तिभिः ।

पाठो योऽर्थविशेषाय पठितिः सेह षड्विधा ॥ ५६ ॥

तत्र काका यथा,—

यदि मे वल्लभा दूती तदाहमपि वल्लभा ।

यदि तस्याः प्रिया वाचस्तन्ममापि प्रियप्रियाः ॥

अत्रैकया काका विधिरन्यया तु निषेधः प्रतीयते ॥

स्वरेण यथा,—

सुभ्रूस्त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषिताम्

दूतादेव मयोज्जितः सुरभयः स्वगन्धधूपादयः ।

रागं रागिणि सुञ्च मयप्रवनते दृष्टे प्रसीदाधुना

सत्यं नद्विरहाद् भवन्ति दयिते सर्वा ममान्धा दिशः ॥

अत्र दृष्टे इत्यत्र पुनस्त्यक्तेण कुपितकान्ताप्रसादनपरमपीदं वाक्य-
मुत्कुपितदृष्टिप्रसादनपरतां प्रतिपद्यते ॥

पदच्छेदेन यथा,—

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ॥

अत्र मया विरहितेतेप्रतावति पदच्छेदे पुरुरवसस्त्वयेतेप्रतावति तु पर्वतस्य वाक्यभेदो भवति ॥

पदभेदेन यथा,—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्वैकतो

यो गङ्गां विदधेऽन्धकक्षयकरो यो वर्हिषतृप्रियः ।

यस्य राज्ञः शशिमच्छिरोहर इति सुत्यञ्च नामामराः ।

सोऽव्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सव्व दोमाधवः ॥

अत्र येन ध्वस्तमनोभवेनेत्यादे येन ध्वस्तमनोऽभवेनेत्यादेश्च पदभेदा-
दुमाधवो माधव इत्यर्थद्वयं प्रतीयते । तयोश्च द्वयोरपि प्राधानेनोपा-
दानादङ्गाङ्गिभावेन प्रकृताप्रकृतरूपतया चानवस्थानात् परस्परमस-
म्बन्धेनायं श्लेषः ॥ पदभेदेन तु पाठे पर्यत्रायतोऽर्थद्वयप्रतीतेरियं श्लेषोप-
सर्जनात् पदभेदपठितिः ॥

अभिनयेन यथा,—

एह हमेत्तत्पित्रा एह हमेत्तेहिं अक्वित्तेहिं ।

एह हमेत्तावत्या एह हमेत्तेहिं दिअहेहिं ॥

अत्र येन्मातृस्तनीत्यादीनां तथाभूतहस्ताभिनयैः सह पठनात् तथाविधा-
र्थविशेषो गम्यते ॥

अपदेशोऽप्यभिनयविशेष एव यथा,—

इतः स दैत्यः प्राप्तश्चोर्नेत एवार्हति क्षयम् ।

इतः प्रात्मानमपदिश्र ब्रूते ॥

कान्त्या यथा,—

यस्यारिजातं नृपतेरपश्रदवलम्बनम् ।

यूयौ निर्भरश्चौघै रपश्रदवलं दनम् ॥

अत्रावलम्बनमवलं वनमिति पदे पदद्वये वा द्वितीयचतुर्थस्थानयोर्दो-
वकारौ तयोरन्तस्थपवर्गाभ्यां पवर्गान्तस्थाभ्यां वा कान्तिमिति पाठेऽर्थ-

भेदो जायते ॥

• अपरे पुनः पठितिमन्यथा कथयन्ति ॥

• पदपादाद्भाषाणामन्यथाकरणेन यः ।

पाठः पूर्वोक्तसूक्तस्य पठितं तां प्रचक्षते ॥ ५७ ॥

तत्र पदान्यथाकरणं द्विधा प्रकृतितो विभक्तितश्च ॥

तत्र प्रकृतितो यथा,—

असकलहसितत्वात् क्षालितानीव कान्तग्रा

सुकुलितनयनत्वाद्व्यक्तकर्णोत्पलानि ।

पिवतु मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणाम्

त्वयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ॥

अत्र त्वयीत्यस्य स्थाने यदा मयीति पठ्यते तदैतत्प्रार्थनावाक्यमपि
अनुमतिवाक्यं भवति ॥

विभक्तितो यथा,—

सह भृत्यगणं सबान्धवं सहमित्वं समुतं सहानुजम् ।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥

अत्र यदा पाण्डुसुतः सुयोधनमित्यस्य स्थाने पाण्डुसुतं सुयोधन इति
पठ्यते तदैतदमङ्गलार्थमपि सुयोधने मङ्गलार्थं भवति ॥

पादान्यथाकरणेन यथा,—

एकान्ते विजने रात्रावन्तर्वशमनि साहसे ।

न्यासापङ्कवने चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥

अत्र यदा तृतीयपादस्थाने तनूङ्गी यदि लभ्येतेति पाठो भवति तदैतत्
परीक्षोपयिकमपि कामोपयिकं भवति ॥

अर्धान्यथाकरणेन यथा,—

तत्तावदेव शशिनः स्फुरितं गरीयो

यावन्न तिग्मश्चिमण्डलमभ्युदेति ।

अभुवद्यते सकलधामनिधौ तु तस्मिन्

इन्द्रोः सिताब्भ्रकलशस्य च को विशेषः ॥

अत्र यदा मध्यमपादयोः स्थाने “यावन्न ताः किमपि गैरतरा हसन्ति ताभिः पुनर्विहसिताननपङ्कजाभिः” इति पठ्यते तदैतद्वीरार्थोक्तिरूप-
मपि शृङ्गारोक्तिरूपं संपद्यते ॥

पादत्रयान्यथाकरणेन यथा,—

त्यागेन युक्ता दिवसुत्पतन्ति तत्रागेन हीना नरकं व्रजन्ति ।

न तत्राग्निनां दुष्करमस्ति किञ्चित् तत्रागो हि सर्व्वव्यसनानि हन्ति ॥

अत्र यदा तुरीयपादमेवादाय पादत्रयान्यथाकरणेन वक्ष्यमाणः पाठो
भवति तदैतन्तत्रागप्रशंसार्थमपि त्यागनिन्दार्थं जायते ॥

तद् यथा,—

त्यागो हि सर्व्वव्यसनानि हन्तीत्यलीकमेतद् भुवि संप्रतीतम् ।

जातानि सर्व्वव्यसनानि तस्यास्तत्रागेन मे सुगन्धविलोचनायाः ॥

भाषान्यथाकरणेन यथा,—

किं तादेण नरेन्द्रसेहरसिहालीढग्नपादेण मे

किं वा मे समुरेण वासवसहासींहासणद्धासिणा ।

ते देशा गिरिणो अ ते वणमही स च्चेअ मे वल्लहा

कोसल्लातणअस्सजत्थ चरणो वन्दे अ णन्दामि अ ॥

अत्र यदि भाषान्तरेण पठ्यते तदैतच्छौरसेनीभाषया सीतावाक्यं सं-
स्कृतभाषया सुमन्त्रेण दशरथाय निवेदितं भवति ॥

तद् यथा,—

किं तातेन नरेन्द्रशेखरशिखालीढाग्रपादेन मे

किं वा मे श्वशुरेण वासवसभासिंहासनाद्धासिना ।

ते देशा गिर्यश्च ते वनमही सा चैव मे वल्लभा

कौशल्यातनयस्य यत्र चरणौ वन्दे च नन्दामि च ॥

सैयमेवंप्रकारा पठितिः ॥

विभिन्नार्थैकरूपाया या दृष्टिर्वर्णसंहतेः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तन्निगद्यते ॥ ५८ ॥

तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा ।

स्थानास्थानविभागाभ्यां पादभेदाच्च भिद्यते ॥ ५९ ॥

तत्र पादादिमध्यान्ताः स्थानं तेषूपकल्प्यते ।

यदव्यपेतमन्यद्वा तत् स्थानयमकं विदुः ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिद्वेयकपादेषु यमकानां विकल्पना ।

आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः ॥ ६१ ॥

आत्यन्तं बहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः ।

सुकरा दुष्कराश्चैव दृश्यन्ते तत्र केचन ॥ ६२ ॥

तत्र चतुष्पादयमकेष्वव्यपेतमादियमकं यथा,—

राजीवराजीवशूलोलभङ्गं मुष्णन्तमुष्णं ततिभिलरूणाम् ।

कान्तालकान्ता ललनाः सुराणां रक्षोभिरक्षोभितमुद्वहन्तम् ॥

तदेव मध्ययमकं यथा,—

दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः समवतारसमैरसमैस्तटैः ।

विविधकामहिता महिताम्भसः स्फुटसरोजवना जवना नदीः ॥

तदेवान्तयमकं यथा,—

व्यथितसिन्धुमनीरशनैः शनै रमरलोकबधूजघनै र्वनैः ।

फणभृतामभितो विततं ततं दयितरम्यलतावकुलैः कुलैः ॥

आदिमध्ययमकं यथा,—

घन्दा घनाभस्य मही महीयसः सुरासुराणां दयितस्य तस्य सा

धराधराकारगृहा गृहार्थिनो बभूव भूमे नगरी गरीयसी ॥

आद्यन्तयमकं यथा,—

द्रुतं द्रुतं वङ्गिसमागतं गतं महीमहीनदुप्रतिरोचितं चितम् ।

समं समन्तादपगोपुरं पुरं परैः परैरप्यनिगद्यतं कृतम् ॥

मध्यान्तयमकं यथा,—

उदयि ते दयिते जघनं घनं स्तनवती नवतीर्थतनु स्तनुः ।

सुमनसामनसा सदृशौ दृशौ घुकुरुमे कुरु मे ऽभिमुखं मुखम् ॥

आदिमंध्यान्तयमकं यथा,—

सौमासौमानभूमिः फणिवलवलनोज्जाविराजीविराजी

हारी हारीतवङ्गिः परिसरसरावस्तमालैस्तमालैः ।

देवादेवाप्तरक्षः कृतभवभवतोऽग्रे न दीनो नदीनो

मुक्तामुक्ताच्छरत्नः सितरुचिरुचिरोक्तासमुद्रः समुद्रः ॥

त्रिपादयमकेष्वव्यपेतयमकं यथा,—

विशदा विशदामत्तसारसे सारसे जले ।

कुरुते कुरुते नेयं हंसो मामन्तकामिषम् ॥

नास्य प्रचुरः प्रयोग इति शेषभेदा नोदाक्रियन्ते ॥

द्विपादयमकेष्वव्यपेतमादियमकं यथा,—

करोति सहकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरम् ।

मन्मनो मन्मनोऽपेक्ष मत्तकोकिलनिःस्वनः ॥

तदेव मध्ययमकं यथा,—

तुलयति स्ना विलोचनतारकाः कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणि ।

गुणवदाश्रयलब्धगुणोदये मलिनिमालिनि माधवयोषिताम् ॥

अन्तयमकं यथा,—

खण्डिताशंसया तेषां पराङ्मुखतया तथा ।

आविवेश कृपा केतुकृतोच्चैर्वानरं नरम् ॥

एवमादिमध्यादीन्यपि द्रष्टव्यानि । एकपादयमकेष्वव्यपेतमाद्यन्तयोरनु-
स्तेखीति नोदाक्रियन्ते ॥

मध्ययमकान्तु चतुर्थपाद एवोस्तिखति यथा,—

विलुलितालकसंहतिरामृगण् मृगदृशां अमवारि ललाटजम् ।

तनुतरङ्गततीः सरसां दलन् कुवलयं वलयन् मरुदाववौ ॥

एवमावृत्तप्राधिक्येऽप्यव्यपेतमुदाहार्यं यथा,—

वियद् वियदृष्टिपरम्परं परं धनाधनाली रसिता सितासिता ।

सरःसरस्रः सरसारसारसाः सभा सभा रात्रिरतारतारता ॥

आवृत्तेष्वेकरूपतायामपि तत्रादियमकं यथा,—

याम यामतयाधीनायामया मरणं निशा ।

यामयाम धिया ऽस्त्यर्थाया मया मयितैव सा ॥

तदेव मध्ययमकं यथा,—

स्थिरायते यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान् ।

अमायतेयतेऽप्यभूत् सुखाय तेऽयते क्षयम् ॥

तदेवान्तयमकं यथा,—

भवावृशा नाथ न जानते नते रसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ।

य एव दीनाः शिरसा नतेन ते चरन्तप्रलं दैन्यरसेन तेन ते ॥

तदेतत् सर्वमप्यव्यवहितावृत्तेरव्यपेतयमकं भवति ।

अथ चतुर्षु पादेषु व्यपेतमादियमकं यथा,—

काञ्चिप्रतोलोमनु कामिनीनां काञ्चिस्त्रवन्तीवनमातरिष्व ।

काञ्चिप्रभृत्याभरणोज्झितानां काञ्चिस्तुनीते सुरतश्रमार्त्तिम् ॥

तदेव मध्ययमकं यथा,—

मदमदारुण उल्लिखित उच्छिखो मधुमदारुणहूणमुखच्छविः ।

तरुणिदारुण एष दिशः समं मम हृदारुणदाभ्रवनानलः ॥

अन्तयमकं यथा,—

तव प्रिया सञ्चरिता प्रमत्तयां विभूषणं धार्यप्रमिहांशुमत्तया ।

रतोत्सवामोदविशेषमत्तया न मे फलं किं वनकान्तिमत्तया ॥

आदिमध्ययमकं यथा,—

घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना वनगता वनजदुर्गतिलोचना ।

जनमता दृष्टे जनकात्मजा तरुमृगेण तरुस्थलशायिनी ॥

आद्यन्तयमकं यथा,—

विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः कलयन्तनुक्षणमनेकलयम् ।

भ्रमयन्नुपैति मुञ्जरभ्रमयं पवनश्च धूतनवनीपवनः ॥

मध्यान्तयमकं यथा,—

मितमवददुदारं तां हनूमान् मुदारम्

रघुवृषभसकाशं यामि देवि प्रकाशम् ।

तव विदितविषादो दृष्टकृत्सुमिषादः

श्रियमनिशमवन्तं पर्वतं माल्यवन्तम् ॥

आदिमध्यान्तयमकं यथा,—

समं स सैन्येन संमन्ततः समं पुरन्दरश्रीः पुरमुच्चगोपुरम् ।

मदालसां तां प्रमदां सुसम्पदां ययौ निधायाक्षययौवनां ययौ ॥

विषादयमकेषु व्यपेतमादियमकं यथा,—

करेण ते रणेच्छान्तकरेण द्विषतां हताः ।

करेणवः क्षरद्रक्ता भान्ति सन्ध्याधना इव ॥

अस्यापि नातिप्रचुरः प्रयोग इति शेषभेदा नोदाक्रियन्ते ॥

द्विषादयमकेषु व्यपेतामादियमकं यथा,—

मुदा रमणमनूतमुदारमणिभूषणाः ।

मदभ्रमदृशः कर्त्तुमदभ्रजधनाः क्षमाः ॥

मध्ययमकं पुनरनुल्लेखीति परिच्छ्रियते ॥

अन्तयमकं यथा,—

इह मुञ्जमुदितैः कलभैरकं प्रतिदिशं क्रियते कलभै रवः ।

स्फुरति चानुवनं चमरीचयः कनकरत्नभुवां च नरीचयः ॥

एकपादयमकमिह शुद्धं न सम्भवति । तस्य स्थाने द्विषादयमकमेवो-
द्ध्रियते ॥

तदादियमकं यथा,—

मधुरेणदृशं मानं मधुरेण सुगन्धिना ।

सहकारोद्गमेनैव कथाशेषं करिष्यति ॥

ब्रूहापि मध्ययमकमनुस्ते खीति परिष्क्रियते ॥

अन्तयमकं यथा,—

यस्याञ्जरतिगम्भीरजलदप्रतिमं गलम् ।

स वः करोतु निःसङ्गमुदयं प्रति मङ्गलम् ॥

एवमावृत्ताधिक्येऽपि यथा,—

अवसितं हसितं प्रसितं मुदा विलसितं ऋसितं स्मरभाषितम् ।

न समदाः प्रमदा हतसंमदाः पुरहितं विहितं न समीहितम् ॥

आवृत्तेप्रकरूपतायामपि तत्वादियमकं यथा,—

सारयन्तसुरसा रमयन्ती सारभूतसुरसारधरा तम् ।

सारसानुक्तसारसकाञ्चिः सा रसायनमसारमवैति ॥

मध्यान्तयमकं यथा,—

लीलास्त्रितेन शुचिना मृदुनोदितेन

व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन ।

व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन

सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥

आद्यन्तयमकमादिमध्यान्तयमकञ्च हास्यानयमकं त्वप्रसङ्गान्न सङ्गच्छेते ।

आदिमध्यान्तयमकानि तु प्रथममेवोदाहृतानि ॥

आवृत्तेप्रकरूपतायामावृत्तप्राधिके च मध्ययमकं यथा,—

सभासु राजन्सुराहतैर्मुखैर्महीसुराणां वसुराजितैः स्नुताः ।

न भातुरा यान्ति गुरान् न ते गुणाः

प्रजासु रागात्मसुराणितां गताः ॥

तदेतत् सर्वमपि व्यवहितावृत्तेर्व्यपेतमादियमकं भवति ॥

नादौ न मध्ये नान्ते यत् सन्धौ वा यत् प्रकाशते

अव्यपेतव्यपेतं तदस्यानयमकं विदुः ॥ ५८ ॥

पादे श्लोके च तत् प्रायः पादसन्धौ च वध्यते ।

स्वभेदे चान्यभेदे च स्थूलं सूक्ष्मं च सूरिभिः ॥ ५६ ॥

तत्र पादे स्थूलमव्यपेतं यथा,—

वीनां वृन्दञ्चैतत् कूटे समरुति सुतरुणि समरुति सुतरुणि ॥ •

चित्तं वातेन क्रोडेऽस्मिन् सुरमणिगुणरुचि सुरमणि गुणरुचि ॥ •

अत्र स्थूलेनैवावृत्तिद्वयेन श्लोकपादयो वप्राप्तत्वादादिमध्यन्तता न सम्भवतीत्यस्थानयमकमिदं स्थूलाव्यपेतमुच्यते ॥

पादेऽपि सूक्ष्ममव्यपेतं यथा,—

स्वस्थः शैले पश्यांस्तेऽसौ रुरुरुरुरतिरतितनुतनु मतिमनि ॥

लोको यद्वद्वैतग्रानीकं गुरु गुरुमयि मयि तरितरि सति सति ॥

अत्र पुनः सूक्ष्मेणावृत्तप्रष्टकेन श्लोकपादौ व्याप्तावितप्रस्थानयमकमिदं सूक्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥

श्लोके स्थूलमव्यपेतं यथा,—

• नगजा न गजा दयिता दयिता विगतं विगतं ललितं ललितं ।

प्रमदा प्रमदा महतामहतामरणं मरणं समयात् समयात् ॥

अत्रावृत्तप्रष्टकेन श्लोकोऽपि व्याप्त इत्यप्रस्थानयमकमिदं श्लोके स्थूलमव्यपेतमुच्यते ॥

श्लोक एव सूक्ष्ममव्यपेतं यथा,—

विविधधववना नागगर्ज्जानाना-

विविततगगना नाम मज्जज्जनाना ।

रुरुरुरललना नाववन्धुन्धुनाना

मम हि हि ततनाना नन स्वस्वनाना ॥

अत्र सूक्ष्मतराभिरष्टाविंशतप्रावृत्तिभिः श्लोको व्याप्त इत्यप्रस्थानयमकमिदं श्लोके सूक्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥

पादसन्धावन्यभेदोच्छेदेन स्थूलं यथा,—

उपोदरागाप्यवला मदेन सा मदेनसा मनुप्ररसेन योजिता ।

न योजितात्मानमनङ्गतापितां गतापि तापाय ममास नेयते ॥

अत्रान्तादिसन्दंशादव्यपेतं प्रवर्तते । व्यपेतन्तु पादसन्धिषु निर्धत्तं त
इत्यस्थानयमकमिदं स्थूलावृत्तेः सन्धिस्थूलाव्यपेतमुच्यते ॥

अन्यभेदानुच्छेदेन सूक्ष्मं यथा,—

मतान्धुनानारमतामकामतामतापलव्याग्रिमतानुलोमता ।

मतावयतुप्रत्तमताविलोमतामतास्यत स्ते समता न वामता ॥

अत्र व्यपेतानुच्छेदेनैव पादसन्धिष्वव्यपेतमुत्पद्यत इत्यस्थानयमक-
मिदं सूक्ष्मावृत्तेः सन्धिसूक्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥

स्वभेदे पूर्वभेदानुच्छेदेन स्थूलं यथा,—

सतमाः सतमालो यः पारापारायतः सदावोऽदावः ।

लोकालोकानुकृतिः सद्यः सद्यमनभ्रकूटैः कूटैः ॥ “

अत्र विषमपादयोः समपादावन्तेऽवतिष्ठमानावादियमकाद्यन्तयमकयो-
रादिमध्यान्तयमकतामापादयतः । पारपारेति सद्यः सद्य इत्यावृत्तौ
स्थले एवादिमध्ययमकव्यपदेशञ्च लभेते इत्यस्थानयमकमिदं स्वभेदे पूर्व-
भेदानुच्छेदि स्थूलाव्यपेतमुच्यते ॥

तदेव स्वान्यभेदोच्छेदि सूक्ष्मं यथा,—

सनाकवनितं नितम्बरुचिरं चिरं सुनिनदैर्नदैर् वृत्तममुम् ।

मता फणवतो वतो रसपरापरास्तवमुधा सुधाऽधिवसति ॥

अत्र पादान्तादिषु व्यपेतं यदा मध्येष्वव्यपेतं तदुभयमपि पादान्तादि-
संहितायामव्यपेतमभिन्नजातीयं जायते । न च प्राचीनां मध्ययमकतां
जहातीत्यस्थानयमकमिदं सूक्ष्मावृत्तेरन्यतो भेदेन स्वभेदानुच्छेदि सू-
क्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥ तदुभयमपेयं विधेयं एव च्छन्दसि द्रष्टव्यम् ॥

पादे स्थूलव्यपेतं यथा,—

अस्विद्यतासन्नमुदग्रतापं रविं दधानेऽप्यरविन्दधाने ।

भङ्गावलि र्यस्य तटे निपीतरसा नमत्तामरसा न मत्ता ॥

अत्र मा भूदव्यपेतप्रसङ्ग इत्येकमेवाक्षरं विहाय स्थूलावृत्तिद्वयेन श्लोक-
पादयोर्व्याप्तत्वादादिमध्यान्तता न सम्भवतीत्यस्थानयमकमिदं स्थूल-

व्यपेतमुच्यते

पाद एव सूक्ष्मं यथा,—

करेणुः प्रस्थितोऽनेको रेणुर्घण्टाः सहस्रशः ।

करेऽणुः शीकरो जज्ञे रेणुर्तेन शमं ययौ ॥

अत्र विषमपादयोः करेणुः करेणुरित्प्रादावृत्तं समपादयोस्तु रेणुः रेणुरिति । तत्तु स्वापेक्षया न मध्यमन्यापेक्षया नादिरित्यस्थानय-
मकमिदं सूक्ष्मव्यपेतमुच्यते ॥

श्लोके स्थूलव्यपेतं यथा,—

जपन्ति ते सदादेहं नमसन्ति जपन्ति ते ।

भवान्धतो नमसन्ति सदादेहं भवान्यतः ॥

अत्र स्थूलव्यपेतावृत्तिचतुष्टयेन श्लोकोऽपि व्याप्त इत्यत्रादिमध्यान्ताभावा-
दस्थानयमकमिदं स्थूलव्यपेतमुच्यते ॥

स्थूल एव सूक्ष्मव्यपेतं यथा,—

यामानीता नीतायामा लोकाधीराऽधीरालोका ।

सेनासन्ना सन्नासेनासारं हत्वाह त्वा सारम् ॥

अत्र यद्यपि यामायामेतत्रादौ व्यपेतमाद्यन्तयमकं, नीतानीतेतत्रादौ
च मध्ययमकमव्यपेतं विद्यते, तथापि मण्डूकपुत्तिन्यायेन गतप्रतत्रा-
गते र्यतेश्च नैतदुल्लिखति । अपि तु श्लोकोऽपि द्वाभ्यां द्वाभ्यामक्षराभ्यां
सूक्ष्मावृत्तत्रा व्याप्त इव लक्ष्यते । तेनास्थानयमकमिदमादिमध्यान्ताना-
मभावात् सूक्ष्मावृत्तेः सूक्ष्मव्यपेतमुच्यते ॥

पादसन्धौ स्थूलव्यपेतं यथा,—

हठपीतमहाराष्ट्रीदशनच्छदपाटला ।

पाटलाकलिकानेकै रेकैका लिलिहेऽलिभिः ॥

अत्रापि प्राग्वदेव यतिविच्छेदात् पूर्वोत्तराद्वयोरसंहितायां पाटला-
पाटलेतत्रावृत्तेर्नाव्यपेतयमकत्वम् । न चैतत् पादयोरादावन्ते च शक्यते
वक्तुमपि त्वेकसंप्रादावन्यस्य चान्त इत्यत्रस्थानयमकमिदं स्थूलावृत्तेः

स्थूलव्यपेतमुच्यते । न चैतद्वाच्यमुपोढरागेतत्रादौ काञ्चियमकेऽप्ययं
न्याय इति तस्यैव तथाभूतलक्षणत्वात् । काञ्चियमक एवाव्यपेतास्थान-
यमकभेदे सूक्ष्मव्यपेतं यथा,—

धराधराकारधरा धराभुजा भुजा महीं पातुमहीनविक्रमाः ।

कमात् सहन्ते सहसा हतारयो रयोद्ध रा मानधुरा च लम्बिनः ॥

अत्रान्तपादे धुराधुरेति सूक्ष्मव्यपेतं वर्त्तते ॥

स्वभेदान्यभेदयोः स्थूलं सूक्ष्मञ्च यथा,—

सालं वहन्ती सुरतापनीयं साऽलं तडिङ्गासुरतापनीयम् ।

रक्षोभरक्षोभरसत्रिकूटा लङ्का कलङ्कांकलिकाद्रिकूटा ॥

अत्र सालं सालमिति स्वभेदे सुरतापनीयं सुरतापनीयमिति स्थूलः
रक्षोभरक्षोभेति लङ्का कलङ्केतत्रन्यभेदे कूटाकूटेति सूक्ष्मञ्च व्यपेते
भेदो दृश्यते तदिदमस्थानयमकं स्थूलसूक्ष्मव्यपेतमुच्यते ॥

यत् सूक्ष्मभागं बह्वावृत्ति तदपि स्थूलसूक्ष्ममेव । यथा,—

मधुरया मधुबोधितमाधवी मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया मुञ्जरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥

स्थानस्थानविभागोऽयमव्यपेतव्यपेतयोः ।

क्रमेणोक्तस्तयोरेव पादभेदोऽयं कथ्यते ॥ ६५ ॥

तत्राव्यपेतभेदेषु प्रथमपादयोरवृत्ति र्थथा,—

न मन्दया वर्जितमानसात्मया नमन् दयावर्जितमानसात्मया ।

उरसुत्रपास्तीर्णपयोधरद्वयं मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः ॥

अत्रैव द्वितीयतृतीययो र्थथा,—

दृश्यस्त्वयायं पुरतः प्रयस्वानानाकलाली रुचिरेण नेत्रा ।

नानाकलालीरुचिरेणनेत्रा देवी यदस्मादजनि स्वयं श्रीः ॥

एवं तृतीयचतुर्थयोरपि यथा,—

स्मरामलो मानविवर्द्धितो यः स निर्वृतिं ते किमपाकरोति ।

समन्ततस्तामरसेक्षणे न समं ततस्तामरसेक्षणेन ॥
व्यपेतभेदेषु प्रथमतृतीययो र्यथा,—

सभा सुराणामबला विभूषिता गुणैस्तवारोहि मृणालनिर्मलैः ।
स भासुराणामबला विभूषिता विहारयन्निर्विश सम्पदः पुराम् ॥
तत्रैव प्रथमचतुर्थयो र्यथा,—

कलङ्कमुक्तं तनुमध्यनामिका स्तनद्वयी च त्वद्वते न हन्तप्रतः ।
न याति भूतं गणने भवन्मुखे कलङ्कमुक्तं तनुमध्यनामिका ॥
एवं द्वितीयचतुर्थयोरपि यथा,—

या विभर्त्ति कलवस्त्रकीगुणस्वानमानमतिकालिमालया ।
नात्र कान्तमुपगीतया तया स्वानमानमतिकालिमालया ॥
अर्द्धाभ्यासः समुद्गः सत्रात्तस्य भेदा स्त्रयो मताः ।
व्यपेतश्चाव्यपेतश्च उभयात्मा च स्वरिभिः ॥ ६६ ॥

तेषु वप्रपेतो यथा,—

अनेकपादभ्रमदभ्रशालं मानेप्रदृशाभीरुपतत्रिकूटम् ।
अनेकपादभ्रमदभ्रशालं मानेप्र दृशा भीरु पत त्रिकूटम् ॥

अव्यपेतो यथा,—

धनं विदार्थार्जुनवाणपूगं धनं विदायार्जुनवाणपूगम् ।
ससार वाणो युगलोचनसत्र स सारवाणो ऽयुगलोचनसत्र ॥

व्यपेताव्यपेतो यथा,—

कलापिनां चारुतयोपयान्ति वृन्दानि लापोढघनागमानाम् ।
वृन्दानिलापोढघनागमानां कलापिनां चारुतयोऽपयान्ति ॥
पादत्रयाभ्यासस्तु नातिसुन्दर इति तद्भेदा नोदाक्रियन्ते ॥

एकाकारचतुष्पादं महायमकमुच्यते ।

श्लोकाभ्यासश्च तत्राद्यं पुनरभ्यासमर्हति ॥ ६७ ॥

तत्राव्यपेतभेदे प्रथमं महायमकं यथा,—

सभासमाना सहसा परागात् सभासमाना सहसापरागात् ।
 सभासमाना सहसापरागात् सभासमाना सहसापरागात् ॥
 अथपेतभेदे द्वितीयं महायमकं यथा,—

प्रवणमदभ्रमदचलद्विपराजितमूढविमलमहिततरङ्गम् ।
 विरसं सदातिमिश्रितमचुप्रतधाम प्रतीतशिखिचरितवनम् ॥
 अथपेतभेदे आद्यसत्र पुनरभ्यासो यथा,—

समानयास मानया समानयासमानया ।
 समानया समानया समान या समानया ॥

एकरूपेण वाकेत्रनद्वयोर्भणनमर्थयोः ।
 तन्त्रेण यत् स शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिप्रेक्षितः ॥ ६८ ॥
 प्रकृतिप्रत्ययोत्यौ द्वौ विभक्तिवचनाश्रयो ॥
 पदभाषोद्भवौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति षट् ॥ ६९ ॥

तेषु प्रकृतिश्लेषो यथा,—

आत्मनश्च परेषाञ्च प्रतापस्तव कीर्त्तिनुत् ।
 भयकृद्भूपते बाहु द्विषाञ्च सुहृदाञ्च ते ॥
 अत्र कीर्त्तिनुदित्यत्र नौतिनुदत्यो भयकृदित्यत्र करोतिकृन्ततेराश्च
 प्रकृत्योः क्विपि तुल्यं रूपमिति प्रकृतिश्लेषोऽयम् ॥

लिङ्गश्लेषोपि प्रकृतिश्लेष एव स यथा,—

कुवलयदलदुप्रतासौ दृशा च वपुषा च कं न दर्शयते ।
 अधरीकृतप्रबालश्रियाङ्घ्रिणासेत्रन च नतभ्रूः ॥

अत्र दृग्वपुषोरास्यचरणयोश्च कुवलयदुप्रतेत्यधरीकृतप्रबालश्रियेति च
 लिङ्गभेदेपि तुल्यरूपे विशेषणे इति लिङ्गश्लेषोऽयं ॥

प्रत्ययश्लेषः सोङ्गेदो निरुङ्गेदश्च तयोराद्यो यथा,—

तस्या विनापि हारेण निसर्गादेव हारिणौ ।
 जनयामासतुः कसत्र विस्मयं न पयोधरौ ॥

अत्र हारिणाविति इनिणिनिप्रत्यययोरेकरूपत्वाद्भिनापि हारेणेति च
मत्वर्थीयोङ्गेदात् सोङ्गेदः प्रत्ययश्लेषोऽयं ॥ द्वितीयो यथा,—

त्वदुद्धृता मयस्यानरूढवर्णकिणाकृतिः ।

विभाति हरिणीभूता शशिनो लाञ्छनच्छविः ॥

अत्र हरिणीभूतेति चोङ्गीपञ्च तुल्यरूपतायां तदुद्धेदो नास्तीत्यनुद्धेदः
प्रत्ययश्लेषोऽयम् । विभक्तिश्लेषो द्विधा. भिन्नजातीययोरभिन्नजातीययोश्च ।
तयोराद्यो यथा,—

विषं निजगले येन बभ्रु च भुजगप्रभुः ।

देहे येनाङ्गजो दध्रे जाया च स जयत्यजः ॥

अत्र येन विषं निजगले भुजगराजश्च निजगले बभ्रु अङ्गजो देहे जाया
च देहे दध्रे इति लिङात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनसप्तमेऽकवचनान्तयो-
रेकरूपत्वाद्भिन्नार्थत्वाद्भिन्नजातीयसुप्ति इविभक्तिश्लेषोऽयम् ॥
द्वितीयो यथा,—

त्वमेव धातुः पूर्वोऽसि त्वमेव प्रत्ययः परः ।

अनाख्यातं न ते किञ्चिन्नाय केनोपमीयसे ॥

अत्र धातुरिति प्रथमान्तस्य पठन्तस्य चैकरूपत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्चाभि-
न्नजातीयसुब्विभक्तिश्लेषोऽयम् । वचनश्लेषो द्विधा सोङ्गेदो निरुद्धेदश्च ।
तयोः सोङ्गेदो यथा,—

प्राजप्रभावः प्रभवो धर्मस्यास्तरजस्तमाः ।

मुक्तात्मानः शिवं नेमिरन्येऽपि ददतां जिनाः ॥

अत्र नेमिरित्यन्येऽपीति एकवचनबहुवचनाभ्यां ददतामित्यत्र तिङन्ते
प्राजप्रभावः प्रभव इत्यादिषु च सुबन्तेष्केकवचनबहुवचनयोरुद्धेद
इत्ययं सोङ्गेदो नाम वचनश्लेषः ॥

निरुद्धेदो यथा,—

तनुत्वरमणौयस्य मध्यस्य च भुजस्य च ।

अभवन्वितरां तस्या वलयः कान्तिः ह्रिये ॥

अत्राभवन्निति वलय इति पदयोस्तिङन्तुवन्तयोरेकवचनवज्जवचने
अनुङ्गिन्ने एव श्लिषप्रते इत्ययं निरुद्धेदो नाम वचनश्लेषः ॥

पदश्लेषो यथा,—

अरिभेदः पलाशश्च बाहुः कल्पद्रुमश्च ते ।

बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥

अत्र प्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां पृथगभिधानादभिधानमालोक्तानि
प्रातिपदिकानेव पदगद्देनोच्यन्ते । तेन पूर्वार्द्धे शत्रुभेदो मांसादस्ते
बाहुर्द्वित्यर्थेनारिभेदपलाशाव्यवृत्तनामनीति श्लिषप्रते ॥ उत्तरार्द्धे
सालानां काननेन शोभते इत्येवंगौलेयमुद्यानमालेत्यर्थेन सालकेन
आननेन शोभत इत्येवंगौला बालेतुप्रपमानार्थः श्लिषप्रते स एव पद-
श्लेषो नाम शब्दश्लेषः ॥

वर्णश्लेषोऽपि पदश्लेष एव । स यथा,—

त्वमेव देव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।

त्वद्वा अमररुद्धभिरैकोलोकत्रयात्मकः ॥

अत्र त्वमेव पातालमित्यकारः पाश्चात्ये, त्वं च अमररुद्धभिरिति
चकारः पौरुषोऽक्षरे श्लिष्टः पातालश्चामरेति च पदं रचयति ॥
सोऽयं पदश्लेष एव वर्णश्लेष उच्यते ॥

भाषाश्लेषो यथा,—

कुरु लालसभूलेहे महिमोहहरे तुहारिविच्छिन्ने ।

हरिणारिसारदेहे वरे वरं हर उमे भावम् ॥

अत्र, “थाननीताञ्जरुद्राणीं कान्ताञ्च पुरतः स्थिताम् । रणेच्छुः
कश्चिन्ननर्व दिव्यप्राकृतया गिरा ॥” तत्र रुद्राणीपक्षे हे उमे हरे
भवे वरं अष्टं भावं कुरु किम्भूते लालसभूलेहे लालसभू कामरू
लेदं यस्तस्मिन् तथा महिम्ना प्रभावेण ऊहं वितर्कमपहरति यस्तस्मिन्
महिमोहहरे महेश्वासन्निधौ हि सर्वज्ञानाभिभव इति श्रूयते ।
अतएव तोहन्ति अर्हयन्ति ये अरयस्तैर्विच्छिन्ने विरहिते । अपर-

मध्यरीणां विच्छेदकारणमाह । हरिणारिसारदेहे हरिणारिः सिंह-
स्य सारो बलं स देहे यस्य तस्मिन् वरे परिणेतरीति । उमाया
एव वा इमानि सम्बोधनविशेषणानि । कान्तापञ्चे तु हे कान्ते तव
योऽयं हरिनार्थेनाश्रियाः सार उत्कृष्टो देहस्तत्र यद्वरं श्रेष्ठं विली-
चनाननस्तनजघनादि तन्मे भावमभिलाषं हरतु कामं पूरयत्वित्यर्थः ।
किम्भूते देहे, कुटिलालसम्भूलेखे महीभोंहगृहे हारिणि विच्छिन्ने च
तनुमध्यत्वादिभिरिति ॥

यथा वा,—

रुचिरं जितारिहेति जननमितं सामकायमकलङ्कम् ।

सन्तममितञ्च मानय कमलासनमभिविराजन्तम् ॥

भूतसंस्कृतभाषाभ्यां द्विर्नामस्कृत्य माधवम् ।

जगाम समरं कोऽपि कस्य श्रेयसि तप्तयः ॥

तत्र भूतभाषायां यथा, रुचिरं मनोहरं जितारिहेति भगवत्संपाद्युधं
जनैर्नमितं श्यामकायमकलङ्कं शान्तं शान्तरूपं अमितं अनन्तं
च संसृज्ये कमलासनं ब्रह्माणं अभिलक्ष्यैकतय विराजन्तं शोभमानं
मानय पूजयेति ॥ संस्कृतभाषायां यथा । रुचिभिः रञ्जिता अरिहेतयः
चक्रदीप्तयः येन तं, जनैः दशभिरवतारैर्मितं परिच्छिन्नं, सामानि
कायति गायति यः स सामकायः तं, न विद्यते कला यस्य सोऽकलशः,
कं सन्तं ब्रह्माणं सन्तम्, अं विष्णुं दूतं गतं, अभि विराजं तं
गरुत्मन्तमभि तं प्रसिद्धं कमलासनं श्रिया संसक्तं मा नय मां प्रापयेति ॥

आवृत्तिर्या तु वर्णानां नातिदूरान्तरस्थिता ।

अलङ्कारस्य विद्वद्भिर्नुप्रासः प्रदर्शयते ॥ ७० ॥

श्रुतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णैः पदैर्नामद्विरुक्तिभिः ।

लाटानामुक्तिभिश्चायं षट्प्रकारः प्रकाशते ॥ ७१ ॥

प्रायेण श्रुतानुप्रासस्तत्त्वानुप्रासनायकः ।

सनाथैव हि वैदर्भी भाति तेन विचित्रिता ॥ ७२ ॥

निवेशयति वाग्देवी प्रतिभानवतः कवेः ।

पुरो येऽमुमनुप्रासं ससमाधिनि चेतसि ॥ ७३ ॥

स त्रिधा ग्राम्यो नागर उपनागरश्च । तेषु ग्राम्यश्चतुर्धा मसृणो वर्ण-
मसृणो वर्णोत्कटो वर्णानुत्कटश्च ॥ तेषां मसृणो यथा,—

एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः ।

तदा प्रभृति धर्मस्य लोके ऽस्मिन्नुत्सेवो ऽभवत् ॥

अत्र स्थानतः समानश्रुतीनां मूर्ध्नि यतालव्यदन्तौष्ठकण्ठप्रवर्णानां प्रथम-
तृतीयपादयो निर्नन्तरा द्वितीयचतुर्थपादयोश्च सान्तरा पट इव सुग्धा-
न्नीव वा वर्णप्रदानान्मसृणैवावृत्तिः ॥ सोऽयं श्रुत्यनुप्रासो मसृण
इत्युच्यते ॥

वर्णमसृणो यथा,—

स्थिता क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

वलोपु तस्राः खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥

अत्र दन्तमूर्ध्नि न्यावोष्ठौ डलयो रैक्येन दन्तप्रपञ्चकं मूर्ध्नि इत्यादि-
क्रमेण यद्यपि पूर्ववत् स्थानतः समानश्रुतितया मसृणैवावृत्तिः तथापि
चित्रपट इव माल्यग्रथन इव वा । योऽयं क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
पयोधरो वलो खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दव
इति नानावर्णात्मकः सूत्रान्तरसेव पुष्पान्तरसेव वा स्थानभेदेन
मसृण एव निवेशः । तेनैष श्रुत्यनुप्रासो वर्णमसृण इत्युच्यते ॥

वर्णोत्कटो यथा,—

विमुच्य सा हारमहार्थप्रनिश्चया विलोलदृष्टिः प्रविलुप्तचन्दना ।

बबन्ध बालारुणबभ्रुवल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंज्ञति ॥

अत्र सर्वं पूर्ववत् ॥ किन्तु तृतीयपादे बबन्धबालारुणबभ्रुवल्कलमिति
वर्णाधिक्ययोगः ॥ सोऽयं वर्णोत्कटो नाम श्रुत्यनुप्रासः ॥

वर्णानुत्कटो यथा,—

ततः प्रभृतुप्रन्मदना पितु गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालंका ।

न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥

अत्र दन्तप्रवर्णप्रायतया अतिमृष्टत्वे शिलातलेष्विति दन्तप्रवर्णाभ्यामेव वर्णस्तोमो दत्तः । सोऽयं वर्णानुत्कटो नाम श्रुत्यनुप्रासः । तेऽमी चत्वारोऽप्यतिप्रसिद्धतया ग्राह्या उच्यन्ते । ग्राम्यवैपरीतेष्वन नातिप्रसिद्धो नागरः । यथोच्यते,—

एकत्वबुद्धिर्भेदेऽपि तत्तुऽप्येकत्वनिङ्गवः ।

यस्य वर्णस्य तं प्राञ्जरनुप्रासस्य जीवितम् ॥ ७४ ॥

तत्र भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्या समानस्थानयो र्यथा,—

हरे लङ्घितधर्माणु व्योम्नि दीर्घेण रंहसा ।

बलिबन्धनधोरोऽङ्घ्रिरंहःसङ्घं निहन्तु यः ॥

अत्र हकारस्य तुल्यस्थानेन घकारेण सह भेदेऽप्येकत्वबुद्धेस्तुल्यश्रुति-
त्वमिति भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्या नागरानुप्रासोऽयम् ॥

तथैवासमस्थानयो र्यथा,—

उच्छलन्मत्स्यपुच्छाग्रदण्डपाताहताम्भसि ।

जगदुद्धानमम्भोधाधुन्ममज्ज ममज्ज च ॥

अत्र उच्छलन्मत्स्यपुच्छाग्रेत्यत्र हकारयोरिव तस्यकारस्यपि तुल्य-
श्रुतित्वमिति असमानस्थानत्वेन भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्या नागरानुप्रासो-
ऽयम् ॥ तत्तुऽप्येकत्वनिङ्गवेन उकारवकारयकाराणां यथा,—

कोडे मा डिम्भमादाय चण्डि पौडय वक्षसा ।

कर्णे ब्रूहि वयस्याया युवा तदयमुच्यते ॥

अत्र उकारादीनामीषत्स्पृष्टतादिभिरेकत्वेऽपि भेदावभास इति तत्तुऽ-
प्येकत्वनिङ्गवेन नागरानुप्रासोऽयम् ॥

तथैव हकारवकारलकाराणां यथा,—

नवोढे त्वं कुचाढप्रापि नोपगूढाय ढौकसे ।

वहन् बाहुलते क्लीणो वरः पुलकलङ्घिते ॥

अत्र ढकारादीनामीषत्स्पृष्टतादिभिरेकत्वेऽपि भेदावभास इति तच्चे-
ऽपेक्षकत्वनिष्कवेन नागरानुप्रासोऽयम् ॥

उभयगुणयोगान्धात्यप्रसिद्ध उपनागरः । यथोच्यते,—

उलयोरैक्यमित्यादिवाक्येन यथोच्यते ।

समानश्रुतितान्योन्यं सोऽनुप्रासः प्रशस्यते ॥ ७५ ॥

स उलयोरैकेन यथा,—

अयने यस्य शेषाहि सनीडे वडवानलः ।

महासाहसिनामग्रं तमीडे जडशायिनम् ॥

सोऽयमुपनागरः श्रुत्यनुप्रासः ॥

नणयोरैकेन यथा,—

वाणैः क्षुप्तेषु सैन्येषु त्वया देव रणाङ्गणे ।

हृत्तशेषाः अयन्तीमे शून्यारण्यानि विद्विषः ॥

अत्र क्षुप्तेषु सैन्येषु शून्यारण्यानि इति लकारणकारयोः स्वल्पश्रुतित्व-
मेकत्वं वा भासत इति उपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

रलयोरैकेन यथा,—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यप्रसन्न रथगाः परितः स्फुरन्तगाः ।

रत्नैः पुन र्यत्र रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥

अत्र करीरनीलैरिति रेफलकारयोरैकेन तुल्यश्रुत्या चतुर्ष्वपि पादे-
ष्वनुप्रासनिर्वहणमित्युपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

दन्तप्रतालव्यानामैकेन यथा,—

विद्यास्यन्दो वाग्विदा यः प्रसन्नः पुण्यां वाचं देवतां तां नमामः ।

यां ब्रह्माणश्चिन्तयन्तो विशोकाः सा नो देयात् सूर्यतासूर्यतानि ॥

अत्र दन्तप्रतालव्यानामैकेन तुल्यश्रुतितेत्युपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

सर्वेऽपि चानुप्रासाः प्रायेण विसदृशवर्णान्तरिता एव स्वदन्ते । इत्यो-
ष्ठकण्ठग्रादीनामिहानुप्रवेशो भवति ॥

यथा जगोत्स्रा चन्द्रमसं यथा लावण्यमङ्गनाम् ॥

अनुप्रासस्तथा काव्यमलङ्कृतुमयंचमः ॥ ७६ ॥

अनुप्रासः कविगिरां पदवर्णमयोऽपि यः ।

सोऽप्यनेन स्तवकितः श्रियं कामपि धुप्रीति ॥ ७७ ॥

मुञ्जरावर्त्तमानेषु यः स्ववर्गेषु वर्त्तते ।

काव्यव्यापी स संदर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते ॥ ७८ ॥

कार्णाटी कौन्तली कौङ्की कौङ्कणी वानवासिका ।

द्राविडो माथुरी मात्सी मागधी ताम्रलिप्तिका ॥ ७९ ॥

श्रीङ्गी पौण्ड्रिती विद्वद्भिः सा द्वादशविधेष्वप्रते ।

अथ लक्षणमेतासां सोदाहरणमुच्यते ॥ ८० ॥

तासु कवर्गानुप्रासवती कार्णाटी यथा,—

कान्ते कुटिलमालोक्य कर्णकण्डूयनेन किम् ।

कामं कथय कल्याणि किङ्करः करवाणि किम् ॥

चवर्गानुप्रासवती कौन्तली यथा,—

ज्वलज्जटिलदीपाच्चिरञ्जनोच्चयचारवः ।

चम्पकेषु चकोराक्षि चञ्चगौकाश्चकासति ॥

टवर्गानुप्रासवती कौङ्की यथा,—

कुम्भकूटाटुकुट्टाककुटिलोत्कटपाणिरुट् ।

हरिः करटिपेटेन न द्रष्टुमपि चेष्टते ॥

तवर्गानुप्रासवती कौङ्कणी यथा—

मधुर्मधूनि गान्धर्वमन्दिरे मदिरेक्षणा ।

इन्दुर्वैन्दीवंरं दाम काममानन्दयन्ति नः ॥

पवर्गानुप्रासवती वानवासिका यथा,—

प्रिया प्रगल्भा ताम्बूलं परिस्त्रुत् फुल्लमुत्पलम् ।

पुष्पतृकाः पञ्चवाणस्य पञ्चमः पञ्चमध्वनिः ॥

अन्तःस्थानुप्रासवती द्वाविडौ यथा,—

प्रियाललवलीतालतमालैलावनावली ।

भाति पत्रलहिन्तालकृतपुण्ड्रा बधूरिव ॥

ऊष्मानुप्रासवती मायुरौ यथा,—

पुष्पाती पुष्पधनुषं मुष्पाती प्लोषविप्लुषः ।

मिपन्ती निर्निमेषेण चक्षुषा मानुषी न सा ॥

द्वित्रिवर्गानुप्रासवती मातृसौ यथा,—

कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।

उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्भरान्ध्रः कणोक्षितः ॥

द्वाभ्यां विदर्भितैकवर्ग्या मागधी यथा,—

अघौघं नो वृसिंहस्य घनाधनघनध्वनिः ।

हन्याद् वुरुघुराघोरः सुदीर्घो घोरघर्घरः ॥

स्वान्तप्रसंयोगिकवर्ग्या ताम्रलिप्तिका यथा,—

शिञ्जानमञ्जुमञ्जीराश्चाश्वाश्चनकाश्चयः ।

कङ्कणाङ्गभुजा भान्ति जितानङ्ग तवाङ्गनाः ॥

सरूपसंयोगग्रथितौडौ यथा,—

सल्लतापल्लवोल्लासी चित्तवृत्तचरो वृणाम् ॥

मज्जतीज्जलसज्जारु नदीषु मलयामिलः ॥

असरूपसंयोगग्रथिता पौण्ड्री यथा,—

अस्तमस्तकपर्यस्तसमस्तार्कांशुसंस्तरा ।

पीनस्तनस्थिता ताम्रकम्बवस्त्रेव वारुणी ॥

अकठोराचरादानं नातिनिर्वहणैषिता ।

अशैथिल्यञ्च सत् कर्तुं वृत्तप्रमुप्रासमीशते ॥ ८१ ॥

क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्ति क्वचिदस्ति च नास्ति च ।

वर्णानुप्रास एषा तु सर्वतो ऽस्तीति भिद्यते ॥ ८२ ॥

अनेत्र पुनरन्यथा वृत्तिं व्याचक्षते ॥

स्पर्शादीनामसम्बन्धः सम्बन्धो वापि यो मिथः ।

स्फुटादिवन्धसंसिद्धयै चेह वृत्ति निर्गद्यते ॥ ८३ ॥

वाक्यव्यापी च संदर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते ।

सौकुमार्यत्रमथ प्रौढि मध्यमत्वं च तद्गुणाः ॥ ८४ ॥

गम्भीरौजस्विनी प्रौढा मधुरा निष्ठुरा श्लुथा ।

कठोरा कोमला मिश्रा परुषा बलिता मिता ॥ ८५ ॥

इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परिपद्यते ॥

कारणं पुनरुत्पत्तेस्त एवासां विजानते ॥ ८६ ॥

तासु गम्भीरा यथा,—

आप्फन्दन्तेण णहं महिं च तडिउद्धमाविअदिसेण ।

वुन्दहिगम्भीररवं वुन्दहिअं अंनुवाहेण ॥

सैषा प्रायस्तवर्गपवर्गयोस्तृतीयचतुर्थानां प्रकारफकारयोश्च स्वसंयोग-
विन्दयोगाभ्यां जायते ॥

ओजस्विनी यथा,—

पताअ सीभराहअधाउसिलाअलणिससाराइअजलंअ ।

सच्चं ओज्जुरपहसिइदरिसुहणिम्महिअवउलमइरामोअ ॥

सैयं मूर्धन्यानां प्रथमचतुर्थपञ्चमद्वित्रैस्तदावृत्तया च प्रायो जायते ॥

प्रौढा यथा,—

कृत्वा पुंवत् पातमुच्चैर्भृगुभ्यां मूर्ध्नि ग्राव्णां जर्जरा निरौघाः ।

कुञ्चन्ति द्यामुत्पतन्तः स्वरार्त्तं स्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वीणमत्र ॥

सैषा प्रायेण मूर्धन्यानामन्तस्थानां संयोगात् पूर्वगुणत्वेन जायते ॥

मधुरा यथा,—

किञ्चत्कसङ्गी शिञ्जानभृङ्गलाब्धितपञ्चकः ।

अथं मधुरपैति त्वां चण्डि पङ्कजदन्तुरः ॥

सैषा प्रायोऽनुस्वारपुरोवर्त्तिस्पर्शतया जायते ॥

निष्ठुरा यथा,—

स्वाङ्गशिष्टाद्रिजन्मानं नेत्राच्चिः प्रुष्टमन्मथम् ।

स्तौमि तत्रक्षं दुर्गपञ्जेष्टं द्रैत्यश्रेण्याच्चिः ताङ्गिकम् ॥

सैषा प्रायःसंयोगभूयस्त्वेनोत्पद्यते ॥

शुद्धा यथा,—

दयितजनविरहविगलितनयनोदकपीतहरिणमदतिलकम् ।

वदनमपगतमृगमदशशिकरणिं वहति लोलदृशः ॥

सेयं प्रायो व्यञ्जनानामसंयोगेन जन्यते ॥

कठोरा यथा,—

निसर्गनिर्गतानर्घघर्घरध्वनिहास्तिकम् ।

चक्रे चक्रं युधि कामन्त्रलर्कः कर्कशाकर्कशः ॥

सैषा प्रायःकण्ठत्ररेफादिसंयोगादुत्पद्यते ॥

कोमला यथा,—

दारुणरणे रणन्तं करिदारणकारणं कृपाणं ते ।

रमणकृते रणरणकौ पश्यति तरुणीजनो दिव्यः ॥

सेयं रेफणकारादसंयुक्तकोमलवर्णविरचनया निष्पद्यते ॥

मिश्रा यथा,—

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् ।

तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

सैषा प्रायःकठोराणामोष्ठकण्ठत्रमूर्धन्यानां बाहुल्यादिभिरुपलभ्यते ॥

परुषा यथा,—

जङ्गे निङ्गादिङ्गादोऽसौ कल्लाराह्लादितङ्गदः ।

प्रसह्य मत्वा गह्यत्वमर्हणार्हः शरन्मरुत् ॥

सैषा प्रायेणोष्णामन्तःस्थादिसंयोगैरवस्थाप्यते ॥

ललिता यथा,—

द्राविडीनां ध्रुवं लीलारोचितम्ब्रूलते मुखे ।

आसजत्र राजत्रभारं स्वं सुखं स्वपिति मन्मथः ॥

सैषा प्रायेण दन्तग्रीष्ठतालव्यानां मध्येऽन्तःस्थादिसंयोगैः स्थाप्यते ॥

अमिता यथा,—

वकुलकलिकाललामनि कलकण्ठीकलकलाकुले काले ।

कलया कलावतोऽपि हि कलयति कलिकास्त्रतां मदनः ॥

सेयममितयोरेव ककारलकारबन्धयोरनुप्रासेन प्रसूयते ॥

इति द्वादशधा वृत्तिः कैश्चिद् या कथितेह सा ।

न गुणेभ्यो न वृत्तिभ्यः पृथक्त्वेनावभासते ॥ ८७ ॥

श्रुत्यनुप्रासवर्णानुप्रासयोरपि दुष्कृताः ।

क्वचिद्भेदाः पृथक्कर्तुमस्थानेनैव नैष्यते ॥ ८८ ॥

यथाम्नातकपुष्पादिः सुगादे वर्ण उच्यते ।

वर्णावृत्तिस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते ॥ ८९ ॥

स तु स्तवकवान् स्थानी गर्भो विवृतसंवृतः ।

गृहीतमुक्तः कमवान् विपर्यस्तोऽथ संपुटम् ॥ ९० ॥

मिथुनं वेणिका चित्रो विचित्रश्चेति वर्ण्यते ।

वर्णावृत्तिः प्रयोगेभ्यस्तेभ्यस्तेभ्यो मनीषिभिः ९१ ॥

तेषु स्थाने स्थानेऽनुप्रासविन्यासतः स्तवकवान् यथा,—

यस्यावासीकृतहिमगिरे गुञ्जतां कुञ्जराणा-

माविश्वके वनगजमदाघ्राणधोरायितानि ।

दूर्पोत्फुल्लस्फुरणविकटाकाण्डकण्डूलगण्ड-

स्वेच्छाकांषवणितसरलानोकहस्कन्धगन्धः ॥

अत्र गुञ्जतां कुञ्जराणामित्यादे वर्णस्तवकस्यत्र स्थाने स्थाने विन्यासादयं

वर्णानुप्रासः स्तवकवानितुप्रचरते ॥

नियतविवक्षितस्थानविशेषः स्थानी यथा,—

बाले मालेयमुञ्चैर्न भवति गगनव्यापिनी नीरदानाम्
किं त्वं पद्मान्तरालैर्मलिनयसि सुधा वक्तुमशुप्रवाहैः ।

एषा प्रोहृत्तमत्तद्विपकटकषणक्षुविन्धप्रोपलाभा

दावाग्नेर्योमलग्ना मलिनयति दिशां मण्डलं धूमलेखा ॥

अत्र पादप्रथमविभागस्थानेषु बाले मालेयमित्यादिनियमेन वृत्तिः सोऽयं
वर्णानुप्रासः स्थानीतुप्रचरते ।

आवृत्ते वर्णान्तरायेण गर्भो यथा,—

कालं कपालमालाङ्कुमेकमन्धकस्त्रुनम् ।

वन्दे वरदमीशानं शासनं पुष्पधनूनः ॥

अत्र कालं कलापमालेत्यङ्कुमेकमिति वन्दे वरदमीशानं शासनमित्या-
दिषु पकारवकारमकाररेफककारगर्भाधानादयं वर्णानुप्रासो गर्भ-
इतुप्रचरते ॥

स्थाने स्थाने विकाससङ्कोचाभ्यां विवृतसंवृतौ यथा,—

न मालतीदाम विमर्दयोगं न प्रेम न वं न सहतेऽपराधान् ।

ज्ञानापि न ज्ञायति केसरस्रग् देवी न खण्डप्रणया कथञ्चित् ॥

अत्र प्रथमपादे मालतीदामेत्यादिभिर्विकासः । द्वितीयपादे प्रेमेते-
कावृत्तया सङ्कोचः ॥ तृतीयपादे ज्ञानापि न ज्ञायतीतेयताभ्यां
केसरस्रगितेयताभ्याश्च विकासः ॥ चतुर्थेनेति सङ्कोचः । सोऽयं वर्णानुप्रासो
विवृतसंवृत इतुप्रचरते । चक्रवालवद्धानोपादानाभ्यां गृहीतमुक्तौ यथा,—

लोलस्रवङ्गलवलीवल्या निकुञ्ज-

कूजत् कपिञ्जलकुलायकुलावनद्धाः ।

अधूपिरे कनकचम्पकराजिकान्ता

येनापरान्तविजये जलधेरुपान्ताः ॥

अत्र चक्रवालकमः सुव्यक्त एव । सोऽयं वर्णानुप्रासो गृहीतमुक्त इतुप्रचरते ।

क्रमेण, द्विवाणां त्रिचतुराणां वर्णानामसंयोगस्वराणामावृत्तिः क्रमवान् यथा,—

• नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता बधू विधातृप्रतिमेन तेन ।

• चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविमोकमग्नौ ॥

अत्र गुर्वी गुरुणा प्रयुक्तेति बधू विधातृ इति चकार चकोरेति लज्जा-
वती लाजेति विमोकमग्नौ इति द्वयोस्त्रयाणाञ्चास्वरसंयोगवर्णानां
क्रमेणावृत्तिः । सोऽयं वर्णानुप्रासः क्रमवानितुप्रचरते ॥

क्रमवतां विपर्ययप्रयोपन्यासाद्विपर्ययप्रयो यथा,—

प्रणवः प्रवणो यत्र प्रथमः प्रमथेषु यः ।

रणवान् वारणमुखः स वः पातु विनायकः ॥

अत्र वुप्रत्क्रमो व्यक्त एव सोऽयं वर्णानुप्रासो विपर्यय इतुप्रचरते ।

स्वाद्यवर्णवर्त्तिना स्वरेण सह पादमध्यान्तयोरनुप्रासः संपुटं । यथा,—

• स्थिरापायः कायः प्रणयिषु सुखं स्थैर्यप्रविमुखम्

महारोगा भोगाः कुवलयदृशः सर्पसदृशः ।

• गृहावेशः क्लेशः प्रकृतिचपला श्रीरपि खला

यमः स्वैरी वैरी तदपि न हितं कर्म विहितम् ॥

तदेतल्लक्षणेनैव व्याख्यातम् । सोऽयं वर्णानुप्रासः संपुटमितुप्रचरते ॥

अन्तःपादमुपसंहारोपक्रमयो विवक्षितस्वरानुप्रासो मिथुनं यथा,—

त्यज मनसि सदाहे हे स्मर स्थानमस्मिन्

ननु किरसि शरीरे रे किमिन्दो मयूखान् ।

अयि परिहर वायो योगमङ्गैर्मदीयैः

प्रणयिनि समवेते ते भवन्तः सखायः ॥

तदेतन्निगदेनैव व्याख्यातं । सोऽयं वर्णानुप्रासो मिथुनमितुप्रचरते ॥

आवाक्यपरिसमाप्तेर्वर्णानुप्रासनिर्वाहो वेणिका यथा,—

विद्वाणे रुद्रदृन्दे सवितरि तरले वज्रिणि ध्वस्तवज्जे

जाताशङ्के शशाङ्के विरमति मरुति तत्रक्तवैरे कुवेरे ।

वैकुण्ठे कुण्ठितास्त्रे महिषमतिरुषं पैरुषोपपन्ननिघ्नम्
 विविघ्नं निघ्नती वः शमयतु दुरितं भूरिभावा भवानी ॥
 तदेतन्नातिदुर्बोधं । सोऽयं वर्णानुप्रासो वेणिकेतुप्रचरते ॥
 उक्तलक्षणभ्योऽन्यच्चित्रः । यथा,—

नीते निर्व्राजदीर्घामधवति मधवद्वज्रनिद्रानिदाने
 निद्रां द्रागेव देवद्विषे सुषितरुषः संस्मरन्तग्राः स्वभावम् ।
 देव्या दृग्भ्रस्तिरुभ्यस्त्रय इव गलिता राशयो रक्तताया
 रक्षन्तु त्वां विशूलक्षतिकुहरभुवो लोहिताम्भःसमुद्राः ॥
 एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः । एकवर्णावृत्ते वृत्तप्रनुप्रासस्य वर्णान्तरवैचित्र्येण
 विचित्रो यथा,—

चञ्चत्काञ्चनकाञ्चयो लयचलञ्चोलाञ्चलैर्वञ्चिता-
 च्चारोसञ्चरणैकचारुचरणाः सिञ्चन्ति चित्तं मम ।
 लीलाचञ्चुरचञ्चुरौकरुचिभिश्चूलालकैश्चर्चिताः
 किञ्चिच्चन्दनचन्द्रचम्पकरुचां चौयत्रो मृगीलोचनाः ॥
 अन्ये पुनरन्यथा चित्रविचित्रयोर्लक्षणं व्याचक्षते । तत्र यमकच्छायानु-
 कारो चित्रः, ससवर्णानुप्रासवान् विचित्र इति ॥
 तत्र चित्रो यथा,—

सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गवद्धकुधि
 क्षामक्ष्मारुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्फुच्छन्दकन्दद्रुहि ।
 शुष्यत्स्रोतसि तप्तभूरिरजसि ज्वालायमानाम्भसि
 जेष्ठेय मासि खरार्कतेजसि कथं पाथ्य व्रजन् जीवसि ॥

विचित्रो यथा,—

उद्यद्दहिषि दर्दुरारवपुषि प्रक्षीणपाथ्यायुषि
 चप्रोतद्विपुषि चन्द्ररुद्धसुषि सखे हंसद्विषि प्रावृषि ।
 मा सुश्वोच्चकुचान्तसम्मतगलदाघ्राकुलां बालिकाम्
 काले कालकरालनीलजलदव्यालुप्तभास्वत्त्विषि ॥

वर्णावृत्तिरनुप्रास इति यः कृतलक्षणः ।

सोऽयं द्वादशधा भेदैः प्रविभज्य प्रदर्शितः ॥ ८२ ॥

समग्रमसमग्रं वा यस्मिन्नावर्तते पदम् ।

पदाश्रयेण स प्रायः पदानुप्रास उच्यते ॥ ८३ ॥

विसर्गविन्दसंयोगस्वरस्थानाविवक्षया ।

अनिर्वाहान्न स प्रायो यमकेभ्यो विभिन्यते ॥ ८४ ॥

मसृणो दन्तुरः श्लक्ष्णः संपुटं संपुटावली ।

खिन्नः स्तवकवान् स्थानी मिथुनं मिथुनावली ॥ ८५ ॥

गृहीतसुक्तनामाभ्यस्ततोऽन्यः पुनरुक्तिमान् ।

इति द्वादशभेदोऽयं मनीषिभिरिहेष्यते ॥ ८६ ॥

तेषु मसृणो यथा,—

स रणे वारणास्यस्य दशनेऽशनिसम्भवे ।

चकार वलयाकारं भुजं भुजगभीषणम् ॥

सोऽयमसंयुक्तवर्णावृत्तेः पदानुप्रासो मसृण इत्युच्यते ॥

दन्तुरो यथा,—

स नैषधस्याधिपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।

अनूनसारं निषधान्नगेन्द्रात् पुत्रं यमाङ्गं निषधाख्यमेव ॥

अत्र निषिद्धशत्रुरिति पदे संयोगाधिकेन दन्तुरता । सोऽयं पदानुप्रासो

दन्तुर इत्युच्यते ॥

श्लक्ष्णो यथा,—

अपेक्षि कान्ते वैदेहि देहि प्रतिवचो मम ।

अरविन्दाक्षि दाक्षिण्यमलङ्कारो हि योषिताम् ॥

अत्र स्वरेण सहावृत्तेः श्लक्ष्णता । सोऽयं पदानुप्रासः श्लक्ष्ण इत्युच्यते ॥

संपुटं यथा,—

संदर्प इव कन्दर्पस्तरला माहृणां मतिः ।

असार इव संसारः कुरुष्व मदनुग्रहम् ॥

अत्रेवशब्दस्यापदत्वे नाप्यवधायकत्वादनुप्रासोऽयं संपुटमितुप्रचरते ॥

संपुटावली यथा,—

करोति किं किरातोऽपि समाकृष्य शिलीमुखान् ।

शिलीमुखान् समाकृष्य किङ्किरातः करोति यत् ॥

अत्र करोतीत्येकं संपुटं, किं किरातः किङ्किरात इति द्वितीयं, समा-
कृष्य समाकृष्येति तृतीयं, शिलीमुखान् शिलीमुखानिति चतुर्थम् । सोऽयं
पदानुप्रासः संपुटावलीतुप्रचरते ॥

खिन्नो यथा,—

कुलजातिसमाकुलीकृतानां सुखदसुखदश्यमूढचेतनानाम् ।

अभवविभवलाभलोलुभानां भव भवबन्धविभेदनाय भूयः ॥

अत्र रीतेरनिर्वाहात् खिन्नता । सोऽयं पदानुप्रासः खिन्न इतुप्रचरते ॥

स्तवकवान् यथा,—

भासयत्तपि भाषादौ कविवर्गे जगत्तृयीम् ।

के न यान्ति निबद्धारः कालिदासस्य दासताम् ॥

सोऽयं वर्णानुप्रासवत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने निवेशात् स्तवकवा-
नितुप्रचरते ॥

स्थानी यथा,—

परं जोष्हा उष्हा गरलसरिसो चन्दणरसो

खदक्खारो हारो मलअपवणा देहतवणा ।

सुणाली वाणाली जलदिअ जलद्धा तणुलदा

वरिटठा जं दिटठा कमलवअणा सा सुणअणा ॥

सोऽयं पदानुप्रासः स्थाननियमात् स्थानीतुप्रचरते ॥

मिथुनं यथा,—

पुरः पारापारा तटभुवि विहारः पुरवरम्

ततः सिन्धुः सिन्धुः फणिपतिवनं पावनमतः ।

तदग्रे तदग्रे गिरिरिति गिरेस्तस्य पुरतो

विशाला शालाभिः ललितललनाभिर्विजयते ॥
तदेतत् प्रतिपादं द्वयोर्द्वयोः पदानुप्रासयोर्विन्यासान्मिथुनम् ॥
मिथुनावली यथा,—

शिरसि शरभः क्रोडे क्रोडः करौ करटे रटन्
उरसि च रुरुर्मर्मणेत्रणः शिखी मुखरो मुखे ।
कपिरपि हृदि क्कादौ दूगाह्वरिर्द्विधेजिह्वतो
धनुषि लघुता लक्षेत्र पूर्वो जयोऽस्य यशस्विनः ॥
सैयं द्वयोर्द्वयोः पदानुप्रासयोर्निरन्तरमावृत्तिर्मिथुनावलीतुप्रचरते ॥
गृहीतमुक्तो यथा,—

पुन्नागनागकेशरकेशरपरिवासवासनासुरभिः ।
सुरभिर्मधुरमधुप्रियषट्चरणाचरणवान् प्रातः ॥
सोऽयं चक्रबालवत् पदानुप्रासो गृहीतमुक्त इतुप्रचरते ॥
पुनरुक्तिमान् यथा,—

धूमाद् धूमकलुसे जलद् जलन्तान्तहन्तजीआबन्धे ।
पडिरअपडिउस्रदिसेरसइरसन्तति सिहरे धणुम्मि णहअलं ॥
अत्र धूमादीनां पुनर्वचनात् पदानुप्रासोऽयं पुनरुक्तिमानितुप्रचरते ॥

वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च ।
पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी पद्यदूरता ॥ ६७ ॥
लाटानुप्रासवर्गस्य यावद्धा वक्ष्यते गतिः ।
पदानुप्रासवर्गोऽपि तावद्धैव प्रपद्यते ॥ ६८ ॥
स्वभावतश्च गौण्या च वौष्णाभीक्ष्णादिभिश्च सा ।
नाम्नां द्विरुक्तिभिर्वीकेषु तदनुप्रास उच्यते ॥ ६९ ॥

सा स्वभावतो यथा,—

कुर्वन्तोऽमी कलकलं मारुतेन चलाचलाः ।
प्रातर्गुलगुलायन्ते गजा इव घनाधनाः ॥

अत्र कलकलमित्यादिषु स्वाभाविकी पुनरुक्तिरुपदिश्यते ॥

गे यथा यथा,—

अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्र स्तथास्त्वजमस्त्वजम्
रतिरपि रतिः कामः कामो मधूनि मधून्यपि ।

इति न भजते वस्तु प्रायः परस्परसङ्करं

तदियमवला कान्तिं धत्ते कुतः सकलात्मिकाम् ॥

अत्रामृतममृतमित्यादिष्वभेदेऽपि भेदोपचारेण विशेषणविशेषप्रभावः
सामान्यविशेषभावाद्भवन् पुनरुक्तिवद्भासिते ॥ वीष्मा यथा,—

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।

देशे देशे न विद्वांसश्चन्दनं न वने वने ॥

सेयं द्रव्यवीष्मायां द्विरुक्तिः ॥ एवं गुणजातिक्रियावीष्मयामपि द्रव्यं ॥

प्रकारे गुणवचनसेत्रत्यादिरपि वीष्माप्रकार एव । यथा,—

मानिनीजनविलोचनपातानुष्णावाष्पकलुषान् प्रतिगृह्णन् ।

मन्दमन्दमुदितः प्रगयौ खं भीतभीत इव शीतमयूखः ॥

आभीक्ष्ण्येण यथा,—

श्लेष्मं श्लेष्मं मृगहृशा दत्तमाननपङ्कजम् ।

मया मुकुलिताक्षेण पाथं पाथमटप्यत ॥

सोऽयमाभीक्ष्ण्ये णमुल् स चानुप्रयुज्यते इति पुनरुक्तिः ।

क्रियापदाभीक्ष्ण्याद्विरुक्तौ तु पुनरुक्तेरपि पुनरुक्तिर्यथा,—

जयति जयति देवः श्यामकण्ठः पिणाकी

जयति जयति देवी लोकमाता भवानी ।

जयति जयति धन्यः सोऽपि भक्तस्तयो र्यः

किमपरमिह धन्यं वर्ण्यते भावदेव ॥

आदिग्रहणेन निमूलसम्प्रभादयः परिगृह्यन्ते । तेषु निमूलादि र्यथा,—

निमूलकाष्ठं कषति स्वान्तमन्तः स्मरन्धरे ।

लाजस्फोटं स्फुटन्तप्राशु हृदये चारयष्टयः ॥

सम्भ्रमेण यथा,—

अस्थीन्यस्थीन्यजिनमजिनं भस्म भस्मेन्द्रिन्द-

गङ्गा गङ्गोरग उरग इत्याकुलाः सम्भ्रमेण ।

भूषावेष्टोपकरणगणप्रापणव्याप्तानाम्

नृत्यारम्भप्रणयिनि शिवे पान्तु वाचो गणानाम् ॥

हर्षावेशविस्मयादयोऽपि सम्भ्रमस्योपाधयो भवन्ति । तेषु हर्षसम्भ्रमेण यथा,—

रुधुः कौतुकोत्तालास्ततस्ताममरावतीम् ।

कार्जुनः कार्जुन इति ब्रुवत्यो नाकयोऽपि ॥

आवेगसम्भ्रमेण यथा,—

कञ्चुकं कञ्चुकं मुञ्च हारं हारं परित्यज ।

हा हा दहति दावाग्निं वस्त्रं वस्त्रमपाकुरु ॥

अत्र मुञ्च परित्यज दहति अपाकुरु इति क्रियापदेष्ववेगसम्भ्रमाभावा-
न् द्विरुक्तिः । तथाहि अरण्यानीप्रवेशे विजिगीषुद्विषो योषिहाकाग्निस-
म्भ्रमावेगात् कयापेप्रवमुच्यते ॥ तत्र प्रथमं कञ्चुक एवावेगसम्भ्रमः । स हि
आगते दावाग्नावुत्तारयितुमशक्यः । ततस्तद्व्यासङ्गहेतौ हारे, अनन्तरं
परापतितदावाग्निदीप्तं वाससीति ॥

विस्मयसम्भ्रमेण यथा,—

अहो रूपमहोरूपमहो मुखमहो मुखम् ।

अहो मध्यमहो मध्यमस्याः सारङ्गचक्षुषः ॥

एतेषु समस्तेष्वपि सम्भ्रमेषु यावद्बोधमिति द्विरुक्तिः ॥

एवं त्विरुक्तिरपि द्रष्टव्या,—

जय जय जय श्रीमन् भोज प्रभाति विभावरी

वद वद वद श्रुतं विद्वन्निदं क्षावधीयते ।

शृणु शृणु शृणु त्वदत् सूर्योऽनुरजप्रति मण्डलम्

नहि नहि नहि क्षामार्त्तण्ड क्षणेन विरज्यते ॥

क्रियासमभिहारश्च क्रियाभ्यासश्च वः पुरा ।

युक्ताबुदाहृतः सोऽपि नामानुप्रास उच्यते ॥ १०० ॥

जायते न च दोषाय कावेऽलङ्कारसङ्करः ।

विभूयति हारोऽपि स्तनौ ग्रीवां मृगौदृशाम् ॥ १०१ ॥

अर्थाभेदे परावृत्तिः प्रवृत्तया भिन्नयेह या ।

स स्वरिभिरनुप्रासो लाठीय इति मीयते ॥ १०२ ॥

स चाव्यवहितो व्यस्तः समस्त उभयः पुनः ।

उभयश्चक्रबालश्च गर्भश्चेहाभिधीयते ॥ १०३ ॥

यस्तु वप्रवहितो लाम नेगत्ता तस्य शक्यते ।

कर्त्तुमेकादिगणज्ञा पदवृत्तयादिभङ्गिभिः ॥ १०४ ॥

तेष्ववप्रवहितभेदेषु व्यस्तो यथा,—

उग्रहिस्म जसेण जसं धीरं धीरेण गरुडया वि गरुग्रं ।

रामो तिट्ठिए अविठ्ठिं भण्णू रवेण अ रवं समुप्फुदन्तो ॥

अत्राव्ययानां द्योतकत्वादिविभिर्व्यवधानं नाश्रीयते ॥ न हीवादेः
शाकल्येऽपि पृथक् पदत्वं शास्ति । यदेवमिदमिहोदाहरणं युज्यते ॥

त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव त्वदृशौ त्वदृशाविव ।

त्वमूर्त्तिरिव मूर्त्तिं ते त्वमिव त्वं कृशोदरि ॥ इति ।

अस्ते प्रवैतत् । किन्तु यथा, “अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्र” इत्यादिकमभेदेऽपि
भेदोपचारान्नामद्विरुक्तिस्तथेयमितुप्रपेक्षते ॥

समस्तो यथा,—

अपहस्तितान्यकिशलयकिशलयशोभं विलोकयाशोकम् ।

सखि विजिता पुरसुमनःसुमनः सुभगश्च मधुतिलकम् ॥

अत्र किशलय किशलय इति, सुमनः सुमन इति च समस्तानामेवा-
व्यवधानादयं लाठीयानुप्रासोऽव्यवहितसमस्तः पूर्वः पुनरवप्रवहित-
व्यस्त इत्युच्यते । उभयस्तु द्विधा प्रथमः समस्तोऽपरो व्यस्तः प्रथमो

व्यस्तो ऽपरः समस्त इति च ।

तयोः प्रथमो यथा,—

जितलाटाङ्गनावक्त्रं वक्त्रं तस्या मृगौदृशः ।

कस्य न क्षोभजनकं जनकं पुष्पधनुनः ॥

तदिदं लक्षणेनैव व्याख्यातम् । द्वितीयो यथा,—

नलिनी नलिनीनाथकरसन्ततिसङ्गमात् ।

विकचा विकचास्यानां कान्तानां हरति श्रियम् ॥

अस्यापि लक्षणेनैवोक्तोऽर्थः । स्वापेक्षया व्यस्तोऽन्यापेक्षया समस्तो द्वितीयो व्यस्तः समस्त इति स द्वितीयोभयशब्दवाच्यः । सोऽपि द्विधा प्रतिपादमन्ताद्यो गर्भ इवानुप्रासविन्यासात् । तयोः प्रथमश्चक्रबालं यथा,—

जयति क्षुस्मतिमिरस्तिमिरान्धैकवल्लभः ।

वल्लभोक्तपूर्वाशः पूर्वाशातिलको रविः ॥

अत्र स्तिमिरवल्लभ पूर्वाशेति शब्दास्तिमिरादिशब्दापेक्षया व्यस्ताः, यथास्वं पूर्वोत्तरपदापेक्षया च समस्ताः, पादान्ताद्यो विनिवेशिता इति यथोक्तलक्षणानुगमास्त्राटीयानुप्रासोऽयमव्यवहितो व्यस्तसमस्तश्चक्रबालमितुत्रचरते ॥ एतेन पादमध्येऽनुप्रासविन्यासाद् गर्भोऽपि व्याख्यातः । यथा,—

समाधवा माधवदत्तदृष्टिः सकौतुका कौतुकमन्दिरे स्तात् ।

सविभ्रमा विभ्रमदायिनी वः सपङ्कजा पङ्कजलोचना श्रीः ॥

व्यवहितभेदेषु व्यस्तो यथा,—

प्रकाशो यशसा देवः प्रकाशो महसा रविः ।

दुःसहो विद्विषां स्वामी दुःसहस्तमसाश्च सः ॥

तदेतन्नातिदुर्बोधमिति न व्याक्रियते । सोऽयमेकगुणो व्यस्तश्च लाटीयानुप्रासो व्यवहित इतुत्रचरते ॥

व्यस्त एवानेकगुणो यथा,—

किञ्चिद्वच्मि न वच्मि वच्मि यदि वा किं वच्मि वच्मौदृशम्

दृश्यन्ते न भवाद्दृशेषु यतिषु स्वेषामदोषे दमाः ।

ते किं सन्ति न सन्ति सन्ति यदि वा के सन्ति सन्तीदृशाः

सर्वे स्तेषु गुणैर्गृहीतच्छ्रदयो लोकः कुतो वर्तते ॥

अत्र वच्मीति सन्तीतेप्रतयोरनेकगुणा वृत्तिः ॥

समस्त एकगुणो यथा,—

चन्द्रानन चन्द्रदिनं मृगलोचन मृगशिरश्च नक्षत्रम् ।

तिथिरतिथिप्रियदशमी परतस्त्वेकादशी प्रहरात् ॥

ननुह तिथिरित्यसमस्तम् । न केवलमसमस्तं भिन्नार्थतया लाटीयानु-
प्रासोऽपि न संगच्छते । संगच्छते च केनचित् पदानुप्रासेन च लाटी-
यानुप्रासो वा नामानुप्रासो वा पदानुप्रासाद् भिद्यत इति ॥

समस्तोऽनेकगुणो यथा,—

ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतधृतिभुवनान्भोरुहो नालदण्डः

चौणीनौकूपदण्डः क्षरदमरनदीपट्टिकाकेतुदण्डः ।

जप्रोतिश्चक्राक्षदण्डस्त्रिभुवनभवनस्तम्भदण्डोऽङ्घ्रिदण्डः

श्रेयस्त्रैविक्रमस्ते वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदण्डः ॥

अत्रानेकशो दण्ड इत्यस्यावृत्तिः । आभ्यां व्यस्तसमस्तभेदोऽपि व्याख्यातः ॥

यथा,—

दशरश्मिशतोपमदुर्गतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।

दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥

अत्रानेकधा दशशब्द आवर्तते । अव्यवहितेऽपि द्वैगुणप्रादे न विरोधः ॥

यथा,—

वस्त्रायन्ते नदीनां सितकुसुमधराः शक्रसङ्काशकाशाः

काशाभा भान्ति तासां नवपुलिनचराः श्रीनदीहंसहंसाः ।

हंसाभाम्भोदसुक्तः क्षरदमलरुचिर्मेदिनीचन्द्रचन्द्र-

चन्द्राङ्कः शरदस्ते जयकदुपनतो विद्विषां कालकालः ॥

व्यवहिताव्यवहितभेदेऽपि दृश्यते यथा,—

धनैर्दुष्कलीनाः कुलीनाः कियन्ते धनैरेव पापान्नरा निस्तरन्ति ।
धनेभ्यो हि कश्चित् सुहृन्नास्ति लोके धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥
योऽपि चाह्वीभ्यासः सोऽपि व्यवहिताव्यवहितभेदं एव ॥

यथा,—

यैस्तं साक्षात्कृतो नाथ तेषां कामेषु को ग्रहः ।
अत्र पादापेक्षया व्यवहितत्वमह्वीपेक्षया पुनरव्यवहितत्वं भवति । द्विभा-
गाभ्यासस्तु व्यवहित एव स्वदते ॥

यथा,—

अह्वीयत्रौ यदि स्यातां मेधया किं प्रयोजनम् ।
तावुभौ यदि न स्यातां मेधया किं प्रयोजनम् ॥
पादाभ्यासः पुनरव्यवहितो व्यवहितश्च दृश्यते ॥ तयोरव्यवहितो
यथा,—

सन्तः षष्ठ्यध्वं हृदये निदध्वमुत्क्षिप्य बाहू परिरारटीमि ।
न सुभ्रुवां तुल्यमिहास्ति रम्यं न सुभ्रुवां तुल्यमिहास्ति रम्यम् ॥
व्यवहितो यथा,—

मुखेन लक्ष्मीर्जयति फुल्लपङ्कजचारुणा ।
दक्षिणेन करेणापि फुल्लपङ्कजचारुणा ॥
पूर्वाद्यावत्तयोऽपि चात्रैव द्रष्टव्या यथा,—
लीनेव प्रतिविम्बितेव खचितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रतुष्टेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च ।
सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभि-
श्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिविडस्यूतेव लग्ना प्रिया ॥

यमकानां हि यावन्तरो वर्णप्रन्ते भेदभक्तयः ।

अनुप्रासस्य लाटानां भिदास्तावन्त एव हि ॥ १०५ ॥

उपमादिवियुक्तापि राजते काव्यपद्धतिः ।

यद्यनुप्रासलेशोऽपि हन्त तत्र निवेश्यते ॥ १०६ ॥
 कुण्डलादिवियुक्तापि कान्ता किमपि शोभते ।
 कुङ्कु मेनाङ्गरांगश्चेत् सर्वाङ्गीनः प्रयुज्यते ॥ १०७ ॥
 श्रुतिवर्णानुप्रासावेकविधौ कुन्तलेषु गौडेषु ।
 पदयो निर्गुप्रासो द्वेधा त्रैधा च लाटेषु ॥ १०८ ॥
 वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीह यः ।
 नियमस्तदबुधैः षोढा चित्रमित्यभिधीयते ॥ १०९ ॥

वर्णशब्देन चात्र स्वराणां षडङ्निर्देशाद् व्यञ्जनान्येव प्रगृह्यन्ते । तत्र
 वर्णचित्रेषु चतुर्व्यञ्जनं यथा,—

जजौजोजाजिजिज्जाजी तं ततो ऽतिततातितुत् ।
 भाभो ऽभीभाभिभूभाभूरारारिररिरीररः ॥

त्रिव्यञ्जनं यथा,—

देवानां नन्दनो देवो नोदनो वेदनिन्दिनाम् ।
 दिवं बुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥

द्विव्यञ्जनं यथा,—

भूरिभि भूरिभि भूरौर्भूभूरैरभिरेभिरे ।
 भेरौरेभिभिरभ्राभैरभौरुभिरिभैरिभाः ॥

एकव्यञ्जनं यथा,—

न नोननुन्नो नुन्नोनो ना ऽना नानानना ननु ।
 नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो ना ऽनेनानुन्ननुन्ननुत् ॥

क्रमस्थसर्वव्यञ्जनं यथा,—

कः खगौघडचिच्छैजा भाज्जोटोठीडडंढणः ।
 तथोदधीन् पफर्वाभी र्मयोरित्वाशिषां सहः ॥

छन्दोऽक्षरव्यञ्जनं यथा,—

सरत्सुरारातिभयाय जाग्रतो जगतत्रलं स्तोतृजनस्य जायताम् ।

स्मितं स्मरारे गिरिजास्यनीरजे समेतनेतृत्तितयस्य भूतये ॥
षड्जादिस्वरव्यञ्जनं यथा,—

सा ममारिधमनीनिधानिनी सामधामधनिधामसाधिनी ।
मानिनी सगरिमा ऽपपापपा सापगा समसमागमाऽसमा ॥

मुरजाक्षरव्यञ्जनं यथा,—

खरगरकालितकण्ठं मथितगदं मकरकेतुमरणकरम् ।
तडिदिति रुक्मुण्डहरं हरमन्तहरं दधे घोरम् ॥

चतुःस्थानचित्त्रेषु निष्कण्ठं यथा,—

भूरिभूतिं पृथु प्रीतिमुरुमूर्त्तिं पुरुस्थितिम् ।
विरिञ्चिं सूचिरुचिधौः शुचिभिर्नृतिभिर्धनु ॥

निस्तालव्यं यथा,—

स्फुग्त्कुण्डलरत्नौघो मधवद्वनुकर्बुरः ।
मेघनादोऽथ संग्रामे प्रावृट्कालवदावभौ ॥

निर्दन्तं यथा,—

पाप्मापहारी रणकर्मशैलश्चण्डीशमिश्रो मम चक्रपाणिः ।
भूयाच्छ्रियापश्मयेक्षमाणो मोक्षाय मुख्यामरपूगपूजयः ॥

निरौष्ठं यथा,—

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि ।
अघने गगने दृष्टिरङ्गने दीयतां सकृत् ॥

निर्मूर्ध्न्यं यथा,—

शलभा इव धावन्तः सायकास्तस्य भूभुजः ।
निपेतुः सायककिन्नास्तेन संयुगसीमनि ॥

विस्थानचित्त्रेषु निरौष्ठदन्तं यथा,—

जोयाज्जगज्जेष्टगरिष्ठचारश्चकार्चिषा कृष्णकङ्कालकायः ।
हरिर्हिरण्यराक्षशीरहारी खगेशगः श्रीश्रयणीयशययः ॥

निरौष्ठमूर्ध्न्यं यथा,—

अलिनीलालकलतं कं न हन्ति घनस्तनि ।

आननं नलिनच्छायनयनं शशिकान्ति ते ॥

द्विस्थानचित्रेषु दन्तप्रकण्ठैर्यथा,—

अनङ्गलङ्गनालग्ननानातङ्गा सदङ्गना ।

सदानध सदा नन्द नताङ्गीसङ्गसङ्गतात् ॥

एकस्थानचित्रेषु कण्ठैर्यथा,—

अगा गां गाङ्गाकाकाक गाहकाघककाकहा ।

अहाहाङ्ग खगाङ्गागकङ्गागखगकाकक ॥

स्वरचित्रेषु ऋस्वैकस्वरं यथा,—

उरुगुं घुगुरुं युत्सु चुक्रुशुस्तुष्टुवुः पुरु ।

लुलुभुः पुपुषुर्मुत्सु मुमुज्ज नु मुज्ज मृज्जः ॥

दीर्घैकस्वरं यथा,—

वैधैरै नैरैशै रै न्द्रै रै जै रै लै जै नैः सै द्वैः ।

मैत्रै नै कै धै यैत्र वै रै दैः स्वैः स्वैरैदै वै स्तै स्तैः ॥

ऋस्वद्विस्वरं यथा,—

क्षितिस्थितिमितिक्षिप्तिविधिविन्निधिसिद्धिलिट् ।

मम तत्रक्ष नमदक्ष हर स्मरहर स्मर ॥

दीर्घद्विस्वरं यथा,—

श्रीदीप्ता ऋकीर्ती धीनीती गीः प्रीती ।

एधेते द्वे द्वे ते ये नेमे देवेशे ॥

त्रिस्वरेषु ऋस्वस्वरं यथा,—

॥ क्षितिविजितिस्थितिविहितिव्रतरतयः परगतयः ।

उरु रुधु गुं रु दुधुवुः स्वमरिकुलं युधि कुरवः ॥

चतुःस्वरेषु दीर्घस्वरं यथा,—

आम्नायानामाहान्तरा वाग् गीतीरीतीः प्रीती भीतीः ।

भोगो रोगो मोदो मोहो ध्येये चेच्छेत् क्षेमे देशे ॥

प्रतिव्यञ्जनविन्यस्तस्वरं यथा,—

तापेनोग्रोऽस्तु देहे नो हेये विस्त्रोभिनिन्दिना ।

जायाग्रे हि गुणिप्रेष्ठा हितोऽक्षेपोऽमृतोचिणी ॥

तदेवापांस्तसमस्तस्वरं यथा,—

तपनग्रस्तदहन हयवक्त्रभनन्दन ।

जय ग्रहगणप्रष्ठ हतक्षय मतक्षण ॥

आकारचित्तेष्वष्टदलं यथा,—

या श्रिता पावनतया यातनच्छिदनी च या ।

याचनीया धिया भाया या माया संस्तुता श्रिया ॥

अत्र, कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च ।

प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु कुयर्त्रादष्टदलास्त्रजे ॥ ११३ ॥

द्वितीयमष्टदलं यथा,—

चर स्कारवर क्षारवरकार गरज्वर ।

चलस्फाल वलक्षालबल कालगल ज्वल ॥

अष्टधा कर्णिकावर्णः पत्रेष्वष्टैः तथापरे ।

तेषां सन्धिषु चाप्यष्टावत्र पत्रसरोरुहे ॥ ११४ ॥

तृतीयमष्टपत्रं यथा,—

न शशीश नवे भावे नमत्काम नतव्रत ।

नमामि माननमन न नुत्वानु नयं न यम् ॥

अत्र, प्राक्कर्णिकां पुनः पर्णं पर्णाग्रं पर्णकर्णिके ।

प्रतिपत्रं व्रजेद्धीमानिह त्वष्टदलास्त्रजे ॥ ११५ ॥

एवं चतुष्पत्रषोडशपत्रे अपि द्रष्टव्ये । तयोश्चतुष्पत्रं यथा,—

सांसवा त्वां सुमनसा सा नमत्पीवरोरसा ।

साररोमैति सहसा साहसर्द्धं सुवाससा ॥

कर्णिकातो नयेदूर्ध्वं पत्राकाराक्षरावलीम् ।

प्रेवेशयेत् कर्णिकायां पद्ममेतत् चतुर्दलम् ॥ ११६ ॥

षोडशपत्रं यथा,—

नमस्ते महिमप्रेम नमस्यामतिमद्भम ।

क्षामसोमं नमत्काम धामभीम समक्षम ॥

गोमूत्रिकाक्रमेण सुत्र वर्णा सर्वे समाः समाः ।

मध्ये मवर्णविन्यासात् पद्मोऽयं षोडशच्छदः ॥ ११७ ॥

अष्टपत्रमेव कविनामाङ्कं यथा,—

रातावद्याधिराजरा विसरररसविद् वराजवाक् क्षमापकारा

राका पक्ष्माभशेषा नयनननयनस्वा स्वया स्तव्यमारा ।

रामा व्यस्तस्थिरत्वा तुहिनननहितुः श्रीः करक्षारधारा

राधा रक्षास्तु मत्स्यं शिवमममवशिष्यालविद्यावतारा ॥

निविष्टाष्टदलन्यासमिदं पादाङ्गभक्तिभिः ।

अस्पृष्टकर्णिकं कोणैः कविनामाङ्कमम्बुजम् ॥ ११८ ॥

तत्राङ्को राजशेखरकमलः । एतेन चक्रमपि व्याख्यातं यथा,—

स त्वं मानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्यः पुरो

लब्धावक्षयशुद्धिरुद्ध, रतगश्रीवत्सभूमि मुदा ।

मुक्ता काममपास्तभीः परमृगव्याधः स नादं हरे-

रेकौघैः समकालमभ्रमुदयी रोपैस्तदा तस्तरे ॥

पुरः पुरो लिखेत् पादानत्र त्रीन् षडरीकृतान् ।

तुर्यप्रन्तु भ्रमयेन्नेमौ नामाङ्कश्चक्रसंविधिः ॥ ११९ ॥

एवं चतुरङ्कमपि यथा,—

शुद्धं बद्धसुरास्थिसारविषमत्वग्र गजयातिस्थिर

भ्रष्टोद्धर्षरजः पदं गवि गवा क्षीणेन चक्षुद्भुवा ।

तथैव चिन्तितगुप्तिरंस्तविधिदिग् मैन्द्रश्च नक्तं शुचा .
चारो ऽप्रांशुरदभ्रमुग्रतनु मे रम्यो भवानीरुचा ॥
अत्राङ्गः शुभ्रतरवाचा बद्धचित्तिचक्रं राजगुरुणेदं सादरमवादि । गति-
चित्तेषु गतप्रत्यागतं यथा,—

वारणागगभीरा सा साराभीगगणारवा ।
कारितारिवधा सेना नासेधावरिंतरिका ॥
अत्रायुक्पादयोगैति युक्पादयोः प्रत्यागतिः । तदक्षरागतं यथा,—
निशितासिरतोऽभीकोनेत्रजते ऽमरणा रुचा ।
चारुणा रमतो जनेत्र कोभीतो रसिताग्निनि ॥
अत्र प्रतिगत्यागतिभ्यां स एव श्लोकः ।
श्लोकान्तरम् । यथा,—

वाहना ऽजनि मानासे साराजावनमा ततः ।
भक्तसारगराजेभे भारीहावज्जनध्वनि ॥
अत्र प्रातिलोमेत्रनापरः श्लोको भवति यथा,—
निध्वनज्जवहारीभा भेजे रागरसात्तमः ।
ततमानवजारासाः सेना मानिजनाहवा ॥
भाषान्तरगतं यथा,—

हृह रे बहला लासे बाला राज्जमलीमसा ।
सालका रसलीला सा तुङ्गालालि कलारत ॥
अत्र प्रातिलोम्येन नापरः प्राक्ततश्लोको भवति ॥
तरला कलिला गातुं सालाली सरकालसा ।
सामली मञ्जरालावा सेलाला हव रेहृह ॥

तदर्थानुगतं यथा,—

विदिते दिवि केऽनौके तं यान्तं निजिताग्निनि ।
विगदं गवि रोद्धारो योद्धा यो नतिमेति न ॥
अत्र प्रातिलोम्येन स एव पदार्थः ॥ तुरङ्गपदं यथा,—

बाला सुकालबाला सा कान्तिलालकलालिता ।
 सखा सुतवती सारा दर्पिका व्रतगङ्घ्रिता ॥
 कमात् पादचतुष्केऽस्य पङ्क्तिशः परिलेखिते ।
 तुरङ्गपदपातेन श्लोकोऽन्य उपजायते ॥ १२० ॥

यथा,—

बाला ललिततीव्रखा सुकला रागदर्पिका ।
 सुदन्तिका वङ्घ्रिता वा सा सालात्फललासका ॥
 आञ्जरङ्घ्रिभ्रमं नाम श्लोकारङ्घ्रिभ्रमणं यदि ।
 तदिष्टं सर्वतोभद्रं सर्वतो भ्रमणं यदि ॥ १२१ ॥

तयोरङ्घ्रिभ्रमं यथा,—

ससत्वरतिदे नित्यं सदरामर्षनाशिनि ।
 त्वराधिककसंनादे रमकत्वमकर्षति ॥

सर्वतोभद्रं यथा,—

देवाकानिनि कावादे वाहिकास्वस्वकाहि वा ।
 काकारेभभरे काका निस्वभव्यत्यभस्वनि ॥

बन्धचित्त्रेषु द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा,—

जय देव नतेन्द्रादे लम्बोदर विनायक ।
 जगदेधनचन्द्राभालङ्घिदन्त विभापते ॥

दूह शिखरसन्धिमालां बिभ्रयादङ्घ्रिं समाश्रितै र्वर्णैः ।
 द्विचतुष्कं चक्रबन्धे नेमिविधौ चापरं भ्रमयेत् ॥ १२२ ॥

द्विष्टङ्गाटकबन्धो यथा,—

करासञ्जवशेशं खगौरवस्य कलारसम् ।
 सुन्धाय वलयाशङ्कामगौरीं मे वनात्मक ॥

शृङ्गाद् ग्रथ्यं पुनः शृङ्गं ग्रथ्येः शृङ्गं व्रजेदिति ।

द्विष्टङ्गाटकबन्धे ऽस्मिन्नेमिः श्रेपाचरैर्भवेत् ॥ १२३ ॥

अत्राङ्को राजशेखरस्य ॥

विविडितिवन्धो यथा,—

सा संती जयतादत्र सरन्ती यमितातृसा ।

सारं परं स च जयी शमिताऽस्यन्दनैः सा ॥

शिखरादन्यतरस्मात् प्रतिपर्व भ्रमति रेखयाद्यङ्गम् ।

नेमौ तदितरमङ्गं विविडितचक्राभिधे बन्धे ॥ १२४ ॥

शरयन्त्रबन्धो यथा,—

नमस्ते जगतां गात्र सदानवकुलक्षय ।

समस्ते ऽज संतां नात्र सुदामवन लक्षय ॥

चतुष्पदि च पादेषु पङ्क्तिशो लिखितेष्विह ।

आदेरादेस्तु रङ्गस्य पादैः पादः समाप्यते ॥ १२५ ॥

व्योमबन्धो यथा,—

कमलावलिहारिविकासविशेषवहं जनकाङ्क

ननगामिकरं दिविसारमनारमणं जरितानाम् ।

तमसां बलहानिविलासवरोऽनवरं जनकान्त

न नमामि चिरं सवितारमनादिमहं जगतां न ॥

अष्टादशशिखरचरीं गोमूत्रिकया चतुष्पदीं पश्येत् ।

यत्राद्यन्तैर्हृष्टां स ज्ञेयो व्योमबन्ध इति ॥ १२६ ॥

मुरजबन्धो यथा,—

सा सेना गमनारम्भे रसेनासीदनारता ।

सारनादजना मत्तधीरनागमनामया ॥

अत्र पादचतुष्केऽपि क्रमशः परिलेखिते ।

श्लोकपादक्रमेण स्याद्रेखासु सुरजतृयी ॥ १२७ ॥

एकाक्षरसुरजबन्धो यथा,—

सुरानन त्वां न न हाननष्टये पुनः सुषेऽनर्घघनप्लवानजम् ।
मनसत्रनूनव्यसनप्रधूननं सकाननस्थाननदीननदर्शनम् ॥

श्लोकस्यैतस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि ।
त्रिमृदङ्गकरीह स्याच्चतुरेकाक्षरावली ॥ १२८ ॥

सुरजप्रस्तारो यथा,—

तालसारप्रभा राका तारकापतिदंशिता ।
मारधामा रमाधीता वलयामास सागरम् ॥

क्रमेणैवासत्र पादेषु प्रसृतेषु चतुर्ष्वपि ।
तुर्यग्रान् सुरजमार्गेण श्लोकोऽयमुपजायते ॥ १२९ ॥
वरकारप्रदं धीरं तारधामाऽसमाश्रिता ।
सा लतामालयाऽमाऽप ताराभाऽतिरसागता ॥

उदाहरणमात्रञ्चैतत् । तेन गतिचित्रादिगोमूत्रिकादयोऽन्येऽपि चित्रप्रका-
रा भवन्ति ॥

गतिरुच्चावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव ।
गोमूत्रिकेति तत् प्राञ्ज दुष्करं चित्रवेदिनः ॥ १३० ॥

तेषु पादगोमूत्रिका यथा,—

काङ्क्षन् पुलोमतनयास्तनताडितानि
वक्षःस्थलोत्थितरयाञ्चनपीडितानि ।
पायादपापभयतो नमुचिप्रहारी
मायामपास्य भवतोऽम्बुमुचां प्रसारौ ॥

स्येयस्युग्मतः पादगोमूत्रिका । युग्मतो यथा,—

देवः शशाङ्गशकलाभरणः पिणाकी देयं शमैकविकलेभरणः मनागः ।

चित्ते महासुरजनेन शुभं विधत्तां चित्तं महासुरजनानतभङ्गधनू॥
अद्वैतश्लोकगोमूत्रिका यथा,—

चूडाप्रोतेन्दुभागदुप्रतिदलिततमस्कन्दलीचक्रबालो
देवो देयादुदारां शममरजनतानन्दनोऽनन्यधामा ।
क्रीडाधृतेशभामा दुप्रसदनतनिमच्छेदनौ च भ्रुवा नो
देहे देवी दुरीरं दममरतनतानुन्दिनोमान्यधामा ॥

श्लोकगोमूत्रिकायां प्रथमश्लोको यथा,—

पायाद्वश्वन्द्रधारी सकलसुरशिरोलीढपादारविन्दो
देव्यां रुद्धाङ्गभागः पुरदनुजदवः स्तत्रानसंविन्निधानम् ।
कन्दर्पक्षोददक्षः सरससुखबधूमण्डलीगीतगर्वो
दैत्याधीशान्धकेनानतचरणनखः शङ्करो भव्यभाव्यः ॥

द्वितीयो यथा,—

देयान्द्रश्वण्डधामा सलिलहरकरो रुद्धकन्दारविन्दो
देहे रुग्भङ्गरागः सुरमनुजदमस्तत्रागसम्पन्निधानम् ।
मन्दं दिक् क्षोभदश्रीः सदसदरबधूखण्डनागौरगम्यो
दैतेषु धीबन्धहानावततरसनयः शंपरो दिव्यसेव्यः ॥

विपरीतगोमूत्रिकायां प्रथमः श्लोको यथा,—

विनायकं दानसुगन्धिवक्त्रं स्मिताननं मन्दचरं कथासु ।
नमामि विघ्नावलिहारिसारं सतीसुतं शङ्करवस्त्रभं च ॥

विपरीतश्लोको यथा,—

चलल्लतारब्धशमं सुभासं संसारहारं बद्धविप्रमान्यम् ।
सुधाकरं चन्द्रमसं नतोऽस्मि सवर्णगभं नवकम्बुनाड्यम् ॥

भिन्नच्छन्दोगोमूत्रिकायां प्रथमश्लोको यथा,—

नमस्तु चन्द्रकलामयमण्डनं नगसुताभुञ्जसङ्गतकन्धरम् ।
हरमभाग्यरदं स्तवसादरं शमितरावणशासनविक्रमम् ॥

द्वितीयो यथा,—

कामदं चण्डकम्बं मदामर्दिनं नागदन्ताजत्रजयं गदाकर्बुरम् ।

धीरशोभाभरय्य त्वकं सासुरं नौमि नारायणस्यासमं विभ्रमम् ॥

संस्कृतप्राकृतगोमूत्रिकायां संस्कृतश्लोको यथा,—

स्कन्दो रुन्दर्द्धि मिष्टां वितरतु सरलो दारितारातिवर्गे

सस्यन्दो समन्दसज्जो भवभयकलने सङ्गरे केलिकारी ।

सन्दोहोत्साधलासौ जन इह बलिहा चण्डताभूरखर्वो

देवैजोराजदोहे महिमनि निरतो विक्रमाडम्बरेण ॥

प्राकृतश्लोको यथा,—

चन्दो कन्दप्यमिच्छं विहरणसहलो दारितारापवन्धो

सच्छन्दो वन्दणिज्जो कुवलयदलनो सङ्गरे मेलिकारी ।

कन्दोऽहोत्साधलासौ जगद्दुःखसिंहामण्डलीभूदखण्डो

देवैजोराजदोहे महिमनि निरतो विक्रमाडम्बरेण ॥

समसंस्कृतप्राकृतेन पादगोमूत्रिका यथा,—

बाला विलासावलिहारिहासा लोलामला भावसहा सहावा ।

देहं हरन्ती सहसा सुरामा गेहं चरन्ती सहसा विरामा ॥

अर्द्धगोमूत्रिकाप्रस्तारो यथा,—

नमो दिवसपूराय सुतामरसभासिने ।

नतभव्यारिदाराय सुसारलयभाविने ॥

अथ गोमूत्रिकाश्लोकोऽयमुत्तिष्ठति,—

नतदिव्याम्बाराय सुसामलसभासिने ।

नमो भवरिपूराय सुताररयभाविने ॥

गोमूत्रिकाधेनु र्थथा,—

मम स्फुरतु चिह्नतः सततचिन्तप्रज्ञा मतिः

समस्तरविचितितस्तुतरुचिः स्मरक्षेमलत् ।

समर्द्धिरतचिन्तितः कृतविवितरत्यामयो

नमस्काणविह्वितः स्मितरुचिर्हरः सामरः ॥

चतुर्णामपि पादानां क्रमेण वृत्तक्रमेण च ।

इयं गोमूत्रिकाधेनु वैपरीत्यवशेन च ॥ १३१ ॥

शतधेनु र्थथा,—

वन्द्या देवी पर्वतपुत्री नितं प्रमधुमधुरकमलवदना पुरन्ध्रप्रधिदेवता
देवैः स्तुत्याकिम्बरगेया भक्त्या वरचरितमहिषमयनी जगत्त्रयनादिका ।
सिद्धैर्धिया केशरियाना कास्या रणचतुररसिकहृदया तिलोचनवस्त्रभा
धीरैः पूज्या दर्पणपाणि नूनं गुणनिलयलटभललिता सतीषु धुरन्धरा ॥

यतिविच्छेदिनी हेत्रषा श्लोकधेनुरनुत्तमा ।

छन्दोभेदाच्छतमियं प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ १३२ ॥

सहस्रधेनु र्थथा,—

नखमुखपाणिंकण्ठचिकुरैर्गतिभिः सहसास्त्रितेन ललितेष्टृणा
मणिशशिपद्मकम्बुचमराः करिणः सुतनोः सुधावहसिता हंरिणः ।
फणिगणसिद्धसाध्यदयिता न समाः सकलास्त्वया च सभुवम्कलितः
स्तव बलरूपदर्पविजिता नितरां विबुधाश्चिरायचरितैश्चतुरैः ॥

पदविच्छेदिनी हेत्रषा श्लोकधेनुरनुत्तमा ।

छन्दोभेदाद्दशशतीं प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ १३३ ॥

अयुतधेनु र्थथा,—

क्रिये जयसि जृम्भसे रुजसि जायसे त्रायसे
स्रुषे मृषसि मृषप्रसे हृषसि पीयसे प्रीयसे ।
सुषे मृडसि होडसे कुडसि गल्भसे क्लीवसे
ऋषे हरसि रजप्रसे रजसि राजसे भ्राजसे ॥

एषा तु पदविच्छेदिन्येव धनुः क्रियापदैः ।

सम्बोधनाग्रगैर्दृष्टास्माभिः श्लोकायुतप्रसूः ॥ १३४ ॥

लक्षधेनु र्यथा,—

दुर्गे भद्रे सुभद्रे ऽदिति सुरभि दिते सैहिके गौरि पद्मे
नितेऽत्र हृदेऽत्र वरेण्ये कलि कमलिकले कालिके चण्डि चण्डे ।
धनेऽत्र पुण्ये शरण्ये शचि शवरि शिवे भैरवे राक्षि सन्धेऽत्र
काये माये मनोज्ञेऽवनि जननि जये मङ्गले देहि शं नः ॥

सम्बोधनैरियं धेनुः क्लृप्ता सैकक्रियापदैः ।

लक्षत्रयं सहस्राणि षष्टिं श्लोकान् प्रसूयते ॥ १३५ ॥

एषान्तरपदभेदेन सम्भ्रमादिद्विरुक्तिभिः ।

यावद्बोधं पुनः सूते प्रयुतं श्लोकतर्णकान् ॥ १३६ ॥

कोटिधेनुर्यथा,—

स्थूलं दत्से सूक्ष्मं धत्से

भुवि भवसि नभसि रमसे रमे दिवि मोदसे

छिन्तसे वाङ् भिन्तसे गाङ्

रुषि मिषसि धनुषि मनुषे जये पुरि जृम्भसे ।

स्वल्पं शेषे कल्पं प्रेषे

चिति चरसि यशसि यतसे चले युधि गल्भसे

ब्रूषे वामं सूषे कामं

हृदि विशसि वचसि सचसे रुचे दृशि दीपयसे ॥

सम्बोधनै द्वितीयान्तैः सप्तम्यन्तैः क्रियापदैः ।

श्लोककोटौरियं तिस्रः सार्द्धा धेनुः प्रसूयते ॥ १३७ ॥

यदा तु सम्भ्रमादिभ्यो भवन्तरस्या द्विरुक्तयः ।

स्थूलादीनां तदा चैषा दशकोटीः प्रसूयते ॥ १३८ ॥

कामधेनु र्यथा,—

वा गीः शीः श्रीः धीः स्त्री क्री भीर्जू मूस्तू स्तू धूः प्रू भूः
स्त्रुक् स्त्रग् युग् भुग् शुक् तृट् द्विट् युत् क्रुत् चिद्विष्णुदिग् दुग् ।
ऋक् हृग् वा मा मृत् कृद्वा मा सुत् क्षुत् काऽमा द्वा द्यौर्गौः
सा सा या मा मे धा वे धा मे ना मा ते त्वं मे नौः ॥

पदग्रहाद् यथाकामं कामधेनुरियं तु नृः ।
पराङ्मानीं पराङ्मानीं प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ १४० ॥
एकाक्षरादिच्छन्दोभिर्गतिबन्धादिभेदतः ।
उक्तानुक्तानि चित्राणि सर्वाण्येषा प्रसूयते ॥ १४१ ॥
सकृदुच्चारणे चास्या गच्छत्येका विनाडिका ।
तत् पथ्या नाडिका ताभिः पथ्याहोरात्रमृच्छति ॥ १४२ ॥
प्रणवादिनमोऽन्ताभिः पदान्यसत्रा जयन्ति ये ।
सर्वभाषासु वाक् तेषामविच्छिन्ना प्रवर्तते ॥ १४३ ॥
सिद्धैर्मन्त्रपदैः सेयं शास्त्राख्यालोचन निर्मिता ।
जपतां जुहुतां देवी सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥ १४४ ॥
स्थितेनागन्तुकं हन्यादोक्षितेन विभाजयेत् ।
तद्भेदास्ते भवन्त्येवमनेष्वपि हि योजयेत् ॥ १४५ ॥
दुष्करत्वात् कठोरत्वाद् बोधत्वाद् विनाऽवधेः ।
दिङ्मात्रं दर्शितं चित्रे शेषमूहं महात्मभिः ॥ १४६ ॥
उक्तिप्रतुक्तिमद् वाक्यं वाकोवाक्यं विदुर्बुधाः ।
द्वयोर्वक्तोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि सङ्गमे ॥ १४७ ॥
ऋजुक्तिरथ वक्रोक्तिर्वैयात्योक्तिस्तथैव च ।
गूढप्रश्नोत्तरोक्ती च चित्रोक्तिश्चेति तद्भिदा ॥ १४८ ॥

तासु ऋजुक्तिर्द्विधा ग्राम्योपनागरिका च ।

तत्र ग्राम्या यथा,—

जन्तो मणुकन्धुं रुबुकुद्गन्तुं उच्छ्रु उको विहंसण होमि ।

महोसि णरुं चुले मेक्षासितो विकिस्सु कु वाणउं उज्जु अ क्खु कडाहि ॥

वाणउ उज्जु माइ गहिस्सउ अस्सवि

को मल्हणउ वारिज्जन्तु रमट्ठाइ ।

करइ वलिवंडउ च वक्खरु मंच्छलु अहिमुहं

हि तरुणिहिं अच्छासइ उक्खरु ॥

सेयमुभयतोऽपि ऋजुनैव मार्गेणोक्तिप्रतुप्रक्तयोः समा प्रवृत्तिरिति ।

सेयमृजूक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ।

सैवोपनागरिका यथा,—

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं हतम्

खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते

नने तन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥

सेयमेकतः काक्का कुटिलेऽतिविषमेयमृजूक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ।

वक्रोक्तिर्द्विधा, निर्वृद्धा अनिर्वृद्धा च । तयोर्निर्वृद्धा यथा,—

किं गौरि मां प्रति रुषा, ननु गौरहं किम्

कुप्यामि कां प्रति, मयीत्यनुमानतोऽहम् ।

जानामि सत्यं मनु मानत एव सत्व-

मित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥

सेयमावाक्यपरिसमाप्ते निर्वर्हान्निर्वृद्धेति वक्रोक्तिर्वाकोवाक्यम् ।

अनिर्वृद्धा यथा,—

केयं मूर्ध्नि ग्रन्थकारे, तिमिरमिह कुतः सुम्नु कान्तेन्दयुक्ते,

कान्ताप्यत्रैव कामिन्ननु भवति मया पृष्टमेतावदेव ।

नाहं हृदं करोमि व्यपनय शिरस तूर्णमेनामिदानी-

मेवं प्रोक्तो भवान्या प्रतिवचनजडः पातु वो मन्मथारिः ॥

सेयमनिर्वर्हान्निर्वृद्धेति वक्रोक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् । ते इमे उभे

अपि श्लेषवक्रोक्ती भवतः ॥ वैयात्योक्तिर्द्विधा स्वाभाविकी नैमि-

क्तिकी चेति । तयोः स्वाभाविकी यथा,—

नादेयं किमिदं जलं, घटगतं नादेयमेवोच्यते,

सत्यं नाम पिबामि, कत्यपटपः पीतेन नाम्नाभवन् ।

किं वर्णा अपि सन्ति नाम्नि, रहितं किं तैरलं त्वं कुतो,

यस्मादेव भवान्, भगिन्यसि ततस्तेनैव मां बाधसे ॥

अत्र स्वैरिण्याः सहजाद्वैयात्यात् स्वाभाविकीयं वैयात्योक्तिर्नाम
वाकोवाक्यम् ॥

नैमित्तिकी यथा,—

कुशलं राधे, सुखितोऽसि कंस, कंसः क्व नु क्व सा राधा ।

इति पारौप्रतिवचनैर्विलक्षणासो हरिर्जयति ॥

अत्र गोत्रस्वलिते विपक्षनाम्नैव वैयातेरनोत्तरं दत्तमिति नैमित्तिकीयं
वैयात्योक्तिर्वाकोवाक्यम् ॥

गूढोक्तिर्द्विधा मुख्या गौणी च । तयोर्मुख्या यथा,—

केशव यमुनातीरे व्याहृतवानुषसि हंसिकां कोऽद्य ।

कान्ताविरहभयातुरहृदयः प्रायः प्रिये ऽहं सः ॥

अत्र प्रिये हंस इत्यत्रावर्णलोपे प्रिये अहं स इत्यर्थस्य मुख्य्यैव वृत्त्या
गूढत्वादियं मुख्या गूढोक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ॥

गौण्या यथा,—

निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यथा न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव कृता विनिद्रा नलिनी न येन ॥

ताविमौ पूर्वोत्तराद्वयोरन्योन्योक्त्या गूढकामलेखावित्तीयं गौणी गूढो-
क्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ॥

प्रश्नोत्तराद्विधा, अभिधीयमानहृद्या प्रतीयमानहृद्या च । तयोराद्या
यथा,—

क्व प्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे

प्राणाधिको वसति यत्र जनः प्रियो मे ।

एकाकिनी वद विभेषि कथं न बाले

ननुस्ति पुङ्खितशरो मदनः सहायः ॥

‘सेयं’ हृत्तप्रष्टव्यस्यैव स्पष्टमभिधेयैव अभिधानादभिधीयमानहृद्या नाम
प्रश्नोक्तिर्वाकोवाक्यम् ॥

द्वितीया यथा,—

कियन्मात्रं जलं विध्रं ज्ञानुदघ्नं नराधिप ।

तथापीयमवस्था ते न हि सर्वं भवादृशाः ॥

‘सेयं’ शब्दविद्यावैशारद्यस्य हृद्यस्य प्रतीयमानत्वात् प्रतीयमानहृद्या
नाम प्रश्नोक्तिर्वाकोवाक्यम् ॥

चित्तोक्तिर्द्विधा चित्रा विचित्रा च । तयोराद्या यथा,—

लभ्यन्ते यदि वाञ्छितानि यमुनाभागीरथीसङ्गमे

देव प्रेक्ष्यजनस्तदेष भवतो भर्त्तव्यतां वाञ्छति ।

नने तन्मरणेन किं नु मरणं कायान्मनोविच्युति-

दीर्घं जीव मनस्तवाङ्घ्रिकमले कायोऽत्र नस्तिष्ठति ।

तदिदं सङ्कल्पितोक्तिप्रतुप्रक्तिभ्यां जीवतोऽपि जन्मान्तरफलावाप्तिसाध-
नेनाश्चर्यप्रहेतुरिति चित्रा नाम चित्तोक्तिर्वाकोवाक्यम् ।

द्वितीया यथा,—

कोऽयं भामिनि, भूषणं कितव ते, शोणः कथं, कुङ्कुमात्,

कूर्पासान्तरितः प्रिये विनिमयः, पश्यापरं क्वास्ति मे ।

पश्यामीत्यभिधाय सान्द्रपुलको मृद्गन् मृडान्याः स्तनौ

हस्तेन प्रतिनिर्जितेन्दरवतात् दूयते हसन् वो हरः ॥

अत्र उक्तिप्रतुप्रक्तयोरनन्तरं स्तनमर्दनवैचित्र्यादिना परिसमाप्तेर्विचि-
त्तोक्तिसंज्ञमिदं वाकोवाक्यम् ।

प्रहेलिका सकृत् प्रश्नः सापि षोढा चुपताक्षरा ।

दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्विन्दमत्यर्थवत्यपि ॥ १४१ ॥

क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणैः ।

परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ १५० ॥

तासु चुप्रताक्षरा यथा,—

पयोधरभराकान्ता संनमन्ती पदे पदे ।

पदमेकं न का याति यदि हारेण वर्जिता ॥

अत्र विहङ्गिका काहारेण वर्जिता न यातीति वक्तव्यं हारेण वर्जिते-
तुप्रकम् । अतः केत्यक्षरस्य चुप्रतत्वात् चुप्रताक्षरेयम् ॥

दत्ताक्षरा यथा,—

कान्तयानुगतः कोऽयं पीनस्कन्धो मदीदृतः ।

मृगाणां शृष्ठतो याति शंवरः रूढयौवनः ॥

अत्र शवर इति शंवर इत्यनुस्वाराक्षरस्य दत्तत्वादत्ताक्षरेयम् ॥

चुप्रतदत्ताक्षरा यथा,—

विदग्धः सरसो रागी नितम्बोपरिसंस्थितः ।

तनुङ्गप्रालिङ्गितः कण्ठे कलं कूजति को विटः ॥

अत्र विट इत्यस्मिन् पदे विकारे चुप्रते धकारे दत्ते घटः कूजति
इति द्वितीयोऽर्थो भवतीति सेयं चुप्रतदत्ताक्षरा ॥

अक्षरमुष्टि यथा,—

अतिः अतिः अन्ध अलं प्रीद्य रदय जद्य फद्य ।

मेला मेला मेलं मेलं फस फस फस फस ॥

इयमक्षराणां मुष्टिरित्यक्षरमुष्टिका । अत्र पादशश्वतुष्षष्टिलिखितायां
चतुर्भिर्मुरजबन्धैः श्लोक उपतिष्ठति । स यथा,—

अद्य मे सफला प्रीतिरद्य मे सफला रतिः ।

अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं फलम् ॥

विन्दुमती यथा,—

तवाववादः प्रत्यब्धि पताकाः प्रतिसङ्गरम् ।

फलं प्रत्यद्भुतोपायं यशांसि न तु न क्वचित् ॥

इत्यनेन श्लोकेनोक्तार्थस्य यथास्थितस्वरानुस्वारविसर्जनीयसंयोगस्य
श्लोकान्तरस्य विन्दभिरेव सूचनाक्रम इति विन्दमती । तद् यथा,—

०००० ०००० ००० ००० ००० ००० ००० ००० ।

००० ००० ००० ००० ००० ००० ००० ००० ॥

निर्भेदः, उदधाबुदधावाक्ता संयुगे संयुगे जयः ।

साहसे साहसे सिद्धिः सर्वत्र तव कौर्त्तयः ॥

अर्थप्रहेलिका यथा,—

उत्तमकाञ्चनाभासं संदष्टदशनच्छदम् ।

सरसं चुम्ब्यते हृष्टै र्वृष्टै रपि किमुज्ज्वलम् ॥

सेधमपि सूचितस्यैव पक्वाम्बुफलमित्यस्य द्वयर्थपदप्रयोगेणावगते रर्थप्रहे-
लिका ।

क्रियाकारकसम्बन्धे पादाभिप्रायवस्तुभिः ।

गोपितैः षड्विधं प्राञ्ज गूढं गूढार्थवेदिनः ॥ १५१ ॥

तेषु क्रियागुप्तं यथा,—

स्त न जघनभराभिराममन्दं गमनमिदं मदिरारुणेक्षणायाः ।

कथमिह सहसा विलोकयन्तो मदनशरज्वरजर्जरा युवान् ॥

अत्र जघनभराभिराममन्दं मदिरारुणेक्षणाया गमनं विलोकयन्तो
हे युवानः कथमिह यूयं मदनशरज्वरजर्जरा न स्तेति क्रियापदस्य स्तन-
शब्देन जघनसान्निध्याद्गोपितेन क्रियागूढमिदम् ।

कारकगुप्तं यथा,—

पिवतस्ते शरावेण वारि कङ्क्षारशीतलम् ॥

केनेमौ दुर्विदग्धेन हृदये विनिवेशितौ ॥

अत्र शराविति कर्मकारकस्य गूढत्वात् कारकगूढमिदम् ।

सम्बन्धगूढं यथा,—

न मयागोरसाभिज्ञं चेतः कस्मात् प्रकुप्यसि ।

अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे ॥

अत्र न मे आगोरसाभिज्ञं चेत इति सम्बन्धिपदस्य मयेति तृती-
याभ्रान्तगा गोपितत्वादिदं सम्बन्धगूढम् ।

पादगूढं यथा,—

दुप्रवियद्गामिनौ तारसंरावत्किर्तश्चुतिः ।

हैमौषुमाला शुशुभे—

अत्र पूर्वाह्नस्थिते द्वितीयप्रथमसप्तमपञ्चमैकादशनवमत्रयोदशषोडशाक्षरै-
श्चतुर्थपादो गूढ उत्थाप्यः । यथा, विदुप्रतामिव संहतिरितीदं पादगूढम् ।

अभिप्रायगूढं यथा,—

जङ्घ देअरेण भणिआ खगान्धे त्तण राउलं वञ्च ।

ता किं सेचअं वज्जए हसि ऊण वलोड्ढअं सअणम् ॥

अत्र निरीक्षितमनेनात्र पुरुषायितलक्ष्मपादलाक्षादिकं तेन नियुङ्क्ते
मां न कर्मणीतप्रभिप्रायेण बध्वाः शयनावलोकनमित्यभिप्रायगूढम् ।

वस्तुगूढं यथा,—

पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने ।

यदि दास्यसि नेच्छामि न दास्यसि पिवास्यहम् ॥

अत्र दास्यसीति दासीलक्षणस्य वस्तुनो गूढत्वादिदं वस्तुगूढम् ।

यस्तु पर्यप्रनुयोगस्य निर्भेदः क्रियते पदैः ॥

विदग्धगोष्ठ्यां वाक्यै र्वा सं हि प्रश्नोत्तरं विदुः ॥ १५२ ॥

अन्तः प्रश्नवहिः प्रश्नवहिरन्तः समाह्वयैः ।

जातिष्टोत्तराभिख्यैः प्रश्नैस्तदपि षड्विधम् ॥ १५३ ॥

तेष्वन्तः प्रश्नं यथा,—

काहमस्मि गुहा वक्ति प्रश्नेऽमुस्मिन् किमुत्तरम् ।

कथमुक्तं न जानासि कदर्थयसि यत् सखे ॥

अत्र कदर्थयसीति पदं कथमुक्तं रेफयकारयुक्तं दर्शयसीति सप्रात् ।

अतो वाक्यान्तरे प्रश्नोत्तरस्योक्तत्वाद् अन्तः प्रश्नमिदं ।

वह्निः प्रश्नं यथा,—

भद्र मानवकाख्याहि कीदृशः खलु ते पिता ।

बेलान्दोलितकल्लोलः कीदृशश्च महोदधिः ॥

अत्र मज्जन् मकर इत्यस्य उत्तरस्य प्रश्नाद्वह्निरुक्तत्वाद् वह्निः प्रश्नमिदम् ।

वह्निरन्तः प्रश्नं यथा,—

सुभद्रां क उपायंस्तु प्रश्नेऽमुस्मिन् य उत्तरः ।

स कीदृक् कपिराचष्टे व्योम्नि पर्णस्थितिः कुतः ॥

अत्र वायुत इत्युत्तरेण प्रश्नाद्वह्निरुक्तेन वायुतो नरो वानरो भवतीति

सुभद्रोपयन्तापुत्रचरते । तेनैतत् वह्निरन्तः प्रश्नं भवति ।

जातिप्रश्नं यथा,—

कीदृशा भूमिभागेन राजा श्रान्तोऽनुमीयते ।

प्राङ्गणं कुरुतेतुप्रक्ताः किमाहुस्तदनिच्छवः ॥

‘हेमवारकरञ्जिना नाजिरं करवामहै’ इत्युत्तराभ्यां गतप्रत्यागताभ्यां प्रश्नोत्तरजातिरभिधीयते जातिप्रश्नमिदम् ।

ष्टप्रश्नं यथा,—

को सो जोअणवाउ को दण्डणं दुवे सहस्साइ ॥

का काली का मधुरा किं शुक्कपुथुकाननच्छायम् ॥

अत्र य एव प्रश्नाः, कः स योजनपादः को दण्डानां द्वे सहस्रे इत्यादयः,

त एव क्रोशो योजनपादः को दण्डानां द्वे सहस्रे इत्यादीनुत्तराणि

भवन्ति । एवं काकाली कामधुरा किं शुक्कपुथुकाननच्छायमित्युत्तरं

किमभिहितशेषस्य प्रष्टव्यमिति षष्टप्रश्नम् ॥

उत्तरप्रश्नं यथा,—

किं वसन्तसमये वनभक्षः पृष्टवान् स पृथुलोमविलेखः ।

उत्तरञ्च किमवापतुरेतौ काननादतिमिरादपि काली ॥

अत्र प्रश्नस्य हे काननाद हे तिमिराद पिकालीत्येतदपि कालीत्येत-
देव उत्तरप्रश्नमिदम् ॥

यद्विधौ च निषेधे च वुत्रत्पत्तेरेव कारणम् ।

तदध्येयं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते ॥ १५४ ॥

काव्यं शास्त्रेतिहासौ च काव्यशास्त्रं तत्रैव च ।

कावेरितिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्विधम् ॥ १५५ ॥

तेषु काव्यं यथा,—

यदि स्मरामि तां तनूीं जीविताशा कुतो मम ।

अथ विस्मृत्य जीवामि जीवितवत्प्रसनेन, किम् ॥

तदिदं उक्तिप्राधान्यात् काव्यमितुत्रचत्रते ॥

शास्त्रं यथा,—

स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ कुमार्यत्राः

पादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ ।

शिष्टाङ्गुली कमलकान्तितलौ च यस्या-

स्तामुद्वहेद् यदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् ॥

अत्र स्निग्धत्वादेः शब्दप्राधान्यमिति शासनाच्छास्त्रमिदम् ।

इतिहासो यथा,—

हिरण्यकशिपु दैत्यो यां यां स्त्रित्वापुत्रदैक्षत ।

भयाद् भ्रान्तैः सुरैश्चक्रे तस्यै तस्यै दिशे नमः ॥

सोऽयमतीतार्थप्राधान्यादितिहासः ॥

काव्यशास्त्रं यथा,—

नान्दीपदानि रतनाटकविघ्नशान्ता-

वाञ्छाचराणि परमाण्यथ वा स्मरसत्र ।

दष्टेऽधरे प्रणयिणा विधुताग्रपाणि-

सौत्कारशुष्करुदितानि जयन्ति नार्थत्राः ॥

अत्र कावेरन शास्त्रमभिहितम् इतीदं काव्यशास्त्रम् ॥

कावेरतिहासो यथा,—

स सञ्चरिष्णु भुवनान्तरेषु यां यदृच्छयाशिश्रयदाश्रयः श्रियाम् ।

अकारि तस्मै मुकुटोपलस्रवलत्करैस्त्रिसन्धं त्रिदशैर्दिशैर्नमः ॥

अत्र प्रागुक्तसैवेतिहासार्थस्य कावेरनाभिधानात् कावेरतिहासोऽयम् ॥

शास्त्रेतिहासो यथा,—

धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ॥

अत्र धर्मार्थकाममोक्षाणामितिहासे निवेष्टितत्वात् अयं शास्त्रेतिहासः ॥

अव्यं तत् काव्यमाहुर्धन्नेक्ष्यते नाभिधीयते ।

ओत्रयोरेव सुखदं भवेत् तदपि षड्विधम् ॥ १५६ ॥

आशीर्नान्दी नमस्कारो वस्तुनिर्देश इत्यपि ।

आक्षिप्तिका ध्रुवा चेति शेषो ध्येयं भविष्यति ॥ १५७ ॥

तत्राशी र्यथा,—

भूयाद्वः श्रेयसे देवः पार्वतीदयितो हरः ॥

पातु वः परमं जगतीरवाङ्मनसगोचरः ॥

अत्र आशंसायां लिङ् लोट् च । तदिदं वाक्यद्वयमाशीः ॥

नान्दी यथा,—

भद्रंभोडु सरस्वदेअ कडूणो नन्दन्तु वासाडूणो

असाणं पि परं पञ्चदुड वरा वाणी च्छडूणपिया ।

वक्शेमो तह माअही फुरउ णो सा किं च पञ्चालिआ

रीदीओ विलिहन्तु कव्वकुसला जोण्हं चओरा विअ ॥

सेयं रङ्गमङ्गलान्तस्वस्त्रयनं नान्दी ।

नमस्कृति र्यथा,—

जयति ब्रह्मभूः शम्भुर्वन्देमहि महेश्वरम् ॥

इदं गुरुभ्यः पूर्वभ्यो नमोवाकं प्रशास्यहे ॥
 सेयं स्तुतिर्नमस्कृत्या नमस्कृतिरेव भवति ॥
 वस्तुनिर्देशो यथा,—

अस्तुद्रामजटाभारभ्रान्तगङ्गास्वशेखरः ।
 आदिदेवो हरो नाम सृष्टिसंहारकारणम् ॥ •
 सोऽयं कथाशरीरव्यापिनो वस्तुनो नात्यन्तस्य निर्देशो वस्तुनिर्देशः ॥
 आक्षिप्तिका यथा,—

पञ्चपीडिअमहिषासुरंदेहेहिं
 भुअणभअलुआवससिलेहेहिं ।
 सुरसुहदेत्तवल्लिअधवलच्छिहिं
 जअइ सहासं वअणु महलच्छिहिं ॥
 सेयमभिधित्सितरागविशेषप्रयोगमात्रफलं वचनमाक्षिप्तिका ।
 ध्रुवः यथा,—

मअवहणिमित्तणिग्गअमइंदसुसं गुहं णिएऊण ।
 लद्धावसरो गहिउण मोत्तिआइं गओ वाहो ।
 सेयं पात्रप्रवेशरसानुसन्धानादिप्रयोजना ध्रुवा ।
 यदाङ्गिकैकनिर्वर्तप्रमुज्झितं वाचिकादिभिः ।
 नर्त्तकैरभिधीयेत प्रेक्षणाक्षेडिकादि तत् ॥ १५८ ॥
 तल्लास्यं तारुडवं चैव च्छलिकं शम्पया सह ।
 हल्लीसकं च रासञ्च षट्प्रकारं प्रचक्षते ॥ १५९ ॥

तेषु लासं यथा,—

उच्चिउवालिअ पंथहिं जंतउ ।
 पेकुसमि हत्य होइ जइ लोअणवन्तउ ॥
 तदिदं शृङ्गाररसप्रधानत्वात् लासप्रम् ॥
 तारुडवं यथा,—

सुअवहवइअर णिसुणिअ दारुणुरोसविसट्ठपहररुहिरारुणु ।

अलिउ जाणइ णइ रिउसंतावणुअणलसरिच्छ जे होइ महारणु ॥

इदं वीररसप्रधानत्वात् तारण्डवम् ।

छलिकं यथा,—

णिसुणिउ यच्छा तुरअरउ भुण्डि हिंसि हसन्ति ।

णिअकन्त डादंजुअलेहिं पुणु पुणु ण अ डसन्ति ॥

इदन्तु मृङ्गारवीरप्रधानत्वाच्छलिकम् ॥

शम्पा यथा,—

वीहेसि हरिमुहि अउ होहि मं गले लेहि सइ ।

कन्दइ रिट्ठासुरुमारिउ कण्ठवलिउ ण पइ ॥

तदिदं छलिकमेव किन्नरविषयं शम्पा ।

हल्लीसकं यथा,—

चन्दणधूसरअं आउलिअलोअणअं

हासपरं मुहअं णीसासकिलासिअअं ।

दुम्भणदुम्भणअं संकामिअमण्डणअं

माणिणिआणणअं किं तुज्झ करट्ठिअअं ॥

मण्डलेन तु यत् स्त्रीणां नृत्यं हल्लीसकन्तु तत् ।

तत्र नेता भवेदेको गोपस्त्रीणां हरि र्यथा ॥ १६० ॥

हल्लीसकमिदम् ॥

रासोयथा,—

अइ दुम्भणदुम्भणआ अज्ज कि णो पुच्छामि तुमं ।

ण जिविज्जइ जेण विलासो पलिहिज्जइ की स जणो ॥

तदिदं हल्लीसकमेव तालवबन्धविशेषयुक्तं रास इत्युच्यते ॥

अङ्गवाक्सत्वजाहार्ययाः सामान्यश्चित् इत्यमी ।

षड्वाभिनयास्तद्वदभिनेयं वचो विदुः ॥ १६१ ॥

तेष्वाङ्गिकाभिनयवद् यथा,—

दोर्दण्डाः क्व घृताङ्गदाः क्व च शिगानद्धौ भुजौ द्वाविमौ
चक्राणि क्व नु कान्तिमन्ति वलिमत् क्वेदं ममेदं मुखम् ।
वाचस्ताः क्व जितार्णवध्वनिधनाः कायं वचःसंयमो
हेलाकम्पितभूधरः क्व चरणन्यासः क्व मन्दा गतिः ॥

अत्राङ्गिकाभिनयानां प्रतिपादितत्वाद् ईदमाङ्गिकाभिनयम् ॥

वाचिकाभिनयवद् यथा,—

कुर्वारां मदनशरव्यथां वहन्त्या तनुङ्गत्रा यदभिहितं पुरःसखीनाम् ।
तद्भूयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ॥
अत्र वाचिकाभिनयानां प्रतिपादानादिदं वाचिकाभिनयम् ॥

सात्विकाभिनयवद् यथा,—

वारं वारं तिरयति दृशोरुद्गमो वाष्पपूरः
तत्संकल्पोपहितजडिमस्तम्भमभ्येति गात्रम् ।
सद्यः स्विद्यन्नयमविरतोत्कम्पलोलाङ्गुलीकः
पाणिर्लेखाविधिषु न तरां वर्त्तते किं करोमि ॥

अत्र वाष्पजाड्यस्तम्भस्वेदकम्पानां प्रतिपादितत्वादिदं सात्विका-
भिनयम् ॥

आहार्यग्राभिनयवद् यथा,—

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीहयं पृष्ठतो
भस्मस्तोमपवितृलाव्कनमुरगे धत्ते त्वचं रोरवीम् ।
मौर्वीमेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठकम्
पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलये दण्डोऽपरः पैप्पलः ॥

अत्राहार्यग्राभिनयानां प्रतिपादितत्वादिदं आहार्यग्राभिनयम् ।

सामान्याभिनयवद् यथा,—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।

आतङ्काद् विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्
 क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्त्तताम् ॥
 अत्र चतुर्णामभिनयानां प्रयोगादिदं सास्यान्याभिनयम् ॥
 चित्राभिनयवद् यथा,—

व्यतिकरं द्रुव भीमस्तामसो वैदुषतश्च
 क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्धय शान्तः ।
 कथमिह न वयस्यस्तत् किमेतत् किमन्यत्
 प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगेश्वरीयम् ॥

अत्र हस्ताध्यायपदाध्याययोः कथितत्वाच्चित्राभिनयमिदम् ॥

चतस्रो विंशतिश्चैताः शब्दालङ्कारजातयः ।
 शब्दसन्दर्भमात्रेण हृदयं हर्तुमीशते ॥ १६२ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमङ्गोजराजविरचिते सरस्वतीकण्ठशरणे
 - शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अलमर्थमलङ्कर्तुं यद् बुधत्पत्तयादिवर्त्मना ।
 ज्ञेया जात्यादयः प्राज्ञै र्नेऽर्थालङ्कारसंज्ञया ॥ १ ॥
 जातिर्विभावना हेतुरहेतुः सूक्ष्ममुत्तरम् ।
 विरोधः सम्भवोऽन्योन्यं परिवृत्तिर्निदर्शना ॥ २ ॥
 भेदः समाहितं भ्रान्तिर्वितर्को मीलितं स्मृतिः ।
 भागः प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रमाणानि च जैमिनेः ॥ ३ ॥
 तेषु, नानावस्थासु जायन्ते यानि रूपाणि वस्तुनः ।
 स्वेभ्यः स्वेभ्यो निसर्गैभ्यस्तानि जातिं प्रचक्षते ॥ ४ ॥
 अर्थव्यक्तेरियं भेदमियता प्रतिपद्यते ।
 जायमानमित्यं वक्ति रूपं सा सार्वकालिकम् ॥ ५ ॥

स्वरूपमाश्रयो हेतुरिति तद्भेदहेतवः ।

ते संस्थानादय तेषु सा विशेषेण शोभते ॥ ६ ॥

तत्र स्वरूपसंस्थानमवस्थानं तथैव च ।

वेशो व्यापार इत्याद्यैः प्रभेदैर्बद्धा स्थितम् ॥ ७ ॥

सुग्धाङ्गनाभकस्तिर्यङ् नीचपात्राणि चाश्रयः ।

देशः कालश्च शक्तिश्च साधनानि च हेतवः ॥ ८ ॥

तेषु संस्थानं यथा,—

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।

ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभुवद्यत्तमात्मयोनिम् ॥

अत्र धनुर्धरेणैवमङ्गानि सम्यग्बुद्धिपूर्वकं स्थापनीयानिति संस्थानमिदं जातिभेदः ॥

अवस्थानभेदेन यथा,—

पादावष्टम्भनम्रीकृतमहिषतनोरुल्लसद्बाहुमूलम्

शूलं प्रोक्ष्वासयन्तग्राः सरलितवपुधो मध्यभागस्य देव्याः ।

विशिष्टस्पष्टदृष्टोन्नतविरलवलिव्यक्तगैरान्तराला-

स्तिस्रो वः पान्तु लेखाः क्रमवशविकसत्कञ्चुकप्रान्तमुक्ताः ॥

अत्र स्त्रियाः शूलप्रोक्ष्वासनादौ व्यापारे बुद्धिकारितमपि शरीरावस्थान-
मीदृशं जायते इतीदमवस्थानं नाम जातिभेदः ॥

वेशो यथा,—

कृष्णपिठधूसरत्यणि मङ्गमञ्जुस्त्रि कुवलाङ्गरणे ।

कस्म कञ्चुचमञ्जरि पुत्ति तुण्डमण्डितो गामो ॥

अत्र वसन्तोत्सवे ग्रामतरुणीनामयं वेशो जनमनःप्रमोदाय जायते इति
वेशो नामायं जातिभेदः ॥

व्यापारो यथा,—

अग्रे गतेन वसतिं परिगृह्य रम्या-

मापात्य सैनिकनिराकरणाकुलेन ।

यान्तोऽन्यतः पुं तक्तस्वरमाशु दूरा-

दुंद्वाज्जनाजुज्जविरे मुज्जरात्मवर्ग्याः ॥

अत्र तादृशव्यापारे व्याप्तानामौदृशमेव स्वरूपं जायत इति व्यापार-
नामायं जातिभेदः ॥

आश्रयेषु सुगन्धयुदति र्यथा,—

सहिआहि भर्माणाषण्ण लङ्गं कुसुम्भ उप्फन्ति ।

मुह्वज्जआ हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहसवआइ ॥

अत्र सुगन्धवद्वाश्रितक्रियास्वरूपभणनादियं सुगन्धाङ्गनाश्रिता जातिः ॥

अर्भकाश्रिता यथा,—

आकोशन्नाह्वयन्नन्यान्नाधावन् मण्डलं रुदन् ॥

गाः कालयति दण्डेन डिम्भः शस्यावतारिणीः ।

अत्रार्भकाश्रितव्यापारस्वरूपोक्तेरियमर्भकाश्रिता जातिः ॥

तिर्यग्गशाश्रया यथा,—

लौढव्यस्तविपाण्डुगग्रनखयोराकीर्णदीर्णं मुखम्

विन्यस्याग्रिमयो र्युगे चरणयोः सद्यो विभिन्नद्विपः ।

एतस्मिन्मद्गन्धवासितसटः सावज्जतिर्यग्वलत्-

सृक्कान्ताहतिधूतलोलमधुपः कुञ्जेषु शेते हरिः ॥

अत्र सिंहस्वरूपभणनादियं तिर्यग्गशाश्रया जातिः ॥

नीचाश्रया यथा,—

भद्रं ते सदृशं यदध्वगशतैः क्रीर्त्तिस्तवोद्घुष्यते

स्थाने रूपमनुत्तमं सुकृतिना दानेन कर्णो जितः ।

इत्थालोचत्र चिरं दृशा करुणया शीतातुरेण स्तुतः

पाथ्ये नैकपलालमुष्टिरुचिना गर्वायते हालिकः ॥

अत्र हीनपात्रहालिकस्वरूपोक्तेरियं नीचाश्रया जातिः ॥

अथ हेतवः ॥ तेषु देशो यथा,—

इमास्ता विन्धवाद्रैः शुकहरितवंशीवनघना

भुवः कौडालोलद्विरदरदनारुग्गतरवः ।

लताकुञ्जे यासामुपनदि रतक्लान्तश्वरी-

ऋपोलस्वेदाम्भःपरिचयनुदो वान्ति मरुतः ॥

अत्र विन्धवाद्देरीदृशेषु प्रदेशेषु इत्यम्भूता वायवो वान्तीति हेतुत्वेनोक्त-
त्वात् देशस्य देशहेतुर्जातिरियम् ॥

कालहेतु र्यथा,—

कम्पन्ते कपयो भृशं जलकृशं गोऽजाविकं ग्लायति

श्वा चुल्लीकुहरोदरं क्षणमपि क्षिप्तोऽपि नैवोज्झति ।

शीतार्त्तिव्यसनातुर पुनरयं दीनो जन्मः कूर्मवत्

स्वान्यङ्गानि शरीर एव हि निजे निष्क्रोतुमाकाङ्क्षति ॥

अत्र हेमन्तहेतुकतिर्यङ्गाद्याश्रयव्यापारस्वरूपोक्तेरियं कालहेतुर्नाम
जातिः ॥ शक्ति र्यथा,—

बध्नन्ङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।

नेत्रे निमीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते ॥

अत्र रोमाञ्चबन्धादिषु प्रियास्पर्शप्रवृत्ते निर्मित्तस्योक्तत्वादियं शक्तिहेतु
र्नाम जातिः ॥

साधनहेतु र्यथा,—

उपनिहितहलीषासार्गलद्वारमारात्

परिचकितपुरन्ध्रीसारिताभ्यर्णभाण्डम् ।

पवनरयतिरश्ची वारिधाराः प्रतीच्छन्

विशति बलितमृङ्गः पामरागारमुक्षा ॥

अत्र जायमानक्रियाहेतुभूतयोः कटकर्मणोः साधनयोः स्वरूपवर्णनादयं
साधनहेतुर्नाम जातिभेदः ॥

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्तया यत् किञ्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वाभाविकं वापि विभावंत्र सा विभावना ॥ ८ ॥

शुद्धा चित्रा विचित्रा च त्रिविधा सा निगद्यते ।

शुद्धा यत्रैकमुद्दिश्य हेतुरेको निवर्त्तते ॥ १० ॥

अनेको यत्र सा चित्वा विचित्रा यत्र तां प्रति ।

तयान्यया वा गौर्भङ्गा विशेषः कश्चिदुच्यते ॥ ११ ॥

तत्र कारणान्तरविभावनायां शुद्धा यथा,—

अपीतक्षीवकादम्बमसंसृष्टामलाम्बरम् ।

अप्रसादितसूक्ष्माम्बुजगदासीन्मनोहरम् ॥

अत्रैकं कादम्बादिकमुद्दिश्य क्षीवतादेः पीतत्वादिरैकैकः प्रसिद्धहेतुर्व्यावर्त्तयते, हेत्वन्तरञ्च शरत्प्रभावो विभाव्यते । सेयं शुद्धा नाम कारणविभावनायां विभावना ।

स्वाभाविकत्वविभावनायां शुद्धा यथा,—

अनञ्जिता ऽसिता दृष्टिभ्रूरनावर्जिता नता ।

अरञ्जितारुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ॥

अत्रैकैकं दृष्ट्यादिकमुद्दिश्यासितत्वादेरञ्जितत्वादिरैकैको हेतुर्व्यावर्त्तयते, स्वाभाविकत्वज्ञासितत्वादिदृष्ट्यादेर्विभावयते । सेयं शुद्धा नाम स्वाभाविकत्वविभावनायां विभावना ॥

कारणान्तरविभावनायां चित्वा यथा,—

असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात् परं साऽथ वयः प्रपेदे ॥

अत्रैकमेव वयोलक्षणं पदार्थमुद्दिश्याप्यनेको मण्डनादेः प्रसिद्धो हेतुः संभृतत्वादि व्यावर्त्तयते, कारणान्तरञ्च स्तनोद्धेदधातूपचयलावण्यलक्ष्मीलाभादि विभाव्यते । सेयं चित्वा नाम कारणान्तरविभावना ॥

सैव स्वाभाविकत्वविभावनायां यथा,—

एतद् अविट्तिअनुङ्गं अविसारिअधिसूअं अणोणअगहिरं ।

अप्यलङ्कअपरिसरापं अणाअपरमत्यपाअडं मङ्गमण्णं ॥

अत्रैकमेव मधुमयनमुद्दिश्यानेकस्तुङ्गत्वादेः प्रवृद्धत्वादिः प्रसिद्धो हेतुर्व्यावर्त्तयते, स्वाभाविकत्वञ्च तं प्रत्येषां विभाव्यते । सेयं चित्वा नाम

स्वाभाविकत्वविभावनायां विभावना ।

तथैव गोर्भङ्गा यथा,—

धत्तं निसर्गसुरभि वपुरव्याजमुन्दरम् ।

अकारणरिपुस्तस्या निर्निमित्तं सुहृच्च मे ॥

अत्रोत्तरयो विरहसमागमादिकारणान्तरविभावनयोः स्वाभाविकीभ्यां प्राग्विभावनाभ्यत्रं यथासङ्गत्रं विशेष उक्तः । सेयं विभावनयैव विभावनायां विशेषोक्तेस्तथैव गोर्भङ्गा विचित्रा नाम विभावना भवति ॥

सैवान्यथा गोर्भङ्गा यथा,—

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिपक्तभासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥

अत्रातैलपूराः सुरतप्रदीपा इति स्वाभाविकत्वविभावनायां शेषपदार्थ-
रविभावनारूपैर्विशेष उक्तः । सेयमन्यथा गोर्भङ्गा विचित्रा नाम
विभावना भवति ॥

क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञापकश्च सः ।

अभावश्चित्तहेतुश्च चतुर्विध इहेष्यते ॥ १२ ॥

यः प्रवृत्तिं निवृत्तिश्च प्रयुक्तिं चान्तरा विभजन् ।

उदासीनोऽपि वा कुर्यात् कारकं तत् प्रचक्षते ॥ १३ ॥

तेषु प्रवर्तकः क्रियाविष्टो यथा,—

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥

सोऽयं यथोक्तो मलयमारुतः प्रीतुप्रत्पादनक्रियासमावेशात् प्रवर्तको
नाम कारकहेतुभेदः ।

स एव क्रियानाविष्टो यथा,—

तस्य राज्ञः प्रभावेन तदुद्यानानि जज्ञिरे ।

आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥

अत्र भावः क्रियायामनिविशमान एव हेतौ तृतीयां प्रयोजयति न कर्त्त-
रीति क्रियायामनाविष्टोऽयं कारकहेतुभेदः ॥

निवर्त्तकक्रियाविष्टो यथा,—

चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्भरान् ।

पथिकानां प्रमाथाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥

अत्रैवंविधस्य पवनस्य पथिकप्रमाथसाधनक्रियायां कर्त्तृत्वेनावेशान्निव-
र्त्तको नामायमाविष्टक्रियः कारकहेतुभेदः ॥

स एव क्रियानाविष्टो यथा,—

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्राः स्वप्नसमागमः ।

वाष्पस्तु न ददानेयनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥

अत्र समागमनिवृत्तावनिविशमानः प्रजागरः तृतीयार्थं पञ्चमीं प्रयोज-
यति । वाष्पः पुनर्दानक्रियावेशाद्दर्शनक्रियायामनाविष्टः कर्मसम्बन्धात्
तामप्रधानभावेन चोपगृह्णाति । इत्यनाविष्टक्रियो नाम निवर्त्तकोऽयं
कारकहेतुभेदः ।

प्रयोजकः क्रियाविष्टो यथा,—

तस्मिन् जीवति दुर्द्धर्षं हतमप्यहतं बलम् ।

हनूमतुग्रज्जितप्राणं जीवन्तोऽपि मृता दयम् ।

अत्र बलप्रतुग्रज्जीवनमरणक्रिययोः सप्तमीवाचत्रनैमित्तिकाधिकरणकार-
कभावेन हनूमानाविष्टः प्रयोजको भवतीति क्रियाविष्टोऽयं प्रयोजको
नाम कारकहेतुभेदः ॥

स एव क्रियानाविष्टो यथा,—

मनयोग्यां करोमीति प्रियस्थाने स्थितां सखीमम् ।

बाला भ्रूभङ्गजिह्वाक्षौ पश्यति स्फुरिताधरा ॥

अत्र मानाभ्यासक्रियायां भ्रूभङ्गजिह्वाक्षिप्रेक्षणादिरूपाया आत्मनेप्रवा-
त्मनः समावेशो न भवतीति क्रियानाविष्टोऽयमिति शब्दाभिधेयप्रयोजको

नाम कारकहेतुभेदः ॥

द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् ।

क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं नायकश्च सः ॥ १४ ॥

स द्वितीयावाच्यो यथा,—

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।

प्रवालशोभा इव पादपानां ष्टङ्गारचेष्टा विविधा वभूवुः ॥

अत्र क्रियानाविष्टतयैव इन्द्रमत्यां महीपतीनां ष्टङ्गारचेष्टा भवन्त्यो लक्ष्यन्ते । सोऽयं लक्षणहेतुः प्रतिना योगे द्वितीयामुत्पादयति ।

तृतीयावाच्यमित्यम्भूतलक्षणं यथा,—

कण्ठेकालः करस्येन कपालेनेन्दुशेखरः ।

जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविर्गसौद् दृषध्वजः ॥

अत्र कण्ठेकाल इत्यादीनि क्रियायामनिविष्टमानानेव दृषध्वजं विज्ञापयन्ति, यथा जटाभिस्तापस इति ।

तृतीयावाच्य एव अङ्गविकारलक्षणं यथा,—

स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णन्दनिभस्त्रिलोचनः ।

युवा कराक्रान्तमहोभदुच्चकैरसंशयं सम्प्रति तेजसा रविः ॥

अत्र वपुषा चतुर्भुजो मुखेन त्रिलोचनस्तेजसा रविरित्यङ्गविकारैरङ्गिनो विकृतिर्लक्ष्यते, यथाक्ष्णा काण इति ॥

चतुर्थीवाच्यमुत्पातलक्षणं यथा,—

गोनासाय नियोजितागदरजाः सर्पाय बद्धौषधिः ।

कण्ठस्थाय विषाय वीर्यप्रमहते पाणौ मणीन् बिभ्रती ।

भर्तु भूतगणाय गोतृजरतीनिर्दिष्टमन्त्राक्षरा

रक्षत्वद्रिसुता विवाहसमये प्रीता च भीता च वः ॥

अत्र गौर्यया विवाहमङ्गलानौचित्येनोत्पातरूपैरगदरजोनियोंगादिभिर्भगवद्गता गोनासादयो ज्ञाप्यन्ते । यथा वाताय कपिला विदुष-

दिति । ततश्चोत्पातेन ज्ञाप्यमान इति सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् तादर्थ्यं
इव लक्षणवाचिनश्चतुर्थी न लक्षणवाचिनः । तृतीयाविषयापहारात्
एकैव विभक्त्या उभयगतस्यापि सम्बन्धस्य राज्ञः पुरुष इतिवदुक्तत्वात्
तृतीयापि न भवति ॥

सप्तमीवाचं भावलक्षणं यथा,—

इति शासति सेनान्यां गच्छतस्माननेकधा ।

निपिध्य हसता किञ्चित् तस्ये तत्रान्वकारिणा ॥

अत्र सेनान्यः पलायमानगणानुशासनक्रिययान्वकारे स्वप्रकाशनक्रिया
लक्ष्यते । यथा गोपु दुह्यमानासु गत इति । उपलक्षणञ्चैतत् । तेनान्यद-
पि भावलक्षणं शस्त्राद्यभिधेयमुपलक्ष्यते यथात्रैव हसता तस्य इति ।

यथा वा,

यज्वभिः संभृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु स ।

जातवेदोसुखान् मायी मिपतामाच्छिनत्ति नः ॥

इत्यनादरोपाधिके भावलक्षणे पष्ठपि भवतीति ।

अभावः प्रागभावादिभेदेनेह चतुर्विधः ।

घटाभावादिभेदात् तस्य संख्या न विद्यते ॥ १५ ॥

तेषु प्रागभावो यथा,—

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।

अनिग्रहेण चाक्षाणां व्यसनं जायते नृणाम् ॥

अत्र विद्यानभ्यासादेः प्रागभावस्य व्यसनादिकारणत्वं ॥

प्रध्वंसाभावो यथा,—

गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः ।

क्षतो मोहश्रुता तृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मनः ॥

अत्र कामकथोन्मादगमनादेः प्रध्वंसाभावस्य पुण्याश्रमानुसन्धानका-
रणत्वम् ॥

इतरेतराभावो यथा,—

वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योषितः ।

मृगा इमे न दायादास्तन्मे नन्दति मानसम् ॥

अत्र वनानि अमूनि न गृहाणोत्यादेरितरेतराभावस्य मनःप्रसोदकारणत्वम् ॥

अत्यन्ताभावो यथा,—

अत्यन्तमसदार्थप्राणामनालोचितचेष्टितम् ।

अतस्तेषु विवर्द्धन्ते निर्विबन्धा विभूतयः ॥

अत्रानालोचितचेष्टितस्य अत्यन्ताभावो विभूतौनां निर्विघ्नद्विहेतुः ।

एतेनाभावाभावोऽपि व्याख्यातः ॥

तत्र प्रागभावाभावो यथा,—

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।

देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥

अत्र वस्तुन उत्पादः प्रागभावाभाव उच्यते । तेनेह सहकारमञ्जरीणामुद्भेदस्य पथिकनारीणां मरणे कारणत्वम् ॥

प्रध्वंसाभावाभावो यथा,—

पौनश्रोणि गभीरनाभि निभृतं मध्ये भृशोच्चस्तनम्

पायाद्वः परिरध्वमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः ।

स्वावासानुपधातानिर्वृतमनास्तत्कालमौलद्विगे

यस्मै सोऽच्युतनाभिपद्मवसतिर्विधाः शिवं ध्यायति ॥

अत्र यथोक्तेन वपुषा योऽयमालिङ्गनेऽपि विधिनिवासनाभिपद्मजानुपधातः, स इह वस्तुनोऽवस्थानमेव प्रध्वंसाभावाभाव उच्यते । स त्वेहाच्युतनाभिपद्मजनिवासिनो विधेर्मनोनिर्वाणकारणं भवति ।

विदूषकार्यः सहजः कार्यप्रानन्तरज इति ।

युक्तो न युक्त इत्येवमसङ्गप्रादित्यहेतवः ॥ १६ ॥

तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।

कायर्गः काव्येषु वैचित्र्यं यथा ते कर्तुमीशते ॥ १७ ॥

तेषु विदूरकायर्गो यथा,—

अनश्रुवानेन युगोपमानमलब्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।

अस्पृष्टखड्गत्स्पर्शापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥

सोऽयं बाल्य एव नवयौवनकार्यप्रकरणात् विदूरकायर्गो नाम चित्र-
हेतुः ॥

सहजो यथा,—

सममेव सभाक्रान्तं द्वयं द्विर्दगामिना ।

तेन सिंहासनं पितृप्रमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥

अत्र राजप्राभिषेकरिपुमण्डलाक्रमणयो र्हेतुहेतुमद्भावेन सत्यपि पौर्वा-
पर्यं क्षिप्रकारित्वात्तुल्यमेव कार्यप्रकारणभावो विवक्षितः । तेन सहजो
नामायं चित्रहेतुः ॥

कार्यप्रानन्तरजो यथा,—

पश्चात् पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥

अत्र चन्द्रोदयलक्षणाद्देतोः पूर्वकालमेव रागसागर उदीर्ण इति कार्य-
स्य उदयलाभः । स इह गुणवृत्तप्राश्रयणेन हेतावतिशयं पुष्यतीत्ययं
कार्यप्रानन्तरजो नाम चित्रहेतुः ॥

युक्तो यथा,—

गुणानुरागमिश्रेण यशसा ते प्रसर्पता ।

दिग्बधूनां मुखे जातमकस्मादङ्घ्रिकुङ्कुमम् ॥

अत्र दिग्बधूमुखेषु ते गुणानुरागः कुङ्कुमं यशस्तु चन्द्रगमित्ययं युक्तो
नाम गौणवृत्तिव्यपाश्रयस्त्रिहेतुः ॥

नयुक्तो यथा,—

न मौलयति पद्मानि न नमोऽप्यवगाहते ।

तन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव यस्यति ॥

अत्र मुखेन्दोः पद्मनिमीलादि न युज्यते इति मयुक्तो नाम चित्रहेतुः ॥

‘एवं’ शब्दस्य प्रकारवाचित्वात् व्यधिकरणादयः प्रयुज्यन्ते यथा—

सा बाला वयमपृगल्भवचसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते रुविदा वयम् ।

साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयम्

दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यङ्ग तम् ॥

अत्राभिव्यक्तमेव व्यधिकरणत्वं कार्यप्रकारणयोः प्रतीयते इतरेषां व्यधिकरणो नाम चित्रहेतुः ॥

वस्तुनो वा स्वभावेन शक्ते र्वा हानिहेतुना ।

अकृतात्मीयकार्यः स्यादहेतु र्वाहितस्तु यः ॥ १८ ॥

तत्राकृतकार्यो वस्तुस्वभावेन यथा,—

न विरचिता ललाटतटलास्यकरी भ्रुकुटि-

र्न परुषङ्गुतेन मधुरस्मितमन्तरितम् ।

न तव निशुम्भसम्भ्रमवशादपि दारुणया

भगवति चेष्टया कलुषितं वदनाम्बु रुहम् ॥

अत्र निशुम्भसम्भ्रमस्य हेतोरनुत्पादितभ्रुकुट्यादिदारुणचेष्टाद्वारेण

भगवतीमुखास्वरुहकालुषप्रस्य करणे यदसामर्थ्यं तत्र तन्मुखस्य

वस्तुनः स्वभावो निमित्तमिति स्वभावादननुत्पादितकार्योऽयमहेतुः ॥

स एव शक्ते र्हानिहेतुना यथा,—

अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥

अत्रानुरागवत्तत्पुरःसरत्वयोः समागमहेत्वोः सामर्थ्यविधाने दैव-

गतिः कारणमिति शक्ते र्हानिहेतुनायमकृतस्वकार्यो नामाहेतुः ॥

तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।

कायर्गः काव्येषु वै चित्रं यथा ते कर्तुमीशते ॥ १७ ॥

तेषु विदूरकायर्गो यथा,—

अनम्बुवानेन युगोपमानमलब्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।

अस्पृष्टखड्गत्सर्षणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥

सोऽयं बाल्य एव नवयौवनकार्यप्रकरणात् विदूरकायर्गो नाम चित्र-
हेतुः ॥

सहजो यथा,—

सममेव समाक्रान्तं द्वयं हिरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पितृप्रमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥

अत्र राजप्राभिषेकरिपुमण्डलाक्रमणयो र्हेतुहेतुमद्भावेन सत्यपि पौर्वा-
पर्यं क्षिप्रकारित्वात्तुल्यमेव कार्यप्रकारणभावो विवक्षितः । तेन सहजो
नामायं चित्रहेतुः ॥

कार्यप्रानन्तरजो यथा,—

पश्चात् पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाक्षीणमुदीर्णो रागसागरः ॥

अत्र चन्द्रोदयलक्षणाद्देतोः पूर्वकालमेव रागसागर उदीर्ण इति कार्य-
स्य उदयलाभः । स इह गुणवृत्तप्राश्रयणेन हेतावतिशयं पुष्यतीत्ययं
कार्यप्रानन्तरजो नाम चित्रहेतुः ॥

युक्तो यथा,—

गुणानुरागमिश्रेण यशसा ते प्रसर्पता ।

दिग्बधूनां मुखे जातमकस्मादङ्घ्रिकुङ्कुमम् ॥

अत्र दिग्बधूमुखेषु ते गुणानुरागः कुङ्कुमं यशस्तु चन्द्रममित्ययं युक्तो
नाम गौणवृत्तिव्यपाश्रयश्चित्रहेतुः ॥

नयुक्तो यथा,—

न मौलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते ।

त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव यस्यति ॥

अत्र मुखेन्दोः पद्मनिमीलादि न युज्यते इति मयुक्तो नाम चित्रहेतुः ॥

‘एवं’ शब्दस्य प्रकारवाचित्वात् व्यधिकरणादयः प्रयुज्यन्ते यथा—

सा बाला वयमपृगल्भवदसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते रुविदा वयम् ।

साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयम्

दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यङ्ग तम् ॥

अत्राभिव्यक्तमेव व्यधिकरणत्वं कार्यप्रकारणयोः प्रतीयते इतः प्रयं व्यधिकरणो नाम चित्रहेतुः ॥

वस्तुनो वा स्वभावेन शक्ते र्वा हानिहेतुना ।

अकृतात्मीयकार्यप्रः स्यादहेतु र्वाहतस्तु यः ॥ १८ ॥

तत्राकृतकार्यप्रो वस्तुस्वभावेन यथा,—

न विरचिता ललाटतटलास्यकरी भ्रुकुटि-

र्न परुषऊङ्कृतेन मधुरस्मितमन्तरितम् ।

न तव निशुम्भसम्भ्रमवशादपि दारुणया

भगवति चेष्टया कलुषितं वदनाम्बुरुहम् ॥

अत्र निशुम्भसम्भ्रमस्य हेतोरनुत्पादितभ्रुकुट्यादिदारुणचेष्टाद्वारेण भगवतीमुखाम्बुरुहकालुष्यस्य कारणे यदसामर्थ्यं तत्र तन्मखाख्यस्य वस्तुनः स्वभावो निमित्तमिति स्वभावादनुत्पादितकार्योऽयमहेतुः ॥

स एव शक्ते र्हानिहेतुना यथा,—

अमुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥

अत्रामुरागवत्तत्पुरःसरत्वयोः समागमहेत्वोः सामर्थ्यप्रविधाने दैवगतिः कारणमिति शक्ते र्हानिहेतुनायमकृतस्वकार्यो नामाहेतुः ॥

वस्तुनः स्वभावेन व्याहृतो यथा,—

नीवीबन्धोच्छसनशियिलं यत् यच्चाङ्गनानाम्
क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वार्चिपत्सु प्रियेषु ।
अञ्चिस्तुङ्गानभिमुखगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्
क्लौमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥

अत्र रत्नप्रदीपनिर्वापणे चूर्णमुष्टेरपरितत्रक्तस्वरूपस्यापि विधाते रत्न-
प्रदीपाख्यवस्तुस्वभावः कारणमित्ययं वस्तु स्वभावेन व्याहृतो नामाहे-
तुभूतः ।

स एव शक्तेर्हानिहेतुना यथा,—

शम्भोरुद्धतवृत्त्यकर्मणि करे कङ्कालमाद्यं हरेः
संघट्टस्फुटितेन्दुमण्डलगलत्पीयूषसञ्जीवितम् ।
तत्कालप्रणते सुरद्विषि नवे दृष्ट्वा विलासं श्रियः
कुर्वत्कोपकषायितेन मनसा मिथ्योत्प्लुतिः पातु वः ॥

अत्र कोपकषायितमनसस्तस्योत्प्लुतिकरणसमर्थस्यापीश्वरकरग्रहणान्मि-
थ्यापदाधीयमानः प्रतोतो व्याधातः । ततोऽयं शक्तेर्हानिहेतुना
व्याहृतो नामाहेतुभेदः ॥

यस्तु कारणमालेति हेतुसन्तान उच्यते ।

पृथक् पृथगसामर्थ्यात् सोऽप्यहेतोर्न भिद्यते ॥ १९ ॥

एकोऽभिधीयमानेषु हेतुत्वेषु भवेत्तयोः ।

प्रतीयमानेष्वपरः कारणत्वेषु जायते ॥ २० ॥

तयोरादयो यथा,—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्रते ।

गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवाञ्च सम्पदः ॥

अत्र जितेन्द्रियत्वादीनामुत्तरोत्तरं प्रति हेतुभूतानामपि सम्पदुत्पत्तौ
पूर्वपूर्वसव्यपेक्षायां समुदितानामेव कारणत्वं साधनादिपदैरभि-

धीयत इति सोऽयमभिधीयमानहेतुत्वं कारणमालेत्यहेतुभेदः ॥

द्वितीयो यथा,—

पीणत्तणदुग्गेज्जं जस्स भुरआअन्त णिट्ठुरंपरिगाहिअं,

रिट्ठस्स विसमवलिअकंठं दुक्खेण जीवीअं वो लीणं ॥

अत्र जीवितदुःखातिक्रमणे कण्ठस्य बलनं बलनस्य निष्ठुरग्रहणं निष्ठुर-
ग्रहणस्यपि पीनत्वं दुर्विगाह्यत्वे हेतुरिति प्रतीयमानकारणत्वं
कारणमालेत्यहेतुभेदः ॥

इङ्गिताकारलक्षप्रोऽर्थः सूक्ष्मः सूक्ष्मगुणान्तः सः ।

सूक्ष्मः प्रतप्रक्षतः सूक्ष्मोऽप्रतप्रक्ष इति भिद्यते ॥ २१ ॥

वाचप्रः प्रतीयमानश्च सूक्ष्माऽत्र द्विविधो मतः ।

इङ्गिताकारलक्षप्रत्वं लक्ष्यसामान्यमेतयोः ॥ २२ ॥

तत्रेङ्गितलक्ष्यमभिधीयमानसूक्ष्मं यथा,—

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।

प्रबालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥

अत्र स्वयंवरमिलितानां राज्ञां राजपुत्रीं प्रति प्राप्तिलक्षणस्य मनोरथ-
स्यपि अभिधीयमानस्य शृङ्गारचेष्टात्मकेतेङ्गितेन व्यङ्गत्वादयमिङ्गितलक्ष्यो-
ऽभिधीयमानः सूक्ष्मभेदः ॥

तदेवाकारलक्ष्यं यथा,—

सा यूनि तस्मिन् अभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।

रोमाञ्चलक्षणे स गात्रयष्टिं भित्वा निरक्रामदरालकेश्याः ॥

अत्राभिलाषबन्धो रोमाञ्चलक्षणे गात्रयष्टिं भित्वा निरक्रामदित्यने-
नाभिधीयमान आकारलक्ष्यः सूक्ष्मभेदोऽभिहितः ॥

तदेवोभयलक्षं यथा,—

तदर्पितदृशस्तस्य गीतगोष्ठ्यामवर्द्धत ।

उद्दामरागपिण्डुना च्छाया कापि मुखाम्बुजे ॥

अतु तदर्पितदृश इतीङ्गितं, छाया कापि मुखाम्बुज इत्याकारः । ताभ्या-
मुद्दामरांगपिशुनेत्यनेनाभिधीयमानसगाननरागसग सूक्ष्मरूपतया लक्ष्य-
माणत्वादयमभिधीयमानोभयलक्ष्यः सूक्ष्मभेदः ॥

प्रतीयमानमिङ्गितलक्ष्यं यथा,—

वाह्निता पडिवज्रणं ण देव रूपदृक्कमे कम्मि ।

अज्जा वज्जे ण विणा पदुप्पमाने नदीकच्छे ॥

अत्र प्रतिवचनादानपरिजनप्रकोपाभ्यां प्रदीप्यमाने नदीकच्छ इति हेतुना
प्रत्यायप्रमानः सङ्केतकुडराङ्गदाहोद्भवबधूमनस्तापो वाक्यार्थत्वेन
लक्षित इत्ययमिङ्गितलक्ष्यः प्रतीयमानः सूक्ष्मभेदः ॥

प्रतीयमानमेवकारलक्ष्यं यथा,—

सामादू सामलीए अद्धच्छिपलोअमुहसोहा ।

जम्बूदलकअकणावअंस भमिरे हलिअउत्ते ॥

अत्राद्धाक्षिप्रलोकनमुखश्यामताभ्यामाकाराभ्यां जम्बूदलकलितावतंस
इत्यनेन प्रज्ञाप्यमानः सङ्केतगमनभ्रंशसम्भवः श्यामाया मनस्तापो लक्ष्य-
ते इत्ययमाकारलक्ष्यः प्रतीयमानः सूक्ष्मभेदः ॥

तदेवोभयलक्ष्यं यथा,—

प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्रं दयितेन लम्बिता ।

न किञ्चिदूचे चरणेन केवलं लिलेख वाष्पाकुललोचना भुवम् ॥

अत्र चरणेन भूमिलिखनमिङ्गितं दृगो वाष्पाकुलत्वमाकारस्ताभ्यां
गोत्रसूत्रलनोद्भवो मानिन्या मनस्तापः प्रतीयमानो लक्ष्यते इत्ययं प्रतीय-
मानमिङ्गिताकारलक्ष्यः सूक्ष्मभेदः ॥

पदार्थानान्तु यः सारस्तदुत्तरमिहोच्यते ।

सधर्मधर्मिरूपाभ्यां व्यतिरेकाच्च भिद्यते ॥ २३ ॥

तेषु धर्मस्वरूपं यथा,—

दानं वित्तादृतं वाचः कीर्त्तिधर्मौ तथायुषः ।

परिपोषकरणं कायादसारात् सारमुद्धरेत् ॥

अतः दानसत्यकीर्त्तार्थादीनां वित्तादिधर्मवस्तुधर्माणां सारभूतानामुद्धा-
रादयं धर्मरूपः सारः ॥

धर्मरूपो यथा,—

मधुविकचसितोत्पलावतंसं शशिकरपल्लवितञ्च हर्मप्रष्टुं ।

मदनजनितविभ्रमा च कान्ता सुखमिदमर्थवतां विभूतयोऽन्याः ॥

अतः मधुप्रभतीनां विभूतिभ्यः सारभूतानामुद्धरणादयं धर्मरूपः
सारः ॥

अथ व्यतिरेकेण धर्मरूपो यथा,—

पोढमहिलाण जं जं सुसिक्खिअं तं रए सुहावेइ ।

जं जं असिक्खिअं णववह्णं तं तं रइं देइ ॥

अतः प्रौढानां सुशिक्षितं सुरतकर्म अप्रौढस्त्रीणां पुनरशिक्षितं मत्स्वय-
तीति कर्मान्तरलक्षणेभ्यो धर्मभ्यः सुशिक्षिताशिक्षितरतकर्मलक्षणा
धर्माः स्त्रीधर्मव्यतिरेकेण प्रतिपद्यते इति धर्मव्यतिरेकरूपोऽयं सारः ॥

व्यतिरेकेण धर्मरूपो यथा,—

राजेत्र सारं वसुधा वसुधायां पत्तनं पुरे सोधम् ।

सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥

अत्र वसुधादयो धर्मिण उत्तरोत्तरक्रमेण पूर्वतः पूर्वतो व्यतिरिच्यन्त
इत्ययं धर्मव्यतिरेकः सारः । एतेन धर्मधर्मस्वरूपोऽपि व्याख्यातः ।

स द्विधा सामान्यतो विशेषतश्च । तत्र सामान्यतो यथा,—

गीतगीतांशुताम्बूलकपूर्वनितादिभिः ।

असारोऽपेक्ष ससारः सारवानिव लक्ष्यते ॥

अत्र गीतादीनां जगतः सारभूतानामविशेषेणैव सर्वपासुपादाना-
द्धेतुत्वतुल्यतया च संसारसारवत्तेऽङ्गभावादयं सामान्यतो धर्मध-
र्मरूपः सारः ।

विशेषतो यथा,—

अवैमि पूतमात्मानं ह्येनैव द्विजोत्तमाः ।

मूढिर्गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥

अत्र गङ्गाप्रपातसप्तर्षिपादोदकयोर्विशेषेण सारभूतयोरुपमानाद्विम-
वतः पूतत्वे चाङ्गभूतत्वादयं विशेषतो धर्मधर्मिरूपः सारः ॥

विरोधस्तु पदार्थानां परस्परमसङ्गतिः ।

असङ्गतिः प्रत्यनीकमधिकं विषमञ्च सः ॥ २४ ॥

तेषु विरोधः शुद्धो ग्रथितश्च । तयोराद्यां यथा,—

क्व युवतिमार्दवं क्व च महाहवदारुणता

क्व च वलयो करः क्व करिदन्तजमुष्टिरसिः ।

क्व च नवयौवनं क्व कुसुमायुधनिःस्पृहता

तव ललनाविचेष्टितविरुद्धमहो ललितम् ॥

अत्र युवतिमार्दवादीनां महाहवदारुणतादीनाञ्च शुद्धानामेव - परस्पर-
सङ्गतत्वादयं शुद्धविरोधः ।

द्वितीयो यथा,—

दिग्वासा यदि तत् किमस्य धनुषा शस्त्रस्य किं भस्मना

भस्मायास्य किमङ्गना यदिच सा कामं परिद्वेष्टि किम् ।

इत्यन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं पश्यन्निजस्वामिनो

भङ्गौ सान्द्रशिरावनङ्गपरुषं धत्तेऽस्थिशेषं वपुः ॥

अत्र दिग्वासस्त्वादौनामुत्तरोत्तरग्रथनादन्योन्यासङ्गतादयं ग्रथितना-
मा विरोधभेदः ।

असङ्गतिर्यथा,—

सा उ ष्यङिं गोठ्ठ उहिणो कवीकवि विसगंठि ।

भिडियञ्चेत्तिउ सो मरइ जस्स ण लगाइ कंठि ॥

अत्रायं विषग्रन्थि र्यस्य कण्ठे न लगति स म्रियत इत्येतयोः परस्परमस-
ङ्गतेरयमसङ्गतिर्नाम विरोधभेदः ॥

प्रत्यनौकं यथा,—

उत्कण्ठा सन्तापो रणरणको जागरस्तनोस्तनुता ।

फलमिदमहो मयातं सुखाय मृगलोचनां दृष्ट्वा ॥

अत्र मृगलोचनादर्शनस्य किल निर्वृतिः फलं मया तु तां दृष्ट्वा अन्तस्ता-
पादिकं प्राप्तमिति प्रत्यनौकफलत्वादयं प्रत्यनौकाख्यो विरोधः ॥

अधिको यथा,—

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।

ते तु यावन्त एवाजौ तावद्वा दृष्ट्वा स तैः ॥

अत्रैकस्य दाशरथेरनेकसङ्घत्रै र्यातुधानै र्यत् समरकर्म तत्र तैरस्य ता-
वद्वा दृश्यमानत्वेनैकसङ्घत्राविरुद्धमाधिक्यं गम्यते इत्ययमधिकाख्यो
विरोधः ।

विषमं यथा,—

दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः ।

चकार यस्याध्वरधूमसञ्चयो मलीमसः शुक्लतरं भवद्यशः ॥

अत्र मलीमसाध्वरधूमसञ्चयेन यद् यशसः शुक्लीकरणं तद् यादृशादेव
जायते तत्तादृगेव भवतीति प्रसिद्धे वैपम्यात् परस्परमसङ्गतेरयं वि-
षमाख्यो विरोधः ॥

प्रभूतकरणालोकात् सप्रादेवमिति सम्भवः ।

संविधौ वा निषेधे वा द्वये वा न द्वयेऽपि वा ॥ २५ ॥

एषु विधिविषयो यथा,—

त्वयप्रादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे

तसप्राः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात् प्रवाहम् ।

प्रेक्षिष्यन्ते गगणगतयो नूनमावर्जत्र दृष्टौ-

रेकं सुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥

अत्र त्वयि जलमादातुमवनते सति तसप्राः सरितः प्रवाहो मध्यनिविष्टे

न्द्रनीलमणिमुक्तागुण इव गगणगतिप्रेक्षणीयो भविष्यतीति विधेः संभाव्यमानत्वादयं विधिविषयः सम्भवः ॥

निषेधविषयो यथा,—

परसत्र भूयान् विवरेऽभियोगः प्रसह्य संरक्षणमात्मरन्ध्रे ।

भौष्मेऽप्यसम्भाव्यमिदं गुरौ वा न संभवतेऽत्र वनेचरेषु ॥

अत्रेदं भौष्मद्रोणयोरसम्भाव्यमानं धनुर्वेदकौशलमस्मिन् वनेचरे न सम्भवतीति निषेधविषयः सम्भवः ॥

विधिनिषेधविषयो यथा,—

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियाथं यियासोः

कालक्षेपं ककुभतुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

मुक्तापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्यं केकाः

प्रतुष्ट्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवसेत् ॥

अत्र द्रुतमपि यियासोः कालक्षेपं तवोत्पश्यामि इति विधिरूपं, कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्थेदिति निषेधरूपस्तदेवं विधिनिषेधयोरसम्भाव्यमानत्वादयमुभयविषयः सम्भवः ॥

अनुभवविषयो यथा,—

तसत्राः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पूर्वाङ्गलम्बी

त्वञ्चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यग्रगम्भः ।

संसर्पन्तगाः सदसि भवतः स्रोतसि च्छायया सा

सत्रादस्थानोपगतयमुनाशङ्कमेनाभिरामा ॥

अत्र यदि त्वमेवं कुर्येष्टास्तदेवं सत्रादिति विधिनिषेधयोरनवगतेरयमनुभवविषयः सम्भवः । एतेन विधिनिषेधयोर्विकल्पविषयोऽपि व्याख्यातः ॥ यथा,—

यदि भवति सुखानां वाक्पटूनां सहस्रम्

निरुपममवधानं जीवितं चातिदीर्घम् ।

कमलमुखि तथापि क्ष्मापतेस्तस्य कर्तुम्

सकलगुणविचारः शक्यते वा नयेति ॥
तदेतन्निगदेनैव व्याख्यातम् ।

द्रोणस्य सम्भवः स्वार्थं शते पञ्चाशतो यथा ।
तथानेय सम्भवः प्राहुः सोऽनुमानान्न भिद्यते ॥ २६ ॥

भिद्यते तु, पद्यनिश्चयः सत्रात् यथा,—

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्र्जैर्हृन्मन्यम्
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाच्याः
मीनलोभाकुलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥

अत्र यथा स्वार्थं द्रोण शते पञ्चाशदिति नियमः नैव । विप्रलम्भे अल-
कानामकल्पनमनञ्जनमच्छो मधुनो वा पुत्रादेशः, मृष्टदन्तलाभारम्भे
वा नयनस्पन्दनानि सम्भाव्यन्ते च प्रभूतकरणालोकादितेऽपि विधि-
रूप एव सम्भवः ।

अन्योन्यमुपकारो यस्तदन्योन्यं त्रिधा च तत् ।
वाच्यं प्रतीयमानञ्च तृतीयमुभयात्मकम् ॥ २७ ॥
अन्योन्यचूडिकाद्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यमेकता ।
अन्योन्यालङ्कृतेरन्तस्त्रयमेतदिहेष्यते ॥ २८ ॥

तेष्वभिधीयमानमन्योन्यमिह यथा,—

कण्ठस्य तस्यैः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निजलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभष्यभावः ॥

अत्रान्योन्यशोभाजननेनेतरादिना उपकायर्पोपकारकभावस्य द्वयोरप्य-
भिहितत्वाद्भिधीयमानमिदमन्योन्यम् ।

प्रतीयमानः यथा,—

उद्धच्छो पिच्छे जलं जह जह विरलङ्गली चिरं पक्षिणो ।
पायावालिआवि नह तह धारं तेणुअं पि तणुएइ ॥

अत्र पथिकप्रपापालिकयोर्मिथोऽनुरागे यदेकस्य विरलाङ्गुलिना करेण
पानीयपानमन्यस्यः सुतरां वारिधारातनूकरणं तेन परस्परमुपका-
र्योपकारकभावात् प्रतीयमानमिदमन्योन्यम् ॥

प्रतीयमानाभिधीयमानं यथा,—

गोलाविसमोच्चारच्छलेण अप्या उरन्मि से मुष्णो ।

अणुअम्पाणिहोसं तेणवि सा गाढमुपऊढा ॥

अत्र गोदावगैविपमावतारव्याजेन तथा तस्योरसि आत्मा क्षिप्तः तेना-
पि अनुकम्पानिर्दोषा सा गूढमुपगूढेतत्रभिधीयमानः परस्परानुरागा-
दुपकार्योपकारकभावः प्रतीयत इतुप्रभयात्मकमिदमन्योन्यम् ।

अन्योन्यचूडिका यथा,—

शशिना च निशा निशया च शशी शशिना निशया च यथा गगनम् ।

भवता च सभा सभया च भवान् सभया भवता च तथा भुवनम् ॥

अत्र निशाशशिनोः सभाभवतोश्च परस्परमुपकार्योपकारकभावे वर्त्त-
मानयोर्यद्विद्धं गगनं जगतीश्च प्रति द्वयोरुपकारकत्वं चूडिकेवोपर्यु-
परि लभ्यते सेयमन्योन्यचूडिका ।

अन्योन्यभ्रान्तिर्यथा,—

जम्बूनां कुसुमोत्करे नवमधुन्यारब्धपानोत्सवाः

कीराः पक्वफलाशया मधुकरीशुम्बन्ति मुञ्चन्ति च ।

एतेषामपि नीलकिंशुकदलैरेभिः समानत्विषाम्

पुष्पभ्रान्तिभिरापतन्ति सहसा चञ्चूषु भङ्गाङ्गनाः ॥

अत्र जम्बूकुञ्जस्थितमधुकरीषु शुक्लशकुन्तानां या पक्वजम्बूफलभ्रान्ति-
र्यौ च मधुकरीणां शुक्लचञ्चूषु किंशुककुसुमभ्रान्तिः सेयमन्योन्यभ्रान्ति-
रन्योन्यादृष्टयगेव ।

अन्योन्यात्मकता यथा,—

प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः ।

परस्यरेण च्छुरितामलच्छवी तदेकवर्णाविव तौ बभूवतु ॥

अत्र श्यामपाण्डुतयोः परस्परव्यतिरेकेणैकवर्णकरणादन्योन्यमेकता ना-
म भ्रान्तिभेदोऽन्योन्यादृष्ट्येव ।

व्यत्ययो वस्तुनो यस्तु यो वा विनिमयो मिथः ।

परिवृत्तिरिहोक्ता सा काव्यालङ्कारलक्षणे ॥ २६ ॥

सा त्रिधा व्यत्ययवती तथा विनिमयाक्षिका ।

तृतीया चोभयवती निर्दिष्टा काव्यसूरिभिः ॥ ३० ॥

त्रिधापि चासौ मुख्यामुख्यभेदाद्बिधाभूय पोक्ता संपद्यते ।

तासु व्यत्ययवती मुख्या यथा,—

कुमुदवनमपश्चि श्रीमदम्भोजपण्डम् .

त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।

उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तम्

हतविधिललितानां हा विचित्रो विपाकः ॥

अत्र यत् कुमुदवनादीनामपश्रीकत्वादिकं यच्चाम्भोजपण्डादीनां श्रीमत्प्रा-
दिकं मुख्यमेव प्रातरुपलभ्यते सेयं व्यत्ययवती मुख्या नाम परिवृत्तिः ।

व्यत्ययवत्यमुख्या यथा,—

जो तोअ अहरराउ रत्ति उव्वासिओ पिअअमेण ।

सोच्चिअ दीसइ गोसे सवत्तिणअणेषु संकत्तो ॥

अत्र प्रियतमेन रात्राबुहासितस्याधररागस्य येयं सपत्नीलोचनेषु
संक्रान्तिः प्रातरमुख्या तेनेयममुख्या व्यत्ययवती परिवृत्तिः ।

विनिमयवती मुख्या यथा,—

प्रश्नोतन्मदसुरभीणि निम्नगायाः

क्रीडन्तो गजपतयः पयांसि कृत्वा ।

किञ्जल्कव्यवहितताम्रदानलेखै-

रुक्तेरुः सरसिजगन्धिभिः कपोलैः ॥

अत्र करिकपोलमदामोदस्याम्भोजरजःपरिमलस्य च सरित्सलिलद्विप-

कपोलपाल्योर्मुख्यत्वेनैव परस्परपकारकरणादियं विनिमयवती मुख्या
नाम परिहृतिः ।

विनिमयवत्यमुख्या यथा,—

तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिह शोच्यते ऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥

अत्र जर्जरकलेवरं दत्ता शशिकिरणशुभ्रं यशः क्रीतमित्यमुख्यैव वृत्त्या
विनिमयोक्तेरमुख्येयं विनिमयवती परिहृतिः ।

उभयवती मुख्या यथा,—

लोचनाधरकृताहृतगागा वासिताननविशेषितगन्धा ।

वारुणौ परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयश्च वितेने ॥

अत्र वारुणा यदधराद्रागोऽपहृत्य चक्षुषोर्निक्षिप्तः तेनेयं व्यतप्रय-
वती यच्च मुखामोदवासितया स्खामोदेन मुखामोदो विशेषितस्तेन
विनिमयवती तदियमुभयथापि मुख्यवृत्तैरवोक्तेति मुख्येयमुभयवती
परिहृतिः ।

उभयवतप्रमुख्या यथा,—

किं चित् यदि देवेन भूभृतः करदीकृताः ।

देवोऽपि दापितः किं तैर्न पुनः पृष्ठतः करम् ॥

अत्र भूभृतामकरदानां यत् करप्रदानं जिगीषोश्च यत् पृष्ठे हस्तनिक्षेपः
स एव द्रव्यगुणादीनां स्थानादिपरिहृत्तौ व्यतप्रयः । यच्च देवेन भूभृतः
करदीकृताः देवोऽपि तैः पृष्ठतः करं दापित इति सोऽयं दानप्रतिपादन-
लक्षणो विनिमयः । एतदुभयमपीह श्लिष्टपदाभिधेयत्वादमुख्यवृत्तैरवोच्य-
मानमुपलभ्यते इत्युभयवतीयममुख्या परिहृतिः ।

दृष्टान्तः प्रोक्तसिद्धेयः यः सिद्धेऽर्थे तन्निदर्शनम् ।

पूर्वोत्तरसमत्वे तद्वज्रवक्रश्च कथ्यते ॥ ३१ ॥

तेषु पूर्वमृजं यथा,—

उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ।

विभावयति भूतीनां फलं सुहृदनुग्रहः ॥

अत्र ऋजुक्तेरिव पूर्वं दृष्टान्तः पश्चाद्दार्ष्टान्तिकं प्रदर्शितमितीदमृजुपूर्वञ्च निदर्शनं सूर्यप्रदृष्टान्तेन विभूतीनां सुहृदनुग्रहः फलमिति विज्ञापयति ।

तदेव वक्रं यथा,—

या ए उदीय विजलि ऊण ऊग्रवहो जलद् जस्य वाउग्नि ।

णऊ ते परिहरिअव्वविसमदसासंठिआ पुरिसा ॥

अत्रापि पूर्वं दृष्टान्तः पश्चाद्दार्ष्टान्तिकं किन्तु यथा पूर्वतोदीयमान सविता सुहृत्पद्मेषु श्रियमर्पयतीति तुल्येतिवृत्तता ऋजुक्तेरा शब्देनैवाभिधीयते नैवमत्र । किं तर्हि जलनेतिवृत्तेन तुल्यं तत्तु सत्पुरुषाणामिति वृत्तशब्दयुक्तिचातुर्येणात् प्रतीयते तदिदं पूर्वञ्च वक्रञ्च निदर्शनम् ।

उत्तर मृजु यथा,—

हिअअ तिरच्छोयइ समुहयच्छागइ अकडक्ख ।

पहिअ एकज्जे गेरडोणं च उद उवच्छ ॥

अत्र ऋजुक्तेरा शब्दत एवाभिधीयमानसाधर्म्यं दार्ष्टान्तिकमभिधायोत्तरकालं दृष्टान्तोऽभिहितः तदिदमुत्तरमृजुनिदर्शनम् ।

तदेव वक्रं यथा,—

उपरि धनं धनपटलं दूरे दयिता किमेतदापतितम् ।

हिमवति दिव्यौषधयः कोपाविष्टः फणो शिरसि ॥

अत्रापि दार्ष्टान्तिकमभिधायोत्तरकालमेव दृष्टान्तो निहितस्तदिदमुत्तरमृजुनिदर्शनम् । किन्तु यथा पूर्वस्मिन् हृदये तिर्यग्गितयादिभिः शब्द एव ऋजुक्तेरा साधर्म्याभिधानं नैवमत्र तथा अपितु किमेतदापतितमिति उक्तिचातुर्येण विपर्ययेण च लिङ्गसङ्ख्या यथासङ्ख्यानां तदेतदुत्तरवक्रञ्च निदर्शनम् ।

सममृजु यथा,—

याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजो पराभवम् ।

सद्यो राजविरुद्धानां दर्शयन्ती दुरन्तताम् ॥

अत्र राजविरुद्धानामिति श्लिष्टपदेन दर्शयन्तीति वक्ष्यमानकाललक्षणात् सद्य इति तद्धितेन समकालमेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः शब्दतः ऋजूक्त्यै वोक्तत्वादिदमृजु समञ्च निदर्शनम् ।

तदेव वक्रं यथा;—

ए ऋण वक्रकोऽगण्डदण्डे युतिमाणुसेवि एमेऽत्र ।

गुणवर्जिण ए जाग्रद्व वंसुप्यस्मे वि टङ्कारो ॥

अत्र न केवलं कोदण्डदण्डके मानुषेऽप्येवमेव इतीतरयोगवद्वक्तया युगपदभिधानं गुणवर्जितवंशोत्पन्नेऽपि टङ्कारो न जायत इति श्लिष्टपदत्रयेऽपि व्यतिरेकमुखेन गुणवृत्तया चाभिधानाद्विनुषीव मानुषेऽपि गुणवतेष्वेव महान् शब्दो भवतीति वक्रोक्त्या साधर्म्यावगतिः । तदिदमशब्दत्वादिभिः पूर्वाद् भिद्यमानं समं वक्रञ्च निदर्शनम् ।

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।

भेदाभिधानं भेदश्च व्यतिरेकश्च कथ्यते ॥ ३२ ॥

स्वजातिव्यक्त्युपाधिभ्यामेकोभयभिदा च सः ।

सादृश्याद् वैसादृश्याच्च भिन्नः षोढाभिजायते ॥ ३३ ॥

तत्र शब्दोपात्तसादृश्ये स्वजातिव्यतिरेको यथा,—

अरत्नालोकसंहार्यप्रमवार्थिं सूर्यप्ररश्मिभिः ।

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥

अत्र यौवनप्रभवस्य तमसस्तमोजातया सह दृष्टिरोधकरमिति सादृश्यमुक्त्वा अरत्नालोकसंहार्यं प्रमवार्थं सूर्यप्ररश्मिभिरिति व्यतिरेको विहितः । सोऽयं स्वजातिव्यतिरेकः ।

प्रतीयमानसादृश्ये स्वव्यक्तिव्यतिरेको यथा,—

अणुणे हि सुचरिञ्च सञ्चिहं अणुदिणवट्ठि अमाणु ।

अप्यण विणञ्ज मञ्ज पिञ्ज हञ्ज पाण्णेण समाणु ॥
अतृ प्रतीयमानोपमानसादृश्योपचरितभेदादात्मव्यक्तेरन्यैरन्यैश्च सुच-
रितशतैः स्वव्यक्तित एव भेदोऽभिहितः सोऽयं स्वव्यक्तिव्यतिरेकः ।
शब्दोपात्तसादृश्य एको व्यतिरेको यथा,—

प्रेयानेव वृषस्तथापि सततं भूतिस्तवापि स्थिरा
दुर्गाया भवतापि भूधरभुवः सम्यग् गृहीतः करः ॥
निर्व्याजं परमेश्वरत्वमियता नोपासि वक्तुं जनै-
र्हलोत्थासितवाहिनीशमथने यन्नो विपादो भवान् ॥

अतृ प्रियवृषत्वादिभिरभिहितसादृश्ययोरुपमानोपमेययोरुपमेयस्यैव
यथोक्तसादृश्यविषये विषादितयुक्तमितेप्रकव्यतिरेकोऽयम् ।

स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा,—

सकलङ्गेन जडेन च साम्यं दोषाकरेण ते कीदृक् ।
अभुजङ्गः समनयनः कथमुपमेयो हरेणासि ।

अतृ प्रतीयमानसादृश्यस्य पूर्वाङ्गे चन्द्रोपमानस्य सकलङ्गतादिरुत्तरा-
ङ्गेन वर्णनीयोपमेयस्याभुजङ्गत्वादिरेकस्यैव भेदकः स्वधर्मोऽभिहितः
सोऽयमपेप्रकव्यतिरेक एव ॥

शब्दोपात्तसादृश्ये उभयव्यतिरेको यथा,—

अभिन्नवेलौ गम्भीरावम्बुगशिर्भवानपि ।
आसावञ्जनसङ्काशस्त्वञ्च चामीकरदुप्रतिः ॥

अत्र द्वयोरप्यभिधीयमानसादृश्यमुपन्यस्योभयोरपि पृथक् पृथग् भेदकः
स्वधर्मोऽभिहितः सोऽयमभिधीयमानसादृश्ययोरुभयव्यतिरेकः ।

स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा,—

त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।
कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥

तदेतन्निर्गदेनैव व्याख्यातम् । सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोरुभयव्यतिरे-
कः ।

अभिधीयमानसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेको यथा,—

त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।

भ्रमद् भ्रमरमम्भोजलोलहृदिमुखं तु ते ॥

अत्र मुखाम्भोजयोः फुल्ले सुरभिगन्धिनी इति पदाभ्यामभिधीयमान-
सादृश्ययोः सदृशमेव । भ्रमद्भ्रमरत्वं लोलहृदित्वञ्च भेदकमुपन्यसामिति
सोऽयं शब्दोपात्तसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेकः ।

स एव प्रतीयमानसादृश्ययो र्यथा,—

चन्द्रोऽयमम्बरोत्तंसो हंसोऽयं तोयभूषणम् ।

नभो नक्षत्रमालोदमिदमुत्कुमुदं पयः ॥

अत्र पूर्वार्द्धे चन्द्रहंसयोः प्रतीयमानसादृश्योरम्बरोत्तंसत्वतोयभूषण-
त्वे उत्तरार्द्धे न तु नभःपयसोर्नक्षत्रमालित्वेत्कुमुदत्वे सदृशे एव भे-
दके सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेकः ।

अभिहितसादृश्ययोरसदृशव्यतिरेको यथा,—

शशाक वृष्टिर्मधानामुत्सङ्गे तस्य भूभृतः ।

विरगम न रामस्य धारासन्ततिरश्रुणः ॥

अत्र भूभृदितग्रनेन साक्षादुपात्तसादृश्ययो राममाल्यवतोर्योऽयमुत्सङ्गे
समस्ताश्रुधारापातो यश्च मेववृष्टेरभावस्तादिदमुभयोरसदृशमेव भेदकं
सोऽयमभिधीयमानसादृश्ययोरसदृशव्यतिरेकः ।

स एव प्रतीयमानसादृश्ययो र्यथा,—

अभ्रविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।

इदन्तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥

अत्र कान्तामृगेक्षणयोः प्रतीयमानसादृश्ययोभ्रूविलासमदरागौ तद-
भावौ च विसदृशौ भेदकाविति सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोरसदृशव्यति-
रेकः ।

सदृशासदृशव्यतिरेकाभ्यामेव तदुभयव्यतिरेको यथा,—

निर्मलेन्दु नभो रेजे विकचाजं बभौ सरः ।

परं पर्यप्रश्रुतनौ मन्तु भ्रातरावुभौ ॥

अत्र नभःसरसोः प्रतीयमानसादृश्ययो निर्मलेन्दुत्वं विकचाञ्जत्वं च प्राग्वदेव सदृशे भेदके । ताभ्यां च मुखचन्द्रमुखकमलाभ्यां मनो-
हंराह्लादकत्वाभ्यां च प्रतीयमानसादृश्ययोरेव रामलक्षणयो र्ययं
मुखपर्यप्रश्रुता तनौ च भ्रान्तिः निर्मलेन्दुताविराजमानत्वयो विक-
चाञ्जत्वशोभमानत्वयोश्च सा विसदृशीति सोऽयं सदृशासदृशभेदकत्वकृत-
भेद एव तदुभयव्यतिरेकः । एतेनैव व्यतिरेकादिसम्भेदोऽपि व्याख्यातः ।

यथा,—

मिथ्या देव भुजेन तेऽल्पविभवः कल्पाद्रमः स्पर्द्धते

नहेत्रनं भुवनत्रयाभयमहासत्री कृपाणोऽञ्जति ।

तुल्यस्तत्र भवान् प्रयागवटपो यस्यैतदेकार्णवे

कायान्तर्विनिवेश्य विश्वमखिलं शाखासु शेते हरिः ॥

अत्र वर्णनीयवाङ्मयद्रुनयोरभिमतफलदायित्वादिभिः प्रतीयमानसादृश्ययो-
र्भुवनत्रयाभयप्रदायो वर्णनीयवाहो कृपाणो भेदक इति एकव्यतिरेकः ।
तथा वर्णनीयवाहोः प्रयागवटस्य च प्राग्वदेव प्रतीयमानसादृश्ययोरेकस्य
भुवनत्रयाभयमहासत्री कृपाणः स शाखासु शेते अन्यस्य तु महाप्रलये स्व-
कायान्तर्विनिवेशिताखिलविश्वो वैकुण्ठः । ताविसौ तयोः सदृशादेव भे-
दको हरिकृपाणयोर्वा श्यामतादिभिः प्रतीयमानसादृश्ययोरिनादेव
धर्म्मौ भेदको सोऽयमेव प्रकारो व्यतिरेकसङ्कर उन्नेयः । स्वजातिव्य-
तिरेके प्रतीयमानसादृश्यस्ववप्रतिवप्रतिरेके चाभिधीयमानसादृशं
यदुपदाहरणं दृश्यते सम्भवति वा तदा तदुपदाहार्यम् ।

कार्यारम्भे सहायाप्तिर्देवादैवकृतेह या ।

आकस्मिकी बुद्धिपूर्वोभयी वा तत् समाहितम् ॥ ३४ ॥

तत्राकस्मिकी दैवकृता यथा,—

मानमसत्रा निराक तु पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाशाय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥

अत्र माननिराकरणोपक्रमे कालोत्पन्नसप्राकस्मिकघनगर्जितस्य मान-
विध्वंसे सहकारित्वादाकस्मिकीयं दैवकृता सहायसम्पत्तिः ।

आकस्मिकैवादैवकृता यथा,—

अनुशासतमित्यनाकुलं नयवर्त्माकुलमर्जुनाग्रजम् ।

स्वयमर्थ इवाभिवाञ्छितस्तमभीयाय पराशरात्मजः ॥

अत्र भीमानुशासनोपक्रमकाल एव वप्रासागमनस्य तदुपकारित्वा-
दाकस्मिकीयमदैवकृता सहायसम्पत्तिः ।

बुद्धिपूर्वा दैवकृता यथा,—

कल्पान्ते शमितत्त्रिविक्रममहाकङ्कालदण्डस्फुर-

च्छेपस्तूत्रतटसिंहवक्रनखरप्रोतादिकोलामिषः ।

विश्वैकाण्वताविशेषमुदितौ तौ मत्स्यकूर्मभावभौ

कर्षन् धीवरतां गतोऽस्य तु जगन् मोहं महाभैरवः ॥

अत्र प्रलयसमये महेश्वरेण समापयितुमुपक्रान्तानां त्रिविक्रमादीनां योऽ-
यं तद्भुवा वडिशादिना मत्स्यकूर्मयोराकर्षणप्रकारः स भगवता भैर-
वेण बुद्धिपूर्वकमुपकल्पप्रमानो दैवात्तथाभूतैरेव तैः संपद्यत इति
बुद्धिपूर्व्यं दैवकृता सहायसम्पत्तिः ।

बुद्धिपूर्वाद्वैवकृता यथा,—

मूले पञ्च ततश्चतुष्टयमिति स्वक् सन्निवेशैः शिरः

पुष्पै रन्यतमावलोकनमितैरुच्छोणितैरर्चिते ।

ह तस्पर्शवशेन मूर्द्ध्नि दशमं मूर्ध्नि नमारोपयन्

शम्भोरङ्गतसाहसैकरसिकः कैर्न श्रुतो रावणः ॥

अत्र योऽयं दशवदनेन स्वयं छिन्नैः शिरोभिर्भगवतः शम्भोरभ्यर्चनाप्र-
कार उपक्रान्तः तत्र मूले पञ्च ततश्चतुष्टयमिति शिरोतिरचनाप्रपञ्चो
बुद्धिपूर्वकोऽदैवकृतः कियमाणोऽस्य कर्मणः समाप्तौ सहकारिकारणता-
भासादयतीति अयमदैवकृतो बुद्धिपूर्वकः समाहितभेदः ।

आकस्मिकी बुद्धिपूर्वा दैवकृता यथा,—

सा कौमुदी नगनयोर्भवतः सुजन्मा

‘तस्रां भवानपि ममोरथबन्धवन्धुः ।

‘तत्सङ्गमं प्रति सखे न हि संशयोऽस्ति

यस्मिन् विधिश्च मदनश्च कृताभियोगः ॥

अत्र माधवस्य योऽयं मालतीं प्रति समागमाभिलाषः तत्रेयं मालतया
आकस्मिकी बुद्धिपूर्वा च तथा प्रवृत्तिः सोभयत्रपि दैवकृता च सहायान्तिः
समाहितभेदः ।

आकस्मिकी बुद्धिपूर्वा चादैवकृता यथा,—

दृष्टि वन्दनमालिका स्तनयुगं लावण्यपूर्णौ घटौ

शुभ्राणां प्रकरः स्थितं सुमनसां वक्त्रप्रभा दर्पणः ।

रोमाञ्चोद्गमं एव सर्पपकणाः पाणी पुनः पक्षवौ

‘स्वाङ्गैरेव गृहं प्रियस्य विंशतस्तनूत्राकृतं मङ्गलम् ॥

अत्र गच्छतः प्रियस्येयं वन्दनमालिकादिमङ्गलक्रिया मनःपरितोषहेतु-
स्तस्यास्तनूत्रा इङ्गिताकारैरेव यन्निवर्तनं सोऽयमाकस्मिकः स्वबुद्धि-
पूर्वकश्च तत्सहकारिकारणत्वाददैवकृतश्च समाहितभेदः ।

आन्तिर्विपर्ययज्ञानं द्विधा सापि प्रयुज्यते ।

अतत्त्वे तत्त्वरूपा च तत्त्वे चातत्त्वरूपिणी ॥ ३५ ॥

अतत्त्वे तत्त्वरूपा या त्रिविधा सापि पठ्यते ।

अबाधिता बाधिता च तथा कारणबाधिता ॥ ३६ ॥

तत्रातत्त्वे तत्त्वरूपाऽबाधिता यथा,—

मोहविरमे सरोसं थोरत्यणमण्डले सुरवह्णाम् ।

जेणकरिकुम्भसम्भावणाद् द्रिष्टी परिट्टविद्या ॥

अत्र सुरबधूस्तनमण्डले करिकुम्भत्वेन गृहीते तत्त्वरूपे यन्मिथैत्रवं तत्त्वा-
रोपणं नचानन्तरं बाधकोपन्यासकृतस्तेनेयमबाधिता अतत्त्वे तत्त्वरूपा

भ्रान्तिः ।

अतत्त्वे तत्त्वरूपा बाधिता यथा,—

हसिग्रं सहत्थतालं सुक्खवडं उपगएहि ।

पहिण्हि पत्तप्फलसारिच्छे उड्डीणे पूसवदम्मि ॥

अत्र यत्र फलितोऽयं न्यग्रोध इत्यतत्त्वरूपे तत्त्वबुद्धावुत्पन्नायां च उत्तर-
कालमपत्ततानिष्फलताप्रत्ययस्ते नेयमतत्त्वे तत्त्वरूपा व्या बाधिता भ्रान्तिः ।

अतत्त्वे तत्त्वरूपा कारणबाधिता यथा,—

कनककलणस्वच्छे गाधापयोधरमण्डले

नवजलधरश्यामामात्मदुःप्रतिं प्रतिविम्बिताम् ।

असितसिचयप्रान्तभ्रान्तया मुहुर्मुहुर्दुःखिपन्

जयति जनितव्रीडाहासः प्रियाहसितो हरिः ॥

अत्र श्यामायामात्मदुःप्रतावसितसिचयप्रान्तबुद्धिरतत्त्वे तत्त्वरूपा प्रिया-
हसितेन च कारणेन बाधिता । सैषा अतत्त्वे तत्त्वरूपा कारणबाधिता
भ्रान्तिः ।

अतत्त्वरूपा तत्त्वेया सापि त्रैविध्यसिद्धये ।

हानोपादानयोर्हेतुरूपेक्षायाश्च जायते ॥ ३७ ॥

तत्र तत्त्वे ऽतत्त्वरूपा हानहेतु र्यथा,—

सो मुद्धमिओ मअतण्हिआहिं तह दूणो हआसाहि ।

जह सम्भवमर्दवि णर्दण परम्महो जाओ ॥

अत्र पारमार्थिकीष्वपि नदीषु मृगटणाप्रतारितः सन् यन्न मृगः पयः
'पातुं' प्रतिपद्यते प्रतुष्टत त्यजति तेनेयं तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपा हानहेतु-
भ्रान्तिः । तत्त्वे अतत्त्वरूपोपादानहेतु र्यथा,—

समर्थये यत् प्रथमं प्रियां प्रति क्षणेन तन्मे परिवर्त्ततेऽन्यथा ।

अतो विनिद्रे सहसा विलोचने करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः ॥

अत्राङ्गीकृतलतारूपोर्वशीपरिष्वङ्गसुखनिमीलिताक्षस्य पुरुरवसः शापा-

न्ताविर्भूतसत्यरूपायामपि तस्यां येयं पूर्वानुभूतैव विधाने कविप्रलम्भस-
म्भावनया नयनयोरनुन्मूलनबुद्धिः सेयं तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपोपादानहेतु-
भ्रान्तिः ।

तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपोपेक्षाहेतु यथा,—

चिक्रंसया कृत्विमपत्तिपङ्क्तैः कपोतपालीषु निकेतनानाम् ।

मार्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्विममेव मेने ॥

अत्र तत्त्वरूपेऽपि मार्जारे कृत्विमोऽयमिति बुद्धौ जातायां तस्यां
प्रयोजनत्वेन यदुपेक्षणं सेयं तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपोपेक्षाहेतुभ्रान्तिः ।

भ्रान्तिमान् भ्रान्तिमाला च भ्रान्तेरतिशयश्च यः ।

भ्रान्तप्रनध्यवसायश्च भ्रान्तिरेवेति मे भूतम् ॥ ३८ ॥

तत्र भ्रान्तिमान् यथा,—

कपाले मार्जारी पदं हूति करान् लेदि शशिन-

स्तुच्छिद्रे प्रोतान् विसमिति करौ संकलयति ।

रतान्ते तल्पस्थान् हरति दयितापत्रं शुक्रमिति

प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥

अत्रेन्दुमरीचिषु पयःप्रभृतिभ्रान्तिभूम्नायं भ्रान्तिमान् नाम भ्रान्तेरेव
भेदः ।

भ्रान्तिमाला यथा,—

नीलेन्द्रीवरणङ्कया नयनयोर्वन्धूकबुद्ध्याधरे

पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्तग्रा तथा गण्डयोः ।

लीयन्ते कवगीषु बान्धवजनय्यामोहजातस्पृहा

दुर्वारा मयुपाः कियन्ति तरुणि स्थानानि रक्षिष्यसि ॥

अत्र युवत्यवयवेषु नयनादिषु मधुव्रतानां येयं नीलोत्पलादिवृद्धिः सेयं
मालाक्रमेणोपजायमाना भ्रान्तिमाला भ्रान्तेरेव भेदः । भ्रान्तप्रतिशयो
द्विभा वितर्कहेतुर्विपर्ययहेतुश्च । तयोः पूर्वमुपमाभ्रान्तिमाचक्षते द्विती-

यन्तु भ्रान्तप्रतिशयमेव । तत्रोपमाभ्रान्तिर्यथा,—

‘हृतोष्ठरागैर्नयनोदविन्दुभिर्निर्मग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् ।

चुप्रतं कृषा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम् ॥

अत्र शाद्वलेऽपि समुत्पन्नस्तनांशुकभ्रमस्य पुरुरवसो योऽयं सादृश्या-
तिशयितो वितर्कः सेयमुपमाभ्रान्तिः ।

भ्रान्तप्रतिशयो यथा,—

दिश्याद्बूर्जटिजूटकोटिसरिति जत्रोत्स्नालवोद्भासिनी

शाशाङ्को कलिका जलभ्रमिवशाद् द्राग्दृष्टनष्टा मुदम् ।

यां चञ्चच्छफरीभ्रमेण मुकुलीकुर्वन् फणालीं मुहु-

र्महान् लक्ष्यमहिर्जिह्वत्तितमामाकुञ्चनप्राञ्जनैः ॥

तत्र गङ्गाभ्रप्रतिफलितं रजनिकरकलामालोकयतो वामकेर्ययं
शफरीभ्रमेण मुकुलीकुर्वन् फणालीं शफरीयमित्यध्यासिता विपर्यय-
बुद्धिः सोऽयं भ्रान्तप्रतिशयो नाम भ्रान्तेरेव भेदः ।

भ्रान्तप्रनध्यवसायोऽपि द्विधा सालम्बनो निरालम्बनश्च । तयोः सालम्बनो
यथा,—

विरहिणिहिअअकअंतहिं निस्माअद्

तक्खणिक्काअज्जद् अलिणिवहेहिं चित्ते ण चूअवणे ।

अहतासुविमअरन्दे हिसो संदाणि अद्

जह ण कलम्ब ण अम्ब ण जम्बू जाणिअद् ॥

अत्र न कदम्बो नाम्नो न जम्बूरिति ज्ञायते इति त्रयाणामेवावलम्बनभू-
तत्वात् सालम्बनो नामायं भ्रान्तप्रनध्यवसायो भ्रान्तिभेदः ।

निरालम्बनो यथा,—

उभौ रम्भास्तम्भावुपरि विपरीतौ कमलयो-

रूदूर्ध्वं रत्नाश्मस्थलमथ दुरूहं किमपि यत् ।

ततः कुम्भौ पश्चात् विसृक्सलये कन्दलमये

तदनिन्दाविन्दीवरमधुकराः किं पुनरिदम् ॥

अत्रोर्वादिषु युवत्यवयवेषु उत्पन्नरम्भास्तम्भभ्रान्ते र्योऽयमतत्समुदाये
किमिदमित्यालम्बनं विना कृतोऽनध्यवसायः स एष निरालम्बनो नाम
भ्रान्त्यनध्यवसायो भ्रान्तेरेव भेदः ।

ऊहो वितर्कं सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः ।

द्विधासौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कीर्त्तयते ॥ ३८ ॥

तत्तानुपात्यतत्तानुपाती यश्चोभयात्मकः ।

स निर्णयान्त इतरो मिथ्यामिथ्योभयात्मकः ॥ ३९ ॥

तेषु निर्णयान्तस्तत्तानुपाती यथा,—

मैनाकं किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं

शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद् भीतो महेन्द्रादपि ।

तादृयः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम्

आ ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो बधं वाञ्छति ॥

अत्र निरूपितलक्षणे वितर्कं जटायुरेष इति तत्तानुपाती निर्णयान्तो
वितर्कः ।

स एवातत्त्वानुपाती यथा,—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन् मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

अत्र किमिदं रूपं निर्मातुं यथोक्तः पुराणो मुनिः प्रभवेदतश्चन्द्रादि-
ष्वन्यतमेन प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्त्वानुपातित्वादतत्तानुपात्यं
निर्णयान्तो वितर्कः ।

स एवोभयात्मको यथा,—

चित्ते निवेश्यं परिकल्पितसत्तुयोगा-

द्रूपोच्चयेन रचिता मनसा कृता तु ।

स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे .

धातु विभुतमनुचिन्तय वपुश्च तस्याः ॥

सोऽयं तत्तानुपातित्वाच्चोभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः ।

अनिर्णयान्तो मिथ्यारूपो यथा,—

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं स्विदितुमनुखीभि-

र्हदोच्छ्रायश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।

स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खम्

दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥

अत्र किमिदमद्रेः शृङ्गं पवनो हरतीति मेषं प्रति कल्पनाया मिथ्या

त्वाद्वस्तुनश्चानिर्णयादनिर्णयान्तो मिथ्यारूपो वितर्कः ।

स एवामिथ्यारूपो यथा,—

अयमसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ् मुनिना शशिमैलिना ।

समधिकृढमनेन तु जिष्णुना स्विदिति वेगवशान्मुमुदे शणैः ॥

अत्र भगवत्पार्थयोरमिथ्यारूपत्वेन वेगवत्तादेकस्यानिर्णयान्तोऽमि-
थ्यारूपो वितर्कः ।

अनिर्णयान्त उभयात्मा यथा,—

मायास्विदेपा मतिविभ्रमो वा ध्वस्तं तु मे वीर्यप्रमुताहमन्यः ।

गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शराः किराते ॥

अत्र मायादौनां विकल्पनामिथ्यारूपत्वान्मम शराः किराते न वप्राप्रि-
यन्त इत्यस्यामिथ्यारूपत्वादनिर्णयान्तत्वाच्चायमनिर्णयान्त उभय-
रूपो वितर्कः ।

वस्त्वन्तरतिरस्कारो वस्तुना मीलितं स्मृतं ।

पिहितापिहिते चैव तदगुणातद्गुणौ च तत् ॥ ४० ॥

अत्र मीलितमभिधीयमानगुणेन प्रतीयमानगुणेन च वस्तुना सम्भवति ।

तयोराद्या यथा,—

एतो वि ण सच्चविओगो से पस रत्तपल्लवारुणच्छाओ ॥

मज्जणतं वेसु महो तत्र महतं वेसु लोअणेषु अमरिसी ॥

अत्र मज्जनताम्रयोर्लोचनयोर्मदरागः सदाताम्रयोः कोपालुरागः साक्षा-
दभिधीयमानेनैव गुणेन तिरस्क्रियमाणो निदर्शित इत्यभिधीयमानेन
वस्तुनैतन्मौलितम् ।

प्रतीयमानेन यथा,—

प्रियदर्शणेण सुहरसमुल्लियाद् जरिसेण होन्ति णअणाद् ।

ता केणकस्मग्दुअं लक्खिज्जद् कुवलअ तिस्सा ॥

अत्र प्रियदर्शनसुखेन सुकुलितयोरेव लोचनयोस्तस्याः कर्णकुसुमस्य त्व-
क्ष्यते नत्वसुकुलितयोरिति वस्तुना वस्त्वन्तरतिरस्कारः प्रतीयमानगुण-
तयोपपादित इति प्रतीयमानगुणेन वस्तुना मौलितमिदम् ।

पिहितं यथा,—

“ पाअहिअणेहसम्भावविभ्भामं तोअ जह तुमं दिट्ठो ।

संवरणणवावडाए अस्सो विजणो तह स्वेअ ॥

अत्र प्रकटितस्नेहविभ्रमं तथा त्वमवलोकितः नेतदन्यजनो जानादिति
अर्थत्वं स्निग्धदृष्टिपातेन पिहितमथैतन्मौलितभेद एव ।

अपिहितं यथा,—

दिट्ठाद् जं ण दिट्ठो आलविआए वि जण आलविओ ।

उवआरो जम् कओ तं षिअ कलिअ क्खद्दल्लेहिं ॥

अत्र दृष्टया यन्न दृष्टः, सम्भापितया यन्न सम्भापितः न चाभ्यागतोपगो-
विहितस्तेन तदनुरागः परं न पिहितः प्रलुप्त च्छादनेन द्वेकानां
प्रकटित इतत्रपिहिताख्योऽयं मौलितभेदः ।

तद्गुणो यथा,—

गोरङ्गउ तरुणीअण जोण्हाद् अहिसरद्द

सिअणेवच्छपडिच्छ ऊवल्लहवट्ठरद्द ।

तच्छाअहिं पुण चल्लिअउ सामलगति

णीलवेसवहतिहि मञ्जुमंतिअहिं ॥

अत्र गौराङ्गस्तुणीजनः सितनेपथप्रो जप्रोत्स्नायां श्यामस्तु नीलनेपथप्रः
तस्यैः कायासु गच्छतीति तद्गुणाखं मीलितमिदम् ।

अतद्गुणो यथा,—

कर्कन्धूफलमुच्चिनोति श्वरी मुक्ताफलाकाङ्क्षिणी

क्रुद्धोलूककदम्बकस्य पुरतः काकोऽपि हंसायते ।

कीर्त्तना ते धवलौकते त्रिभुवने क्षमापाललक्ष्मीः पुरः

कृष्णं वीक्ष्य बलोऽयमितुप्रपहितं व्रीडं शनैर्जल्पति ॥

अत्र कर्कन्धूफलानामप्रगतनिजगुणत्वाद् तद्गुणाख्यं मीलितमिदम् ।

सदृशादृष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम् ।

स्मरणं प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न तद्वहिः ॥ ४१ ॥

तत्र सदृशार्थं यथा,—

अदृश्यन्त पुरस्तेन खेलाः खञ्जनपङ्क्तयः ।

अस्मर्थप्रन्त विनिःश्वसत्र प्रियानयनविभ्रमाः ॥

अत्र खञ्जनपङ्क्तिदर्शनात् तत्सदृशप्रियानयनविभ्रमस्मरणात् तत्-
सदृशदर्शनजं स्मरणमिदम् ।

अदृष्टाद् यथा,—

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना मम वियुक्तमिदं तमसा मनः ।

मनसिजेन सुखे प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥

अत्र मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना तमसा मे मनो वियुक्तमित्यदृष्ट-
कृतं स्मरणमिदम् ।

चिन्तया यथा,—

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरिताम्

विपर्ययासं जातो धनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।

बहोर्दृष्टं कालादपरमिव जातं वनमिदम्

भिवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥

अत्र प्रत्यक्षेष्वपि स्रोतस्तरुविपिनादिषु स्मरणस्य चिन्ताजन्यत्वादिदं
चिन्तोद्भूतं स्मरणम् ।

परंप्रयत्नाद्यथा,—

दर्शनपथमायाता साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।

स्मृतिकारिणा त्वया पुनरपि चित्तीकृता कान्ता ।

अत्र परकृतात् प्रयत्नविशेषाच्चिन्तायाः प्रवृत्तत्वादिदमपि स्मरणमेव ।

स्वप्नाद्यथा,—

जाने स्वप्नविधौ ममाद्य चुलुकोत्सेकं पुरस्तादभूत्

प्रत्यूषे परिवेषमण्डलमिव ज्योत्स्नाप्रसन्नं महः ।

तस्यान्तर्नयनिस्तुधीकृतशरच्चन्द्रप्रभैरङ्गकै-

र्दृष्टा काप्यबला बलात्कृतवती सा मन्मथं मन्मथम् ॥

अत्र स्वप्नस्य चिन्ताजन्यत्वात् स्वप्नस्मृतिरपि स्मरणमेव ।

प्रत्यभिज्ञानं यथा,—

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधरः

सुधामूर्त्तः पादैरमृतशिशिरै र्थः परिचितः ।

स एवायं तस्यास्तदितरकरौपम्यसुभगो

मया लब्धः पाणि र्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥

अत्र गृहीतो यः पूर्वं स एवायं तस्याः पाणिरिति प्रत्यभिज्ञानमपि
स्मरणमेव ।

अभिप्रायानुकूलेन प्रवृत्तिर्भाव उच्यते ।

— सोद्भेदोऽथ निरुद्भेदश्चैकतयाभितथ्य सः ॥ ४२ ॥

तत्रैकतः सोद्भेदो यथा,—

गेण् ह पलो एह इमं विअसिअवअणा पिअस्स अप्पेइ ।

घरिणी सुअस्स पढमुब्भिसदन्तजुअलं किअं वोरं ॥

अत्र सतस्य दन्तोद्गमादहमुपभोगयोग्यास्मीति गृहिण्या एवमभिप्रायः
प्रकर्षविकाग्निनयनतयोद्भिद्यते न पुनः पतुर्गितेप्रकतः सोद्भेदोऽयं भावः ।
अभिहितः सोद्भेदो यथा,—

सालोए च्चित्र सूर्ये घरिणी घरसामिअस्मा घेऊण ।

पेच्छन्तंमवि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्म ॥

अत्र सालोक एव सूर्ये गृहपतेर्गृहागमनं गृहिण्याश्च यत् पादधावनं
तद्वाद्याभ्यामद्य वेश्मनो न निर्गन्तयमिति भावः स च द्वयोरपि हासे-
नाभिहितः उद्भिद्यत इत्यभिहितः सोद्भेदोऽयं भावः ।

एकतो निरुद्भेदो यथा,—

मालिवणगोविआए उज्जेवन्ती अपूसविदाइ ।

सच्चङ्गसुन्दरीएवि पहिआ अच्छीइ पेच्छन्ति ॥

अतस्तिसेन्दर्येण देवोभ्रान्त्या शालिवनगोपिकामालोकयतां पथि-
कानां तदक्षिनिरीक्षणे अयमभिप्रायः शालिवनतिरस्कारेण देवमानुषयो-
र्विशेषभूतः पङ्ग्राजेव भूमिस्पर्शो भूम्यस्पर्शो वा न लक्ष्यते इति तदक्षिणी
एव पश्यामः यद्दीयं निमिपति तदा मानुषीयं यदि न निमिपति
तदा देवीयमिति सर्वाङ्गसुन्दर्या अपि पथिकानामेव जायमानो नेह-
केनचित् कर्मणोद्भिद्यत इत्येकतो निरुद्भेदश्चायं भावः ।

अभितो निरुद्भेदो यथा,—

गोलाअउठ्ठिअं पेच्छि जं ण गहवइसुअं हलिअसोण्हा ।

आठ्ठत्ता उत्तरिउं दुक्खत्ताराइ पअवीए ॥

अत्रागच्छन्तीं हालिकस्नुपां दृष्ट्वा गृहपतिस्त्वनोर्गोदावरीतटे यदवस्थानं
यस्य तमवलोक्य तस्य दुरुत्तरमार्गेणावतरणारम्भस्तत्वायं तयोराभि-
प्रायः हस्तावलम्बदानेनावयोरङ्गसङ्गमः सम्पद्यतामिति स चाभितः
द्वयोरपि जायमानो नेह केनचित् कर्मणोद्भिद्यत इत्यभितो निरुद्भेद-
श्चायं भावः ।

.. हृदं सूक्ष्मञ्च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन ।

हृदोदाहरणं तत्र तैरिदं प्रतिपाद्यते ॥ ४३ ॥

हिद्यए रोमुब्भिष्णं पात्रप्पहरं सिरेण पत्थन्तो ।

एह उदयोमाणं सिणीअथोरंसुअं रुणं ॥

अत्र हृदये उद्घूर्णपादप्रहारं यदयं शिरसा प्रार्थितवान् यच्च तयासौ न ताडितस्तत्र हृदये वल्लभा वसतीति भावः । स च प्रार्थनारोदनाभ्यामु-
द्भिद्यमानः सोद्भेदो भावः हृदय इतुप्रचरते ।

निरुद्भेदस्तु यो भावः स सूक्ष्मसौ निर्गद्यते ।

इङ्गिताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात् सग्रात् भूमिकान्तरम् ॥ ४४ ॥

यथा,—कदासौ सङ्गमो भावौत्याकीर्णं वक्तुमक्षमम् ।

अवेत्य कान्तमवला लोलापद्मं न्यमीमिलत् ॥

अत्र वक्तुपक्षमतायामिङ्गिताकारयोरप्रतीयमानत्वाद्भावगतेर्भूमिकान्तर-
मिदं भवति ।

पद्मसंमेलनाच्चात्र सूचितो निगि सङ्गमः ।

आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपौडितम् ॥

अत्रानुकार्यप्रानुकरणे अपि भूमिकान्तरिते एव भवत इति सोऽयं निरुद्-
भेदो भाव एव सूक्ष्म इतुप्रचरते ।

प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसञ्चाभिधीयते ।

स्वानुभूतिभवञ्चैवमुपचारेण कथ्यते ॥ ४५ ॥

तत्राक्षजं द्विधा युगपदेकगुणश्च तयोर्युगपद्यथा,—

क्रान्तक्रान्तवदनप्रतिविम्बे भगवनालसहकारमुगन्धौ ।

स्वादुनि प्रणिहितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥

अत्र मदिराश्रयाणां मुखप्रतिविम्बसौगन्धप्रस्वादुताश्चव्यत्वगैत्यानां दृग्-
घ्राणरसनश्रवणत्वगिन्द्रियप्रत्यक्षता प्रतीयते ।

एकशो यथा,—

मन्दमन्दविगलत्तुपमोपचक्षुरुल्लसितप्रक्ष्म दधत्या ।

वौक्षप्रते स्म शनकैर्नवबध्ना कामिनो मुखमधोमुखयैव ॥

तदेतच्चाक्षुपम् । एवं आवणादीन्यप्युदाहरणीयानि ।

मानसमपि द्विधा सुखादिविषयमनुभूतार्थविषयञ्च तयोः सुखादिविषयं यथा,—

असोकविस्मयमपि स्मृतपूर्ववृत्तमुद्धूतनूतनभयज्वरजर्जरं नः ।

एकक्षणत्पुटितसंघटितप्रमोदमानन्दशोकशवलत्वमुपैति चेतः ॥

एतन्निगदेनैव व्याख्यातम् । अनुभूतार्थविषयं यथा,—

पिहिते वासागारे तमसि सूचौमुखाग्रसंभेदे ।

मयि च निमौलितनयने तथापि कान्तामुखं व्यक्तम् ।

इदमपि नातिदुर्बोधमिति न व्याख्यातम् ।

स्वानुभूतिभवं द्विधा मिथ्यात्मकममिथ्यात्मकञ्च तयोर्मिथ्यात्मकं यथा,—

अथ दीर्घतरं तमः प्रवेक्ष्यन् सहसा रुग्णरयः स संभ्रमेण ।

निपतन्तमिवोष्णरश्मिसुर्वप्रां वलयौभूततरुं धराञ्च मेने ॥

तदिदमिन्द्रियेषु मनसि चानवतिष्ठमानमात्मन्येवावतिष्ठते ।

अमिथ्यात्मकं यथा,—

मनः प्रत्यक्चित्ते सविधमवधायान्तमरुतः

प्रहृष्यद्रोमाणः प्रमदसलिलोत्सङ्गितदृशः ।

यदालोक्याह्लादं क्रुद्ध इव निमज्जग्रामृतमये

दधत्यन्तस्तत्त्वं किमपि यमिनस्तत् किल भवान् ॥

अस्यात्मविषयता व्यक्तैव योगिभिरुद्गीयते ।

लिङ्गादुत्प्लिङ्गिनो ज्ञानमनुमानं तदुच्यते ।

पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च यत् ॥ ४६ ॥

फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतद् भिद्यते पृथक् ।

उदाहरणमेवैषां रूपव्यक्ते भविष्यति ॥ ४७ ॥

तेषु यत्र कारणं दृष्ट्वा कार्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् यथा,—

अविरलविलोलजलदः कुटजार्जुननीपसुरभिवनवातः ।

अयमायातः कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यत्रः ॥

अत्र वर्षत्तोः कारणभूतात् कार्यभूतविरहिणीनां मरणमनुमीयते तेनैतत्
पूर्वं कारणमिहास्तीति पूर्ववदुच्यते ।

यत्र कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते तच्छेषवत् यथा,—

सावज्ञमागमिष्यन्नूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्याः ।

कथमन्यथा ललाटे पावकरसतिलकपङ्क्तिरियम् ॥

अत्र पावकरसतिलकपङ्क्तेः कार्यभूतायाः कारणभूतं पादपतनमनु-
मीयते तेनैतच्छेषः कार्यमिहास्तीति शेषवदुच्यते ।

यत्र न कार्यं न कारणं केवलमविनाभावमात्रं प्रतीयते तत् सामान्यतो-
दृष्टं यथा,—

गज्जन्ते खे मेहा पुच्छा गीवा पण्डित्या मोणा ।

ण्डो चण्डज्जोओ वासाग्तो हलायत्तो ॥

अत्र वर्षत्तुरविनाभूतैर्मधगज्जितादिभिः सामान्येनैवानुमीयते
इति सामान्यतोदृष्टमिदम् । तानेप्रतानि भावसाधनेऽनुमानशब्दे
फलपक्षे उदाहरणानि भवन्ति । यदा पुनः करणसाधनोऽनुमानशब्दः
तदानुमीयते अनेनेत्यनुमानशब्देन यथोक्तं लिङ्गमुच्यते । यदाह ।

अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदनुते ।

तदभावे च यन्नास्ति तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥ ४८ ॥

तत् पूर्ववति यथा,—

अद्दु सहि वकुल्ला विरिच्छहिहिसि गोत्तस्स मत्थेण कारम् ।

अच्चन्तदत्तदिद्वेण सामिवलिएण हसिणेण ।

अत्रैवंप्रकारया वक्रोक्तया एवविधेन हसितेनोपलक्षिता त्वमग्रतो गोत्रं
दूषयिष्यसीति कारणतो यत्र कार्यत्रानुमानं तदिदं सामग्रीपक्षे पूर्वव-

दितुप्रचरते ।

शेषवति यथा,—

दीसद् ए चूचमउलं अत्ता ए अ वाद् मलअगन्धवहो ।

एत्तं वसन्तमासं सहि जं उक्कगिठअं चेअं ॥

अत्रोत्कण्ठाक्षणेन कार्येण वसन्तः कारणभूतोऽनुमीयत इति सामग्री-
पक्षे इदं शेषवदितुप्रचरते ।

सामान्यतोदृष्टं यथा,—

आविर्भवन्तो प्रथमं प्रियायाः सोच्छासमन्तकरणं करोति ।

सन्तापदग्धसत्र गिखगिड्यूनो दृष्टेः पुरस्ताद्विरप्रभेव ॥

सेयं विदुषद्विव दृष्टिं कामन्दक्यपि प्रथमत उपलभ्यमाना अविनाभायेन
मालत्या गमनं गमयतीति सामग्रीपक्षे सामान्यतो दृष्टमेतत् ।

यदाप्तवचनं तद्वि ज्ञेयमागमसंज्ञया ।

उत्तमं मध्यमञ्चाथ जवन्यञ्चेति तत्त्रिधा ॥ ४६ ॥

तत्रोत्तमं द्विधा विधिरूपं निषेधरूपञ्च तयोर्विधिरूपं यथा,—

दमं दानं दयां शिद्धेः स्तनयितुं वदत्यसौ ।

ददद् इति वाग्देवी दयध्वं दत्त दाम्यते ॥

अत्र च एषा दैवी वागनुवदति यत् स्तनयितुं ददद् इति दयध्वं दत्त
दाम्यतेति तदेतत् त्वयं शिद्धेत दमं दानं दयानिति श्रुतेस्तदेतत्
विधिरूपमाप्तवचनम् ।

निषेधरूपं यथा,—

निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।

न केवलं यो महतोऽपभापते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥

अत्रोत्तरार्धेोक्तनिषेधानुवादवर्धितवृत्तपक्षेर्वयस्याया योऽयमपवदमान-
वटुनिवारणोपदेशः तस्य महान्तो नापभाषितव्या इति वाक्यार्थतात्-
पर्यप्रादयं निषेधरूप आगमः । तदेतदुभयमप्यवश्यानुष्ठेयत्वादुत्तमम् ।

मध्यमं द्विधा निर्दिष्टवक्तृक्रमनिर्दिष्टवक्तृकञ्च । तयोरादंशं यथा,—

कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥

अत्र जीवन्नरः पश्यति भद्रमिति अयमेवार्थो निर्दिष्टवक्तृकः । तदेतत् सर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्यवसानात् प्राणैषणायां पतितव्यमिति विधिरूपमाप्तवचनम् ।

द्वितीयं यथा,—

अक्षे वसति पिशाचः पिबुमन्दे दिनपतिर्वटे यत्नः ।

विश्रांस्यति पद्मे श्रीस्तिष्ठति गौरौ मधुकतरौ ।

तदिदमनिर्दिष्टवक्तृक्रमनादिलोकप्रसिद्धिपरम्परायातमेतिह्यं । अत्रापि सर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्यवसानात् तस्मादक्षं न सेवेत, पिबुमन्दं न निवृत्तेत, 'वटं' न किन्द्यात्, पद्मं न मूर्ध्नि विभृयात्, मधुकं न पदा स्पृशेत् इत्याद्याहारो भवति । सोऽयं निषेधरूप आगमः । उभयमपेक्षतन्नावस्थानुष्ठेयमिति मध्यमम् ।

अधन्यं द्विधा काश्यं निषिद्धञ्च । तयोः काश्यं यथा,—

मुण्डं आचुस्सुकसाग्रसाहित्रं पाण्णापणविह्वलं ।

तेस्तं पलित्रत्यणीणं विकुण्डं पिण्णं धण्णं ॥

तदेतत् पूर्ववत् विधिरूपं काश्यमाप्तवचनम् ।

निषिद्धं यथा,—

वयं बाल्ये बालांस्तृणिमनि यूनः परिणता-

वपीच्छामो वृद्धान् परिणयविधानस्थितिरियम् ।

त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकाण्डेन विधिना

न नो गोत्रे पुत्रि कचिदपि सतीलाज्जनमभूत् ॥

तदेतन्निषेधरूपं निषिद्धमेवाप्तवचनं उभयमपि चैतदलङ्कारिभिः संसृजेत इत्यादिदोषान्नानुष्ठेयमिति जघन्यम् ॥

सदृशात् सदृशज्ञानमुपमानं द्विधेह तत् ।

सप्रादेकमनुभूतेऽर्थेऽननुभूते द्वितीयकम् ॥ ५० ॥

तयोरनुभूतार्थविषयं यथा,—

सर्वप्राणप्रवणमघवन्मुक्तमाहत्य वक्ष-

स्तत्संघट्टाद्विधटितवृहत्खण्डमुच्चखण्डरोचिः ।

एवं वेगात् कुलिशमकरोद्व्रोम विदुप्रत्सहस्रै-

र्भर्तुर्वज्रज्वलनकपिशास्ते च रोषादृहासाः ॥

अत्र रामकराकृष्यमाणगजध्वजटिधनुर्विमुक्तजप्रोतिष्कटासहस्रसंकु-
लमाकाशं पश्यतो रावणदूतसेप्रयं स्वयं दृष्टेषु प्रभुवक्षःस्थलविदीर्ण-
वज्रशकलविस्फूर्जध, पु तद्रोषादृहासेषु वियद्व्यापिषु तत्सादृश्यबुद्धिः ।
तदिदमनुभूतविषयं नामोपमानं मौमांसका वर्णयन्ति ।

अननुभूतविषयं यथा,—

तां रोहिणीं विजानीहि जप्रोतिषामत्र मण्डले ।

समूहस्तारकाणां यः शकटाकारमाश्रितः ॥

अत्र यथाविधः शकटाकारस्तथाविधो रोहिणीतारकासमूहाकार-
इतेप्रवमवधारिताप्तोपदेशस्य तदाकारतारकचक्रदर्शनादिदं तद्रोहिणी-
शकटमितीति येयं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिस्तदिदमननुभूतविषयमुप-
मानं नैयायिकाः समुन्नयन्ति ।

तथाभूतार्थनिज्ञानजनकत्वेन हेतुना ।

नास्मादभिनयालेख्यमुद्राविम्बादयः पृथक् ॥ ५१ ॥

तेष्वभिनयो यथा,—

वरविवरणिग्गअदलो एरण्डो साहइव्व तरुणा ।

या एत्थ घरे हलिअवह्ण एदहमेत्तत्थणी वसइ ।

अत्र पयोधरातिपरिणाहसूचकोत्तानप्रसारिताङ्गुलिहस्ताभिनयसंनिभै-
रण्डदलसन्निवेशदर्शनात् स्वयमदृष्टेऽपि हालिकवधूस्तनपरिणाहे पूर्वानुभू-

तैयंविधस्तनपरिणाहसम्बन्धप्रतिपत्तिः तदिदमनुभूतार्थविषयमुपमानमे-
वाभिनयद्वतुप्रतप्रेक्ष्यते ।

‘मालेख्यं’ यथा,—

‘तवालेख्ये कौतूहलतरलतनीविरचिते
विधायैका चक्रं रचयति सुपर्णासुतमधः ।
अथास्विद्यत्पाणि स्वरितमपमृजैप्रतदपरा
करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्ठाञ्च लिखति ॥

अत्र यदानुभूतनायकसन्दर्शनायाः स्वरूपालेख्यप्रदर्शनाद् एवम्भूतः
स इति वितानमुत्पद्यते गोपनार्थञ्च तथाभूतयोरेव देवकुलादिदृष्ट-
विष्णु कामयोः प्रतीति भवति तदेतदनुभूतार्थविषयं भवति । यदा
पुनरननुभूतनायकादिसंदर्शनाया इत्यमाप्तोपदेशः एवंभूतः सुपर्णके-
तुश्चक्रपाणि विष्णु भवति एवम्भूतो मकरध्वजः पुष्पचापः कामो भवति ।
यादृशाविमौ तादृशश्च स ते मनोरथभूमिः केवलमस्य गरुत्मदादयो न
विद्यन्ते तदा तदुत्तरकालमालेख्यागततदाकारदर्शनात् सोऽयं मम प्रे-
र्यानिमि मद्बिधया कथापि लिखितो भविष्यतीति तद्गोपयाम्येनं विष्णु-
चिह्नाभ्यामिति गरुत्मच्चक्रेऽधः प्रदेशहस्तयोः केतुहस्तयोर्निपेक्षयति । अ-
थापरा प्रतिविधित्सु गोपायन्ती प्रकाशयन्ती च प्रत्यासन्नोपमानं मन्म-
थाकारमाचिख्यासुः करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्ठाञ्च लिखति । अत्राकृतौ
पदार्थे या इमास्तयोर्लोकानां सोऽयमिति विष्णुरिति काम इति च
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तयः । तदिदमनुभूतार्थविषयमुपमानमालेख्य-
माख्यायते ।

मुद्रा यथा,—

सचक्रितमिव विस्मयाकुलाभिः
शुचिसिकतास्वतिमानुषाणि ताभिः ।
क्षितिषु ददृशिरे पदानि जिष्णो-
रुपहितकेतुरथाङ्गलाञ्छनानि ॥

अत्र चक्रध्वजाङ्कितजिष्णुपादमुद्रादर्शनात् येयममानुषौ पादमुद्रा
भवतीति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः । तदिदमननुभूतार्थविषयमुपमा-
नमेव मुद्रेतुप्रचरते । यदपि चाहृष्टेऽपि जिष्णुपदे मृगौदृशामीदृशः
स इत्यनुमानज्ञानं तदुपप्रमानार्थनिबन्धनमेव ।

अपि चास्तत्रनुमानेऽपि सादृश्यं लिङ्गलिङ्गिनोः ।

पदेन यत्र कुञ्जं न कुञ्जः पादोऽनुमीयते ॥

प्रतिविम्बं यथा,—

दर्पणे च परिभोगदर्शिभो दृष्टतः प्रणयिनो निषेदुषः ।

वीक्ष्य विम्बमनुविम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया ॥
यदा तावदेव सम्बन्धग्रहः कीदृशं स्वं सुखं यादृशमादर्शं प्रति-
विम्बं तदालोकनाददृष्टेऽपि स्वमुखे येयमीदृशं मे 'सुखमिति प्रति-
पत्तिः । तदिदमननुभूतार्थविषयम् । यदा पुनरित्यमात्रोपदेशाद् यादृशं
वस्तु तादृशमादर्शादौ प्रतिविम्बं तदापि प्रियप्रतिविम्बालोकना-
दिदं तन्मम प्रियप्रतिविम्बमितोयं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिस्तद-
ध्यननुभूतार्थविषयम् । यदातु चित्रादिष्वनुभूतस्वसुखदर्शनायाः प्रतिवि-
म्बदर्शनादनेन सदृशं मे सुखमिति प्रतिपत्तिर्दृष्टप्रियतमाका-
रायाश्च प्रतिविम्बाकारदर्शनादेतदाकारो मम प्रेयानिति प्रतिप-
त्तिः प्रतिविम्बसन्निधौ प्रतिविम्बोदयो दृष्टस्तदिह सन्निहितेन तेन
भवितव्यमिति यो व्रीडाविकारभूतस्तदानुभूतविषयमेतदुपमानं प्रतिविम्ब-
मित्याचक्षते ।

प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थो यस्तथा नोपपद्यते ।

अर्थान्तरञ्च गमयत्यर्थापत्तिं वदन्ति ताम् ॥ ५२ ॥

सर्वप्रमाणपूर्वत्वादेकशोऽनेकशश्च सा ।

प्रत्यक्षपूर्विकेत्यादिभेदैः षोढा निगद्यते ॥ ५३ ॥

तासु प्रत्यक्षपूर्विका एकशो यथा,—

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्यथाऽनुपपत्तैव पयोधरभरस्थितेः ॥

अत्र स्तनभरनितम्बयोर्मध्यं नोपलभ्यते स्तनभारावस्थानञ्च दृश्यते तत्र येयं पयोधरस्थितिः सान्यथानुपपद्यमानाधारकं मध्यमनुपलभ्यमानं बोधयति सेयं प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिरेकश्च एवेह विवक्षिता । इयमपि ह्येवं वज्रशो भवति यत्तदर्थार्थापत्तिर्लब्धं मध्यं तदपि धारणशक्तिमन्तरेण तत् कर्मासमर्थमिति तस्यापि शक्तिः कल्पयते । सेयमर्थार्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिः । यश्चायमर्थार्थापत्तिविकल्पस्य मध्यस्योपलम्भाभावः सोऽपि प्रकारान्तरेणासम्भवत्कान्तिकार्शत्रयो रत्कर्षं कृते साचेयमभावपूर्विकाऽनुपपत्तिर्भवति । न चैतदिह शाब्दमपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते ।

प्रत्यक्षादिपूर्विकानेकशो यथा,—

एतदालोक्य लोलाक्षि रूपमप्रतिमं तव ।

कल्पयामः कलातत्त्वगुरुतामादिवेशसः ॥

अत्रेदं रूपमप्रतिमं तवेति प्रत्यक्षपूर्वता अभावपूर्वता च व्यक्तमेव प्रतीयते तेनेयमनेकशः । अत्रापि येयं रूपस्याप्रतिमतान्यथानुपपद्यमाना कलातत्त्वगुरुविनिर्मितत्वमात्मनोऽवस्थापयति सोर्वश्यहल्यादिरूपोपमानज्ञानपूर्विका या तत्कर्त्तरर्थार्थापत्तिकल्पिता कलातत्त्वगुरुता सापि तथाविधशक्तिकल्पनापूर्विकेति उपमानपूर्विकार्थापत्तिपूर्विका चेयमर्थार्थापत्तिः सापि तत्कर्त्तुर्विधसः कलातत्त्वगुरुता तथाभूतशक्ताधारता वा साध्यनुमानत आगमतो वा तस्य कल्पयत इतदनुमानपूर्विका चेयमर्थार्थापत्तिः । न चैतच्चतुष्टयमिहापि शाब्दमपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते । एकशोऽनुमानपूर्विका यथा,—

कपोलपुलकेनास्थाः स्तूचितो मदनज्वरः ।

मनो निरन्तरासक्तं सख्यः कथयति प्रिये ॥

तत्र योऽयं कपोलपुलकेनानुमीयमानो मनोभवज्वरः स मनसः प्रिये

निरन्तरासक्तिमन्तरेणानुपपन्न इतत्रनुमानपूर्विकेयमर्थापत्तिः । अनेकश उपमानादिपूर्विका यथा,—

त्वदास्येन्दु समौ दृष्ट्वा तदिदं कल्पयामहे ।

अन्योन्यगामि लावण्यमनयोरेव केवलम् ॥

अत्र त्वदास्येन्दु समौ दृष्ट्वेत्युपमानपूर्वकता अर्थापत्तेः प्रत्यक्षपूर्वता च शब्दत एव प्रतीयते । यां च मिथः सादृश्यानुपपत्तिलभ्या लावण्यान्योन्यगामिता सापि तथाविधं विधातारमन्तरेण न संगच्छत इत्यादौहापि पूर्ववद्वाक्यार्थसामर्थ्यत्रतोऽवगन्तव्यम् ।

एकशोऽभावपूर्विका यथा,—

एतदासत्रं विना हासत्रं निवेदयति सुभ्रुवः ।

प्रियापगाधदण्डानां मनो भाजनतां गतम् ॥

अत्र सुभ्रुव इत्यनेन विलासवत्याः समस्तप्रशस्तलक्षणयोगो लक्ष्यते । तथाविधायाश्च वक्त्रे विलासहासस्याभावोऽनुपपद्यमानः शोकव्यतिरिक्तमात्मकारणं कल्पयतीति अभावपूर्विकेयमर्थापत्तिः ।

अनेकशोऽर्थापत्तत्रादिपूर्विका यथा,—

दृष्ट्वा विभ्रमिणीमेतां विद्मो लीलागुरुं स्मरम् ।

स्मरञ्च मृगणावाच्या मनसप्रस्थाः कृतास्पदम् ॥

अत्र विभ्रमिणीति प्रशंसायां मत्वर्थीयक्षेपेन विभ्रमाणासुत्कर्षो लक्ष्यते । ते चान्योपदेशादसम्भवन्तो मन्मथमुपाध्यायं बोधयन्ति । तसत्राग्रतः पार्श्वतो वानुपलभ्यमानस्य तन्मनस्यवस्थानं लक्ष्यते । सेयमाद्यप्रत्यक्षपूर्विका द्वितीया चार्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिर्भवति । अयमेव च मनोभूर्मनसि कामिनीनां सम्भवतीति आप्तोपदेशादागमपूर्विकापि भवति ।

असत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते ।

प्रागभावादिभेदेन स षड्विध इहेष्यते ॥ ५४ ॥

तेषु प्रागभावो यथा,—

सुगं अपारिजातं कोत्थु हलच्छीविरहित्रं मञ्जुमहस्य उरं ।

सुमरामि महणपुराओ अमुद्धादंच हरं अगपवभारं ॥

प्रध्वंसाभावो यथा,—

धृतिरस्तमिता गतिश्रुता विरतं गेयमृतु निरुत्सवः ।

गतमाभरणप्रयोजनं परिष्पून्यं शयनीयमद्य मे ॥

इतरेतराभावो यथा,—

कर्णोत्पलं न चक्षुस्ते न चक्षुः श्रवणोत्पलम् ।

इति जानन्नपि जनी मन्यते नेत्रदौर्धताम् ॥

अत्यन्ताभावो यथा,—

जं जस्म होइ मारं तं सो देइत्ति किमत्य अच्छरेम् ।

अण्हो तंपि ऊदि सांलइदो हगां सवत्तीणं ॥

अन्ये पुनरन्यथात्यन्ताभावमाचक्षते यथा,—

प्रसीद सद्यो मुञ्चेमं चण्डि मानं मनोगतम् ।

दृष्टमात्रेऽपि ते तत्र रोषः खकुसुमायते ॥

सामर्थ्याभावो यथा,—

मानुषीषु कथं वासप्रादसत्र रूपसत्र सम्भवः ।

न प्रभातरंलं जंप्रोतिरुदेति वसुधातले ॥

त एते षडपि निगदेनैव व्याख्याताः । अभावाभावोऽप्यभाव एव । तत्र

प्रागभावप्रध्वंसो यथा,—

उद्भानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।

देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥

प्रध्वंसप्रागभावो यथा,—

न मर्तत्रलोकस्त्रिदिवात् प्रहीयते म्रियेत नाग्रे यदि वल्लभो जनः ।

प्रध्वंसप्रध्वंसो यथा,—

निरुत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीव(वि)त एव जीवति ।

प्रध्वंसप्रागभावप्रध्वंसो यथा,—

नामिलितमस्ति किञ्चित् काञ्चीदेशस्य सर्वथा नाथ ।

प्रसरतु करस्तवायं प्रकृतिकृते मध्यदेशेऽपि ॥

प्रध्वंसप्रध्वंसस्य प्रध्वंसो यथा,—

एषा प्रवासं कथमप्यतीतत्र याता पुनः संशयमन्यथैव ।

को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तो हाराणि दैवस्य पिधातुमीष्टे ॥

इतरेतराभावाभावो यथा,—

शासनेऽपि गुरुणि व्यवस्थितं ह्यत्यवस्तुनि नियुङ्क्षु कामतः ।

तत् प्रयोजनधनं धनञ्जयादन्य एष इति मां च मावगाः ॥

अत्यन्ताभावस्य सामर्थ्याभावस्य च प्रध्वंसाभावो यथा,—

अनाप्तपुण्योपचयै दुःरापा फलस्य निर्हूतरजाः सविली ।

तुलगा भवद्दर्शनसम्पदेषा वृष्टे दिवो दीतवलाहकायाः ॥

एते नातिदुर्बोधा इति न व्याख्याताः ।

अर्थालङ्कृतयोऽपेक्षताश्चतुर्विंशतिसङ्ख्यया ।

कथिताः काल्यवित्तानां चित्तप्रह्लादहेतवे ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमङ्गोजराजविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणे

अर्थालङ्कारनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

शब्देभ्यो यः पदार्थेभ्य उपमादिः प्रतीयते ।

विशिष्टोऽर्थः कवीनां स उभयालङ्किया मता ॥ १ ॥

उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपङ्गुतिः ।

समाधुक्तिः समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः ॥ २ ॥

सतुल्ययोगितोत्प्रेक्षाः ससहोक्तिः समुच्चयः ।

साक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः सविशेषा परिष्कृतिः ॥ ३ ॥

दोषकक्रमपर्यग्रायातिशयश्लेषभाविकाः ।

संस्पृष्टिरिति निर्दिष्टास्ताश्चतुर्विंशतिर्बुधैः ॥ ४ ॥

तत्र,—प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः ।

भूयोऽवयवसामान्ययोगः सेहोपमा मता ॥ ५ ॥

एकाभिधीयमाने स्यात् तुल्ये धर्मे पदार्थयोः ।

प्रतीयमानेऽप्यपरा द्विविधापि च सा त्रिधा ॥ ६ ॥

पदवाक्यप्रपञ्चाख्ये विशेषे रूपपद्यते ।

पृथगष्टविधत्वेन ताश्चतुर्विंशतिः पुनः ॥ ७ ॥

समासात् प्रत्ययाच्चैव द्विविधा स्यात् पदोपमा ।

या समासोपमा तत्र चतुर्धा साभिपद्यते ॥ ८ ॥

द्व्यर्थान्तर्गतेरेका सामान्यान्तर्गतेः परा ।

अन्तर्भूतोभयार्थान्या सांन्या सर्वसमासभाक् ॥ ९ ॥

तास्यन्तर्भूतेवार्था यथा,—

मुखमिन्दुसुन्दरं ते विसकिसलयकोमले भुजालतिके ।

जघनस्थलो च सुन्दरि तवशैलगिलाविशालेयम् ॥

अत्रेन्दुरिव सुन्दरमिन्दुसुन्दरमितीवार्थः, उपमानानि सामान्यवचनैरिति

समासेनैवोक्तः । एवं विसकिसलये च कोमले, शैलगिलेव विशालेति ।

सेयमन्तर्गतेवार्था नाम समासोपमासु पदोपमाभक्तिः ।

अन्तर्भूतसामान्या यथा,—

छन्दमरिसं मुह से अममसरिच्छो अ मुहरसो ।

विस्मोसकअपाहरहसुज्जलचुम्बणं सरिसं सा ।

अत्र चन्द्रेण सदृशं चन्द्रसदृशं मुखं, अमृतेन सदृशोऽमृतसदृशो

मुखरंस इति समासे सुन्दरमधुरादिसामान्यशब्दप्रयोगो न श्रूयते

प्रतीयते च सदृशादेर्द्योतकादिति सामान्यधर्मस्य सौन्दर्यप्रमाधुर्यप्रादेः

उपमानप्रसिद्धस्य उपमेये समासेनैव प्रतिपादितत्वादियमन्तर्भूतसामा-

न्यानाम समासोपमासु पदोपमाभक्तिः ।

अन्तर्भूतोभयार्था यथा,—

कमलकरा रम्भोरु कुवलयअणअणा मिअं कवअणा सा ।

कह णु णवचंपअंगी मुणालवज्जपि आतव इव ॥

अत्र कमलमिव ताम्रौ रम्भेव पीवरौ कुवलयमिव श्यामे मृगाङ्ग इव ।
प्रेक्षणीयं नवचम्पकमिव गौरं मृणालमिव कोमलौ करावुरु नयने
वदेनमङ्गयसत्राः सा तथोक्तेत्यन्यपदार्थेन समासेनैव द्योतकसामान्ययो-
रुक्तत्वादियमन्तर्भूतेवसामान्या नाम समासोपमासु पदोपमाभक्तिः ।

सर्वसमासा यथा,—

शरदिन्दुसुन्दरमुखी कुवलयदलदीर्घलोचना सा मे ।

दहति मनः कथमनिशं रम्भागर्भाभिरामोरुः ॥

अत्रोपमानोपमेयधर्माणामिन्दुसुन्दरादिशब्दैरिवार्थसंज्ञा समासेनैवा-
भिधानं सर्वं समासे सत्रादिति सर्वसमासोपमेयं समासोपमासु पदो-
पमाभक्तिः ।

या प्रत्ययोपमेतुप्रक्ता काव्यविद्धिः पदोपमा ।

चतुर्धा भिद्यते सापि प्रत्ययार्थप्रभेदतः ॥ १० ॥

प्रत्ययो ह्युपमेये सत्रादुपमानेऽपि कश्चन ।

तत् सामान्ये भवेत् कश्चिदिवार्थं कश्चिदिष्यते ॥ ११ ॥

तेषां वशान्तदुपमा भवेत्तद् व्यपदेशभाक् ।

उदाहरणमेवासत्रा रूपव्यक्तैर्निदर्शयते ॥ १२ ॥

तत्र प्रतयसत्रोपमेयसत्रार्थं यथा,—

हंसो ध्वाङ्गविरावी सत्रादुष्ट्रकोशी च कोकिलः ।

खरनादौ मयूरोऽपि त्वञ्चेद्वदसि वाग्मिनि ॥

अत्र कर्तर्युपमान इत्यनेन यदोपमाने उपपदे ध्वाङ्ग इव विरौतीति
सामानाधिकरणेन कर्तर्येव प्रतयः तदोपमेयसत्रार्थो भवति । एव-
मुष्ट्रकोशी खरनादीतेप्रतयोरपि द्रष्टव्यम् । सेयमुपमेयार्थप्रतया नाम
प्रत्ययोपमासु पदोपमाभक्तिः ।

प्रतत्रयसंयोजनार्थं यथा,—

पूर्णन्दुकल्पवदना मृणालीदेश्यदोर्लता ।

चक्रदेशीयंजघना सा स्वर्गोऽपि न दृश्यते ॥

अत्र पूर्णन्दुरिव पूर्णन्दुरित्प्रादिक्रयोपचारवृत्तत्रा यद्यपि पूर्णन्दु-
प्रभृतय उपमानशब्दा अपुत्रपमेयेषु वदनादिषु वर्तन्ते तेभ्यश्च यद्यपि
स्वार्थ एव स्वार्थिकाः कल्पवादयो भवन्ति तथापि ते शब्दशक्तिस्वा-
भाव्याद् गुणभूतमुपमानार्थमात्रं ब्रुवते । यथा शुक्लादिभ्यस्तरवादयः
तथा ह्ययञ्च शुक्लोऽयमनयोः शुक्लतर इत्युक्ते शैलप्रसरैव प्रकर्षो
गम्यते न शैलप्रवतः सेयमुपमानार्थप्रत्यया नाम प्रत्ययोपमासु पदो-
पमाभक्तिः ।

सामान्यार्थप्रत्ययेन यथा,—

सूर्यायति सुधारश्मि र्मन्मथोऽतिमृतायते ।

मृतस्य कान्ताविरहे स्वर्गोऽपि नरकीयति ॥

अयोपमानादाचारादिभिः सूर्यादिभ्यः क्यजादय आचारलक्षणक्रिया-
विशेष उत्पद्यमाना उपमानोपमेययोः सामान्य एवोत्पद्यन्त इति सेयं
सामान्यार्थप्रतत्रया नाम प्रतत्रयोपमासु पदोपमाभक्तिः ।

द्विवार्थप्रत्ययेन यथा,—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते स्थवस्थितः ।

एकधा बद्धधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

अत्र तेन तुल्यक्रिया चेदतिरित्यनेन चन्द्रशब्दाच्चन्द्रेण तुल्यं दृश्य
त इतीदृशार्थ एव प्रत्ययो नतु तुल्यक्रियार्थं अन्यथा दृश्यत इति
द्विवार्थ इव तुल्यक्रियाप्रयोगोऽपि न स्यात् । तदप्रयोगेऽपि च गौरिः
गवय इत्यादौ वतिः प्रसजेत । सेयमिवार्थप्रतत्रया नाम प्रतत्रयोपमासु
पदोपमाभक्तिः ।

वाक्यप्रमा तु या तत्र द्वैविध्यं सापि गच्छति ।

एका परार्थयोः सामेव परा वाक्यार्थयो र्मिथः ॥ १३ ॥

आद्या पूर्णा च लुप्ता च लुप्तपूर्णा तथैव च ।

पूर्णलुप्तेति चाख्याता कविमुखैश्चतुर्विधा ॥ १४ ॥

तत्र, पूर्णा सामान्यधर्मस्य प्रयोगे द्योतकस्य च ।

उपमानस्य च भवेदुपमेयस्य चैव हि ॥ १५ ॥

यथा, कमलमिव चारुवदनं मृणालमिव कोमलं भुजायुगलम् ।

अलिमालेव सुनीला तथैव मदिरेक्षणे कवरी ॥

अत्र कमलमृणालालिमालादीनामुपमानद्योतकतुल्यधर्मोपमेयवाचकानां चतुर्णामपि पदानां पृथक् पृथक् प्रयोगे पदार्थयोः सादृश्याभिधीयमानत्वादियं पूर्णा नाम पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

लोपे सामान्यधर्मस्य द्योतकस्य च योपमा ।

प्रतीयमानसादृश्ये द्वयोर्लुप्तेति तां विदुः ॥ १६ ॥

यथा, न पद्मं सुखमेवेदं न मृगौ चक्षुषी इमे ।

न केसराणि कान्ताया ईमास्ता दन्तपङ्क्तयः ॥

अत्र कान्तामुखादावुपमेये पद्मादिविपर्ययज्ञानप्रतप्राख्यानेन इवादीनामभावेऽपि कान्त्यग्रादिलुप्तधर्मप्रतीते लुप्ता नामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

लोपे सामान्यधर्मस्य लुप्तपूर्णेति गद्यते ।

यथा, राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।

रम्भास्तम्भाविवोरू च करिकुम्भाविव स्तनौ ॥

अत्र सामान्यधर्मो लुप्ते प्रतीयमानसादृश्यत्वेन पदार्थयोरुपमानोपमेयभावस्य परिपूर्णत्वे लुप्तपूर्णा नामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

द्योतकस्य तु लोपे या पूर्णा लुप्तेति सा स्मृता ॥ १७ ॥

यथा, त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।

कोमलापाटलौ तन्नि पल्लवश्चाधरश्च ते ॥

अत्र तन्त्रेण सदृशयोरनभिधानात् सादृश्यस्य पुनरुपमानोपमेयभाव-

विधत्ते तेन श्लेषतोऽन्यत्वे सतीतरेतरयोगेनोपमानोपमेययोरेक-
शेषेण च तद्विशेषणयोः समुदायेनाभिधानादिवादिमन्तरेणापि उप-
मानादीनां चतुर्णामपि पूर्णत्वे सत्युक्तार्थत्वादिवालुप्यत इति पूर्ण-
लुप्ता नामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

यापि वाक्यार्थयोः सापि चतुर्थैकेवशब्दिका ।

नैकेवशब्दिकेवादिष्मून्या वैधर्म्यवत्यपि ॥ १८ ॥

तास्वैकेवशब्दा यथा,—

पाण्डुरोऽयमं सार्पितं लम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्भरोद्गार इवाद्विराजः ॥

अत्र हिमवत्पाण्डुरयोर्निर्भरहारयोर्बालातपरक्तसानुयोश्च परस्पर-
मुपमानोपमेयविवक्षायां विशेषणविशेष्यभावपरिकल्पनेन वाक्यार्थयो-
र्द्वयोरपि कल्पितत्वादेकेनैव इवशब्देन तयोः परस्परमुपमानोपमेयभा-
वोऽभिहितः इतीयमेकेवशब्दा नाम वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

अनेकेवशब्दा यथा,—

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।

पुषोष लावणप्रमयान् विशेषान् जगोत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥

अत्र क्रियापदसंग्रावाक्यार्थद्वयैकतापत्तिहेतोः सकर्मकत्वात् कर्तुः कर्मण-
श्चोपमानात् पृथगिवशब्दप्रयोग इति 'सेयमभिधीयमानसादृश्याऽनेकेव-
शब्दा नाम वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

अनिदरिष्वब्दा यथा,—

दिवो जागर्ति रक्षायै पुलोमारि भुवो भवान् ।

असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपा नृपा स्वया ॥

अत्र पुलोमारिवर्णनीययो रक्षायाश्च असुराणामवलिप्तपार्थिवानाञ्च तुल्य-
क्रियासमावेशादिवादिमन्तरेणापि वाक्यार्थानां परस्परमुपमानोप-
मेयभावोऽवगम्यते इतीयमनिवादिशब्दा नाम वाक्यार्थोपमासु वाक्यो-
पमाभक्तिः ।

वैधर्म्यवती यथा,—

प्राहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभृता ।

न परेषु महीजसम्बलादपकुर्वन्ति मलिन्नुचा इव ॥

अत्र सत्यपुत्रपमाने सत्यपुत्रपमेये सत्यपि चेदशब्दे महीजसां मलिन्नु-
चानाञ्च योऽयं कलापकरणं नाम वस्तुधर्मः स उपमान एव न निय-
स्यत इति वैधर्म्यवती नामेयं वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

यत्रोक्तिभङ्गा वाक्यार्थसादृश्यमवगम्यते ।

वाक्यार्थयोर्विस्तरतः सा प्रपञ्चोपमेय्यते ॥ १९ ॥

सा तु प्रकृतरूपा स्याद्रूपेण विवृता तथा ।

तयोः प्रकृतरूपा सा विज्ञेया च चतुर्विधा ॥ २० ॥

सरात् समस्तोपमा तद्वदेकदेशोपमा परा ।

मालोपमा तृतीया सराच्चतुर्थी रसनोपमा ॥ २१ ॥

तासु समस्तोपमा यथा,—

अलिवलयैरलकैरिव कुतुमस्तवकैः स्तनैरिव वसन्ते ।

भान्ति लता ललना इव पाणिभिरिव किशलयैरधिकम् ॥

अत्र वसन्तलक्ष्मीपरिसंस्कृतानां लतानां ललनानाञ्च प्रतीयमानसा-
दृश्यानामुपमानोपमेयभावविवक्षायां येयमलिवलयादिभिरलकादीनां
प्रतीयमानसादृश्यानामेव दृश्यक् दृश्यगिवशब्दप्रयोगवतीति विस्तारेणा-
वयविबोऽवयवानाञ्चेति सामक्षेत्रेण वाक्यार्थयोरौपम्योक्तिभङ्गिः सेयं
समस्तोपमा नाम प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमा भक्तिः ।

एकदेशोपमा यथा,—

कमलदलैरधरैरिव दशनैरिव केशरैर्विराजन्ते ।

अलिवलयैरलकैरिव कमलैर्वदनैरिव नलिन्यः ॥

अत्र नलिनीनां विलासिनीनाञ्च परस्परमुपमानोपमेयभावे वक्तव्यं
विलासिनीलक्षणमुपमानार्थमेवावयवान्तराणि च यानि ललनाद्युप-
मेयानि तानि परितः परस्परं कमलमेवैकं तदवयवैर्दलादिभिः सहाधरा-

दिभिरुपमानैः पृथक् पृथगिव प्रयोगाद्विस्तरेणोपमितं तेनेयमेकदेशोपमा
नाम प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।

मालोपमा यथा,—

सोहृव लक्खणमुहं वणमालव्व विअङ्गाइ विरइस्स उरं ।

किटिव्व पवणतणव्वा राधवलाइसे विलपाइ दिट्ठ ॥

अत्र रामदृष्टे लक्ष्मणमुखादिविनिवेशिन्याः शोभादुपमानमालया
प्रतीयमानसादृश्यया विस्तरेणोपमिते मालोपमा नामेवं प्रकृतरूपोपमासु
प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।

रसनोपमा यथा,—

चन्द्रायते शुक्लरुचाय हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता ।

कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते सूक्ष्मतया विहायः ॥

अत्र चन्द्रादीनां शैलप्रादिभिरभिधीयमानसादृश्यै र्ययं रसनोपमा
पश्चाद्बलनया विस्तरवती हेतुमती च प्रतयोपमापङ्क्तिः तथैक-
वाक्यताकरणेन शरद्रमणीयतोपवर्णनमिति सेयं रसनोपमा नाम प्रकृ-
तरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।

इतीमास्ताश्चतस्रोऽपि रूपेण प्रकृतेन याः ।

उपमानाञ्चतस्रोऽन्या विकृतेन प्रचक्ष्महे ॥ २२ ॥

विपर्यासोपमा तासु प्रथमाथोभयोपमा ।

अथोत्पाद्योपमा नाम तुरीयानन्वयोपमा ॥ २३ ॥

तासु “विपर्यासोपमा यथा,—

यत्तन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरम्

भेधैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारो शशी ।

येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता

स्तत् सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥

अत्र नेत्रेन्द्रीनामुपमेयत्वमिन्दीवरादीनामुपमानत्वमिति प्रसिद्धौ येय-
मत्यनुरागान्नेत्रादिष्वधिक्यबुद्धिर्नातत्रनुरागादिन्दीवरादिषु तदनु-

कारवद्विस्तयेह रामेण विरहिणा अभिधीयमानसादृश्यानाममौषां
परस्परमुपमानोपमेयभावः प्रसिद्धे विपर्यासेन कल्पित इति सेयं विप-
र्यासोपमा नाम विवृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः । उभयोपमा यथा,—

तवाननमिवान्भोजमन्भोजमिव ते मुखम् ।

निलीनां नलिनीं षण्डे कथं नु त्वां लभेमहि ॥

अत्राप्यत्यन्तसादृश्यात् एकस्मिन् पक्षे प्रसिद्धे विपर्यास इति सेयं
प्रतीयमानसादृश्योभयोपमा नाम विवृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।
उत्पाद्योपमा यथा,—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥

अत्रोपमानार्थमुत्पाद्योपमेयेन प्रतीयमानमभिधीयमानञ्च सादृश्यमभि-
हितमिति सेयमुत्पाद्योपमा नाम विवृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।
अनन्वयोपमा यथा,—

त्वन्मुखं तन्मुखमिव तद्दृशौ तद्दृशाविव ।

त्वन्मूर्त्तिरिव मूर्त्तिस्ते त्वमिव त्वं कृशोदरि ॥

अत्र त्वमेवेदृशौ नान्या तत्सदृशीत्यनन्वये सति उपमानोपमेयभाव-
विवक्षयैकस्यापि वस्तुनोऽभेदमुपकल्प्य प्रतीयमानसादृश्यमौपमेयनाभि-
हितमिति सेयमनन्वयोपमा नाम विवृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।

यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् ।

उपमेये भवेद्वृत्तिस्तदा तद्रूपकं विदुः ॥ २४ ॥

शब्दार्थोभयभूयिष्ठभेदात्त्रेधा तदुच्यते ।

शब्दभूयिष्ठमेतेषु प्रकृतं विवृतं तथा ॥ २५ ॥

अर्थभूयिष्ठमप्याहुः प्राधान्येनाङ्गिनो द्विधा ।

द्विधैवोभयभूयिष्ठं शुद्धसंकीर्णभेदतः ॥ २६ ॥

चतुर्धा प्रकृतं तेषु शब्दभूयिष्ठमुच्यते ।

समस्तं व्यस्तमुभयं सविशेषणमित्यपि ॥ २७ ॥

तेषु समस्तं यथा,—

पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते ।

तत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥

अत्रोपमितव्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इति समासे पद्मानौव पद्मानि चन्द्रा इव चन्द्रा इत्यभेदोपचारेणात्यन्तसादृश्यत् पाणीनां नखाणाञ्च पद्मचन्द्रादिभिरभिधाने सामान्येवादिशब्दाप्रयोगादुपमानार्थस्तिरोभूत इति सोऽयं गौणशब्दव्यपाश्रयः समासहेतुकः समस्तरूपं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ।

व्यस्तं यथा,—

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः ।

बाह्व लतं वसन्तश्रीभूतं नः प्रत्यक्षचारिणी ॥

अत्रापि पूर्ववत् पल्लवकुसुमलतावसन्तश्रीशब्दानां गुणवृत्तप्राश्रयेणाङ्गुलीनखार्चिर्बाहुवर्णनीयनायिकाभिः सह सामानाधिकरण्यात् सामान्येवादिशब्दाप्रयोगाच्च तिरोभूतेऽप्युपमानार्थं समासो न कृत इत्यसमस्तरूपं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ।

समस्तव्यस्तं यथा,—

स्मितं मुखेन्दो ज्योत्स्ना ते प्रभास्व, कुचकुम्भयोः ।

दोर्लतापल्लवे पाणौ पुष्पं सखि नखार्चिषः ॥

अत्र मुखेन्दोः स्मितमेव ज्योत्स्ना कुचकुम्भयोः प्रभास्व, दोर्लतयोः पल्लवभूतौ पाणौ नखार्चिष एव पुष्पमिति समस्तानामसमस्तानाञ्च गौणशब्दानामुपमातिरस्कारेण दर्शितत्वादिदं समस्तव्यस्तं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ।

सविशेषणं यथा,—

हरिपाद शिरोलग्नजङ्घ, कन्याजलाशुकः ।

जयन्तैः सुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥

अत्र यद्योक्तविशेषणविशिष्टो यो हरिपादः यच्च हरिहतासुरेभ्यो निःश-

ज्ञानां सुराणामानन्दोत्सवध्वजस्तयोः सविशेषणयोरेव प्रतीयमान-
सादृश्ययोः परस्परमुपमानोपमेयभाव इति सविशेषणं नाम प्रकृतरूपकेषु
शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः । तदेतच्चतुष्टयमपि प्रकृतसमासादिशब्दैर्निबद्ध-
मिति प्रकृतमुच्यते ।

चतुरो विकृतसत्रापि प्रभेदान् प्रतिजानते ।

परम्पराय रशना माला रूपकरूपकम् । २८ ।

तेषु परम्परा यथा,—

ववसाग्ररूपचोसो गोसगङ्गुन्ददिहसिखलापडिवन्धा ।

कह कह वि दासरहिणो जअकेसरिपञ्जरो गओ घणसमओ ॥

अत्र दाशरथिसम्बन्धिनो व्यवसायसत्र रविणा रोपसत्र गजेन्द्रेण ज-
यसत्र केशरिणा सहोपमानोपमेयभावकल्पनया यदेकं रूपणम् अथैतत्-
सम्बन्धितया प्रदोपमृङ्खलाप्रतिबन्धपञ्चराणां द्वितीयं ततस्त्रयाणाम-
पि धनसमयेन तृतीयं तेनेयं रूपकपरम्परा नाम विकृतरूपकेषु शब्द-
भूयिष्ठरूपकभेदः ।

रशना यथा,—

किशलयकरै लतानां करकमलै मृगदृशां जगज्जयति ।

नलिनीनां कमलमुखै मुखेन्दुभि र्योषितां मदनः ॥

अत्र किशलयकरैः करकमलैः कमलमुखै मुखेन्दुभिरिति रशनाक्रमेण
शब्दानां संदर्भ उपलभ्यमानसादर्यानां मनोभुवो जगद्विजये लतादि-
सम्बन्धात् करणाभावमगमयतीति रशना नामैतद् विकृतरूपकेषु
शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ।

माला यथा,—

स्वामी दुर्नयवारणत्र्यतिकरे शौर्यप्रोपदेशे गुरु-

विस्वम्भे हृदयं नियोगसमये दासो भये चाश्रयः ।

दाता सप्तसमुद्रसीभरशनादामाङ्गितायाः क्षिणेः

सर्वाकारमहो स्वयम्बरसुहृत् को वा न कर्णो मम ॥

अत्र स्वाभ्यादीनां मालाक्रमेण निरूपितत्वान् मालारूपकं नाम वि-
कृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ॥

रूपकरूपकं यथा,—

मुखपङ्कजं रङ्गेऽस्मिन् भ्रूलता नर्तकी तव ।

लीलानाद्याहतं हृद्यै सुखि यूनां निपिञ्चति ॥

अत्र मुख्यमेव पङ्कजं तदेव रङ्गः भ्रूरेव लता सैव नर्तकी लीलैव
नाद्यां तदेवाहतमिति रूपितानामपि रूपणेन समासेन रूप-
करूपकं नामायं विकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः । तदेतच्चतु-
ष्टयमपि परम्परादिभिर्विकृतसमासादिशब्दैर्निबद्धमिति विकृत-
मुच्यते ।

समस्तञ्चासमस्तञ्च युक्तञ्चायुक्तमेव च ।

चतुर्धाङ्गिप्रधानं स्यादर्थभूयिष्ठरूपकम् ॥ २१ ॥

तेषु समस्तं यथा,—

ताम्राङ्गलिदलश्रेणि नखदोधितिकेशरम् ।

ध्रियते मूर्द्धि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥

अत्र समस्तोपमायामिव पादाख्यः पङ्कजाख्यश्चावयवी परस्परमुपमानो-
पमेयभूतः प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्यै रङ्गलिश्रेणिनखदोधितिभिर्दल-
श्रेणिकेशैश्च सह सामस्त्येन रूपितस्तद्व्योम्यस्थानविन्यासेन चार्थस्य
प्राधान्यमभिहितमिति समस्तं नाम रूपकमिदमङ्गिप्रधानरूपकेष्वर्थ-
भूयिष्ठरूपकभेदः । न चैतद्वाच्यं पाणिपद्मानि भूपामामित्यादेरुदाह-
रणादिदं न भिद्यते इति । तत्र हि वाक्ये नखार्चिषां क्रियासमावेशेन
प्राधान्यमवगम्यते न नखचन्द्राणां ततश्च न रूपकं । पाणिपद्मानोत्थस्य तु
यद्यपि सङ्कोचक्रियायामस्ति समावेशस्तथापि न तानि वर्णनीयत्वेन उपन्य-
स्तानि अपि तु जिगीषुभाववर्णनाङ्गतया । अतः समावेशमात्रमणनान्न तत्र
पाणिपद्मानां नापि नखचन्द्राणामर्थप्राधान्यमपि तु शब्दप्राधान्यमेव ।
इह तु चरणपङ्कजताम्राङ्गलिदलश्रेण्यादिविशेषणविशिष्टस्य भूपालमौलि-

विनिवेशनेन प्राधान्यं प्रतीयत इति उभयमपि निरवद्यम् ।

असमस्तं यथा,—

अकस्मादेव ते चण्डि स्फुरिताधरपल्लवम् ।

मुखं मुक्तारुचो धत्ते धर्माग्भःकणमञ्जरीः ॥

अत्रापेयकदेशोपमाक्रमेण अधरपल्लवस्वेदाख्यकणमञ्जरीणां सहजा-
कार्यावयवानामभिधानादुपमानावयविनश्चानभिधानादिदमसमस्तं नाम
रूपकमङ्गिप्रधानेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि च मुख्यवस्तुनः स्फुरि-
ताधरपल्लवमिति विशेषणविशिष्टस्य धर्माग्भःकणमञ्जरीधारणक्रिया-
समावेशः प्राधान्यं स्थापयति ।

युक्तं यथा,—

स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभङ्गमिदं मुखम् ।

न कस्य नन्दनं सुभ्रु सुरभिःखसितानिलम् ॥

अत्र स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभङ्गं सुरभिःखसितानिलं ते मुखं न
कस्य नन्दनमिति पुष्पभङ्गादीनां परस्परं युक्तप्रपञ्चे युक्तं नामाय-
मङ्गाङ्गिप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठो रूपकभेदः । अत्र यद्यपि नन्दनमिव
नन्दनमिति गौणवृत्तिव्यपाश्रयः शब्द एव समस्तविशेषणैः परिष्कृत्यते
तथापि नन्दयतीति नन्दनमिति कृद्भिहितक्रियासमावेशे मुखखाख्यस्यैव
वस्तुनः प्राधान्यमवगम्यते, तस्य त्वपङ्क्तिर्यत इत्यर्थप्रधानमेवैतत् ।

अयुक्तं यथा,—

इदमार्द्रस्मितजग्रोत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।

जगन्नेत्रेन्द्रस्माकं कथं तापाय कल्पते ॥

अत्र जग्रोत्स्नोत्पलयोरयोगाज्जगन्नेत्रेन्द्रोश्च मुखस्य सन्तापकारण-
मिदमयुक्तं नामाङ्गिप्रधानरूपकभेदेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापिपूर्व-
वन्मुखखाख्यस्य वस्तुनो विशेषणैः परिष्करणमिति तस्यैव प्राधान्य-
मवगम्यते ।

भेदानङ्गप्रधानस्य चतुरोऽवयवाश्रयान् ।

सहजाहार्यप्रतद्योगतद्वैषम्यैः प्रचक्षते ॥ ३० ॥

तेषु सहजावयवं यथा,—

पंप्फुरिञ्जलदलञ्च तक्खणविगलितरुहिरमञ्जविच्छदम् ।

उक्खडिञ्जकण्ठणालं पडिञ्चं कुउदसण्णकेसरं मुहकमलम् ॥

अत्रौष्ठादीनां दलादीनाञ्च सुखाम्भोजावयवानां स्फुरितविगलितोत्-
खण्डितस्फुटविशेषणविशिष्टानां परस्परसुषमानोपमेयभावरूपितानां
मुखपक्षे कमलपक्षे च सहजत्वं गम्यत इति सहजावयवो नामायमङ्ग-
प्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । नैतद्वाचं ताम्बाङ्गुलिदलश्रेणीत्यादे-
रर्थप्रधानभेदादिदं न भिद्यते । तत्र हि भूपालमौलिधारणक्रियासमावेशे-
नावयविनः प्राधान्यं विवक्षितमिह तु पतनक्रियायामवयवानाम् । अतएव
ते तत्र स्फुरितादिविशेषणैर्विशिष्यन्ते ।

आहार्यप्रावयवं यथा;—

तो कुम्भअणपडिवअणदण्डपडिधट्ठिआमरिसधोरविसो ।

गलिञ्चंसुअणिम्भोओ जाओ भौसणअरो दसाणणभुअओ ॥

अत्र कुम्भकर्णप्रतिवचनममर्षोऽशुकमिति दृष्टान्तपक्षे दण्डो धोर-
विषं निर्मोक इति भुजगपक्षे ये अवयवास्तपामाहार्यप्रत्यादिदमाहा-
र्यप्रावयवं नाम रूपकमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि
कुम्भकर्णसम्बन्धपरिधितगलितविशिष्टानामवयवानामेव दृष्टान्तभुजगभीषण-
तरीकरणक्रियायां प्राधान्यमवगम्यते ।

उभयादयवं यथा,—

यस्या वीजमहङ्कति गुरुतरो मूलं ममेति ग्रहो

नित्यत्वस्मृतिरङ्कुरः सुतसुहृद्भृत्यादयः पञ्चवाः ।

स्कन्धो दारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः

सा मे त्वच्चरणार्हणापरशुना तृष्णालता लूयताम् ॥

अत्र वीजं मूलमङ्कुरः पुष्पं फलमिति लतापक्षे सहजाः तृष्णापक्षे पुन-
रहङ्कृत्यादयः आहार्यप्रावयवा इति तदिदं सहजाहार्याणामवयवानां

परस्परमुपमानोपमेयभावरूपणेनोभयावयवं .नाम रूपकमिदमङ्गप्रधान-
रूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि चाहङ्कारममताध्रौव्यस्वरणमुता-
दिदारपरिग्रहपराभवदुर्गतीनामवयवानामेव वीजादिरूपेण रूपितानां
भगवदाराधनकुटारेण तृष्णालता लूयतामिति प्रार्थनक्रियया समावेशेन
प्राधान्यमवगम्यते ।

विषमावयवं यथा, ---

मदरक्तकपोलेन मन्मथस्नान्मुखेन्दुना ।

नर्तितभ्रूलतेनालं मदितं भुवनत्रयम् ॥

अत्रेन्दुना सुखावयवो रूपितः भ्रूलो च तदवयवो लतावयविभ्यां मद-
रक्तौ तु कपोलौ न केनापीति सर्वतो वैषम्याद्विषमावयवं नाम रूपक-
मिदमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि मदरक्तनर्तितयोः
कपोलभ्रूलोरेव मन्मथस्य जगत्त्रितयमदनक्रियायां प्राधान्यं साधकत-
मत्वमवगम्यते ।

आधारवन्निराधारं केवलं व्यतिरेकि च ।

इति शब्दार्थभूयिष्ठं शुद्धमाहुश्चतुर्विधम् ॥ ३१ ॥

तेष्वधारवदयथा—

सोहृद् विमुहकिरणो गगणसमुद्धरअणिविलालगो ।

तागामोत्तापग्रो फुडविहडिअमेहसिप्पिसमुहविमुक्को ॥

अत्र समुद्रत्वं न रूपितं गगनमाधारं परिकल्प्य रजनिमेधतारकौघानां
विलाशुक्तिमुक्ताफलप्रकाराणां च प्रतीयमानाभिभूयमानसादृश्यानां
शब्दप्राधान्यतोऽर्थप्राधान्यतश्च रूपेण कृतमिति आधारवन्नाम रूपक-
मिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः ।

निराधारं यथा,—

वणराद्वेसहत्या कुतुमाउहसुरहिसंचरन्तध्रुवडा ।

ससिअरमुज्जत्तमेहा तमपडिहत्या विणेत्ति धूमूपीडा ॥

अत्र धूमोत्पीडानां वनराजिकेशहस्तत्वेन कुतुमायुःसुरभिसञ्चरद्भू-

जपटत्वेन शशिकरमुहूर्तमेवत्वेन तमःप्रतिहस्तत्वं न च रूपितानां
निराधाराणामेव शब्दप्राधान्यमर्थप्राधान्यञ्चावधार्यत इति निराधारं
नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः ।

केवलं यथा,—

वेल्लितम्बु, गलहर्मजलमालोहितेक्षणम् ।

विरणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥

अत्रावयविन एव केवलस्य वदनपङ्कजमिवेति रूपणादस्य शब्दप्राधान्यं
वेल्लितम्बुप्रभृतिविशेषणोपादानाच्चावधार्यप्राधान्यमेव लक्ष्यते तेन केवलं
नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषु भूयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

व्यतिरेकवद्यथा,—

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं करकृते

रत्नाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरमम् ।

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघम्

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्यास्यति विधिः ॥

अत्र पुष्पकिसलयरत्नमधुपुण्यफलानामनाघ्रातमित्यादिविशेषणापादित-
व्यतिरेकाणां प्रतीयमानसादृश्येन शकुन्तलारूपेण रूपणादर्थतः शब्दतश्च
प्राधान्यमवधार्यत इति व्यतिरेकवन्नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषु भूय-
भूयिष्ठरूपकभेदः ।

अथ सङ्कीर्णभेदानां चतुष्टयमिहोच्यते ।

स्याद् अवयवसङ्कीर्णं तथा नावयवाह्वयम् ॥ ३२ ॥

तथैवोभयसङ्कीर्णं स्वेपोपहितमित्यपि ।

सैषा रूपकभेदानां विंशतिश्चतुरत्तरा ॥ ३३ ॥

तैषु सावयवसङ्कीर्णं यथा,—

रङ्गरकेसरणिवहं सोहङ्ग धवलदलसहस्रधरिगञ्जम् ।

रङ्गमहदं सणजोगं पित्रामङ्गपुष्पिपङ्कजं व णहञ्जलम् ॥

अत्र पित्तमहोत्पत्तिपङ्कजमिव नभस्तलं शोभत इत्युपमानोपमेय-

भावेनावयविनोरभेदसत्राविवक्षायामुपमैव न रूपकम् । रविकरधव-
लाभ्रदलसहस्रयोः केशरनिकरदलसहस्रयोश्च प्रतीयमानाभिधीयमान-
सादृश्ययोश्च सहजाहार्यावयवभूतयोरभेदोपचारेण रूपणमिति साव-
यवरूपेणोपमायाः संकीर्णत्वादिदं सावयवसङ्कीर्णं नाम संङ्कीर्णरूप-
केष्वभयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

निरवयवसङ्कीर्णं यथा, -

दीहो दिशद्भुजङ्गो रङ्गविस्वफणामणिप्लवङ्गं विजसन्तो ।

अवरसमुद्भुवगङ्गो मुञ्चन्तो कंचुकाग्रमग्निरिवहं ॥

अत्र दिवसावयविनो भुजङ्गावयविनश्चाभिधीयमानप्रतीयमानदैर्ध्रप्रदाक-
णादिधर्मयोरभेदोपचारेण रूपणमवयवानां चतुर्णां रविविस्वातपफणा-
मणिनिर्मोकाणां सत्यामप्यभेदोपचारयोग्यतायां द्वयोरिवशब्दप्रयोगेनोप-
मायां द्वयोस्तुल्यरूपेणऽपि असामानाधिकरणग्रान्तावयवावयविभावो
विभावप्रते इति निरवयवसत्रोपमायां सङ्कीर्णत्वान्निरवयवसङ्कीर्णं नाम
सङ्कीर्णरूपकेषु उभयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

उभयसङ्कीर्णं यथा,—

धुशमेहमल्लजराशो धणसमश्राश्रुतिशो ण अ विमुक्ताशो ।

एहपाशसाहाशो णिअश्रवट्ठाणं व पंडिगशा दिसाशो ॥

अत्र पादपरूपेण रूपितस्य नभसो यदेतद्दिशां शाखारूपेण रूपणं मेषा-
नाञ्च मधुकरप्रकरेण तदुभयमप्यन्यपदार्थषष्ठीसमासयोरभिधीयमानेन
सावयवं निरवयवश्चेति उत्प्रेक्षया च सङ्कीर्णमाङ्गुल्यसङ्कीर्णरूपक-
त्यपदेशं लभते सोऽयं सङ्कीर्णरूपकेष्वभयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

श्लेषोपहितं यथा,—

पीणपशोहरलग्नं दिसाणयणसत्तजलश्रसमश्रविदूस्मं ।

सोहगपठमङ्गहं पधाश्रु सरसणहपश्रं व इन्द्रहणम् ॥

अत्र सरसनखपदाकारसेन्द्रधनुष उत्पन्नसादृश्यादभेदोपचारेण
रूपणे योऽयं सरसे नभसि पदमसेति वृत्तपत्तौ श्लिष्टरूपेण

तद्विशेषणप्रकारः यच्च शोभायाः प्रथममग्रं चिह्नं सौभाग्यस्य च प्रथमं चिह्नं पौनपत्योधरे मेघे स्तने वा लग्नमित्यादिविशेषणविशेष्यभावः तेनेदं श्लेषेणोपधोयत इति श्लेषोपहितं ताम सङ्कीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठ-
रूपकं भेदः ।

द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते ।

उपमारूपकान्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत् ॥ ३४ ॥

तदानन्तेन भेदानामरुद्धं तस्य तूक्तयः ।

दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्तिरेव च ॥ ३५ ॥

तत्रेवादेः प्रयोगेन दृष्टान्तोक्तिं प्रवक्षते ।

इवादेरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनोपिणः ॥ ३६ ॥

वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात्तत्सधर्मणः ।

साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्तिरुच्यते ॥ ३७ ॥

तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके ।

सामेय पूर्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते ॥ ३८ ॥

॥ क्रियायोगनिमित्तसाम्या दृष्टान्तोक्तिः सामान्यतः पूर्वा यथा,—

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषोमासनबन्धधोरः ।

जलाभिलाषौ जलमाददानां कायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥

अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरनाविष्टलिङ्गत्वादवस्थाभिधेयत्वाच्च स्थित

इत्यादिषु न लिङ्गभेददोषः । अभिधीयमानस्थानादिक्रियायोगजनितं

साम्यं समस्तनूतिमत् साधारण्यं पूर्वमेव कायादृष्टान्तः सेयं क्रिया-

योगनिमित्तसाम्या सामान्यतः पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ।

सैव क्रियागुणयोगनिमित्ता विशेषतः पूर्वा यथा,—

सञ्जलुज्जोद्भवमुहे समत्यजोऽलोऽवित्थरन्तपञ्चात्रे ।

ठाङ्गण विरं रविमि व विहाणपडिदा वि मङ्गलदा सप्पुग्गिसे ॥

अत्र जर्गदुद्योतनक्रियाप्रतापगुणयोगहेतुसाम्यमसाधारण्यं सूर्यदृष्टान्त

इति विशेषतः क्रियागुणयोगनिमित्तेयं पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्य-

भेदः । गुणयोगनिमित्तसाम्या सामान्येन उत्तरा यथा,—

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात् स्वाद्विभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीपं इव प्रदीपात् ॥

अत्र रूपादिगुणयोगजन्मजनितं साम्यं सामान्यरूपञ्च पश्चात् प्रदीप-
दृष्टान्त इति सामान्यतो गुणयोगनिमित्तेयमुत्तरा नाम दृष्टान्तोक्ति-
साम्यभेदः । सैव क्रियागुणद्रव्ययोगनिमित्ता विशेषतो यथा,—

अव्योच्छिन्नपसरिओ अहिओ उद्धाड्फुरिअसूरच्छाओ ।

उच्छाओ सुहगाणं विसमक्खलिओ महाणद्देण व सोत्तो ॥

अत्राव्यवच्छिन्नप्रसृत इति क्रियायोगनिमित्तं स्फुरितशौर्यच्छाय इति
गुणयोगनिमित्तं स्फुरितसूर्यच्छाय इति द्रव्ययोगनिमित्तञ्च साम्यं
सामान्यविशेषरूपञ्च विषमस्खलितमहानदीस्रोतोदृष्टान्त इति विशे-
षतः क्रियादियोगनिमित्तेयमुत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः । द्रव्य-
जातिनिमित्तसाम्या सामान्यतः पूर्वा दृष्टान्तोक्तिर्यथा,—

विसवेओ व्व पसरिओ जं जं अहिलेइ वहलधूसुप्पीडो ।

सामलड्ज्जइ तं तं रुहिरं व महोअहिस्स विह्मवेण्टं ॥

अत धूमविषयो विद्रुमरुधिरयोश्च द्रव्यजातियोगकृतं प्रतीयमानं
श्यामलायत इति धूमविषद्रव्ययोगजनितमभिधीयमानं सामान्यरूपञ्च
साम्यं सेयं दृष्टान्तस्य पूर्वमेवोपन्यासाद् द्रव्यजातियोगनिमित्तसाम्या
सामान्यतः पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः । सैव द्रव्ययोगनिमित्त-
साम्या विशेषतो यथा,—

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।

नरेन्द्रमार्गादृ इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥

अत्र दीपशिखादिद्रव्ययोगकृतं साम्यं सामान्यविशेषरूपौ सञ्चारिणी
दीपशिखेति च राजमार्गादृ इति च दृष्टान्तौ पूर्वमेवोपन्यस्तौ सेयं विशे-
षतो द्रव्ययोगनिमित्तसाम्या पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः । द्रव्य-
योगनिमित्तसाम्यैव सामान्यत उत्तरा यथा,—

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते ।

मलौमसमुखा वर्त्तिः प्रदीपशिखया यथा,—

अत्र द्रव्ययोगं कृतं, साम्यं सामान्यरूपस्य प्रदीपः पश्चात् प्रदीपंशि-
खां वर्त्ति दृष्टान्तः सेयं यथोक्तरूपोत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः । सैव
क्रियागुणयोगनिमित्तसाम्या विशेषतो यथा,—

तो ताण हञ्छाञ्चं णित्तललोञ्छाणसिहं पउत्थपञ्चावं ।

आलेक्खपद्देवाणं व णिञ्चञ्चं पञ्चइ चटुलत्तणं पि विञ्चलिञ्चं ॥

अत्र हतच्छायमित्यादीनामन्तर्गतगुणत्वेन क्रियाविशेषणत्वात् क्रिया-
गुणयोगनिमित्तं निजं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितमिति गुणयोगनि-
मित्तं च साम्यं सामान्यविशेषरूपश्चालेख्यप्रदीपदृष्टान्त इति क्रिया-
गुणयोगनिमित्तैयं विशेषत उत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः । अथ
दृष्टान्तोक्ते दृष्टान्तालङ्कारस्य च को विशेषः । उच्यते लौकिकपरीक्षकाणां
यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इत्यर्थं प्रति न कश्चिद्विशेषः उक्तिं प्रति
पुनरनेको विद्यते तद् यथा । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो र्भिन्ने वाक्ये निर्देशो
दृष्टान्तालङ्कारः, एकवाक्ये निर्देशो दृष्टान्तोक्तिः । साधर्म्यसिद्धये दृष्टान्ता-
लङ्कारः, साधर्म्यसिद्धये दृष्टान्तोक्तिः । इवाद्यप्रयोगे दृष्टान्तालङ्कारः,
इवादि प्रयोगे तु दृष्टान्तोक्तिः । अत एवेयमुभयालङ्कारः स पुनरर्थाल-
ङ्कार इति साम्योत्कर्षापकषोक्तेरुपमानोपमेययोः प्रकृता विकृता चेति
प्रपञ्चोक्तिः प्रदर्शयते । उपमानोपमेययोः साम्येन प्रकृता यथा,—

अरण्यव्रीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्रां हरिणा विशिखसुः ।

यथा, तदीयै र्नयनैः कुतहलात् पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥

अत्र ग्लोचनोपमानानां तल्लोचनोपमेययोश्च साम्यमविकृतानामेव
प्रतीयते सेयं सामान्येन प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । प्रकृतै-
वोपमानोत्कर्षेण यथा,—

गर्भमसम्बाधमिमं लोचनयुगलेन वहसि किं सुग्धे ।

सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरसु ननु नीलनलिनानि ॥

अत्र तव द्वे लोचनोत्पले एव सरसां पुन ब्रह्मणि नीलोत्पलानीतुप्रप-
मानोत्कर्षः प्रकृत एव प्रतीयते । सेयमुपमानोत्कर्षेण प्रकृता नाम
प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । सैवोपमानापकर्षेण यथा,—

अन्यतो नय मुहूर्त्तमाननं चन्द्र एष सरले कलामयः ।

मा कदाचन कपोलयो र्मलं संक्रमयत्र समतां नयिष्यति ॥

अत्रोपमानसत्र मलिनताकृतोऽपकर्षः प्रकृत एव प्रतीयते । सेयमुप-
मानापकर्षेण प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । सैवोपमानसत्र
किञ्चिदुत्कर्षेण यथा,—

आपातमात्रसिके सरसोरुहसत्र

किं वीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् ।

कालः कलिर्जगदिदं न कृतञ्चमग्रे

स्थित्वा हरिष्यति तवैव मुखसत्र शोभाम् ॥

अत्रोपमानसत्रोपमेयादौपदुत्कर्षः प्रकृत एव प्रतीयते । सेयमौपदुत्कर्षेण
प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ।

उपमानोपमेययोः सास्यापत्तया विकृता यथा,—

अग्निर्णोमहाणसक्रमनग्गमसिमद्भूलिण हत्येण ।

क्षित्तं मुहं हसिज्जद् चन्दावत्यं गअं पद्दणा ॥

अत्रोत्कृष्टोपमेयसत्र मसौमालिन्यवैकृतेनोपमानसास्यमापाद्यमानं प्रती-
यते सेयमुपमानोपमेययोः सास्यापत्तया विकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः
साम्यभेदः । विकृतैवोपमेयसत्रोत्कर्षापत्तया यथा,—

रत्तुप्पलदलसोहा तौअ वि चसअम्मि सुरहिवाक्खणीभरिए ।

मअतवेहि मणहरपडिमापडिएहि लोअणेहि लज्जद्दुआ ॥

अत्रोपमेयसत्र मधुमदाताम्रत्ववैकृत उत्कर्षः प्रतीयते सेयमुपमेयोत्कर्षेण
विकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । सैवोपमेयापकर्षापत्तया यथा,—

मृगं मृगाङ्गः सकलं सदाङ्गं विभर्ति तस्रास्तु मुखं कदाचित् ।

कपोलदेशे मृगनाभिपतमियात् सखे तस्र ततोऽपकर्षः ॥

अत्र 'स्रगाङ्कः सकलं स्रगं सदा विभर्ति' तन्मुखश्च कदाचिन्मृगनाभि-
मात्रमेव पत्रमितुप्रपमेयस्य वाचनिक्यपकर्षापत्तिः प्रतीयते, सेयस्य-
मेयापकर्षापत्त्या विकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । सैवोपमेयस्य
साम्यापत्त्योपमानोत्कर्षेण च यथा,—

न मर्त्यलोकस्त्रिदिवात् प्रहोयते म्रियते नाग्रे यदि वल्लभो जनः ।

निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीवत एव जीवति ॥

अत्रोपमेयस्य यथोक्तधर्मयोगे सत्प्रपमानेन पूर्वार्धे साम्यमुत्तरार्धे
तु किञ्चिदुत्कर्षो भवति सेयं यथोक्ता विकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्य-
भेदः ।

प्रतिवस्तुक्तिरप्यस्मिन्मृज्वो वक्रा च कथ्यते ।

दृष्टान्तोक्तेश्च साच्छायां प्रपञ्चोक्तेश्च गाह्यते ॥ ३८ ॥

सा दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधावृजः पूर्वा च यथा,—

तन्मन्ये हिमभासस्तारानिकरेण कान्तिकच्छेद्या ।

यत्तस्य सुखमेतद्यदि युवतिमुखानि विजयन्ते ॥

अत्र तदिन्द्रोस्तारकौशेण कान्तिकच्छेद्या इति पूर्ववृत्तजुक्त्या दृष्टान्त-
रूपं पश्चाद्यदेतन्मुखं युवतिमुखानि विजयन्त इति वृत्तजुक्तैव दार्ष्टा-
न्तिकरूपं प्रतिवस्तूपन्यस्तमिति सेयं दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधावृजो
पूर्वा च प्रतिवस्तुक्तिः साम्यभेदः ।

सैवोत्तरा वक्रा च यथा,—

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥

अत्र शुद्धान्तदुर्लभमिति वक्रोक्त्या पूर्वं दार्ष्टान्तिकरूपं वस्तूपन्यस्य
पश्चात् दूरीकृताः खलु गुणैरिति वक्रोक्तैव दृष्टान्तरूपं प्रतिवस्तूपन्यस्त-
मिति सेयं दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधौ वक्रोत्तरा च प्रतिवस्तुक्तिः साम्य-
भेदः ।

दृष्टान्तोक्तिच्छायया निषेधे वृजः पूर्वा यथा,—

न मालतीदाम विमर्दयोग्यं न प्रेम नय्यं सहतेऽपराधान् ।

ज्ञानापि न ज्ञायति केसरस्त्रग् देवौ न खण्डप्रणया कथञ्चित् ॥

अत्र न मालतीदाम विमर्दयोग्यमिति ज्ञानापि न ज्ञायति केसरस्त्रगिति च ऋजूक्तिभ्यामेव पूर्वं दृष्टान्तरूपे वस्तुनो प्रतिषिध्योत्तरकालं न प्रेम नय्यं सहतेऽपराधानिति देवौ न खण्डप्रणया कथञ्चिदिति च दार्ष्टान्तिक-
रूपे प्रतिवस्तुनो ऋजूक्तैव प्रतिषिद्धे सेयं निषेधे ऋजू पूर्वा च दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ।

सैवोत्तरा च वका च यथा,—

मानुषीषु कथं वा सत्रादसत्र रूपसत्र सम्भवः ।

न प्रभातरलं जप्नोति रुदेतिवमुधातलात् ॥

अत्र कथं वा सत्रादिति वक्या निषेधोक्त्या दार्ष्टान्तिकमभिधाय पश्चान्न वमुधातलात् प्रभातरलं जप्नोतिरुदेतीति वैयधिकरणप्रवक्त्यैव निषे-
धोक्त्या दृष्टान्तोऽभिहितः सेयं निषेधे वकोत्तरा च दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥

प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधाटुञ्जी यथा,—

तरङ्गय दृशोऽङ्गने पततु चित्रमिन्दिवरम्

स्फुटोकुरु रदच्छदं व्रजतु विद्रुमः श्वेतताम् ।

क्षणं वपुरपाटणु स्पृशतु काञ्चनं कालिकाम्

उदञ्चय मुखं मनाग् भवतु च द्विचन्द्रं नभः ॥

अत्र प्रथमचतुर्थपादयोरुपमानोपमेयसाम्यं वैकृतं द्वितीयतृतीयपादयो-
रुपमानापकर्षः प्रकृत इति सेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधाटुञ्जी नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः । सैव विधौ वका यथा,—

एकौसमिअभुअभङ्गे विमलकवोले

वअणम्मि तुइ समअच्छि तिरिच्छणअणे ।

एऊ ससिविम्बउ कलङ्कगारउ पंडरउ किम्बत्तउ

उप्परेण भमाइ अणिमज्जणखप्परउ ॥

अत्रोपमेयोत्कर्षो वैकृतः उपमानापकर्षः प्राकृतः प्रकाशत एव या पुन-
रियमुत्तरार्धेन रूपकेणोपमानापकर्षस्योक्तिभङ्गिस्तयेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया
विधौ वक्रा नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः । सैव निषेधे ऋज्वी यथा,—

दातारो यदि कल्पशाखिभिरलं यदर्थिनः किं तृणैः

सन्तश्चेदमृतं किं यदि खलास्तत् कालकूटेन किम् ।

किं कर्पूरशलाकया यदि हृगोः पम्यानमेति प्रिया

संसारेऽपि सतीन्द्रजालमपगं यद्यस्ति तेनापि किम् ॥

अत्रोपमेयोत्कर्षः ऋजूक्तैर्न च निवृद्ध इति सेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया
निषेधे ऋजुर्नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ।

सैव निषेधे वक्रा यथा,—

तद्वक्तुं यदि मुद्रिता शशिकया तद्धेतुं स्मितं का सुधा

तच्चक्षु र्यदि हारितं कुवलयैस्ताश्चेद्भिरो धिङ्मधु ।

धिक् कन्दर्पधनु र्भ्रुवौ च यदि ते किं वा वज्रं ब्रूमहे

तत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गकमो वेधसः ॥

अत्रोपमानापकर्षो वक्रोक्त्या च निषेधः शेषं पूर्ववत् ते इमे द्वे अपि
मालोपमाच्छायया प्रपञ्चोक्तिपूर्वं पुनः उपमाच्छाययेति मन्तव्यम् ।

अर्थयोरतिसादृश्याद् यत्र दोलायते मनः ।

तमेकानेकविषयं कवयः संशयं विदुः ॥ ३९ ॥

तत्रैकविषयोऽनेको यस्मिन्नेकत्र शक्यते ।

यस्मिन्नेकजनेकत्र सोऽनेकविषयः स्मृतः ॥ ४० ॥

तयोराद्योऽभिधेयमानसादृश्यो यथा,—

आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा

नासाग्रे नयनं यदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।

मौनं चेदमिदं च शून्यमखिलं यद्विश्रमाभाति ते

तद्ब्रूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि ॥

अत्रैकस्मिन् वस्तुनि वस्तुद्वयस्याभिधेयमानसामान्यप्रत्यक्षं तद्विशेषप्रत्य-

क्षादुभयविशेषस्मरणाच्च यो विमर्षः सोऽयमेकविषयः संग्रहः ।

स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा,—

किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किं ते लोलेक्षणं मुख्यम् ।

सम दोलायते वित्तं पश्यतस्त्वां घनस्तनि ॥

अत्र सुखलक्षणे लोचनलक्षणे चैकस्मिन्नेव वस्तुनि पद्मलक्षणं भ्रमरलक्षण-
स्वापरमपि वस्तु प्रतीयमानसादृश्यमाशङ्क्यते सोऽयमप्येकविषय एव
संग्रहः । अनेकवस्तुविषयो द्विधा शुद्धो मिश्रश्च । तयोः प्रतीयमानसा-
दृश्यः शुद्धो यथा,—

वाजो भंभुरभोलो उल्लसिन्नशिखंसर्गो गहण सुणिश निणिक्कन्ता ।

णिद्दाए भेम्भलोए एज्जवि तीअ मुद्ध जोहइ पुण्ण जोहइ गअण्णभुक्खं को
णज्ज आणइ दोण्ह वि चण्ड क्खण्ण ॥

अत्र द्वयोः प्रतीयमानसादृश्ययोः वानिकामुखचन्द्रयोरेकसन्द एव विश-
ङ्क्यत इति सोऽयमनेकविषयः शुद्धः संग्रहः ।

अभिधीयमानसादृश्या मिश्रो यथा,—

द्वावपेयतावभिनवजपापुष्पभासां निवासो

तिष्ठत्यन्ते द्वयमपि विद्यन्मण्डलसरोपसन्ध्रम् ।

अक्षं को यातुप्रदयति च कः को रविः कः शशाङ्कः

का च प्राची तदिह न वयं का प्रतीचीति विद्मः ॥

अत्र द्वयोरभिधीयमानसादृश्ययोः सूर्याचन्द्रमसोः प्राचीप्रतीची वा
तदन्यतमेकमेव वस्तु पर्यायतो विशङ्क्यत इति अनेकविषयोऽयं मिश्रः
संग्रहः । उपलक्षणञ्चैतत् तेन वितर्कात्प्रादयोऽपि संग्रहोक्तावेत द्रष्टव्याः ।

तद्यथा,—

सरोजपत्रे परिलीनपट्पदे विशालदृष्टेः स्विटमू विलोचने ।

शिरोरुहाः स्निग्धतपस्ससन्तते द्विरेफटन्दं नु निशब्दनिश्चलम् ॥

अगूढहासस्फुटदन्तकेशरं मुखं श्विदेतद्विकचं नु पङ्कजम् ।

इति प्रलीनां नलिनोवने मय्यीं विदास्वभूवुः सुतिरेण शोपितः ॥ युग्मम्

यथा च,—

मुहे मअग्लिउल्लावे एहाणेस्से चिउरे

वेणिअ'सणसारे समोत्तिअहारे उरे ।

कालन्तरे तरलाच्छिज्ज मअण समुल्लसइ

माहज्ज पुण यणगुडरे ण सुणइ कहि वसइ ॥

कः पुन वि'तर्कसंशययो वि'शेषः, उच्यते । निर्णयासन्नो वितर्कः वित-
र्कासन्नश्च संशयः । संशयानो हि वितर्कस्य कोटिमारुह्य ततो
विभ्रष्टत्वात्त्वमभिनिविशते । ' यथा पूर्ववाक्ये विदास्वभूवुरिति । संश-
यमेव वा विगाहते यथा माहज्ज पुण यणगुडरे ण सुणइ कहि वसइ ।
शब्दाश्च किंस्विदादयस्तुल्यरूपा एव संशयविपर्यययोरिति दुरवबोध-
स्तद्विशेषः । ' नन्वेवं वितर्कादयोऽपि उभयालङ्काराः सुप्रः सत्यं किन्तू-
क्तिपक्षे परार्थानुमानवत् स्वरूपपक्षे स्वार्थानुमानवदिति । अयमेव
चोक्तिशब्दमप्यर्थः तेन स्वरूपमात्रोक्तौ संशयवितर्कादयोऽप्यर्थालङ्काराः ।
उक्तिप्राधानेन त्वभयालङ्काराः ॥

अपङ्कतिरपङ्कत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।

अनौपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते ॥ ४१ ॥

वाच्ये प्रतीयमाने च सादृश्ये प्रथमा तयोः ।

तथाभूते द्वितीया सप्रादपङ्कोतव्यवस्तुनि ॥ ४२ ॥

अनौपम्यवती भूयः पूर्वापूर्वा च कथ्यते ।

तासासुदाहृज्जिष्वेव रूपमाविर्भविष्यति ॥ ४३ ॥

तत्राभिधीयमानौपम्यवती यथा,—

गिम्हे दवगिमसिमइलिआइ दीसन्ति वि'भसिहराइ ।

आससुपउत्थवइएण होन्ति णवपाउसब्भाइ ॥

अत्र नवप्रावृडम्बाणां विन्धप्रशिखैरभिधीयमानसादृश्यैरपङ्कतत्वादभि-
धीयमानौपम्यवती अपङ्कतिः ।

प्रतीयमानौपम्यवती यथा,—

न केतकीनां विलसन्ति सूचयः प्रवासिनो हन्त हसत्ययं विधिः ।

तडिल्लतेयं न चकास्ति चञ्चला पुरः स्मरजप्रोतिरिङ् विजृम्भते ॥

अत्र केतकीसूचीनां विधिविहसितैः प्रतीयमानसादृश्यैः तडिल्लताया-
श्च स्मरजप्रोतिपापङ्गुतत्वाद् द्रव्यं प्रतीयमानौपस्यवत्यपङ्गुतिः ।

अनौपस्याभिधीयमानापङ्कोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा,—

राजकन्यानुगतं मां रोभोद्धेदेन रत्नकाः ।

अवगच्छेयुगञ्जातमहो शीतानिलं वनम् ॥

अत्र राजकन्यानुरागलक्षणस्य रोमाञ्जसागणस्य रत्नकावगतिहेतोः पूर्वं
मेवाभिहितस्य च वनानिलशैत्यलक्षणेन कारणान्तर्गणापङ्गुतः न केतकीः
सादृश्यमस्ति सेयमनौपस्याभिधीयमानापङ्कोतव्यवस्तुः सादृश्यात् पूर्वं
कारणोपन्यासेन पूर्वतुप्रचरते ।

सैवापूर्वा यथा,—

आनन्दाशु प्रपन्नं मे कथं दृष्ट्वैव कन्यकाश्च ।

अक्षि मे पुष्परजसा वातोद्भवेन पूरितम् ॥

अत्रानन्दाशु प्रपन्नमिति पूर्वं कार्यप्रत्यक्षपञ्चाङ्गदृष्ट्वैव कन्यकादिभिः
कारणस्योपन्यासः शेषं पूर्ववत् सेयमभिधीयमानापङ्कोतव्यवस्तुः अनौ-
पस्यापङ्गुतिरपूर्वतुप्रचरते ।

अनौपस्यैव प्रतीयमानापङ्कोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा,—

उरु पेक्षिश्च वङ्ककारिल्लयाद् एष्येति दृष्ट्वावच्छलिष ।

कण्ठश्चविलिह्मिषीणुमश्चयणे उत्तमं दुःखमहो ॥

अत्र नैतस्याः स्तनयोरुपपत्तिना नखक्षतं कृतमपि तु कण्ठकैरिति
प्रतीयमानापङ्कोतव्यं वस्तु प्रकाशते । पूर्ववदेव च पूर्वार्धं कारण-
स्योपन्यासः पश्चिमार्धं तु कार्योपदेशो दृश्यते । सेयमनौपस्याप्रती-
यमानापङ्कोतव्यवस्तुः पूर्वा नामापङ्गुतिरपङ्गुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शन-
मिति लक्षणयोगाज्जायते ॥

सैवापूर्वा यथा,—

कस्मै य ए होइ गीसो दृष्ट ए पिचाइ सखणं अहरं ।

सभसरपउमाघाइ णिवारिअं वामे सहस एण्हिं ॥

अत्रापि नास्या उपपत्तिना अधरो वणितः किं तर्हि भ्रमरेणेति प्रतीयमानापहोतव्यं वस्तु पूर्वाह्णं तु सत्रणमधरमिति कार्यप्रसुपन्यस्य पश्चिमाह्णं सभसरकमलाघादिणोति कारणमुपन्यस्तं सेयमन्यौपस्या प्रतीयमानापहोतव्यवस्तुपूर्वा न यथोक्तलक्षणयोगाज्जायते ।

समाधिसन्यधर्माणामन्यात्वारोपणं विदुः ।

निरुद्धेदोऽय सोद्धेदः स द्विधा परिपठ्यते ॥ ४४ ॥

ततो निरुद्धेदो यथा,—

दूरवशिषद्वराए आवऊहन्तस्मि दिणअरे आवरदिसं ।

असहन्ति य कि लिमइ पिचाअमपच्चकूदूमणं दिणलच्छी ॥

यत्र हिजकरदिनलक्ष्यौप्रतिक्षेपां सकारापितनायकनायिकाप्रतिना-
यिकाधर्माणां दूरप्रतिवह्वराग इत्यादिभिः श्लिष्टपदैरनुद्धेदः । एव-
मन्यधर्माधारोपादयं निरुद्धेदः समाधिभेदः ॥

सोद्धेदो यथा,—

वत्तहे लज्जवोअं तइ एत्तइ पुणु वल्ल वलि

किञ्चमि तातरसिणि तु एक रोसज्ज थिरज्ज जेण ।

णौरणु अपइ किंपि णिजावजण,

ताव हिमिणविसिन्ति भत्थि पुत्तुट्ठतणु ॥

अत्रापि प्रियतमव्यलोकासहिष्णुः कापि कामिनौ हिमानीशुष्टां
कमलिगौमालोक्य तस्यामात्मधर्मान् प्रिये च सूर्यधर्मानागोपयति
ते च वलिः क्रियेऽहं तव गोपयित्याभिः पदैरुद्दिद्यमाना इह प्रती-
यन्त इत्यर्थं सोद्धेदः समाधिभेदः । अन्यश्चान्यधर्मा इति वुत्पत्तया
धर्मिणोऽप्युच्चासे समाधिरिष्यते ।

सधर्माणां धर्मिणश्च यथा,—

चन्द्रजयात्स्नाविशदपुलिने सैरुतेऽस्मिन् सरयु

वादहैतं सुचिरमभवत् सिद्धयूनोः कयोश्चित् ।

एको ब्रूते प्रथमनिहतं केशिनं कंसमन्यः

स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तल पूर्वम् ॥

अत्र संबोध्य वर्णनीये विष्णुस्वरूपस्य धर्मिणस्तद्धर्माणां चाध्यासादयं धर्मिधर्माध्यासरूपः समाधिः ।

धर्मिण एवाध्यासो यथा,—

प्राप्तश्चैरेष कस्मात् पुनरपि मयि तं मय्यखेदं विदध्यात्

निद्रामप्यस्य पूर्वमनलसमनसो नैव संभावयामि ।

सेतुं बध्नाति कस्मात् पुनरयमखिलद्वीपनाथानुयात-

स्वयग्रायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कस्यः पयोधेः ॥

अत्र प्राप्तश्चैरेष कस्मादित्यादिभिर्मय्यखेदादिधर्माणां निवर्त्तितत्वात् प्राप्तश्चैरित्यादीनाञ्च श्लेषेणैवाभिधानात् त्वयीति वर्णनीयपदे विष्णुस्वरूपस्य धर्मिण एवाध्यासात् तद्धर्माणां चानध्यासादयं धर्मत्रध्यासरूपः समाधिः ।

समाधिमेव मन्यन्ते मीलितं तदपि द्विधा ।

धर्माणामेव चाध्यासे धर्मिणां वान्यवस्तुनि ॥ ४५ ॥

अत्रान्यधर्माणामेवान्यवस्तुन्यध्यासान्मीलितं यथा,—

पल्लवित्रं वित्र करपल्लवेहिं पप्फुल्लित्रं वित्र णत्रगेहिं ।

फलित्रं वित्र पीणपत्रोहरेहिं अज्जाए लावणं ॥

अत्र पल्लवितमिव पुष्पितमिव फलितमिवेतुप्रत्प्रेक्ष्यौ लताधर्माणां लावण्यधर्मिणि धर्माधारोपो दृश्यते । करपल्लवादीनां चानुपात्तव्यापारहेतुत्वेन साधकतमत्वेन वा प्राधान्यं लक्ष्यते । सोऽयमन्यवस्तुनि पुनरन्यधर्माणामेवारोपेण मीलितं नाम समाधिभेदो भवति । स तद्विशेषे समाधुप्रतिरितुप्रतिग्रहणाश्लभ्यते ।

धर्माणां धर्मिणश्च यथा,—

देहो व्य पडइ दिअहो कण्ठच्छेओ व्य लोहिओ होइ रई ।

गलङ्ग रुहिरं व्य सङ्घ घोलङ्ग केसकसणं सिरन्मि अ तिमिरं ॥
अत्र देहादयो यथोक्तक्रियावन्तो जन्तुवधक्रियायां निबद्धा दिवसा-
दिभिरुपमेया दिवसावसानक्रियायां मौलितास्तदेतद् गुणक्रियावतां
द्रव्याणां प्रधानक्रियाधारोप धर्मिधर्माध्यासे मौलितं नाम समाधेरेव
भेदो भवति ।

यत्प्रोपमानादेवैतदुपमेयं प्रतीयते ।

अतिप्रसिद्धेस्तामाहुः समासोक्तिं मनीषिणः ॥ ४६ ॥

प्रतीयमाने वाचेन वा सादृश्येन सोपजायते ।

आघां गर्हासुभे नोभे तदुपाधीन् प्रचक्षते ॥ ४७ ॥

विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा ।

अस्तत्रसावपराप्यस्ति तुल्यतुल्यविशेषणा ॥ ४८ ॥

संदेहेणोच्यते यस्मात् समासोक्तिरियं ततः ।

सैवाव्योक्तिरनव्योक्तिरुभयोक्तिश्च कथ्यते ॥ ४९ ॥

तत्र प्रतीयमानसादृश्या आघावती यथा,—

उत्तुङ्गे कृतसंश्रयस्य शिखरिणुप्रज्ञावचग्रावणि

न्यग्रोधस्य किमङ्ग तस्य वचसा आघासु पर्यग्राप्यते ।

बन्धुर्वा स पुराकृतः किमथवा सत्कर्मणां सञ्चयो

मार्गं कृत्तविपत्रशाखिनि जनो यं प्राप्य विश्राम्यति ॥

अत्र न्यग्रोधे नैवोपमानेन प्रतीयमानसादृश्यस्य वर्णनोपमेय-
स्योक्तत्वात् तच्छ्रुत्यैतच्छ्रुत्या प्रतीयते इति सेयं प्रतीयमानसादृश्या
आघावती समासोक्तिः ।

सैव गर्हावती यथा,—

किं जातोऽसि चतुष्पथे यदि घनच्छायोऽसि किं छायाया

संपन्नः फलितोऽसि किं यदि फलैः पूर्णोऽसि किं सन्नतः ।

हे सहज सहस्र संप्रति शिखाशाखाग्रताकर्षण-

क्षोभोन्मोटनभञ्जनानि जनतः स्वैरेव कुशेष्टितैः ॥

अत्रोपमानभूतस्य सहस्रस्य व्याजगर्हणया तदुपमेयः कोऽपि सत्पुरुषो
विगर्ह्यत इति सेयं प्रतीयमानसादृश्या गर्हावती नाम समासोक्तिः ।

सैवोभयवती यथा,—

निष्कन्दासरविन्दिनीं स्थपुटितोद्देशं स्थलीं पल्लवे

जम्बालाविलम्बस्व, कर्तुमपरा स्मृते वराहो सुतान् ।

दंष्ट्रायां चतुरर्णवोर्मिपटलैराभ्रावितायामियम्

यस्या एव शिशोः स्थिता विपदि भूः सा पुत्रिणी पोत्रिणी ॥

अत्र पूर्वार्थं गर्हा उत्तरार्थं श्लाघा गम्यते सेयं प्रतीयमानासादृ-
श्योभयवती समासोक्तिः ।

अनुभयवती यथा,

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विपा-

मितश्च शरणार्थिनः शिखरिपक्षिणः शेरते ।

इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-

रहो विततमूर्जितं भरसहस्र सिन्धो वर्षुः ॥

अत्र गर्हा श्लाघा वा विस्मयोक्तात्रैवास्तमयते । सेयं प्रतीयमान-
सादृश्यानुभयवती नाम समासोक्तिः ।

अभिधीयमानसादृश्या श्लाघावती तुल्याकारविशेषणा यथा,—

नालस्य प्रसरो जलेष्वपि कृतावासस्य कोषे रुचि-

दर्शने कर्कशता मुखे च मृदुता मित्ते महान् प्रश्रयः ।

आमूलं गुणसंग्रहव्यसनिता द्वेषश्च दोषोक्तिर

यस्यैव सा स्थितिरस्वजस्य वसति युक्तैव तत्र श्रियः ॥ •

आत्रास्व, रुहसत्पुरुषयोः परस्परमुपमानोपमेयभावस्यातिशयप्रसिद्धेरुप-
मानेनैव श्लेषवत्तुल्यविशेषणपदाभिधीयमानसादृश्यामुपमानमेवावग-
म्यते । सेयमभिधीयमानसादृश्या श्लाघावती तुल्यविशेषणा नाम
समासोक्तिः ।

प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्या श्लाघागर्हावती तुल्यातुल्यविशेषणा

यथा;—

उपाध्वं सत् पाश्याः पुनरपि सरो मार्गतिलकम्

यदासाद्य स्वेच्छं विलसथ विलौनकमभराः ।

इतस्तु क्षाराब्धे ज्वरठकमठक्षिप्तपयसो

निरुत्तिः कल्याणो न पुनरवतारः कथमपि ॥

अत्र पूर्वार्धे अभिधीयमानसादृशप्रयोः स्थात्रा पश्चिमार्धे तु प्रतीयमानसादृशप्रयो र्गर्हावगम्यते सेयमुभयवती तुल्यातुल्यविशेषणाभिधीयमानप्रतीयमानसादृश्या समासोक्तिः । अन्योक्ति द्विधा स्वजातो जात्यन्तरे च । तयोः स्वजातो यथा,—

लक्ष्मीपयोधरोत्सुकुङ्कुशाकणितो हरेः ।

वलिशब्देन स येनास्य भिक्षापात्रीकृतः करः ॥

अत्र हरिशब्देन वलिशब्देन वा कश्चित् समानेतिवृत्तः पुंविशेष एवोच्यते, सेयं स्वजातिविषयान्योक्तिः संक्षेपान्तिरूपत्वात् समासोक्तिरेव । जात्यन्तरे यथा,—

पिवन् मधु यथाकामं भ्रमरः पुष्पपङ्कजे ।

आप्यसन्नद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुङ्कुमम् ॥

अत्र भ्रमरशब्देन कश्चित् कामी पुष्पपङ्कजशब्देन कापि प्रौढाङ्गना कुङ्कुमशब्देन कापि सुगन्धाङ्गनाभिधीयते । सेयमन्यजातिविषयान्योक्तिः समासोक्तिरेव भवति । अन्योक्तिशब्देन इहाद्यासविषया तद्भावापत्तिरुच्यते यथैव ब्रह्मज्ञान इति । सा द्विधा शुद्धा चित्ता च ।

तयोः शुद्धा यथा,—

सुधावह्न्यामैरुपवनचक्रैरनुसृतां

किरन् जगोत्स्नासच्छां नवलवलिपाकप्रणयिणीम् ।

उप प्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मृनाक्

श्रान्नाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकरणः ॥

अत्र कसराश्लिष्टाये चन्द्रसममयास्य कश्चिदेवं श्रुते सा ज्ञेयं पूर्वार्धे

अभिधीयमानतुल्यविशेषणा पश्चिमार्धे पुनरनाकाशे कोऽयं गलित-
हरिण इत्यत्र तुल्यविशेषणा समासोक्तिरेवान्योक्तिः एकस्यैव चाध्या-
सादियं शुद्धेतुप्रचरते ।

चित्रा यथा,—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेतुप्रत्यातपरम्परा केयम् ॥

अत्राध्यासः पूर्ववद्वैचित्र्यप्रश्न निगदेनैव व्याख्यातं सेयमनन्योक्तिः समा-
सोक्तिरेवानेकाध्यासैव चित्राच्चित्रेतुप्रचरते ।

उभयोक्तिर्यथा,—

लावणप्रसिन्धुरपरैव हि केवलात्

यत्रोत्पलानि शशिना सह संभवन्ते ।

उन्मज्जति हिरदकुम्भतटी च यत्र

यत्रापरे कदलिकाण्डशृणालदण्डाः ॥

अत्रापूर्वयं लावणप्रसिन्धुरित्यन्योक्तिः यत्रोत्पलानि शशिना सह
संभवन्त इत्यनन्योक्तिः सेयमुभययोगादुभयोक्तिरपदिश्यते । उपलक्षण-
श्चैतत् । तेनान्यापि योपमानोपमेयविषये संक्षेपोक्तिः सापि समा-
सोक्तिरेव भवति यथा,—

इन्द्रलिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव

प्रज्ञानारुणिमेव विद्रुमलता श्यामेव हेमप्रभा ।

पारुपत्र कलया च कोकिलवधुकण्ठेऽपि प्रस्तुतम्

सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हीः सगर्ही इव ॥

अत्र संक्षेपतः सीताशब्दवाच्यस्य सुखादेरवयवस्यैव इन्द्र-
रञ्जनेनेव लिप्तो जडितेव मृगीणां दृष्टिः प्रज्ञानमिवारुणं विद्रु-
मस्य श्यामेव हेमकान्तिः पारुषा इव कोकिलालापाः सगर्ही इव
शिखिनां बर्ही इत्युत्प्रेक्षोक्तेरनुक्तान्यपि तदुपमेयानि सुखादीनि
प्रतीयन्ते, सेयमपि संक्षेपोक्तिः समासोक्तिरेव भवति । कः पुनः समा-

सोक्तैः समाधुत्रकैर्वा विशेषः उच्यते । यत्र प्राकरणिकेऽप्राकरणिको धर्मोऽध्यास्यते सा समाधुत्रक्तिर्यथा असहन्ति व्य कि लिम्बद् पित्र-
अमपञ्चक्खदूसणं दिणलच्छी इति यत्र पुनरप्राकरणिके प्राक-
रणिकधर्मः सा समासोक्तिर्यथा, पित्रन् मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे
इति । ननु धर्मिणोऽध्यासे समानमिति चेत् न । स त्वं तत्त्वं कथय
भवता को हतस्तत्र पूर्वमित्यादिषु अनाकाशे कोऽयं गलितहंरिणः
शीतकिरण इत्यादिषु च प्रव्यक्त एवाध्यासविशेषो दृश्यते । एकत्र मन-
सान्यत्र तु वचसेति सोऽयं समाधुत्रकैः समासोक्तेष्व भेदो भवति ।

अन्यथावस्थितं वस्तु यस्मात्प्रेक्ष्यतेऽन्यथा ।

द्रव्यं गुणः क्रिया वापि तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥ ५० ॥

तासु द्रव्योत्प्रेक्षा यथा,—

देहस्या दर्पणे न्यस्य पश्यति प्रतिमासुमा ।

• अन्यार्धार्धमिवोत्पन्नमर्धनारीश्वरान्तरम् ॥

अत्र प्रतिविम्बरूपेण दर्पणेऽन्यथावस्थितस्यार्धनारीश्वररूपलक्षणस्य
द्रव्यस्य यदपराधोत्पन्नार्धनारीश्वरान्तररूपेण द्रव्यान्तररूपेणोत्प्रेक्षणं
सेयमुत्प्रेक्षा द्रव्योत्प्रेक्षेति भवति ।

गुणोत्प्रेक्षा यथा,—

पल्लवित्रं वित्र करपल्लवेहिं पप्फुल्लित्रं व णत्रणेहिं ।

• फलित्रं वित्र पौणपत्रोहरेहिं अज्जाए लावणं ॥

अत्र करपल्लवादिद्रव्येणान्यथावस्थितस्यार्द्रलावणप्रलक्षणस्य यदेतत्-
पल्लवित्रत्वादिरूपेणान्यथोत्प्रेक्षणं सेयमुत्प्रेक्षा गुणोत्प्रेक्षेति भवति ।

क्रियोत्प्रेक्षा यथा,—

सेनागजाः स्वकरपल्लवलेखनीभि-

• र्गण्डस्थलान्मदमसौ मुञ्जराददानाः ।

मन्ये नरेन्द्र तव तोयधितौरतालो-

पत्नोदरैष विजयस्तुतिमान्निखन्ति ॥

अत्र सेनागजानां गरुडस्थलेभ्यो लेखन्याकारैः करैर्मैसीरूपस्य
मदपयसो यदादानं यश्चास्य तौरतालीपत्रोदरेषु महावर्णेतया निक्षेपः
स उक्तरूपेणान्यथोत्प्रेक्षते इति सेयमुत्प्रेक्षा क्रियोत्प्रेक्षा भवति ।

उत्प्रेक्षावयवो यश्च या चोत्प्रेक्षोपमानता ।

मतश्चेति न भिद्यन्ते तानुत्प्रेक्षास्वरूपतः ॥ ५१ ॥

तत्रोत्प्रेक्षावयवो यथा. —

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥

अत्राङ्गुलीभिः केशेषु गृहीत्वा प्रियामुखं चुम्ब्यते सा च लोचने निमी-
लयतीति प्रायोवादः । तत्र मुखचुम्बनादिक्रिया प्रधानमङ्गीभृता प्रती-
यते, केशग्रहणाच्चिनिमीलनेन चाङ्गभृते प्रधाने तत्राङ्गीभृतायाः क्रियायाः
उत्प्रेक्षणेनावयवभृता क्रियोत्प्रेक्षिता भवति । यथा हि कुड्मलीकृत-
सरोजलोचनमित्यत्र नोत्प्रेक्षापदम् एवमङ्गुलीमरीचिभित्तिमिरकेश-
सञ्चयं संनिगृहेत्यत्रापि तन्न प्राप्नोति । मरीचत्रङ्गुलिसंनिगृहीत-
तिमिरकेशसञ्चयमितेप्रवं वा वक्तव्यं भवति । तत्र योऽयमवयवक्रिया-
यामप्यन्यपदार्थोऽद्वितीयावयवक्रियाविलक्षण इवप्रयोगेण पृथक्पदतया
वाक्यकल्पः, स इवस्यापि व्याख्यानपरत्वेनाप्यनुयोज्यमानः कविभि-
रुत्प्रेक्षावयव इत्युच्यते । अनेन पुन र्यत्र प्रधानक्रिया नोत्प्रेक्ष्यते
अवयवक्रिया तत्रोत्प्रेक्ष्यते तमुत्प्रेक्षावयवं वर्णयन्ति यथा, —

लीनेव प्रन्निविश्वितेव लिखितेवोत्कृष्टैरूपैश्च

प्रतुष्टैश्च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च ।

सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभि-

श्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिविडसूत्रतेव लम्बा प्रिया ॥

तेषां मते पूर्वोदाहरणमुत्प्रेक्षावयवो न भवति ।

उत्प्रेक्षोपमा यथा. —

किंशुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः ।

दग्धादग्धामरण्यानीं पश्यतीव विभावसुः ॥

अत्र व्यपदेशशब्देन किंशुककुसुमानामग्निसादृश्यमभिधाय दर्शनक्रियोत्प्रेक्षप्रत इति सेयमुत्प्रेक्षोपमा । पूर्वस्मिन्नपुत्रदाहरणे मरीचिभिरङ्गुलीभिरिव तिमिरं केशसञ्चयमिव संनिगृह्येतुप्रपमानार्थानुप्रवेश उत्प्रेक्षायां द्रष्टव्यः । सेयमुत्प्रेक्षोपमा चोत्प्रेक्षैव भवति ।

मतं यथा,—

यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।
अहं त्विन्दु मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणौ-
कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥

अत्र कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुमिन्दुमहं मन्ये इत्यनेन स्वमतद्वारकमुत्प्रेक्षायाः समर्थनं कृतमित्ययं मताभिधान उत्प्रेक्षाया एव प्रकारः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा सप्रादस्तोतव्यस्य या स्तुतिः ।

कुतोऽपि हेतोर्वाचरा च प्रत्येतव्या च सोच्यते ॥ ५२ ॥

सा च धर्मार्थकामानां प्रायोऽन्यतमबाधया ।

स्वाभिप्रायप्रसिद्ध्या च जायमानेह दृश्यते ॥ ५३ ॥

तासु धर्मबाधया वाचरा यथा,—

मेदंश्चेदहोदरं लघु भवतुप्रत्साहयोग्यं वपुः

सत्त्वानामपि लब्धये विकृतिमञ्जितं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्म्ये चले

मिथैत्रव व्यसनं वदन्ति ऋगयामौदृग्विनोदः कुतः ॥

अत्र यथोक्तैर्हेतुभिः स्वाभिप्रायसाधनेन यदिदमौदृग्विनोदः कुतः इति साक्षात् ऋगयामिनन्दनं सेयं वाचरा नाम प्रस्तुतस्तुतिरहिंसा परमो धर्म इति धर्मं बाधते । धर्मबाधयैव प्रतेयतव्या यथा,—

कालाक्खंरदुस्सिक्खञ्च बालञ्च रे लगा मम कण्ठमि ।

दोण्हं व णरअणिवसो समअं जइ होइ ता होउ ॥

अत्र कालाक्षरदुःशिक्षितेत्यनेन लिपिज्ञानादिभिरधौतधर्मशास्त्राभिमत-
रूपकपोगण्डः कोऽपि कयापि अविनयवत्या सोपालम्भं एहि रे कण्ठे लगे-
त्यभियुज्यते । तत्र यदि ते मतमेवं कृते नरकः स्यात् स यद्यावयोः सहैव ,
नासौ नरक इति किं तर्हि स्वर्ग इति सोऽयं स्वाभिप्रायसाधनात् महा-
राहसे नियोगस्तसेत्रह साक्षादस्तु तस्यास्तोतव्यस्य स्तुतिः प्रतीयते सेयं
प्रतेप्रतव्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा परस्य दारान् मनसापि नेच्छेदिति धर्म-
मेव बाधते । अर्थबाधया वाचया यथा,—

पङ्गो बन्धुस्त्वमसि न गृहं यासि योऽर्थं परेषाम्

धन्योऽन्ध त्वं धनमदवतां नेक्षसे यन्मुखानि ।

स्नाधरो मूक त्वमपि कृपणं स्तौषि नार्थाशया यः

स्तोतव्यस्त्वं वधिर न गिरं यः खलानां शृणोषि ॥

अत्र स्तोतव्यानां पङ्गुन्धमूकवधिराणां बन्धुधन्यस्नाध्रस्तोतव्यपदै-
साक्षादभिनन्दनादियं वाचया नामाप्रस्तुतप्रशंसाभिमानिनोऽर्थसिद्धिं
बाधते । अर्थबाधयैव प्रतेप्रतव्या यथा,—

कामं वनेषु हरिणास्तृणानि खादन्त्ययत्नसुलभानि ।

विदधति धनिषु न दैन्यं ते किल पशवो वयं सुधियः ॥

अत्र ते किल पशवो वयं सुधिय इति शृगाणामसाक्षादभिनन्दनं
तेनेयमस्तोतव्यानाममीषां वाक्यार्थत्वेन स्तुतिप्रतीतेः प्रत्येतव्या
नामाप्रस्तुतप्रशंसा मनस्विनोऽर्थसिद्धिं बाधते । कामबाधया वाचया
यथा,—

ए मुअन्ति दौहसासं ए रुअन्ति ए होन्ति विरहकिसिआओ ।

धस्साओ ताओ जाणं वज्जवल्लह वल्लहो ए तुमं ॥

अत्र धन्यास्ता यासां त्वं न वल्लभ इति येयमतिरक्तायाः साक्षादस्तो-
तव्यस्तुतिः सेयं वाचया नामाप्रस्तुतप्रशंसा तस्या एव कामसिद्धिं
बाधते । कामबाधयैव प्रतेप्रतव्या यथा,—

सुहृदुच्छ्रज्जणं दुस्तुहं पि दूराहित्रा अम्हाणं ।

तां उअआर जर जीअं पि एन्त ण कआपराहोसि ॥

अत्र पूर्वोक्तास्मदभिप्रायसिद्धयैव नाम त्वयास्माकमुपकृतं येन जीवित-
मपि हरन्नापराधोसीति ज्वरं प्रति यदतिरिक्ततया वाक्यं तेनेहास्तो-
तव्यस्य ज्वरस्य स्तुतिः प्रतीयते सेयं प्रतेप्रतव्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा तस्या
एव शरीरबाधया सर्वानपि कामान् बाधते ।

विवक्षितगुणोत्कृष्टै र्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।

कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ ५४ ॥

अभिधीयमानतुल्यगुणत्वेन स्तुत्यर्था यथा,—

शेषो हिमगिरिस्त्वच्च महान्तो गुरवः स्थिराः ।

इमां क्षणितमर्यादां चलन्तीं विभ्रथ क्षितिम् ॥

अत्राभिधीयमानमहन्त्वादिगुणोत्कृष्टाभ्यां शेषाद्विषयारशैलाभ्यां सह स्तु-
त्यर्थं तुल्ययोगेन क्षितिपतेरभिहितत्वादियं स्तुत्यर्था तुल्ययोगिता ।

अभिधीयमानतुल्यगुणत्व एव निन्दार्था यथा,—

सङ्गतानि ऋगाक्षीणां तडिद्विलसितानि च ।

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥

अत्र घनारब्धान्यपीत्यादिभि रभिधीयमानतुल्यगुणानां ऋगाक्षीसङ्गतानां
तडिद्विलसितानाञ्च निन्दार्थं तुल्ययोगेन अभिधानादियं निन्दार्था तुल्य-
योगिता । प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे स्तुत्यर्था यथा,—

यमः कुषेरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि ।

विभ्रत्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥

अत्र यमादयः पञ्च भवन्तो लोकपाला इत्यनुक्तमपि तुल्यवस्तुयोगितयैव
स्तुत्यर्थमेषां मिथः सादृश्यं प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे स्तुत्यर्था
तुल्ययोगिता । प्रतीयमानतुल्यगुणत्व एव निन्दार्था यथा,—

राजानमपि सेवन्ते विधमपुत्रपभुञ्जते ।

रमन्ते च परस्त्रीभिरहो साहसिका नराः ॥

अत्र योऽयं सेवादि मर्नवानां राजविषये स्त्रीषु च वैषम्यहेतुः सुल्यत्वेन
योगः राजादीनां वा कर्मत्वादिरूपतया तत्क्रियायां समावेशः सोऽमीषां
मिथः सादृश्यं प्रत्याययन् राजसेवापरस्त्रीरत्यो विषोपभोगतुल्यतां
गमयतीति सेयं प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे निन्दार्था तुल्ययोगिता ।

अन्ये सुखनिमित्ते च दुःखहेतौ च वस्तुनि ।

स्तुतिनिन्दार्थमेवाजस्तुत्यत्वे तुल्ययोगिताम् ॥ ५५ ॥

सा स्तुत्यर्था यथा,—

आहृतस्याभिषेकाय विस्मृतस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

अत्र रामस्य राजराभिषेकवनगमनयोः पितृगादेणेन तुल्यरूपतया
स्तुतिः प्रतीयते ।

निन्दार्था यथा,—

यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा ।

यश्चैनं गन्धमालाभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥

अत्र यः परशुना छिनत्ति योऽसुं मधुसर्पिषा सिञ्चति यो वा गन्ध-
मालाभ्यामर्चति तं प्रति तुल्यमेव निम्बस्य कटुत्वमिति समासोक्त्या
तदुपमेयस्य निन्दा प्रतीयते ।

दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य यः ।

स लेशः सग्राततो नान्या व्याजस्तुतिरपौषप्रते ॥ ५६ ॥

तत्र दोषस्य गुणीभावे लेशो यथा,—

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्तो पतिरूर्जितः ।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥

अत्र येयमुत्तरार्धेन राज्ञो वीर्यप्रकर्षस्य स्तुतिः सा कन्यायाः निर-
न्तरान् भोगान् निर्विविक्तो दोषत्वेन प्रतिभासिष्यत इत्यभिप्रेत्य योऽयं
विदग्धसत्या राजप्रकोपपरिजिहीर्षया दोषोऽपि गुणरूपेणाक्तः सोऽयं
दोषस्य गुणीभावो नाम लेशतोऽत्यतया शून्यैरनन्यविदित उच्यमानो

लेश इतुत्रचरते ।

गुणसत्र दोषीभावो यथा,—

चप नो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ।

आगःप्रसार्जनायैव चाटवो येन शिञ्जिताः ॥

अत्र पूर्वार्धेन मानपरिग्रहानुगुणं सखीनामग्रतः प्रकाशं प्रतिज्ञाय तदनिर्वाहमाशङ्कमाना तदुपहासं परिजिह्वीषुर्दोषाभासं तद्गुणग्राममाह आगःप्रसार्जनायैव चाटवो येन शिञ्जिताः इति । सोऽयं गुणसत्र दोषीभावो नाम लेशो भवति । अन्ये पुनः समस्तमेव लेशलक्षणमाचक्षते । यत्र दोषसत्र गुणीभावो, गुणसत्र च दोषीभाव इति सोऽपि द्विधा समासोक्त्या असमासोक्त्या च । तयोः समासोक्त्या यथा,—

गुणानामेव दौःशात्मग्राहुरि धुर्यो नियुज्यते ।

असञ्जातकिणत्कन्यः सुखं स्वपिति गौ रेलिः ॥

अयमपि प्रकोपभयात्क्षेपेनैवोच्यते इति लेशः ।

असमासोक्त्या यथा,—

सन्तः सञ्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः

सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा ।

अबुप्रत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो

युक्तायुक्तनिषेकमून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥

अत्रापि प्रकोपभयादि पूर्ववत् । अथैष व्यस्तलक्षणत्वेन कस्मान्न लेश इतुत्रचरते दोषगुणीभाविसत्राप्रस्तुतस्तुतया दोषगुणीभावसत्र तु व्याजस्तुतयापहारात् । व्याजस्तुतिरपि द्विधा शुद्धा मिश्रा च ।

तयोः शुद्धा यथा,—

पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्रीस्त्वया परिभुज्यते ।

राजन्निष्ठाकुवंशसत्र किमिदं तव युज्यते ॥

अत्र शुद्धपरदारापहरणलक्षणनिन्दाव्याजेन स्तुते विहितत्वादियं शुद्धा नाम व्याजस्तुति गुणदोषीभावलक्षणात्क्षेपान्न दृश्यक् ।

मिश्रा यथा,—

प्रियोऽसि प्राज्ञोऽसि प्रभुरसि कुलीनोऽस्यसि युवा
 युवत्यस्त्वामेव कति न पतिमुखीं वृणते ।
 अतश्चैतां कीर्तिं रघुनङ्गपमान्धातुमहिषीम्
 पराम्बुं वृद्धामधिगतनयो नार्हति भवान् ॥
 अत्र स्तुतिपदमिश्रैव व्याजगर्हया स्तुतिरिति द्वयं मिश्रा नाम व्याज-
 स्तुतिर्लेशभेदः ।

कर्त्तादीनां समावेशः सहान्यै र्यः क्रियादिषु ।
 विविक्तश्चाविविक्तश्च सहोक्तिः सा निगद्यते ॥ ५७ ॥
 वैसादृश्यवती चेयमुच्यमाना मनोषिभिः ।
 सहेवादिप्रयोगेषु ससादृश्या च दृश्यते ॥ ५८ ॥

मा कर्तृविविक्तक्रियासमावेशे यथा,—

कोकिलालापमधुराः सुगन्धिवनवायवः ।
 यान्ति सार्धं जनानन्दै र्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥
 अत्र सुरभिवासरा इति कर्तृपदार्थः केवल एव जनानन्दैः सह वृद्धि-
 प्राप्तिक्रियायां समाविष्ट इति सेयं विविक्तकर्तृक्रियासमावेशा नाम
 वैसादृश्यवती सहोक्तिः । कर्मणो विविक्तक्रियासमावेशे यथा,—

उज्जसि पित्राद् सभञ्जं तह विदुरे भणसि कोस किसिअत्ति ।
 उअरि भरेण अ अणुस अमुअद् वहिस्सोवि अङ्गाद् ॥
 अत्र संबोध्यमानयुष्मदर्थः कर्मतामापन्न उज्जस इति क्रियायां केवल
 एव क्रियापदार्थेन सह समाविष्टः । सेयं विविक्तक्रियासमावेशा नाम
 वैसादृश्यवती सहोक्तिः ।

यत्रानेकोऽपि कर्त्तादिः प्रविविक्तैः क्रियादिभिः ।
 विविक्तभावं लभते विविक्ता सापि कथ्यते ॥ ५९ ॥
 सा कर्तृद्वयस्य पृथक् क्रियासमावेशे यथा,—
 वर्धते सह पात्र्यानां मूर्च्छया चूतमञ्जरी ।

वहन्ति च समं तेषामशुभिर्मलयानिलाः ॥

अत्र चतुर्मञ्जरीमूर्च्छया सह वर्धनक्रियायां मलयानिलाश्चाशुभिः सह वर्धनक्रियायां पृथक् पृथग्विवेकेनैव कर्त्तरि समादिष्टाः । सेयमपि विविक्तकर्त्तृक्रियासमावेशेन वैसादृश्यवती सहोक्तिरेव कर्मणोऽपि विवेके द्रष्टव्या । कर्त्तृणामविविक्तकर्त्तृक्रियासमावेशे यथा,—

धीरेण समं जामा हिमण समं अणिडिआ उवएसा ।

उच्छाहेण सह भुआ वाहेण समं गलन्ति से उल्लावा ॥

अत्र यामादीनां वह्नां धैर्यादिभिः सह गलनक्रियायामेकस्यामेवाविविक्तः समावेशो दृश्यते । सेयमविविक्तकर्त्तृक्रियासमावेशा नाम वैसादृश्यवती सहोक्तिः । कर्मणामविविक्तक्रियासमावेशे इवशब्देन सहशब्दस्य स्थाने ससादृश्या यथा,—

धीरं व जलसमूहं तिमिणिवहन्मि व सपक्खपव्वअलोअं ।

णद्धसोत्ते व्व तरङ्गे रअणाद्धं व गरुअगुणसअाद्धं वहन्तं ॥

अत्र धैर्येण जलसमूहस्य तिमिनिवहेन सपक्वपर्वतलोकस्य नदीस्रोतो भिसारङ्गाणां रत्नैश्च गुरुकगुणशतानां मिथः प्रतीयमानैः सादृश्यमिवेन द्योत्यते । सहार्थश्च वाक्यार्थसामर्थ्येन लभ्यते इति सेयं धैर्यादीनां वह्नां वर्धनक्रियायामेकस्यामेव विवेकतः कर्मभूतानां आवेशेन अविविक्तकर्मक्रियासमावेशा नाम ससादृश्या सहोक्तिः । आदिग्रहणाद् गुणसमावेशेऽपि गुणिनः ससादृश्या यथा,—

सह दीर्घा मम श्वासैः इमाः सम्प्रति रात्रयः ।

पाण्डराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥

अत्र रात्रयो दीर्घाः पाण्डराश्च इति दैर्घ्यपाण्डरत्वगुणयोरविवेकेन रात्रिषु रात्रीणाञ्च तयोः श्वासैरङ्गैश्च सह समावेशो दृश्यते; सेयमविविक्तगुणसमावेशा नामेवाद्यप्रयोगेऽपि ससादृश्या सहोक्तिः ॥

द्रव्यक्रियागुणादीनां क्रियाद्रव्यगुणादिषु ।

निवेशनमनेकेषामेकतः स्यात् समुच्चयः ॥ ६० ॥

इतरेतरयोगो यः समाहारो य उच्यते ।

अन्वाचय इहान्यो यः सोऽपि नान्यः समुच्चयात् ॥ ६१ ॥

द्विपदाश्रयश्च स स्यात् स स्यात् बहुपदाश्रयः ।

उभयाश्रयश्च स स्यात् स सप्रादुभयाश्रयः ॥ ६२ ॥

त्रयः प्रतिपदं वा सुप्रः द्योतकैरितरत्र वा ।

पदैः शुद्धाश्च मिश्राश्च तुरीयो द्योतकं विना ॥ ६३ ॥

अत्र द्विपदाश्रयः प्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्ययोः क्रियासमुच्चयो यथा,—निर्यता परिजनेन बोधितः स्फूर्जमानश्चिरसद्दृशः ।

हारसम्बलनमांसलोऽधिकं दीपकश्च मदनश्च दिदुप्रते ॥

अत्र दीपकश्च मदनश्च इति हे द्रव्ये प्रतिपदं चकारेणैकस्यां दिदुप्रते इति क्रियायां समुच्चयेन निवेशिते, न दिदुप्रताते इति द्विवचनं दीपक-मदनौ इति चार्थं द्वन्द्वश्च न भवति ।

द्विपदाश्रय एव उत्तरपदाश्रितद्योतकेन क्रिययो र्व्यसमुच्चयो यथा,—

निकामं क्षामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा

कलाशेषा मूर्त्तिः शशिने इव नेत्रोत्सवकरौ ।

अदस्थामापन्ना मदनदहनोद्वाहविधुरां

इयं नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयति च ॥

अत्र रमयति कम्पयति इति हे क्रिये उत्तरपदवर्तिना चकारेणैकस्मिन् मनोलक्षणे द्रव्ये कर्मणि समुच्चयेनैककालमेव निवेशिते, तेनायं अन्वा-चयो न भवति ।

बहुपदाश्रयः प्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयो यथा,—

अप्राकृतस्तु कथमस्तु न विस्मयाय

यस्मिन्नुवास करुणा च कृतज्ञता च ।

लक्ष्मीश्च सात्विकगुणज्वलितं च तेजः

धर्मश्च मानविजयौ च पराक्रमश्च ॥

आत्र करुणा च कृतज्ञता च इत्यादयो गुणाः प्रत्येकं बहुपदाश्रयत्वेन चकारेण एकस्यामुवास इति क्रियायां समुच्चयेन निवेश्यन्ते । तेन गुणेषु बहुवचनं न भवति । करुणाकृतज्ञतादीनां द्वन्द्वसमासश्च न भवति । यस्मिन् इत्यपेक्षायाश्च अयमेव गुणानां द्रव्यसमुच्चयो भवति ॥ बहुपदाश्रय एव उत्तरपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयो यथा,—रूपमप्रतिविधानमनोश्च प्रेम कार्यप्रमनपेक्षविकाशि ।

चाटु चाकृतकसम्भ्रममासां कार्मणत्वमगमद् रमणेषु ॥

आत्र रूपं प्रेम चाटु च इति बहवो गुणाः उत्तरपदाश्रयेण चकारेण अगमत् इत्येकस्यां क्रियायां समुच्चयेन निवेश्यन्ते । तेन अगमन् इति बहुवचनं द्वन्द्वो वा न स्यात् । कार्मणत्वम् इत्यपेक्षायां च अयमेव गुणानां जातिसमुच्चयो भवति ॥ उभयपदाश्रयः उत्तरपदाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्यगुणानां क्रियासमुच्चयो यथा,—

विचिन्त्यमानं मनसाऽपि देहिनां

इदं हि लोकेषु चकास्ति दुर्लभम् ।

निशा सचन्द्रा मदिरा च सोत्पला

प्रियानुरागोऽभिनवश्च यौवनम् ॥

आत्र निशा मदिरा च द्रव्ये अनुरागो यौवनश्च गुणौ बहुष्वपि पदेषु द्वन्द्वे सत्यपि उत्तरपदाश्रयनिवेशिना चकारेण चकास्ति इत्येकसत्रां क्रियायां निवेश्यन्ते । तेन चकासति इति बहुवचनं समासश्च न स्यात् । अयमेव च दुर्लभम् इत्यपेक्षायां द्रव्यगुणानां गुणसमुच्चयो भवति । तेऽमी त्रयोपि शुद्धाः । मिश्रः पुनरुभयपदाश्रयवद् बहुपदाश्रयश्च भवति ॥ यथा,—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्धेय धर्मश्च जानाति नरसत्र वृत्तम् ॥

आत्र आदित्यचन्द्रादयो द्रव्यविशेषाः उत्तरपदनिवेशिना प्रतिपदनिवेशिना च चकारेण जानाति इत्येकसत्रां क्रियायां निवेश्यन्ते । तेन

च वज्रवचनाभावे समानाभावे च एष मिश्रः समुच्चयभेदो भवति, अनु-
भयाश्रयस्तु समुच्चयोऽन्वाचयश्च न भवति । द्वयोरपि दीपकेन विषया-
पहारात् । तेन इतरेतरयोगसमाहारयोः स उदाक्रियते । तत्र
इतरेतरयोगो यथा, —

साऽवशेषपदमुक्तमुपेक्षा स्वस्तमाल्यवसनाभरणेषु ।

गन्तुमुत्थितमकारणतः स्म द्योतयन्ति मदविभ्रममासाम् ॥

अत्र उक्तमुपेक्षा उत्थितम् इत्येवमेव क्रियाद्रव्यविशेषा इतरेतरयोगेन
मदविलासद्योतनक्रियायां निवेद्यन्ते । तेन द्योतयन्ति इति वज्रवचनं
द्वन्द्वसमामञ्च तद्विवक्षायां स्यात् । न च इह द्योतकश्चकारः उत्तरपदे
प्रतिपदं विद्योतते इति सोऽयमुभयाश्रयः समुच्चयभेदः ॥

समाहारो यथा, —

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद्बालसृगाक्षि सृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि तिलोचने ॥

अत्र यद् वरेषु सृग्यते तत् किं तिलोचने व्यस्तमप्यस्ति इति ब्रुवन्
वपुर्वयोवस्तूनां समुदायं समस्तमेवाभिसन्धत्ते । तस्य च आविर्भूताव-
यवभेदत्वेन इतरेतरयोगः तिरोहितावयवभेदत्वेन समाहारः । स इह
यद् इत्येवमवचनान्तेन नपुंसकेन च कथ्यते । न चेह कचिदपि चका-
रोऽस्ति । सोऽयमप्यनुभयाश्रयः समुच्चयभेदः । चयोगेऽपि इतरेतर-
योगः । स उत्तरपदयोगेऽपि यथा, —

तत्क्षणं विपरिवर्तितक्रियो र्नेष्यतोः शयनमिद्वरागयोः ।

सा बभूव वशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥

अत्र शूलिनः मदस्य च इत्युत्तरपदाश्रयेण चकारेण द्वौ द्रव्यविशेषौ
वशवर्तिनी इत्येतस्मिन् गुणपदे यदि इतरेतरयोगेन सान्निवेश्येते तदा
विपरिवर्तितक्रियोः इत्यादिषु द्वयोरिति पर्थन्तेषु द्विवचनम् एकशेषो
वा न स्यात् । सोऽयमपि द्विपदाश्रय उत्तरपदाश्रितद्योतकश्च समुच्चय-
भेदः । एवमपरेऽपि इतरेतरयोगेऽपि चयोगा उदाहार्याः, समाहारस्तु

चयोगविषयो विचिन्त्यमानमित्यादिनैव उक्तः । अन्वाचयस्तु क्रिया-
विषय एवोपपद्यते । तत्र च उत्तरपदाश्चय एव चकारो भवति यथा,—

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तम्

रुद्रालोके नरपतिपथे सूचिभेदैः प्रस्तमोभिः ।

सौदामिन्या कनकनिकषस्त्रिग्व्या दर्शयोर्वीम्

तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मांस्म भू विज्ञावास्ताः ॥

अत्र उर्वीं दर्शय इति उर्वीकर्मविषयत्वेन क्रियासुपन्यस्य तोयोत्सर्गस्त-
नितमुखरो मांस्म भूः इति तत्कर्तर्येव धर्मिणि अकर्मकं क्रियान्तरमन्वा-
चीयते । सोऽयं भिन्नकालत्वभिन्नविषयत्वाभ्याम् अन्वाचयः समुच्च-
याद्भिन्नो भवति । नन्वेवं यदि समुच्चयेऽपि भिन्नविषये क्रिये तुल्य-
कालमेव प्रयुज्यते, को दोषः स्यात् ? न कश्चित् । किन्तु तस्य समु-
च्चयमुद्रया विषयोऽपहृतः इति नोदाह्रियते । समासेऽपि इतरे-
तरयोगादनुभयाश्रितः समुच्चयभेदो यथा,—

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

अत्र वागर्थाविव इति परवल्लिङ्गता, सम्पृक्तौ पितरौ इत्यत्र योऽयं
“पुमान् स्त्रियां” “पिता माता” इति च एकशेषः तेनैष विशेषलक्षणयो-
गाद् वक्तव्यत्वे सति अलङ्कारतां लभते इति न धवखदिरादिष्वति-
प्रसङ्गः इत्ययमपि समुच्चयभेदः । समाहारयोगादपि यथा,—

स्त्रीणां हवैः हृत्ते यत्र निजकार्ये मनोभुवा ।

अक्षिभ्रुवनिभं न्यस्तं तन्मुखे शरकामुकम् ॥

अत्रापि योऽयं अक्षिभ्रुवं शरकामुकम् इत्येतयोः प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्
इति वाङ्मनसाक्षिभ्रुवेति च विशेषलक्षणयोगः तेन धवखदिरपलाश-
मित्येवमादिषु नातिप्रसङ्गो भवति ।

विधिनाऽथ निषेधेन प्रतिषेधोक्तिरत्र या ।

शुद्धा मित्रा च साक्षेपो गोधो नाक्षेपतः पृथक् ॥ ६५ ॥

तत्र विधाक्षेपः शुद्धो यथा,—

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पश्यान् सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥

अत्र गच्छ इत्यस्य विधिवाक्यस्य ममापि जन्म तत्रैव भूयात् इत्यादिषा अनुकूलतयैव मरणसूचनान् निषेधः क्रियते इति शुद्धोऽयं विधाक्षेपः ।

मित्रो यथा,—

अलं विवादेन यथा श्रुतं त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।

ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥

अत्र अलं विवादेन इति निषेधेन तथाविधः सोऽस्तु इति विधिना च तन्मतमवस्थाप्य ममात्र भावैकरसं मनः स्थितम् इति विधिना न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते इति प्रतिषेधेन च यत् पुनराक्षिपति सोऽयं विधिनिषेधाभ्यां विधिमिश्र आक्षेपो भवति ।

निषेधाक्षेपः शुद्धो यथा,—

कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभापिणि ।

किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥

अत्र कुतः कुवलयं कर्णे करोषि इत्यस्य निषेधवाक्यस्य किमपाङ्गम् इत्यादिना प्रश्नपरेणापि निषेधपर्यवसायिना 'समर्थनं' क्रियते इत्यत्रयं शुद्धो निषेधाक्षेपः । मिश्रो यथा,—

मञ्चं गङ्गा गिरिणो को भण्ड जलाशया न गम्भीरा ।

धीरेहिं उवमाउं तद्वि ऊ मद् एत्ति-उच्छाहो ॥

अत्र सत्रं गङ्गाऽपि गिरयः इति विधिः, क आह जलाशया न गम्भीरा इति परमताक्षेपः, ताभ्यां गिरिणां गुरुत्वं सागराणाञ्च गाम्भीर्यम् । यद्यमुत्तरार्धेन धीरापेक्षया निषेधति अन्याक्षेपया तत्तद्वै विधन्ते स एष मिश्रो निषेधाक्षेपः । रोधो नाक्षेपतः पृथक् इत्युक्तम् । तत्र एतावान् विशेषः ।

क्रियासूक्तिष्ठमामस्य वारणं कारणेन यत् ।

उक्त्या युक्त्या च रोधो य आक्षेपः सोऽयमुच्यते ॥ ६५ ॥

प्रतिकूलोऽनुकूलश्च विधौ रोधोऽभिधीयते ।

निषेधेऽपुत्रक्तियुक्तिभ्यां द्विप्रकारः स कथ्यते ॥ ६६ ॥

तत्र उक्त्या विधौ प्रतिकूलो यथा,—

किं जम्पिण दहमुह जम्पिअसरिसं अणिव्वहन्तं सभरं ।

एत्तिअं जम्पिअ सारं णिहंणं अस्स मि वज्जधारासु गंओ ॥

अत्र किमः प्रतिकूलवाचित्वात् वचनवृत्तैत्रव जल्पन् दशाननश्चित्तरथेन रुद्धः । कारणञ्च वज्जप्रभावकौर्तनादिति प्रातिकूल्येन उपन्यस्तम् । सोऽयम् औक्तः प्रतिकूलश्च विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते । उक्तैत्रव विधौ अनुकूलो यथा,—

हन्तुं वि मग्गमाणो हन्तुं तुग्गिअस्स अप्पणा दहवअणं ।

किं इच्छसि काउं से पवअवइ पिअं त्ति विप्पिअं रउवइणो ॥

अत्रापि किमः प्रतिषेधवाचित्वाद् वचनवृत्तैत्रव दशाननवधाय उत्तिष्ठमानः सुग्रीवो जास्ववता रुद्धः कारणञ्च पुनः आनुकूल्येनैवोक्तः । किमेतत् त्वया रघुपतेः प्रियरूपं विप्रियं उपक्रान्तमिति । सोऽयम् औक्तोऽनुकूलश्च विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते ।

विधावेव युक्त्याऽनुकूलः प्रतिकूलश्च यथा,—

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं मत्प्रियैषिणी ।

निर्गच्छति सुखाद्वाणी मा गा इति करोमि किम् ॥

अत्र यथोक्तमित्युक्ता किं करोमि इति आनुकूलेनैवाह अत्र किमः प्रश्नार्थत्वेऽपि युक्त्या निषेधार्थत्वं गम्यते । सोऽयं औक्तोऽनुकूलश्च विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते । अयमेव च असत्या वैयातप्रोक्तिपक्षे यौक्तप्रतिकूलविध्याक्षेपो रोधो भवति । युक्त्या निषेधे प्रतिकूलो यथा,—पउरजुआणो गामो मउमासो जोव्वणं पइ तेरो ।

जुस्ससुरा साहीणा असई मा होउ किं मरउ ॥

अत्र असती मा भवतु इति यः प्रतिषेधमाह स प्रचुरयुवा ग्राम

इतयादि कारणमुक्त्वा ततः किं स्त्रियताम् इति प्रातिकूलत्वेन रुधप्रते । तत्र किमः काक्का सास्त्र्यप्रश्नार्थस्य युक्ता निषेधार्थत्वं गम्यते, सोऽयं योक्तः प्रतिकूलनिषेधाक्षेपो रोध इत्युच्यते । युक्तै-
व निषेधेऽनुकूलो यथा,—

कहं मा खिज्जउ मज्झो दूमिअ कन्दोदुदलसरिच्छेहिं ।

अच्छीहि जो ण दोसइ षण्णत्यनभरुद्धपसरिहि ॥

अत्र स्तनादिवदसत्रा मधयोऽपि मा क्षीयताम् इति निषेधवादी केननिदानुकूलेन रुधप्रते, कथमयं मा क्षीयतामिति । योऽसत्राः कुव-
लयसदृशाभ्यां लोचनाभ्यां घनस्तनरुद्धप्रसराभ्यां न हस्यते । इयं हि
एताभ्यामन्यमोक्षमाणा यथैव न पशति सोऽहमिव मध्योऽपि क्षीयमाणो
लक्ष्यते । तत्र च किमः प्रश्नार्थत्वे निषेधार्थत्वं गम्यते । सोऽयं
योक्तोऽनुकूलश्च निषेधाक्षेपो रोध इत्युच्यते । निषेधे एव उक्ता
प्रतिकूलोऽनुकूलश्च यथा,—

अ,कुटिरारचिता गतमग्रतो हृतमथाननमुक्तमसाधु वा ।

इयमिति प्रभुता क्रियते बलाद् अकुपितोऽपि हि यत् कुपितो जजः ॥
अत्र अकुपितोऽपि कुपितः क्रियते इति सोऽयं निषेधाक्षेपरूप
उपालम्भः तत्र अ,कुटिरारचिता इतयादिवैयातेन प्रतिकूलकारण-
मुपन्यस्य सेयमिति प्रभुता सोऽयं बलात्कार इति काक्का वाचनि-
कमेव उपालम्भमभिधत्ते । तेनायमोक्तः प्रतिकूलश्च निषेधाक्षेपो रोध
इत्युच्यते । अयमेव च असत्रापि क्रियासु अवैयात्योक्तिपक्षे स्वरूपाख्या-
नात् औक्तोऽनुकूलनिषेधाक्षेपो रोधो भवति ॥ यदा तु कारणमुप-
न्यसत्रापि क्रियासु उत्तिष्ठमानो न रुधते तदा आक्षेप एव न
रोधः । तद् यथा,—

गमिआ कलम्बवाआ दिट्ठं मेहंधआरिआं गअणअलं ।

सहिओ गज्जिअसहो तह वि ज्ज से णत्थि जीविए आसन्धो ॥

अत्र कदम्बवातातिवाहनादीनां जीविताद्यवसायहेतूनामुपन्यासेऽपि

क्रियासु उत्पिष्ठमानो न रुध्यते । कथमयं न जीवति इति किं तर्हि
कारणमेव आक्षिप्यते तथापि नास्तत्रसत्र जीवितेऽध्यवसायः इति
सोऽयमाक्षेप 'एव न रोधः ॥ क्रियोद्यतसत्रापि वारणे कारणानामन्य-
परत्वे रोधो न भवति । यथा,—

धनञ्च वज्रं लभ्येत सुखं क्षेमञ्च वल्गुनि ।

न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय मास्त्र गाः ॥

अत्र यद्यपि यात्रोद्यतः प्रियो रुध्यते प्रभूतार्थलाभादीनां कारणानां
गमनपरत्वमेव न निवारणपरत्वमतोऽयं न रोधः । किं तर्हि, आक्षेप
एव भवति ।

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थसत्र न्यासो योऽन्यसत्र वस्तुनः ॥ ६७ ॥

स उपन्यस्तवस्तूनां साधर्म्येण च कथ्यते ।

वैधर्म्येण च विद्वद्भिर्वैपरीत्येन कुत्रचित् ॥ ६८ ॥

तेषु साधर्म्येण यथा,—

पयोमुचः परीतापं हरन्तेऽत्र ते शरीरिणाम् ।

न चात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये ॥

अत्र परीतापापहरणक्षमसत्र जलदाख्यसत्र महावस्तुनो न्यसनं विधाय
तत्साधनसाधर्म्येणैव तत्साधनक्षमं महापुरुषलक्षणं वस्त्वन्तरमुप-
न्यस्यति । सोऽयं साधर्म्येणार्थान्तरन्यासः । वैधर्म्येण यथा,—

प्रियेण सङ्गुथं विद्वत्सन्निधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने ।

स्वजं न काचिद्विजहौ जलाविलां

वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥

अत्रापि प्रियतमेन स्वयं कान्ताहृदये समारोपितायाः स्वजः प्रेमकारण-
मुपन्यस्य जलाविलत्वदोषवत्या अपि यदव्यागकारणं तदिह वैधर्म्य-
हारेण प्रतिपादितमतो वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः ॥ विपर्ययेण यथा,—

जो जम्मा हिअअदृश्यो दुक्खं देतो वि सो सुहं देइ ।

दृष्ट्वाणहृदसिआणं वि वट्टु थणआणं रोमञ्चो ॥

अत्र साधनसमर्थं वस्तु प्रथमत एवोपन्यस्य पश्चात् तत्साध्यमभिहितम्
इति विपर्यासादयं विपर्ययो नामार्थान्तरन्यासः ॥

प्रोक्तो यदुभयन्यासोऽर्थान्तरन्यास एव सः ।

स प्रत्यनौकन्यासश्च प्रतीकन्यास एव च ॥ ६६ ॥

तेषुभयन्यासो यथा,—

ते विरला सप्पुरिसा जे अभणन्ता घडन्ति कंजलावे ।

पोअव्विअ ते वि दुमा जे अमुणिअकुसुमणिग्गमा देत्ति फलं ॥

अत्र विद्यमानमपि साध्यसाधनभावमप्रतिपाद्य यदुभयो र्वस्तुनो-
न्यसनं सोऽयमुभयन्यासः । प्रत्यनौकन्यासो यथा,—

विरला उवआरिइच्चिआणिरवेक्खा जलहरव्व वञ्चन्ति ।

मि ज्जन्ति ताण विरहे विरलव्विअ सरिप्पवाह्व ॥

अत्र यदिदमुपकृत्यानपेक्षितप्रतुत्रपकाराणां गमनं यच्चाश्रतप्रतुत्र-
पकाराणां तद्विरहेऽवसादनं तदुभयमपि जलधरसरित्प्रहाहयोरन्यो-
न्यातिशयितयोरुपनयसप्रमानं प्रत्यनौकन्यासो भवति । प्रतीकन्यासो
यथा,—का कथा बाणसन्धाने जग्राशब्दे नैव दूरतः ।

ऊङ्कारेणैव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥

अत्र विघ्नप्रोत्सारणसमर्थाया बाणलोक्षणलक्षणायाः क्रियायाः प्रथमावय-
वभूतं जग्राशब्दं धनुषो ऊङ्कारमिदिति तत्साधनमुपन्यस्य प्रतीकन्यास-
नामानमर्थान्तरन्यासमभिधत्ते ॥

गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्पदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ७० ॥

प्रतेतवेतऽभिधेये च सा विशेषस्य कारणे ।

वैकल्पादर्शनेनापि कचिदुपपद्यते ॥ ७१ ॥

सा गुणवैकल्पेन यथा,—

न कठोरं न वा तोक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।

तथापि जितमेवाभूदमुना भुवनत्रयम् ॥

अत्रातीक्ष्ण्येणाकठोरेण चायुधेन पुष्पधन्वा त्रौणि जगन्ति विजयत-
इति तस्य प्रभावातिशयः प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानविशेषहेतुर्गुण-
वैकल्पवती विशेषोक्तिः ॥ जातिवैकल्येन यथा, -

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसम्भवा ।

तथापेप्रषा तपोभङ्गं विधातुं वेधसोऽप्यलम् ॥

अत्र देवकन्यकात्वाभावेऽपि एषा वेधसोऽपि तपोभङ्गं विधातुमल-
मिति वर्णनीयायाः रूपातिशयः प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानविशेष-
हेतुर्जातिवैकल्पवती विशेषोक्तिः ॥ क्रियावैकल्येन यथा, -

न बद्धा भ्रूकुटिर्नापि स्फुरितो रदनच्छदः ।

न च रक्ता भवद्दृष्टिर्जितञ्च द्विपतां कुलम् ॥

अत्र भ्रूभङ्गादेरभावेऽपि योऽयं द्विपतां जयस्तेन वर्णनीयस्य प्र-
तापतिशयः प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानविशेषहेतुः क्रियावैकल्पवती
विशेषोक्तिः ॥

आदिग्रहणाद्वाच्यवैकल्येन यथा, -

न रथा न च गातङ्गा न हया न च पत्तयः ।

स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥

अत्र रथादेरभावेऽपि जगत्त्रयविजयहेतुः स्त्रीणामपाङ्गावलोकनमभि-
धीयते । सेयमभिधेयविशेषहेतुर्द्रव्यवैकल्पवती विशेषोक्तिः ॥

द्रव्यस्यापि वैकल्येन यथा, -

एकचक्रो रथो यन्ता विक्रान्तो विषमा हयाः ।

आकामत्यैव तेजस्वी तथापत्रको जगत्त्रयम् ॥

अत्र रथादीनां द्रव्याणामेकचक्रत्वादिभिर्वैकल्येऽपि यदेतद्भगवतो भास्व-
रस्य भुवनत्रयाक्रमणं तस्यैव तेजस्विता हेतुरभिधीयते । सेयम-
भिधेयविशेषहेतुर्वैकल्पवद्द्रव्या नामापरा विशेषोक्तिः । द्रव्यस्य
योगायोगाभ्यामवैकल्येनापि कचिदेषा विशेषायाविशेषाय च । यथा, -

अयं तथा रथक्षोभादसेनांसो निपौडितः ।

एकः कृतौ शरीरेऽस्मिन् शेषमङ्गं भुवो भरः ॥

अत्रायं तथा स्पृशेऽसः पुण्यवान् तथा चास्पृष्टं शेषमङ्गं मे निर-
र्थकमिति योऽयमवैकल्पदर्शनेऽपि विशेषे स्तेनैषा हेतुमतत्रपि हेतु-
मतो विशेषप्रमाणा यथोक्ता विशेषोक्ति भवति । या पुनरिहो-
वश्यामितो वाक्याङ्गणादिविशिष्टावगतिः सा पर्यायोक्ति न विशे-
पोक्तिः ॥

क्रियाकारकसम्बन्धिसाध्यदृष्टान्तवस्तुषु ।

क्रियापदादुपस्कारमाहुः परिकरं बुधाः ॥ ७२ ॥

तेषु क्रियापरिकरो यथा,—

ववसिअणिवेइअत्थो सो मारुडूलद्धपच्चआगअहरिसं ।

सुग्गीवेष उरत्थलवणमालामलिअमज्जअरं उवऊढो ॥

अत्र मारुतिलवप्रतत्रयागतहर्षमितत्रनेनोरःस्थलवनमालासुदितमधुक्तर-
मितत्रनेन चोपगृह्णन्क्रियायाः परिकरत्वादयं क्रियापरिकरः ॥

कारकपरिकरो यथा,—

पडिआअ हत्थसिठिलिअणिरोहपण्ड,रसमूससन्तकवोला ।

पेस्सिअवामपओहरविसमुस्सअडाहिणत्थणी जनअसुआ ॥

अत्र हस्तशिथिलितनिरोधपाण्ड,रसमुच्छसत्कपोलेत्यनेन प्रेरितवामपयो-
धरविषमोन्वतदक्षिणस्तनोत्यनेन च जनकसुता इति च कारकपदस्य
परिकरितत्वादयं कारकपरिकरः । सम्बन्धिपरिकरो यथा,—

उम्मूलिआ ण खुलिआ उक्खिवन्ता ण उज्जुअओ सरिआ ।

णिज्जन्ता ण णिराआ गिरीण मग्गेण पत्थिआ णइ सोत्ता ॥

अत्रोद्विगमाणगिरिसम्बन्धिनोऽप्रयोजका अपि नदीप्रवाहा विशेषणैकप-
स्तता इति सम्बन्धिपरिकरोऽयम् ॥ साध्यपरिकरो यथा,—

धीरं हरइ विसाओ विणअं जोव्वणमदो अणङ्गो लज्जं ।

एण्णंतगहिणवक्खो किं संसउ जं वेवेइ वअपरिणामो ॥

अत्र गतवयसो न धैर्यं न विनयो न लज्जेति साध्यं विषादयोवन-
मदानङ्गक्रियादृष्टान्तैरुपस्तुतमिति साध्यपरिकरोऽयम् ॥

दृष्टान्तपरिकरो यथा,—

‘मञ्जट्त्रिअधरणिहरं द्विज्जइअसमुद्दमण्डलं उब्बेलं ।

रङ्गरहवेअविअलिअं पडिअं विअ उक्कड्खकोडि चक्कं ॥

अत्र प्रक्षिप्तमन्दरसमुद्रोदाहरणभृतं रविरथज्वकमुत्कटाक्षकोटीति विशेषे-
णानेन साम्यसिद्धये परिकरितमिति दृष्टान्तपरिकरोऽयम् ॥

वस्तुपरिकरो यथा,—

देवो पुत्रमसूत नृतरत गणाः किं तिष्ठतेतुप्रङ्गे

हर्षाङ्गुक्षिरियावुदाहृतगिरा चामुगड्यालिङ्गिते ।

पायाही जितदेवदुन्दुभिभनध्वानं प्रवृत्तस्तयो-

रन्योन्याङ्गनिपातजर्जरतरस्थलास्थिजन्मा रवः ॥

अत्र चामुगडाभक्षिरितिपरिष्वङ्गसंघटितपरस्परहृदयास्थिजन्मनः शब्द-
स्य वस्तुतया परिगृहीतस्य देवो पुत्रमसूतेत्यादिभिः परिकरितत्वादयं
वस्तुपरिकरः ॥

क्रिया यथा समासेन तथा कृतद्धितादिभिः ।

विशेष्यते तदाहुस्तं क्रियापरिकरं परम् ॥ ७३ ॥

तत्र कृता तादर्थ्येन यथा,—

• गेहाद्याता सरितमुदकं हारिका नाजिहीषे

मङ्गग्रामीति अयस्मिन्मृगातीरवीरुङ्गहाणि ।

• गोसन्दायी विभ्रति विपिनानेप्रव गोवर्धनाद्रे-

र्न त्वं राधे दृशि निपतिता देवकीनन्दनसत्र ॥

अत्र तुमुन्णलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यादिभिर्नपदभूतापि क्रियैव
विशिष्यते । तेनायमपरः क्रियापरिकरो भवति । एवं लक्षणादिषु

शब्दादिभिरपि द्रष्टव्यम् । तद्व्याख्येयम्,—

सलीर्लमासकलतान्तर्गणं समासजन्मना कुसुमावतंसकम् ।

स्तनोपपीडं नुनुदे नितम्बिना धनेन कश्चिज्जधनेन कान्तया ॥
 अत्र सानाभ्यामुपपीडयन्तया यं नुनुदे इत्यर्थात् क्रियाविशेषणमेवैतदिति
 अयमपि क्रियापरिकरः भवति । एवं यथाविधप्रत्ययोगादिषु द्रष्टव्यम् ।
 तेन क्रियायाः क्वचिदान्तरविशेषणयोगाद्व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्यपि व्या-
 ख्यातम् । यथा,—

शयप्रन्ते हतशायिकाः पथि तद्वच्छायानिपसाध्वगैः

श्रीकण्ठायतनेषु धार्मिकजनैरासप्रन्त उद्भासिकाः ।

शून्ये तत्र निकुञ्जशाखिनि सखि ग्रीष्मसत्र मध्यन्दिने

सज्जानां दयिताभिसारणविधौ रम्यः क्षणो वर्तते ॥

अत्रोद्भासिका आसप्रन्ते हतशायिकाः शयप्रन्ते इत्यमूभ्यां सामान्य-
 विशेषोपचरितरूपो भावात्मा एतलैव प्रत्याययते स आख्याताभ्यां
 सामान्यरूपेण एतलन्ताभ्यां विशेषरूपेण बद्धवचनं चेह कुत्साति-
 शयार्थम् । या हि नामोद्भसत्र कुत्सावत्यो बद्धप्रकारवतरो वचःसु
 आसिका याश्च हतानामतिशयवतत्र ता तथाभूता एव भूयसत्रः शायिकाः
 प्रतीताताभि विशेषरूपाभिरियमासिका शायिका चोपमानोपमेय-
 सम्बन्धजनितभेदाभेदपरिग्रहासुकारेणापि बद्धत्वेनैव प्रतप्राययते ।
 तेनोद्भासिका इवासनानि हतशायिका इव शयनानि क्रियन्ते भव-
 न्तीति वाक्यार्थो भवति । सोऽयं यथोक्तक्रियापरिकरः । क्वचित् पुन-
 र्वाह्यमपि कृद्गुपं कृद्गुपं वा क्रियाविशेषणं भवति यथा,—

शतं वारानुक्तः प्रियसखि वज्रोभिः स परुषैः

सहस्रं निर्धूतः पदनिपतितः पाणिर्हतिभिः ।

क्रियत् कृत्वा बद्धाः पुनरिह न वेद्मि भ्रुकुटय-

स्तथापि क्लिश्यन् मां क्षणमपि न हटो विरमति ॥

अत्र वारानिति वारशब्दः कृदन्तः वारसङ्ख्यायाः कृत्वुजिति कृत्वमुच्-
 कृद्गुपः ताविमो द्वावप्यारुजिरूपेण क्रियाविशेषणं भवतः । नन्वेव-
 मुद्भासिकादीनां वारादीनाञ्च क्रियाविशेषणत्वात् कर्मतैव नपुंसकलिङ्ग-

तापि प्राप्नोति । यथा मृदु पवति प्रशस्तं पठतीति उच्यते । विधा-
खलु क्रियाविशेषणं भवति वाच्याभाभ्यन्तरं वाच्याभ्यन्तरश्च । तत्र वाच्या-
कर्मरूपं वारादि, आभ्यन्तरं विशेषरूपमुद्रासिकादि, वाच्याभ्यन्तरं
गुणरूपं मृदादि । तेषु वाच्यां सोऽयमितत्रभिधायासम्बन्धादभेदोपचारे-
णाविचलितस्वरूपमेव प्रधानं विशिषत् कथमिव स्तलिङ्गं ज्ञेयात् ।
आभ्यन्तरन्तु विशेषपरिग्रहादाविष्टलिङ्गसङ्घट्टं कथमिवान्यलिङ्गं गृ-
हणीयात् । वाच्याभ्यन्तरन्तु गुणत्वात् स्तलिङ्गविरहे गुणवचनाना-
माश्रयतो लिङ्गवचनानीति विशेष्यलिङ्गवाच्यामेव भवति । तद्वित-
स्तमुचोक्तस्यालादिनोच्यते यथा, —

अष्टतकवलारम्भैर्भूयोभदस्यगितेक्षणाः

किमपि वलितग्रीवं स्थित्वा मुञ्ज मृगपङ्क्तयः ।

गगनमसङ्गतं पश्यन्त्येतांस्तथाशुभ्रनैर्मखै

निपतति यथा मृङ्गाग्रैभ्यो भ्रमन्मयनोदकम् ॥

आवाद्यः प्रकारवचने धात् । अनेकवारानितप्रर्थ असङ्गतदिति तद्वि-
वेन, पश्यन्तीति क्रियया, वलितग्रीवमिति समासेन, किमपीति नाम्ना-
ऽऽययेन, स्थित्वेति कृता, मुञ्जरिति कृदर्थे वीक्षया च क्रियाविशेषणेन
सह विशेषयति । द्वितीयश्च यथा, भ्रमन्मयनोदकं निपततीति शटलक्षि-
तया पतनक्रियया तमेवार्थमनुसन्दधानः पूर्वक्रियाया एव विशेषणं
भवति । सोऽयं कृतद्वितसमासाव्ययानां सन्निपातरूपेऽपि क्रियापरिकरे
यथा तथेतेप्रतयोः प्राधान्यवत् तद्वितेनैवोपदिश्यते । एतेन तद्यदो-
र्विपर्ययस्तद्विशेषणयोगश्च व्याख्यातः । तद्यथा, —

जह जह गिप्ता समप्यद् तह तह नेविदतरङ्गपङ्क्तिमापङ्क्तिम् ।

किंकाशव्वविमूढं वेवद् हिअअं वउआद् णो ससिविअम् ॥

आत्र यथा तथेति क्रियाविशेषणयोरपरमपि विशेषणं वीक्षा भवति ।

• सोऽयमेवंप्रकारः क्रियापरिकरो द्रष्टव्यः ॥

क्रियाविशेषणं कैश्चित् सम्बोधनमप्युच्यते ।

सम्बन्धिभिः पदैरेव लक्ष्यन्ते लक्षणादयः ॥ ७४ ॥

तेषु सम्बोधनपरिकरो यथा,—

धर्मस्रोत्सववैजयन्ति मुकुटस्रग्वेणि गौरीपते-

स्त्वां रत्नाकरपत्नि जन्हुतनये भागौरथि प्रार्थये ।

त्वत्तोयान्तशिलानिषण्णवपुपस्त्वहोचिभिः प्रेङ्खत-

स्त्वन्नाम स्मरतस्त्वदर्पितदृशः प्राणाः प्रयासयन्ति मे ॥

अत्र भांगौरथीति सम्बोधनपदं धर्मस्रोत्सववैजयन्तीतयादिभिः परिक्रियते । तत्र यथाकथञ्चिदुपग्रहमानोऽर्थः क्रियाविशेषणं नाति-
कामतीत्ययमपि क्रियापरिकरः ॥ लक्षणपरिकरो यथा,—

महाप्रथिम्ना जघनस्थलेन सा महेशकुम्भोच्चकुचेन वलसा ।

मुलेन दीर्घोज्ज्वललोलपद्मुद्रा वयस्य कान्ता कथय दा वर्तते ॥

अत्र जघनस्थनादीनि लक्षणानि महाप्रथिम्नेत्यादिभिः परिक्रियन्ते
सोऽयं लक्षणपरिकरः ॥ हेतुपरिकरो यथा,—

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वया पुण्या अनोक्तयः ।

नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाया विपद्यसे ॥

अत्र प्रथमतोऽपवादयोस्त्वया त्वयेति हेतुं द्वितीयवचनार्थपादाभ्यां परि-
क्रियते सोऽयं हेतुपरिकरः ॥ सहार्थपरिकरो यथा,—

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कञ्चिन्मनसो रुचिहो ।

शिप्रातरङ्गानिलकन्यितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥

अत्रानेनेति सहार्थो यूना पार्थिवेनेति च पदाभ्यां परिक्रियते सोऽयं
सहार्थपरिकरः ॥ तादर्थ्यपरिकरो यथा,—

इन्द्रीवरश्यामतनु नृपोऽयं त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।

अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तद्धितोयदयोरिवास्तु ॥

अत्रान्योन्यशोभापरिवृद्धये इति तादर्थ्यार्थः शेषपदार्थः परिक्रियते
सोऽयं तादर्थ्यपरिकरः ॥ उपपदपरिकरो यथा,—

प्रत्यक्षवस्तुविषयाय जगद्धिताय विश्वस्थितिप्रलयरम्भप्रकारणाय ।

सर्वात्मने विजितकोपमनोभवाय तुभ्यं नमस्त्रिभुवनप्रभवे शिवाय ॥
अत्र नमस्तुभ्यमितुप्रपदार्थः समस्तपदैः परिक्रियते सोऽयमुपपद-
परिकरः ॥

उपमारूपकादीनां शब्दार्थोभयभङ्गिभिः ।

साधर्म्योत्पादनं यत् तमन्ये परिकरं विदुः ॥ ७५ ॥

तत्र स शब्दकृत उपमायां यथा,---

कह कह विरएइ पत्रं मग्गं पुलएइ केज्जमाविसइ ।

चोरव्व कइ अयं लह्णं दुक्खेण ठाणेण णिव्वह ॥

अत्र पदमार्गच्छेदैः शब्दैर्भिन्नार्थैरभिन्नार्थविरचनादिक्रियानिवेशिभिः
कविचोरयोरप्रसिद्धमौपस्यं साधितमिति शब्दोऽयमौपस्यपरिकरः ।
अर्थकृतो रूपके यथा,---

विआइ गअणसमुहं दिअसे सूरणे मन्दरेण व महिए ।

णोअइ मइरव्व संता तिस्सा रग्गेण अमिअकलसो व्व ससी ॥

अत्र गगने समुद्रत्वेन निरूपिते सूर्यसन्ध्याशशिभिर्मन्दरमदिगान्त-
कलशैश्च मथनादिक्रियानिवेशिभिरर्थैः परस्परौपमानात् साधर्म्य-
मुत्पादितमित्यर्थोऽयं रूपकपरिकरः ॥ उभयकृतश्च विरोधश्लेषो
यथा,---रइमुणालाहरणो णलिणिदलत्थइअपीवरत्थणअलसो ।

वहइ पिअसङ्गमम्मि वि मअणाअप्पवसाहणं जुवइजणो ॥

अत्र प्रियसङ्गमेऽपि मदनाकल्पप्रसाधनं भवतीति विरुद्धार्थयोः साध-
र्म्योत्पादनाय जले कीडतो युवतिजनस्य यथोक्तविशेषणाभ्यां शब्दतोऽ-
र्थतश्चोपस्कारः कृत इतुप्रभयकृतोऽयं विरोधश्लेषपरिकरः । एवम-
लङ्कारान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

एकविलीति या सापि भिन्ना परिकरान्न हि ।

त्रिधा सापि समुद्दिष्टा शब्दार्थोभयभेदतः ॥ ७६ ॥

तत्र शब्दैर्कावली यथा,---

पवर्तभेदि पवित्वं जेत्वं नरकस्य वज्जमतं गरुनम् ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव वहति पयः पश्यत पयोष्णी ॥
अत्र हरिमिव हरिमिव हरिमिवेति शब्दैकावल्या विभिन्नार्थया पयः-
कर्मकारकमुपस्कृत्यते सेयं शब्दैकावली परिकरस्यैव भेदः ॥ अथैका-
वली यथा,—

किमिति कवरो यादृक् तादृग् दृशौ किमकञ्जले
न खनु लिखिताः पत्रावल्याः किमद्य कपोलयोः ।
अयमयमयं किञ्च क्षाम्यत्यसंस्मरणेन ते
प्रियसखि सखीहस्तन्यस्तो विलासपरिच्छदः ॥

अत्रायमयमयमिति सर्वनामपरास्मध्यभाणया प्रागुपन्यक्तकारणभूतया
ततोऽन्यया वा तथाविधयार्थैकावल्या परिच्छद इति कर्तृकारकमभिन्नार्थ
इव परिक्रियते । सेयमर्थैकावली परिकरस्यैव भेदः ॥
उभयैकावली यथा,—

अस्मा तुषप्रति न मया न स्नुषया सापि नास्वया न मया ।
अहमपि न तया न तया वद राजन् कस्य दोषोऽयम् ॥
अत्रास्मास्नुषास्मादर्थलक्षणैरर्थैस्तद्वाचिभिः सर्वनामभिः शब्दैरेकावली-
कमेण मिथोऽनुसूत्रतै मिथोऽनुसूत्रत एव तुषप्रतीति क्रियाहेतु-
र्मयेतयादिभिः परिक्रियते । सेयमुभयग्रथितत्वादुभयैकावली परिकर-
स्यैव भेदः ॥

क्रियाजातिगुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्तिना ।
सर्ववाक्योपकारश्चेद्दीपकं तन्निगद्यते ॥ ७७ ॥
अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली ।
संपुटं रसना माला चक्रवालश्च तद्भिदाः ॥ ७८ ॥

तेषु क्रियावाचिना आदिदीपकं यथा,—

चरन्ति चतुरम्भोधिबेलोद्यानेषु दन्तिनः ।
चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥

अत्र चरन्तीति क्रियया द्वयोरपि वाक्ययोगादिपदस्थैवोपकारः क्रियत

इत्यादिदीपकमिदं क्रियाविषयमुच्यते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ।

जातिवाचिना आदिदीपकं यथा,—

पवनो दक्षिणः पूर्णं जीर्णं हरति वीरुधाम् ।

स एव च नताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥

अत्र पवन इत्यादिपादे जातिपदं तेनादिदीपकमिदं जातिविषय-
मुच्यते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥

गुणवाचिना आदिदीपकं यथा,—

श्यामलाः प्रादुर्ग्याभिर्दिशो जौमूतपङ्क्तिभिः ।

भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभिः ॥

अत्र श्यामला इत्यादिपादे गुणपदं तेनादिदीपकमिदं गुणविषय-
मुच्यते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥

द्रव्यवाचिना आदिदीपकं यथा,—

• विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः ।

• कापि नीताः कुतोऽप्यासन्नानीता देवतर्द्धयः ।

अत्र विष्णुनेतत्रादि पादे द्रव्यपदं तेनादिदीपकमिदं द्रव्यविषय-
मुच्यते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥

अर्थावृत्तिर्यथा,—

हृषप्रति चूतेषु चिरं तुषप्रति वक्रुलेषु मोदते मरुति ।

• इह हि मधौ कलकूजिषु पिकेषु च प्रीयते कामौ ॥

अत्र हृषप्रति तुषप्रति • मोदते प्रीयते इत्येतैः पदैः स एवार्थ-
आवर्तमानः सर्ववाक्यानि दीपयति सेयमर्थावृत्तिर्दीपकस्य भेदः ।

पदावृत्तिर्यथा,—

उत्कण्ठयति मेषानां माला वृन्दं कलापिनाम् ।

यूनामुत्कण्ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः ॥

• अतोङ्गीवं करोति उत्कण्ठावन्तं करोतीत्यर्थयोरुत्कण्ठयतीति
परमावर्तमानं वाक्यद्वयमपि दीपयति सेयं पदावृत्तिर्दीपकस्य

भेदः ॥ उभयावृत्तिर्यथा,—

जय देव भुवनभावन जय भगवन् निखिलवरद निगमनिधे ।

जय रुचिरचन्द्रशेखर जय मदनान्तक जयादिगुरो ॥

अत्र जयेत्यर्थः शब्दश्चावर्तमानः सर्ववाक्यानि दीपयति सेयमुभ-
यावृत्तिर्दीपकस्य भेदः ॥ आवली यथा,—

त्वमर्कस्त्वंसोमस्त्वमसि पवनस्त्वञ्जतवह-

स्त्वमापस्त्वम्योम त्वमु धरणि रात्मा त्वमिति च ।

परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता बिभ्रति गिरम्

न विद्वत्तत्त्वं वयमिह हि यत्त्वं न भवसि ॥

अत्र पूर्वार्धे त्वमिति शब्दार्थयोः प्रथमावृत्तिः प्रथमपादस्थया असीति
क्रियया दीप्यते । ततस्तृतीयपादे त्वयौति रूपान्तरेण युष्मदर्थ
आवर्तमानः क्रियान्तरेण संबध्रते । चतुर्थपादेषु पुनरपि तेनैव
रूपेणास्त्यर्थेन भवतिना संबध्रत इति । सेयं वृत्तौनामावृत्तिरा-
वलोति दीपकस्यैव भेदो भवति ॥ संपुटं यथा,—

णवपल्लवेत्तु लोलङ् धोलङ् विङ्गवेत्तु चलङ् सिंहरेत्तु ।

थवङ् थवणसु चलणे वसन्तलच्छी असोअस्म ॥

अत्र नवपल्लवेष्वित्याद्यौन्यशोकसेप्रति लोलतीत्यादीनि वसन्तलच्छीरिति
पदे द्रव्यवाचिनौ संपुटकमेण मिथः संबध्यमाने मिथः संबद्धानेयव
दीपयतः । तदेतत् संपुटं नाम दीपकस्य भेदः ॥ रसना यथा,—

सलिलं विकाशिकमलं कमलानि सुगन्धिमधुसम्प्लवानि ।

मधु लीनालिकुलाकुलमलिकुलमपि मधुररजितमिह ॥

अत्र रसनाक्रमेण मिथः संग्रथितानि सलिलं विकाशिकमलमित्या-
दीनि वाक्यानि इहेतवन्तस्थितेनाधिकरणवाचिना द्रव्यदीपकेन दी-
प्यन्ते तदेतद् रसनादीपकं नामादिदीपकभेदः ॥ माला यथा,—

इमिणा सरण ससी ससिणा वि णिसा णिसाङ् कुमुअवणं ।

कुमुअवणेण अ पुलिणं पुलिणेण अ सोहङ् हंसउलं ॥

अत्र मालाक्रमेण ग्रथिताः कर्तारो हेतवश्च शशिप्रभृतयः शोभन्त इति क्रियया दीप्यन्ते तदेतन्मालादीपकं नाम दीपकस्य भेदः ॥ कः पुनरस्य पूर्वस्माद्विशेषः पूर्वत एतच्छिन्नं रसनायां सर्वत्र इह तु स्वतन्त्रं मालांपुष्पवत् पदं पदेन युज्यमानं क्रियादिभिः संबध्यत इति ततोऽयं भिद्यते ॥ चक्रवालं यथा,—

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्गुत् समासादितम् ।
कादण्डेन शराः शरैरग्निरक्षो नापि भूमण्डलम्
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

अत्र संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपित इति भावलक्षणा-
क्षिप्तस्य भावविशेषस्य द्वितीयपादे कारकवीक्षया यत् संक्षेपेणाभि-
भिधानं तदतश्चक्रवालाद्विशेषे मालादीपकेन विस्तरवता वेष्टितमिदं
चक्रवालं नाम दीपकस्य भेदः ॥

शब्दस्य यद् वार्थस्य द्वयोरप्यनयोरथ ।

भणनं परिपाठ्या यत् क्रमः स परिकीर्तितः ॥ ७६ ॥

तत्र शब्दपरिपाटि द्विधा पदतो वाक्यतश्च । तयोराद्या यथा,—

तस्याः प्रच्छलीलाभिरालापस्मितहृदिभिः ।

जीयन्ते वल्लकीकुन्दस्त्रगिन्दीवरसम्पदः ॥

अत्रालापस्मितहृदिभिः पदार्थे वल्लकीकुन्दस्त्रगिन्दीवरसम्पदः पदार्था
जीयन्ते इति शब्दपरिपाठ्यौ भणनं सेधं पदतः शब्दपरिपाटिः क्रमः ॥

वाक्यतो यथा,—

इन्द्र, मूर्ध्नि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्रो नखाङ्कः स्तने

देवाहोऽभुग्दयं हयं तदुपमामालम्बनानं मियः ।

संवादः प्रणवेन यस्य लसता कायैकतायां तथा-

रुद्धिहारविचिन्तितेन च हृदि ध्यातस्वरूपेण च ॥

अत्रेन्द्र, मूर्ध्नि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्रो नखाङ्कः स्तने इति चान्यार्थ-

वाचिनौ शब्दसमुदायौ कमेणोर्द्वारत्रिनिन्तिनेन च हृदि धातस्वरू-
पेण चेति वाक्यार्थद्वयवाचिभ्यां शब्दसमुदायाभ्यां संबध्येते सोऽयं
वाक्यतः शब्दपरिपाटिः कर्मः । अर्थपरिपाटि द्विधा कालतो देशतश्च ॥
तयोराद्या यथा,—

हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविद्धम्
नीता लोभप्रसन्नजसा पाण्डुतामानने औः ।
चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषम्
सौमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नोपं बधूनाम् ॥

अत्र हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविद्धमित्यादौ शब्दादि-
कालकमेण भणनं सेयं कालतोऽर्थपरिपाटिः कर्म ॥ द्वितीया यथा,—

पायाहो रञ्जितत्रिविक्रमतनु र्देवः स दैतप्रान्तको
यस्य प्राकस्मिकवर्धमानवपुषतिग्मदुप्रते र्मण्डलम् ।
भौलो रत्नरुचि श्रुतौ परिलसत् ताडङ्ककान्ति कमा
ज्जातं वक्षसि कौसुभाभसुदरे नाभीसरोजोपमम् ॥

अत्र त्रिविक्रमतनो वैकुण्ठस्य प्रवृद्धिसमये कमेणैव मौलिश्रुतिवक्ष-
उदरलक्षणेणु शरीरदेशेषु भास्वन्मण्डलस्य चूडारत्नताडङ्ककौस्तुभनाभ्य-
म्बुजै र्योऽयमेवम्यनाभः सेयं देशतोऽर्थपरिपाटिः कर्मः ॥ उभयपरिपाटि-
द्विधा शब्दप्रधानाऽर्थप्रधानी च ॥ तयोराद्या यथा,—

पङ्कज पङ्क्तिव हेलिअ कुवलय अ खित्तउ दहहि
बलिहि विम्बवित्रिस्त्रिअ पत्तिअ चन्दु ए दहि ।
करणअणाहरवअणेहि तं इह लीलाव्वइहि
णिअसिन्नि विउच्चिट्ठिणाइ पत्तावइहि ॥

अत्र पङ्कजकुवलयविम्बीफलचन्द्रमसां करनयनाधरवदनं रथसंख्यं
पराजय इति शब्दपरिपाट्यैव पङ्कजानि पङ्क्ते न्यस्तानि, कुवलयानि
ऋदे क्षिप्तानि, विम्बं वृन्ते प्रकीर्णं, चन्द्रो नभसि निरस्त इत्याधाराणां-
सुपर्यपरिभावः क्रियाणां च त्यागतारतम्यमित्यर्थपरिपाटि न प्रभवति

सोऽयं शब्दप्रधानोभयपरिपाटिः कमः ॥ अर्थप्रधाना यथा,—

गङ्गे देवि , दृशा पुनीहि यमुने मातः पुनर्दर्शनम्

सम्प्रश्नोऽस्तु पितः प्रयाग भगवन् न्यग्रोध मां ध्यासत्रसि ।

• त्वं हारासिलतावतंसविपुलस्थूलांसवचोभुजम्

पुंभावं भवतामवन्तिनगरीनाथं दिदृक्षामहे ॥

अत्र गङ्गायमुनाप्रयागन्यग्रोधतत्पुंभावावन्तिनगरीनाथलक्षणानामर्था-
नां मुख्यकमेणं देवि दृशा पुनीहि मातः पुनर्दर्शनं पितः सम्प्रश्नो
भगवन् मां ध्यास्यसीति मुख्यकमेणैव संभवसङ्घि वचोविशेषैरभ्यर्थ्य
भवतामेव पुंभावमवन्तिनगरीनाथं दिदृक्षामहे इति येयमभ्यर्थना-
भङ्गिस्वार्थपरिपाटिः कृता तस्याश्च गङ्गे यमुने प्रयाग न्यग्रोधेति
हारासिलतावतंसविपुलवक्षःस्थूलाहेति च शब्दपरिपाटी परस्परमुप-
मानोपमेयभूतौ न्यग्भवतः । सेयमर्थप्रधानोभयपरिपाटिः कमः ॥

• मिपं यदुक्तिभङ्गि र्थावशगो यः स स्वरिभिः ।

• निराकाङ्क्षोऽथ साकाङ्क्षः पर्याय इति गीयते ॥ ८० ॥

• तेषु निराकाङ्क्षं मिपं यथा,—

मया विमुक्ता वह्निरेव वल्लकी व्रजेदवस्थायकणेश्व साद्रताम् ।

द्रुतं तदेनां करवै निचोलके कयाचिदेवं मिपतो विनिर्धये ॥

अत्र कयाचिदेवं मिपतो विनिर्धय इत्युद्दर्काभिधानेनाकाङ्क्षा निरा-
कृतेति निराकाङ्क्षमेतन्मिपं नाम पर्यायभेदः ॥ तदेव साकाङ्क्षं यथा,—

दशत्यसौ परभृतः रुहकारस्य मञ्जरीम् ।

• तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वरमास्यताम् ॥

अत्र कयाचिदेवं मिपतो विनिर्धय इतिवदुद्दर्कानभिधानात् साकाङ्क्ष-
मेतन्मिपं नाम पर्यायस्य भेदः ॥ निराकाङ्क्षोक्तिभङ्गि र्थावशगो यथा,—

राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः

• कुञ्जे भोजय मां कुमार कुशलं नाद्यापि किं भुजयते ।

इत्थं नाय शुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-

क्षितस्थानवलोक्य वेश्मवलभोष्वेकैकमाभाषते ॥

अत्रानयोक्तिभङ्गा शून्योक्ततामिनगरस्य नरपतेः कश्चित् प्रतापं
वर्णयति । तत्र वाक्यस्यापग्न्यपूर्णत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् निराकाङ्क्षेय-
मुक्तिभङ्गिः ॥ साकाङ्क्षा यथा,—

शान्तैर वोऽस्तु कपालदाम जगतां पतुः यदौघां लिपिम्

क्वापि क्वापि गणाः पठन्ति पदगो नातिप्रसिद्धाक्षराम् ।

विश्वं स्रज्यति वज्र्यति क्षितिमपामोशिष्यते शिष्यते

नागैरागि रंस्यतेऽत्यति जगन्निर्वच्यति द्यामिति ॥

अत्रानयोक्तिभङ्गा ब्रह्माद्यसमयेऽप्यनस्तमितस्य भगवतो महेश्वर-
स्य प्रभावो वर्णयते । तत्र च यदौघां लिपिं क्वापि क्वापि गणाः पठन्ति
पदगो नातिप्रसिद्धाक्षरामित्यनेनैव वाक्येनास्मिन्नाकाङ्क्षोत्थापयते ।
सा च विश्वं स्रज्यतीत्यस्मिन्नीदृशी ब्रह्मणा च चतुर्युगसहस्रान्तो
दिनमेकमिति मानेनैव वर्षशतजीवी विश्वं स्रज्यति ब्रह्मेति ज्ञाप्यते
कपालश्चास्य भगवतो भूषणं भविष्यतीति । वज्र्यति क्षितिमित्यस्मिन्नी-
दृशी ब्रह्मणामयं वर्षशतैर्नैकं दिनमिति मानेनैव पुरुषायुषजीवी
क्षितिं वज्र्यति विष्णुरिति ज्ञाप्यते कपालश्चास्य भगवतो भूषा
भविष्यतीति । एवमपामोशिष्यत इत्यादिषु वरुणकामयमेन्द्रविषय-
त्वेन योजनीयम् । सेयमनेकप्रकारेण ब्रह्मादीनां साक्षादभिधानेन
साकाङ्क्षोक्तिभङ्गिः ॥ अवसरो निराकाङ्क्षो यथा,—

अथ तैः परिदेविताक्षरैर्हृदये दिग्भ्रमरैरिवादितः ।

रतिमभुपत्तुमातुरां मधुगात्मानमदर्शयत् पुरः ॥

अत्र, क्व नु ते हृदयङ्गमः सखा कुतुमायोजितकार्मुको मधुः ।

न खलूग्ररूपा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्गतं गतिम् ॥

इति यानि रतेः परिदेविताक्षराणि तैराकृष्टहृदयस्य मधो र्योऽय-
मात्मदर्शनाय प्रस्तावः सोऽयं न किञ्चन काङ्क्षतीति निराकाङ्क्षो-
यमवसरः पर्यायस्य भेदः ॥ साकाङ्क्षो यथा,—

अज्ज वि वालो दामोअरो त्ति इअ जम्पिण जसोआए ।

कण्हमुहपेसिअच्छं णिज्जअं हसिअं वअवहए ॥

अत्राद्यापि बालो दामोदर इति छतप्रस्तावनस्य कृष्णस्य वक्तुं
विन्यस्तलोचनया, तद्रहस्यवेदिन्या वज्रवधूमतस्त्रिकया यदेतन्निभृतं
हसितं तत् तवाम्बा बालं त्वां ब्रूते त्वं तु माहृशाभि निर्धुवन-
विदग्धाभि दिवानिशं यमुनाकुञ्जोदरेषु विहरसौत्यादिनार्थजातेन
साकाङ्क्षमिति साकाङ्क्षोऽयमवसरः पर्यायसत्र भेदः ॥

विवक्षा या विशेषसत्रं लोकसीमातिवर्तनी ।

असावतिशयोक्तिः सत्रादलङ्कारोत्तमा च सा ॥ ८१ ॥

सा च प्रायो गुणानाञ्च क्रियाणाञ्चोपकल्पते ।

न हि द्रव्यसत्र जाते वा भवत्यतिशयः क्वचित् ॥ ८२ ॥

प्रभावातिशयो यच्च यच्चानुभवनात्मकः ।

अन्योन्यातिशयो यच्च तेऽपि नातिशयात् पृथक् ॥ ८३ ॥

अलङ्कारान्तराणामपेक्षकमाहुः परायणम् ।

वागौशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥

तत्र गुणातिशयेन महत्त्वातिशयो यथा,—

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योऽपि यशोराशि र्यदत्र ते ॥

अत्रैवं यशोराशेरशक्यमानस्याप्यतिशयोक्त्या विशेषविवक्षा येन त्रिभु-
वनोदरमपि सङ्कीर्णमाशङ्क्यते । सोऽयं महत्त्वातिशयो नामातिशय-
भेदः ॥ तनुत्वातिशयो यथा,—

स्तनयो र्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव ।

अस्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्तते ॥

अत्रैवं मध्यस्य लोकसीमातिक्रमेण तानवातिशयविवक्षा येन तदस्ति
नास्तीति वा संदिह्यते । सोऽयं तनुत्वातिशयो नामातिशयभेदः ॥

कान्तप्रतिशयो यथा,—

मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणाङ्गचन्द्रनाः ।

क्षौमवतप्रो न लक्ष्यन्ते जप्रोत्स्नायामभिसारिकाः ॥

अत्रैवं चन्द्रालोकस्य लोकसौमातिक्रमेण बाहुल्योत्कर्षविवक्षा येन तस्मिन् समानाभिहारेणाभिसारिका अपि न लक्ष्यन्ते । सोऽयं कान्यतिशयो नामातिशयभेदः ॥ अथास्य पिहितात् को विशेष उच्यते, पिहिते चन्द्रातपोत्कर्षणाभिसारिकातिरस्कारो विवक्ष्यते इह त्वभिसारिकातिरस्कारेण चन्द्रातपोत्कर्ष इति ॥ प्रभावातिशयो यथा,—

तं दृष्ट्वा हिमालयं जग्मि वि अंगमि राहवेण णिमिदं ।

सौधापरिमितेण व उठेति णवि णिरन्तरं रोमञ्चो ॥

अत्र दयिताभिधानस्य योऽयं रोमाञ्चक्रियाविशेषः स क्रियातिशयस्यैव भेदः प्रभावातिशय उच्यते ॥ अनुभावातिशयो यथा,—

विमलिग्रसाश्लेषेण वि विसहरवद्वृणा अद्भुतमूलच्छेदं ।

अप्यस्तुङ्गसिहरं तिष्ठन्नहरणपवट्टिएण वि हरिणा ॥

अत्र रसातलमपि ज्वरता शेषेणापि च तस्य मूलं न दृष्टं त्रिभुवनमप्युत्पन्नता हरिणापि न तुङ्गशिखराणि प्राप्नोतीति यदेतल्लोकसौमातिक्रमेण विशेषव्यवस्थया पर्यन्तानुभावभणनं सोऽयमनुभूयमानमाहात्म्यातिशयस्यैव भेदोऽनुभावातिशय उच्यते ॥ अन्योन्यातिशयो यथा,—

रणदुष्प्रयो दहसुहो सुरा अवज्झा अ तिष्ठन्नस्म इमे ।

पङ्कजं अणत्थोति फुडं विहीसणेण फुडिआहरं णीससिअं ॥

अत्र दशास्यं समरे न जीयते सुराश्चामरत्वान् न वध्यन्ते । तयोश्च परस्परं संघट्टक्रियातिशयात् त्रिभुवनमपि क्षयं यास्यतीति येयमन्योन्यातिक्रियातिशयभणनाल्लोकसौमातिक्रमेण विशेषविवक्षा सोऽयं क्रियातिशयो नामातिशय एवान्योन्यातिशय उच्यते ॥

श्लेषोऽनेकार्थकथनं पदेनैकेन कथ्यते ।

पदक्रियाकारकैः सप्तभिन्नाभिन्नैः स पङ्क्तिविधः ॥ दृष्टं ॥

तेषु भिन्नपदो यथा,—

दोषाकरेण संबन्धः नक्षत्रपथवर्तिना ।

राज्ञा प्रदोषो मामित्यमप्रियं किं न बाधते ॥

अत्र प्रदोषो रात्रेः प्रथमः यामः किमिति प्रियारहितं मां न बाधते इत्युक्ते युक्तिमाह इत्यमनुभूयमानेन प्रकारेण राज्ञा संबन्धं कौटुम्बिकेन दोषाकरेण नक्षत्रपथवर्तिनेति । यो हि दोषाणामाकरेण राजमार्गाति-
गामिना च राज्ञा प्रकटदोषः संबध्यते सोऽप्रियमवश्यं बाधत एव ।
तदत्र पूर्वस्थित् प्रकरणिकेऽर्थे द्वितीयोऽर्थोऽप्राकरणिकः पदभेदेनोपस्थित-
माणो भिन्नपदश्लेषापदेशमासादयति ॥ अभिन्नपदो यथा,—

असावुदयमारुहः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकसत्र हृदयं मृदुभिः करैः ॥

अत्रायमुदयमानश्चन्द्रमा लोकसत्र हृदयं हरतीत्युक्ते युक्तिमाह
राजानुरक्तमण्डल उदयी मृदुकरः कान्तिमानिति । यो ह्येवंभूतो
राजा सोऽवश्यं लोकसत्र हृदयहारी भवति ॥ अत्रापि च प्राकर-
णिकेऽर्थेऽप्राकरणिक उपस्थितमाणः पदानामभेदेनाभिन्नपदश्लेषो भ-
वति ॥ भिन्नक्रियो यथा,—

मधुरा रागवर्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।

आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥

अत्राकर्ण्यन्ते श्लिष्यन्ते चेति क्रियापदद्वितयस्य प्राधान्यतः समुच्चये-
नोपात्तस्य मधुरा इत्यादिभिः श्लिष्टपदैः कोकिलागिर इत्यस्मितेक्षणा
इति वा विशेष्यैकवर्जं पर्यायतः सम्बन्धो भवति । तद्यथा आक-
र्ण्यन्ते काः कोकिलागिरः कौटुम्बिकः मधुराः रागवर्धिन्यः कोमलाः ।
पुनरपि किम्भूताः आसितेक्षणाः आसिते उपवेष्टिते निश्चलीकृते
अन्तःप्रमोदानुभावादीक्षणे याभिस्तास्तथा सर्वोऽपि हि मधुरं शब्दं-
माकर्णयन् निश्चलाक्षो भवति । श्लिष्यन्ते च काः आसितेक्षणाः हरिण-
चक्षुषः किम्भूताः मदकलाः कोकिलागिरः कोमलाः रागवर्धिन्यो
मधुरा इति । सोऽयं द्वयोर्विभिन्नक्रिययोर्भिन्नाधिकरूपाणां पदार्था-

नामुपसृष्टो भिन्नक्रियः श्लेष उच्यते ॥ अभिन्नक्रियो यथा,—

स्वभावमधुराः स्निग्धाः शंसन्तगो रागमुल्लङ्घनम् ।

दृशा दूतप्रश्नं कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥

अत्र कर्षन्तीतेतत्सग्रां क्रियायां दृशं दूतीनाञ्च, श्लिष्टपदत्वेनावेशा-
दयमभिन्नक्रियो नाम श्लेषविशेषः । प्रथमयोरस्य वा को विशेष-
इति चेत् तत्रैकसैव प्राकरणिकत्वमत्र तु द्वयोरपीति । अयञ्च
भिन्नकारकयोरपि भवति । भिन्नकारको यथा,—

गतिर्वर्णो च नागेन वपुरूक्षं च रम्भया ।

ओष्ठौ पाणी प्रबालैश्च तस्यास्तुल्यत्वमाययुः ॥

अत्रैकस्मिन् पक्षे धर्मधर्मिणोरभेदोपचारान्नागगतिर्गृह्यते । तत्र गते-
र्वर्णप्राश्च नागेन हस्तिना अहिना च तुल्यत्वं वपुरूक्षं च रम्भया कदल्या
अमरोभिश्च तुल्यत्वमोष्ठयोः पाण्योश्च प्रबालैर्विद्रुमैर्नवपल्लवैश्च वर्णनी-
ययोः श्लेषप्रभावाल्लभ्यते । सोऽयमनेककर्तृकत्वाद्भिन्नकारक इति श्लेषो
भवति ॥ अभिन्नकारको यथा,—

कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ॥

अत्र हे कलभाषिणि कस्य ते दृष्टिर्विश्वासरा भवति इत्युक्ते युक्ति-
माह कृष्णार्जुनानुरक्तापि कर्णावलम्बिनीति या हि कृष्णार्जुनेनानु-
रज्यते कथं सा कर्णपक्षपातिनी भवति या चैवमुभयगता तस्यां को
विश्वसिति स चायमेककर्तृकत्वादभिन्नकारक इति श्लेषो भवति ॥

स्वाभिप्रायस्य कथनं यदि वाप्यन्यभावना ।

अन्यापदेशो वा यस्तु त्रिविधं भाविकं विदुः ॥ ८५ ॥

मते चास्माकमुद्देशो विद्यते नैव भाविकात् ।

व्यक्ताव्यक्तोभयाख्याभिस्त्रिविधः सोऽपि कथ्यते ॥ ८६ ॥

तत्र भाविकभेदेषु स्वाभिप्रायकथनं यथा,—

एषा विज्जद्दुग्गोज्जिआ दिव्वम्भि जम्भि भिउड्डिआ

जत्यण अवाहारओ धिप्पइआ हसत्तए ।

विच्छुहइ अहिणिज्जेण जस्स ए सो वअंसिआ

तं मे कहञ्ज माणअ जइ मे इच्छञ्ज जौअअं ॥

अत्र . भ्रूङ्गेशसम्भाषणप्रियतमावक्षेपणरूपान् प्रतत्रनंभिसतप्रतिपादन-
रूपसराभिप्रायस्य कथितत्वादिदं स्वाभिप्रायकथनं नाम भाविकम् ॥
अन्यभावना यथा,—

दंसणवल्लिअं दढकं णिवन्धणं दीहरं सुपरिणाहं ।

होइ ह घरे साहीणं मुसलं धम्माणं महिलाणं ॥

अत्र मे इति भावनया मुसलरूपसरोक्तत्वादिदमन्यभावनाभिधानं
भाविकम् ॥ अन्यापदेशो यथा,—

आसन्नइअं रअस्मा एणवित्तिअं विअ विहीण ओरं ।

ममुवसहण्हिं रक्खिं वज्जइ गहवइ च्छेत्तं ॥

अत्र परत्वेत्तस्य धम्मरूपनिवारणापदेशेन चिरात् परिज्ञात उपपत्ति-
वर्धिते तदिदमन्यापदेशाख्यं भाविकम् ॥ उद्भेदेषु व्यक्तो यथा,—

मन्तेसि मज्झमहपणअं सदा णेसि तिअ सेसपाअवरअणं ।

ओजमु मुहसहावं सभावेषु सुरणाह जावअलोअं ॥

अत्र माथाविनो महेन्द्रस्याभिप्रायः सत्यकेन व्यक्तमेवोद्भिन्न इति व्यक्तोऽ-
यमुद्भेदः ॥ अव्यक्तो यथा,—

निःशेषचुप्रतचन्दनं स्तनतटं निर्मष्टरागोऽधरो

मेत्वे दूरमनस्सने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथयावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमसग्रान्तिकम् ॥

अत्र वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमसग्रान्तिकमित्याक्षेपवता
प्राकरणीकोदाहरणेन यद्यपि दूत्या दुश्चेष्टितं निर्भिन्नं तथापि न
पूर्ववद्भ्रूयकमित्यव्यक्तोऽयमुद्भेदः ॥ उभयरूपो यथा,—

अभ्जानोरपलकोमले सखि दृशौ नीलाञ्जनेनाश्रिते

कपूरच्छुरणाञ्च गरुडफलके संवेक्षितः पाण्डिमा ।

श्वासाः सन्तु च कन्दु कम्भमिभुवः किन्तु प्रभावाहिना-

मज्ञानां कृष्णमानमुत्कटमसुं को नाम नोत्प्रेतते ॥

अत्र ह्यो न्नीनता गरुडयोः पाण्डुरत्वं श्वासानां दूर्ध्वप्रमितुत्कण्ठा
निङ्गनिङ्गवाय योऽयमविनयवत्या नीलाञ्जनादिप्रयोगस्तस्य तत्त्वा-
भुरूपगमेऽप्यज्ञानां कृष्णमानमुत्कटमसुं को नाम नोत्प्रेतते इति
योऽयं संखीयाहार तेन तदभिप्राय उद्भिन्नोऽनुद्भिन्नश्च भवतौतुप्रभय-
रूपोऽयमुद्भेदः ॥ तेऽसौ तयोऽपुत्रद्भेदा भाविकान्न भिद्यन्ते ॥

संस्पृष्टिरिति विज्ञेया सर्वालङ्कारसङ्करः ।

सा तु व्यक्ता तथाऽव्यक्ता व्यक्ताव्यक्तेति च त्रिधा ॥ ८७ ॥

तिलतण्डुलवद्गुक्ता च्छायादर्शवदेव च ।

अव्यक्ता क्षीरजलवत् पांशुपानीयवच्च सा ॥ ८८ ॥

व्यक्ताव्यक्ता च संस्पृष्टिर्नरसिंहवदिष्यते ।

चित्त्वर्णवदन्यस्मिन्नानालङ्कारसङ्करे ॥ ८९ ॥

व्यक्ता तिलतण्डुलवद्यथा,—

पिनथीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् ।

तदादाय करैरिन्दु, लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

अत्रोत्प्रेक्षाद्वयं रूपकद्वयञ्च तिलतण्डुलवत् संकीर्यते ॥ व्यक्ताव्य-
च्छायादर्शवद्यथा,—

निर्मलेन्दु नभो रेजे विकचाञ्जं बभौ सरः ।

परं पर्यश्रुवदनौ मञ्जुतु भ्रातरावुभौ ॥

अत्रादर्शच्छायेव हेतुलङ्कारे रामलक्ष्मणमुखयोरिन्दुपद्मौपमेयन सहशा-
सहगव्यतिरेको दृश्यते ॥ अव्यक्ता क्षीरजलवद्यथा,—

क्षीरचालितचन्द्रेव नीलीधौताम्बरेव च ।

उद्धोस्त्रिखितसूर्येव वसन्तश्रीरदृश्यत ॥

अत्रोपमोत्प्रेक्षे क्षीरनीरवन्मिश्रे संस्पृष्टे न व्यजेतते ॥

अव्यक्तैव पांशूदकवद्यथा,—

क्षणाजुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ॥

अत्र पांशूदकयोरिव सृत्पिण्डे श्लेषविरोधयोरव्यक्तयोरेव व्याजस्तुता-
वङ्गभावोऽवगम्यते ॥ व्यक्ताव्यक्ता नरसिंहवदयथा,—

रजोभिस्तुरगोत्कीर्णं रजैश्च घनसन्निभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥

अत्र नरसिंहजाताविव सिंहनरशरीरभागयोः परिवृत्तप्रलङ्कारहेतूपम-
योरङ्गभावो व्यक्ताव्यक्तरूपः परिस्फुरन् पलभ्यते ॥

व्यक्तावप्रक्तैव चित्रवर्णवद्यथा,—

मयूषागवमुखरां प्रावृषं सतडिक्षताम् ।

महाटवीमिवोत्तङ्गत्र तोयानि मुमुचु र्वनाः ॥

अत्र पटावयवस्थानां नीलादीनामिव पटावयव्याश्रिते चित्रवर्णे श्लेष-
रूपकोपसार्थश्लेषाणां पदपदार्थाश्रयाणां शरद्वर्णनवाक्याश्रयिणि समाध-
लङ्कारे व्यक्ताव्यक्तरूपोऽङ्गाङ्गिभावः प्रतीयते ॥

चतुर्विंशतिरित्येताः क्रमेणोभयसंश्रयाः ।

काव्यानेङ्गतयः प्रोक्ता यथावदुपमादयः ॥ २४ ॥

इति श्री महाराजाधिराजश्रीभोजदेवत्रिगुचिते सरस्वतीकण्ठाभरणे

उभयालङ्कारविवेचनो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥

सोऽभिमानोऽहङ्कारः शृङ्गार इति गीयते ।

योऽर्थस्तस्यान्वयात् काव्यं कमनीयत्वमश्रुते ॥ १ ॥

; विशिष्टादृष्टजन्मायं जन्मिनामन्तरात्मसु ।

आत्मसम्यग् गुणोद्भूतेरेको हेतुः प्रकाशते ॥ २ ॥

शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।

स एव चेदशृङ्गारी नीरसं सर्वमेव तत् ॥ ३ ॥

पश्यति स्त्रीति वाकेत्र हि न रसः प्रतिभासते ।

विलोकयति कान्तेति व्यक्तमेव प्रतीयते ॥ ४ ॥

कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथम् ।

इति ग्रास्योऽयमर्थात्मा वैरस्थायैव कल्पते ॥ ५ ॥

कामं 'कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्दयः ।

त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्येत्यग्रास्योऽर्थो रसावहः ॥ ६ ॥

नवोऽर्थः सूक्तिरग्रास्या अव्यो बन्धः स्फुटा श्रुतिः ।

अलौकिकार्थयुक्तिश्च रसमाहर्तुमोक्षते ॥ ७ ॥

वक्रोक्तिश्च रसोक्तिश्च स्वभावोक्तिश्च वाङ्मयम् ।

सर्वान् ग्राहिणीं तान् रसोक्तिं प्रतिजानते ॥ ८ ॥

भावो जन्मानुबन्धोऽर्थनिष्पत्तिः पुष्टिसङ्करो ।

ङ्गासाभासौ शमः शेषो विशेषः परिपोषवान् ॥ ९ ॥

विप्रलम्भोऽय सम्भोगस्तच्चेष्टास्तत्परीटयः ।

निरुक्तयः प्रकीर्णानि प्रेमाणः प्रेमपुष्टयः ॥ १० ॥

नायिका नायकगुणाः पाकाद्याः प्रेमभक्तयः ।

नानालङ्कारसंस्थेः प्रकाराश्च रसोक्तयः ॥ ११ ॥

चतुर्विंशतिरितुप्रक्ता रसाम्बयविभूतयः ।

स्वरूपमासां यो वेद स काव्यं कर्तुमर्हति ॥ १२ ॥

आलम्बनविभावेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यः समुन्निषन् ।

रसो रत्यादिरूपेण भाव इत्यभिधीयते ॥ १३ ॥

रतिर्हसश्च शोकश्च कोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चाष्टौ स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ १४ ॥

स्तम्भस्तनूरुहोद्भेदो गद्गदः स्वेदवेपथू ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सालिका मताः ॥ १५ ॥

- श्रुतिर्वितर्कस्योत्कण्ठा चिन्ता चपलता मतिः ।
 गर्वः स्नेहो धृतिर्व्रीडाऽवहित्यं मूढता मदः ॥ १६ ॥
 हर्षमर्षावसूयेष्या विषादो दैन्यमुग्रता ।
 त्रासः शङ्का गदो ग्लानिरुन्मादः सम्भ्रमः अमः ॥ १७ ॥
 निर्वेदो जाड्यमालस्यं निद्रा सुप्तं प्रवृद्धता ।
 श्रुतिभावास्त्रयस्त्रिंशद्विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ १८ ॥
 चिरं चित्तंऽवतिष्ठन्ते सुस्वधन्तेऽनुबन्धिभिः ।
 रसत्वं प्रतिपद्यन्ते प्रवृद्धाः स्थायिनोऽत्र ते ॥ १९ ॥
 राजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्वमिहोच्यते ।
 निर्वृत्तयेऽस्य तद्योगात् प्रभवन्तीति सात्विकाः ॥ २० ॥
 विशेषेणाभितः काये स्थायिनं चारयन्ति ये ।
 अनुभावादिहेतुं स्तान् वदन्ति व्यभिचारिणः ॥ २१ ॥
 जनित्वा ये न जायन्ते तेऽथ वा व्यभिचारिणः ।
 स्मृत्यादयो हि प्रेमादौ भवन्ति न भवन्ति च ॥ २२ ॥
 रतौ सञ्चारिणः सर्वान् गर्वस्नेहैर्धृतिं मतिम् ।
 स्थासूनेवोद्धतप्रेयःशान्तोदात्तेषु जानते ॥ २३ ॥
 संस्कारपाटवादिभ्योऽनुभावं वा निजाश्रये ।
 सञ्चारिणं वा जनयन् सात्विकं वाऽस जायते ॥ २४ ॥
 उद्दीपनविभावेभ्यः स्मृतिहेतौ पटीयसि ।
 अनुबन्धोऽनुभावादेरनुबन्धः स कथ्यते ॥ २५ ॥
 विभावस्यानुभावस्य सात्विकव्यभिचारिणोः ।
 संयोगे तस्य निष्पत्तिमात्रं निष्पत्तिरिष्यते ॥ २६ ॥
 विषयाश्रयसंस्कारगुणप्रकृतिपाटवैः ।
 दीपनातिशयैश्चास्य प्रकर्षः पुष्टिरुच्यते ॥ २७ ॥
 तुल्यकालबलोत्पत्तिहेतौ भावान्तरोदये ।
 संसर्गस्तस्य यस्तेन सङ्करः स निगद्यते ॥ २८ ॥

रसान्तरतिरस्कारादन्यद्वागाच्च तस्य यः ।

भवत्प्रपचयो वृद्धे स्तब्ध्वासं तं प्रचक्षते ॥ २८ ॥

हीनपात्रेषु तिर्यक्षु नायकप्रतियोगिषु ।

गौणेष्वेव पदार्थेषु तमाभासं विजानते ॥ ३० ॥

बलवत्सूपजातेषु प्रतिकूलेषु हेतुषु ।

सर्वात्मना समुच्छेदः प्रशमस्तस्य वर्णयते ॥ ३१ ॥

आश्रयात् प्रकृते र्वापि संस्कारस्थैर्यतोऽपि वा ।

योऽस्यात्यन्तमविच्छेदः स शेष इति शब्दयते ॥ ३२ ॥

शृङ्गाराद्या रसा ये च ये च शान्तोद्धतादयः ।

ये च रत्यादिभेदास्तान् विशेषानस्य मन्यते ॥ ३३ ॥

विभावश्चानुभावश्च सञ्चारौ वाश्रयश्च यः ।

ये च लीलादयो यूनां परिपोषः स कीर्तयते ॥ ३४ ॥

आश्रयो यस्य रत्यादिः प्रेमादेरुपजायते ।

तिषयो यत्र योषादौ सोऽस्य जन्माधिगच्छति ॥ ३५ ॥

आलम्बनविभावः स ज्ञानकारणमुच्यते ।

तेनादरादिरूपेण संस्कारस्तेन जायते ॥ ३६ ॥

अन्यतः पटुरभ्यस्त आश्रयादे गुणेन सं ।

सत्प्रबोधाय माल्यतु चन्दनेन्दूदयादयः ॥ ३७ ॥

उद्दीपनविभावास्ते स तैः स्मरति वाञ्छति ।

द्वेष्टि प्रयततेऽवैति मन्यते वक्ति चेष्टते ॥ ३८ ॥

तेऽनुभावास्तदा ये सुप्रः स्वदेरोमोद्गमादयः ।

हर्षामर्षादयो ये च ज्ञेयाः सञ्चारिणोऽत्र ते ॥ ३९ ॥

स्मृतीच्छायज्ञानानो मनोवाक्यायसंश्रयाः ।

विलासा ये वरक्षीणां ज्ञेया लीलादयस्तु ते ॥ ४० ॥

लीला विलासो विच्छिन्ति विभ्रमः किलकिञ्चितम् ।

मोहायितं कुटुमितं विव्योको ललितं तथा ॥ ४१ ॥

विहृतं कौडितं केलिरितं स्त्रीणां स्वभावजाः ।

हेलाहावादमश्वान्ये स्त्रियाः स्त्रीपुंसयोरपि ॥ ४२ ॥

• उपसङ्ख्यानमेतेषामनुभावेषु मन्वते ।

पश्चाद्भावानुभूतिभ्यां स्मरणाद्यनुभाववत् ॥ ४३ ॥

स्मृत्यादयोऽनुभावाश्च भावाः सञ्चारिणश्च ये ।

नाद्येऽनुक्रियमाणा ते नटैरभिनयाः स्मृताः ॥ ४४ ॥

भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।

नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भस्तदोच्यते ॥ ४५ ॥

पूर्वानुरागो मानश्च प्रवासः करुणश्च सः ।

पुरुषस्त्रीप्रकाण्डेषु चतुःकाण्डः प्रकाशते ॥ ४६ ॥

प्रागसंकेतयो र्यूनोरभिलापः प्रवर्तते ।

संकल्परमणीयोऽनुरागः स प्राचत्र उच्यते ॥ ४७ ॥

• अहेरिव गतिः प्रेम्णाः स्वभावकुटिलेति सः ।

अहेतोर्मति नेतुयुक्ते हेतोर्वा मान उच्यते ॥ ४८ ॥

देशान्तरादिभि र्यूनो व्यवधानं चिराय यत् ।

नवेऽनुरागे प्रौढे वा प्रवासः सोऽभिधीयते ॥ ४९ ॥

लोकान्तरंगतेयानि वल्लभे वल्लभा यदा ।

भृशं दुःखायते दीना करुणः स तदोच्यते ॥ ५० ॥

रतिरेषेष्टसंप्राप्तौ पुष्टः सम्भोग उच्यते ।

सोऽपि पूर्वानुरागादेरन्नन्तर्याच्चतुर्विधः ॥ ५१ ॥

न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्रुते ।

कषायितं हि वस्त्रादौ भूयान् रागोऽनुपज्यते ॥ ५२ ॥

स्त्रीपुंसयोर्विप्रलम्भे वैचित्त्राकल्पनादयः ।

चेदाविशेषाः सम्भोगे दुस्खनालिङ्गनादयः ॥ ५३ ॥

विप्रलम्भेऽभियोगाद्यैः सम्भोगे साध्वसादिभिः ।

नियः मरीचायाः प्रेम्णो निर्दिष्टास्ताः परीक्ष्य ॥ ५४ ॥

विप्रलम्भादिशब्दानां लोकसिद्धेषु वस्तुषु ।

प्रकृत्यादिविभागेन विनिवेशा निरुक्तयः ॥ ५५ ॥

संश्रुत्य विप्रलम्भार्थान् गृधिवञ्चरोः प्रलम्भने ।

इत्यादिज्ञापकाज् ज्ञेयः प्रपूर्वो वञ्चने लभिः ॥ ५६ ॥

आदानञ्च प्रतिश्रुत्य विसंवादनेव च ।

कालसत्र हरणं चाहुः प्रतप्रादानञ्च वञ्चनम् ॥ ५७ ॥

पूर्वानुरागपूर्वेषु विप्रलम्भेषु तत्क्रमात् ।

विशेषद्योतकेनेह वुत्रपसर्गेन सूच्यते ॥ ५८ ॥

प्रतिश्रवो हि पूर्वानुरागे वक्रेक्षितादिभिः ।

अभीष्टालिङ्गनादीनामादानं क्रीभयादिभिः ॥ ५९ ॥

माने निवारणं तेषां विसंवादनमुच्यते ।

अथवावत् प्रदानं वा व्यलीकस्मरणादिभिः ॥ ६० ॥

प्रवासे कालहरणं व्यक्तमेषां प्रतीयते ।

प्रोष्यागतेष्वचैतानि कान्ताः कान्तेषु युञ्जते ॥ ६१ ॥

प्रतप्रादानं पुनस्तेषां करुणे को न मन्यते ।

स्वयं दत्तानि हि विधिस्तानि तत्रापकर्षति ॥ ६२ ॥

प्रलम्भेतत्र यदि वा वञ्चनामात्रवाचिनि ।

विना समासे चतुराश्चतुरोऽर्थान् प्रयुञ्जते ॥ ६३ ॥

विविधञ्च विरुद्धञ्च व्याविद्धञ्च क्रमेण सः ।

विनिषिद्धञ्च पूर्वानुरागादिषु विमज्जते ॥ ६४ ॥

पूर्वानुरागे विविधं वञ्चनं व्रीडितादिभिः ।

माने विरुद्धं तत् प्राहुः पुनरोर्षप्रायितादिभिः ॥ ६५ ॥

व्याविद्धं दीर्घकालत्वात् प्रवासे तत् प्रतीयते ।

विनिषिद्धन्तुः करुणः करुणत्वेन गीयते ॥ ६६ ॥

रागोऽनु सह पञ्चादानुरूपोऽनुगतोऽपि वा ।

यनोरपर्वः पूर्वानुरागशब्देन शब्दयते ॥ ६७ ॥

- राजते रञ्जते वापि रागः करुणभावयोः ।
 धञ्जान्यत्कारके भावे नलोपेन नियम्यते ॥ ६८ ॥
 मान्यतं प्रेयसा येन यं प्रियत्वेन मन्यते ।
 मनुते वा मिमीते वा प्रेममानः स कथ्यते ॥ ६९ ॥
 महाभाष्यकृतः कोऽसावनुमान इति स्मृतः ।
 लुप्रडन्तोऽपि न पुंलिङ्गो मानशब्दः प्रदुष्यति ॥ ७० ॥
 यत्वाङ्मनां युवानश्च वसते न वसन्ति च ।
 स प्रवासः प्रशब्देन प्रतीपार्थेन कथ्यते ॥ ७१ ॥
 चिन्तोत्कण्ठादिभिश्चेतो भ्रमं वासयतीह यः ।
 प्रवासयति वा यूनः स प्रवासो निरुच्यते ॥ ७२ ॥
 प्रपूर्वको वसि क्षयः कारितान्तःप्रमापणे ।
 तूष्णीं प्रवासयेदेनमिति वृद्धानुशासनात् ॥ ७३ ॥
 अभूतोत्पादनायां कृज् दृष्टः कुरु घटं यथा ।
 दृष्टश्चोच्चारणे चोरंकारमाकोषतीतिवत् ॥ ७४ ॥
 दृष्टोऽवस्थापनेऽश्मानमितः कुरु यथोच्यते ।
 अभ्यञ्जनेऽपि च यथा पादौ मे सर्पिषा कुरु ॥ ७५ ॥
 मूर्च्छाविंलापौ कुरुते कुरुते साहसे मनः ।
 करोति दुःखं चित्तेन योऽसौ करुण उच्यते ॥ ७६ ॥
 भुजिः पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभूतिषु ।
 भुनक्ति भुजो भुङ्क्तेऽन्नं भुङ्क्ते सुखमितीष्यते ॥ ७७ ॥
 समीचीनार्थः संपूर्वततो धञ्जप्रत्यये सति ।
 भावे वा कारके वापि रूपं सम्भोग इष्यते ॥ ७८ ॥
 स पालनार्थः पूर्वानुरागानन्तर उच्यते ।
 उत्पन्ना हि रतिस्तस्मिन्नानुकूल्येन पाल्यते ॥ ७९ ॥
 संमानानन्तरं प्राप्तः कौटिल्यर्थं विगाहते ।
 स्वतोऽपि कुटिलं प्रेम किमु मानाम्बये सति ॥ ८० ॥

प्रवासानन्तरे तस्याभ्यवहारार्थतेष्यते ।
 तत्र च्छोपोषितैरन्ध्रमिव निर्विष्यते रतिः ॥ ८१ ॥
 करुणानन्तरगतोऽनुभावार्थः स कथ्यते ।
 विश्रम्भवंद्भिरस्मिन् हि सुखमेवानुभूयते ॥ ८२ ॥
 यदि वा भोग इत्यस्य संप्रयोगार्थवाचिनः ।
 समा समासे चतुराश्चतुरोऽर्थान् प्रचक्षते ॥ ८३ ॥
 स संचिन्तोऽथ सङ्कीर्णः सन्पूर्णः सम्यगृद्धिमान् ।
 अनन्तरोपदिष्टेषु सम्भोगेऽपूपयते ॥ ८४ ॥
 नत्रे हि सङ्गमे प्रायो सुवानः साध्वसादिभिः ।
 संचिन्तानेव रत्यर्थमुपचारान् प्रयुञ्जते ॥ ८५ ॥
 मानस्यानन्तरे तेषां व्यलीकस्मरणदिभिः ।
 रोपशेषानुसन्धानात् सङ्करः केन वार्यते ॥ ८६ ॥
 सम्पूर्णः पूर्णकामानां कामिनां प्रोष्य सङ्गमे ।
 उत्कण्ठितानां भूयिष्ठमुपभोगः प्रवर्तते ॥ ८७ ॥
 प्रत्यागतेऽपि यत्रैषा रतिपुष्टिः प्रयोजने ।
 सा किमावर्ण्यते यूनां तत्रैव मृतजीविते ॥ ८८ ॥
 पूर्वानुरागपूर्वाणां व्युत्पत्तिभिरुदाहृतः ।
 अनन्तराणां सर्वेषां तत्समासे निरुक्तयः ॥ ८९ ॥
 वृत्तिस्तत्राजहत्स्वार्था जहत्स्वार्थापि वर्तताम् ।
 प्रधानमनुपसृज्य न तदर्थो निवर्तते ॥ ९० ॥
 प्रथमानन्तरे वृत्तेरजहत्स्वार्थतेष्यते ।
 नात्यन्तमजहत्स्वार्थां तां मानानन्तरे विदुः ॥ ९१ ॥
 प्रवासानन्तरे त्वीषदजहत्स्वार्थतेष्यते ।
 करुणार्थस्य गन्धोऽपि नात्रैव तदनन्तरे ॥ ९२ ॥
 अष्टमीचन्द्रकः कुन्दचतुर्थी सुवसन्तकः ।
 आन्दोलनचतुर्थ्यप्रकशावली मदनोत्सवः ॥ ९३ ॥

उदकषेडिकाऽशोकोत्तंसिका चूतभञ्जिका ।

पुष्पावचायिका चूतलतिका भूतमातृका ॥ ६४ ॥

कादम्बयुद्धानि नवपत्रिका विसखादिका ।

शकाची कौमुदी पक्षरात्रिरभुषणादिका ॥ ६५ ॥

नवेक्षुभक्षिका तोयकौडाप्रेक्षादिदर्शनम् ।

दूरतानि मधुपानञ्च प्रकीर्णानीति जानते ॥ ६६ ॥

नितरो नैमित्तिकश्चान्यः सामान्योऽन्यो विशेषवान् ।

प्रच्छन्नोऽन्यः प्रकाशोऽन्यः कृत्रिमांकृत्रिमावुभौ ॥ ६७ ॥

सहजाहार्यनामानौ परौ द्यौवनजोऽपरः ।

विश्रम्भजश्च प्रमाणो द्वादशैते महर्षयः ॥ ६८ ॥

चक्षुःप्रीति र्मनःसङ्गः सङ्कल्पोत्पत्तिसन्ततिः ।

प्रलापो जागरः कार्श्रमरति विषयान्तरे ॥ ६९ ॥

लज्जाविसर्जनं व्याधिरुन्मादो मूर्च्छनं मुह्यः ।

मरणश्चेति विज्ञेयाः क्रमेण प्रेमपुष्टयः ॥ १०० ॥

नायकः प्रतिपूर्वोऽयमुपपूर्वोऽनुनायकः ।

नायिका प्रतिपूर्वाऽसावुपपूर्वानुनायिका ॥ १०१ ॥

नायिकानायकाभासावुभयाभास इतरपि ।

तिर्यक्तु च तदाभासा इति द्वादश नायकाः ॥ १०२ ॥

तेषु सर्वगुणोपेतः कथाव्यापी च नायकः ।

अन्यायवांस्तदुच्छेद्य उद्धतः प्रतिनायकः ॥ १०४ ॥

ततः कैश्चिद्गुणैर्हीनः पूजयश्चैवोपनायकः ।

समो न्यूनोऽपि वा तस्य कनीयाननुनायकः ॥ १०५ ॥

स्थात् कथाव्यापिनी सर्वगुणयुक्ता च नायिका ।

हेतुगीर्ष्यायितादीनां सपत्नी प्रतिनायिका ॥ १०६ ॥

ततः कैश्चिद्गुणैर्हीना पूजया चैवोपनायिका ।

समा, न्यूनापि वा किञ्चित् कनीयसप्रनुनायिका ॥ १०७ ॥

तदाभासास्तथैव सुत्र भेदास्तोषां गुणादिभिः ।
 नायकस्तत्र गुणत उत्तमो मध्यमोऽधमः ॥ १०८ ॥
 प्राकृतः सात्विकः स सत्राद्राजसस्तामसस्तथा ।
 साधारणोऽनन्यजानिः स विज्ञेयः परिग्रहात् ॥ १०९ ॥
 उद्धतो ललितः शान्तः उदात्तो धैर्यवृत्तितः ।
 शूडो हृष्टोऽनुकूलश्च दक्षिणश्च प्रवृत्तितः ॥ ११० ॥
 गुणतो नायिकापि सत्रादुत्तमा मध्यमाधमा ।
 सुग्धा मध्या प्रगल्भा च वयसा कौशलेन च ॥ १११ ॥
 धीराधीरा च धैर्येण स्वान्यदीया परिग्रहात् ।
 ऊढानूढोपयमनात् क्रमाज्जेष्ठा कनीयसी ॥ ११२ ॥
 मानह्वंरुद्धतोदात्ता शान्ता च ललिता च सा ।
 सामान्या च पुनर्भूश्च स्वैरिणी चेति वृत्तितः ॥ ११३ ॥
 आजीवतस्तु गणिका रूपाजीवा विलासिनी ।
 अवस्थातोऽपराश्चाष्टौ विज्ञेयाः खण्डितादयः ॥ ११४ ॥
 निद्राकृणितताम्राक्षो नारीनखविभूषितः ।
 प्रातरेति प्रियो यसत्राः कुतश्चित् खण्डिता तु सा ॥ ११५ ॥
 चाटुकारमपि प्राणनाथं कोपादपासत्र या ।
 पश्चात् तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥ ११६ ॥
 दूतीमहंरहः प्रेष्य कृत्वा सङ्केतकं क्वचित् ।
 यसत्रा न मिलितः प्रेयान् विप्रलब्धेति तां विदुः ॥ ११७ ॥
 सा तु वासकसज्जा सत्रात् सज्जिते वासवेष्मनि ।
 प्रियमास्तीर्णपर्यङ्के भूषिता या प्रतीक्षते ॥ ११८ ॥
 स्वाधीनपतिका सा तु यसत्राः पार्श्वे न मुञ्चति ।
 प्रियश्चित्ररतक्रीडासुखास्वादनलोलुपः ॥ ११९ ॥
 पुष्पेषुपीडिता कान्तं याति या साभिसारिका ।
 प्रियो देशान्तरे यस्याः सा तु पोषितभर्तृका ॥ १२० ॥

यस्याः समुचितेऽप्यङ्घ्रि प्रवासी नैति वल्लभः ।

विरहोत्कण्ठिता सा तु द्वात्रिंशदिति नायिकाः ॥ १२१ ॥

हीनपात्राणि शेषाणि पीठमर्दो विदूषकः ।

विटचेटौ प्रतांकाश्च सख्यश्लेषां परिग्रहः ॥ १२२ ॥

महाकुलीनतौदार्ये महाभाग्यं कृतज्ञता ।

रूपयौवनवैदग्ध्यशीलसौभाग्यसम्पदः ॥ १२३ ॥

मानितोद्गारवाक्यत्वमदरिद्रानुरागिता ।

द्वादशेति गुणानाञ्ज नयकेष्वाभिगामिकान् ॥ १२४ ॥

मृद्वीकानारिकेराम्बपाकाद्याः पाकभक्तयः ।

नीलीकुसुममञ्जिठारागाद्या रागभक्तयः ॥ १२५ ॥

अन्तर्ज्ञाजवह्निर्याजनिर्व्याजा व्याजभक्तयः ।

धर्मार्थकामोदकींश्च प्रेमसंस्पर्कभक्तयः ॥ १२६ ॥

वाक्यवच्च प्रबन्धेषु रसालङ्कारसङ्करान् ।

निवेशयन्तत्रनौचित्यपरिहारेण स्वरयः ॥ १२७ ॥

चतुर्वृत्तप्रज्ञसम्पन्नं चतुरोदात्तनायकम् ।

चतुर्वर्गफलं को न प्रबन्धं बान्धवीयति ॥ १२८ ॥

मुखं प्रतिमुखं गर्भोऽवमर्शश्च मनीषिभिः ।

स्मृता निर्वहणश्चेति प्रबन्धे पञ्च सन्धयः ॥ १२९ ॥

अविस्तृतमसङ्क्षिप्तं अव्यवृत्तं सुगन्धि च ।

भिन्नसर्गान्तवृत्तञ्च काव्यं लोकोऽभिनन्दति ॥ १३० ॥

पुरोपवनराष्ट्रादिसमुद्राश्चमवर्णनैः ।

देशसम्पत्प्रबन्धस्य रसोत्कर्षाय कल्पते ॥ १३१ ॥

चतुरात्रिन्दिवार्केन्दूदयासमयवर्णनैः ।

कालः कावेत्रेषु सम्पन्नो रसपुष्टिं नियच्छति ॥ १३२ ॥

राजकन्याकुमारस्त्रीसेनासेनाङ्गभङ्गिभिः ।

पात्राणां वर्णनात् कावेत्र रसस्त्रोतोऽधितिष्ठति ॥ १३३ ॥

उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवः ।

विप्रलम्भा विवाहाश्च चेष्टाः कावेत्र रसावहाः ॥ १३४ ॥

मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभुप्रदयादिभिः ।

पुष्टिः पुरुषकारस्य रसं कावेत्रषु वर्षति ॥ १३५ ॥

नावर्णनं नगर्यादेर्दोषाय विदुषां मतम् ।

यदि शैलर्तुगात्रादेर्वर्णनेनैव पुष्यति ॥ १३६ ॥

गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम् ।

निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥ १३७ ॥

वंशवृक्षश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।

तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनञ्च धिनोति नः ॥ १३८ ॥

अथैषां लक्षणोदाहरणानि ।

मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः ।

आसंप्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ १३९ ॥

तद्रूपेण रससत्र भावो यथा,—

हरस्तु किञ्चित्पुष्पिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवास्त्रुराशिः ॥

• उमासुखे विष्वक्फलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥

अत्र विष्वोष्ठत्वादिभिर्मनोऽनुकूले पार्वतीमुखे विलोचनव्यापारानु-

मितो महेश्वरसग्राभिलाषविशेषः सात्विको रतुत्पादात् सुखानु-

भवसप्रोत्पत्तिमात्रमनुमापयति । तद्रूपेणैव सात्विकोत्पत्तौ जन्म यथा,—

अभूद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विक्काङ्गुलिः संवृतो कुमारी ।

तस्मिन् द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन ॥

अत्र स्वेदरोमोद्गमयोः सात्विकयोरुत्पादाद्रससत्र रतिरूपेणाविर्भावोऽव-

गम्यते । जन्मैव सत्त्वादुत्पत्तौ यथा,—

तयोरपाङ्गप्रविचारितानि किञ्चिद्व्यवस्थापितसंस्तृतानि ।

• क्लीयन्वणामानशिरे मनोश्चामन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥

अत्र क्लीः सञ्चारिभावो जायमानो रससत्र जन्म ज्ञापयति ॥ तदेवा-

मुभयोत्पत्तौ जना यथा,—

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां मृदूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।

दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रतग्रहीत् संवरणस्त्रजेव ॥

अत्र दृष्टिलक्षणः शरीरारम्भेऽनुभावो भवन् रसाविर्भावं लक्षयति ॥

अनुभावादेरनेकसैत्रकसत्र वा पुनरुत्पत्तिरनुबन्धः ॥ सोऽनेकसत्र यथा,—

विदम्बती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्दालंकदम्बकल्पैः ।

साचीकृतं चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यत्रस्तविलोचनेन ॥

अत्र देश्याः स्मरारौ पूर्वमुत्पन्ना रतिः साभिलापतदवलोकनेन विवि-
क्तवसन्तादिभिरुद्दीप्यमाना रोमाञ्चावहित्यलक्षणाभ्यां सात्विकव्यभि-
चारिभ्यामनुबध्यते ॥ एकसैत्रव पुनः पुनरुत्पत्तिर्यथा,—

यान्त्यु मुञ्ज बलितकन्धरमाननं त-

दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।

दिग्धोऽमृतनेन च विषेण च पद्मलाक्ष्म्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

अत्र मालत्या माधवविषये पूर्वमुत्पन्ना रतिरवसन्तावतारतत्पन्नि-
धिविशेषप्रदर्शनादिभिरुद्दीप्यमाना पुनः पुनरुत्पन्नेन बलितग्रीव-
कटाक्षविक्षेपलक्षणेन शरीरारम्भानुभावेनानुबध्यते । अत्रैव माध-
वसत्र मालतीविषये तदहरेवोत्पन्ना रतिस्तैरेवोद्दीपनैरुद्दीप्यमाना
हर्षप्रतिस्मृतिमतिव्याधादिभिः सञ्चारिभावे वागारम्भेण चानुभावे-
नानुबध्यते ॥ रतिरूपेणैव रसनिष्पत्तिर्यथा,—

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-

निक्षेपणाय पदमुद्धतमर्पयन्ती ।

मागीचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥

अत्र जङ्गान्तरानुभवसंस्कारात् प्रतिकूलेऽपि मूलिनि शैलात्मजायाः
सर्वकालमेवाविच्छिन्ना रतिश्चिरं विद्युक्तसत्र दुश्चरेणापि तपसा प्रार्थ-

नीयसङ्गमस्य तस्यैकस्मिन्दर्शनेनोद्दीप्यमाना सद्यः समुपजायमान-
सात्विकस्वेदस्तम्भवेपथूपलक्षितैर्हर्षधृतिस्मृतप्रावेगसाध्वसादिभिर्व्यभि-
चारिभिर्भावैः पदविच्छेदपलक्षणेन च शरीरानुभावेन संसृज्यते ।
सोऽयं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगै रतिरूपेण रसो निष्पद्यते ॥ रति-
रूपेणैव रसपुष्टि र्थथा,—

पीनश्रोणि गंभीरनाभि निभृतं मधेय भृशोच्चस्तनम्

पादाद्वः परिरब्धमङ्घ्रिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः ।

स्वावासानुपघातनिर्वृतमनास्तत्कालमीलद्गुणे

यस्मै सोऽच्युतनाभिपद्मवसतिर्वन्धाः शिवं धरायति ॥

अत्र सर्वदैव श्रीवत्सलक्षणो लक्ष्मीविषये महाकुलीनतौदार्यस्थिरानुरा-
गितारूपयौवनवैदम्भप्रशीलसौभाग्यमहाभाग्यादिभिः समुत्पन्ना रतिस्त-
दवयवविशेषकामनीयकविभावेनोद्दीपनविभावातिशयेनोद्दीप्यमाना ब्र-
ह्मणः समक्षमप्यालिङ्गनलक्षणेन शरीरारम्भानुभावेनानुमीयमाना लज्जा-
प्रणाशलक्षणां प्रेमपुष्टेरष्टमीमवस्थामध्यास्ते । अत्र चानुक्ता अपि
सात्विका व्यभिचारिणोऽन्येऽपि चानुभावविशेषाः प्रतीयन्ते । श्रियोऽपि
च समग्रात्मगुणसम्पदाश्रये श्रीवत्सलक्ष्मणि तथाभूता तदभ्यधिका वा
रतिः प्रवृद्धप्रेमप्रियतमालिङ्गनलक्षणेनोद्दीपनविभावेनोद्दीप्यमाना नय-
ननिमीलनानुमेयां समस्तसात्विकानुभावव्यभिचारिहेतुं प्रेमपुष्टेरुत्तरा-
मवस्थामाश्रयति । सोऽयं विषयसौन्दर्यादाश्रयप्रकृतेः संस्कारपाटवा-
दुद्दीपनातिशयाच्च परां कोटिमावहन् रसः पुष्ट इत्युच्यते । अत्रैव
ब्रह्मणः श्रियं प्रति मनोहरा ममेयं सृष्टिरिति रत्नाकरसेत्रयमात्मजेति
चन्द्रावृतादीनामियं सोदर्येति विष्णोरियं प्रियतमेति कामसेत्रयं
जननीत्यादिभ्य आलम्बनेभ्यः समुत्पन्ना प्रीतिः स्वावासानुपघातिना
शरीरसन्निवेशेन दृङ्निमीलनजनितया च तदुपघातशङ्कयोद्दीप्यमाना
तत्क्षणोपजायमानतयावेगस्मृतिवितर्कोन्मादमोहचिन्तादिभिर्व्यभि-
चारिभावैस्तदनुमेयैश्च स्तम्भदेपुप्रभृतिसात्विकैः शिवानुधानलक्षणेन ब्र-

द्वयारम्भानुभावेन संसृज्यमाना परं प्रकर्षमारोहतीति प्रतीयते ॥
रतौ भयादिसङ्करो यथा,—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।
आतङ्काद्विकलं द्रुतं कण्ठया विक्षोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्त्तताम् ॥

अत्र माधवस्य मालत्यां पूर्वमुत्पन्ना रतिस्तदवस्थालोकनादिभिरुद्दी-
पनविभावैरुद्दीप्यमाना भयशोकविस्मयक्रोधहर्षैरपि रसान्तर्गैः पृथक्
पृथग्विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगान्निष्पद्यमानैः सङ्कीर्त्यमाणा मनो-
वाग्बुद्धिशरीरारम्भानुभावे भयाद्यनुरूपैश्च सात्विकव्यभिचारिभिः सम्पर्कं
परं प्रकर्षमारोहन्ती प्रतीयते । तत्र चेतसो वैकल्यादिपरिभावनं
मनशारम्भो वाक्योच्चारणं धारारम्भः राहोरिव दस्योश्चन्द्रकलामिव
प्रेयसीमित्यादिवुद्धयारम्भः आच्छिन्दत इत्यादि शरीरारम्भः 'भया-
दीनाञ्च पञ्चानामपि यथाक्रमं राहोरिति चन्द्रकलामिवाननचरीमिति
दैवात् समासाद्य मे इति दस्योरस्य कृपाणपातविषयादिति आच्छि-
न्दतः प्रेयसीमित्यालम्बनविभावास्तत्स्वरूपपरिभावनानुद्दीपनविभा-
वाः, विकलं द्रुतं, विक्षोभितं ज्वलितं विकसितं चेत इत्यनु-
भावाः, आतङ्ककण्ठाविस्मयक्रोधमुदनुरूपाश्च कम्पाश्रुस्तम्भवैवर्ण्य-
रोमाञ्चादयः सात्विकाः, मोहविषादांमर्षाग्रतादृत्यादयो व्यभिचा-
रिणश्चानुमीयमाना निष्पत्तिहेतवो भवन्ति । सोऽयं तुल्यकालबलो-
त्पत्तिकारणानां भयादिनिष्पत्तीनां रतौ संसर्गः सङ्कर इत्युच्यते ।
रतिरूपेण रसप्रकर्षस्य क्लासो यथा,—

कोपो यत्र श्रुकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनम्

यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो हृत्पिपातः प्रसादः ।

तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशंसं पश्य जातम्

त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मनुप्रमोक्षः खलायाः ॥

अत्र योषिति रोषाख्यरसान्तरतिरस्कारात् पुरुषे चानुरागाद्भक्तिप्रक-
र्षस्य क्लासोऽवगम्यते ॥ रतिरूपेण ह्येनपात्रेषु रसाभासो यथा,—

विक्रिण्ड माहमासन्नि पामरो पारणं डिम्बद्वलेण ।

दिट्ठिं स मुम्भुरे सामलीए थणए णिअच्छन्तो ॥

तिर्यक्तु यथा,—

पाअपडिअ सोहगं तंवाएउ वसहगोट्टमज्झन्नि ।

दुट्ठकमहस्स सिङ्गं अच्छिउडं कण्डुअन्तीए ॥

नायकप्रतियोगिषु यथा,—

पुलअं जणंति दहकन्धरस्स राहवसरा सरीरन्नि ।

जणअसुआफंसपहग्घ विअ करअला अड्ठि विमुक्का ॥

गौणेषु यथा,—

उव्वहइ णवतिणं कुररोमअपसाहिआइ अङ्गाइ ।

पाउसलच्छीए पओहरेहिं पडिवेस्सिओ विंभो ॥

त एते चत्वारोऽपि रसाभासा उच्यन्ते । रतावेव लज्जारोषरूपरसा-
न्तर्ग्योः प्रथमो यथा,—

दृष्टे लोचनवन्मनाड्मुकुलितं पार्श्वस्थिते वक्त्रवन्-

न्यग्भूतं वहिरासितं पुलकवत् स्पर्शं समातन्वति ।

नीवीबन्धवदागतं शिथिलतामाभाषमाणे ततो

मानेनापगतं क्रियेव सुदृशः पादस्पृशि प्रेयसि ॥

अत्र बलवद्भ्यां प्रियप्रेमानुनयाभ्यां क्षीरोषयोरुपशमः क्रियते ।

रतावेव रोषरूपरसस्य शेषो यथा,—

एष्यतुप्रसुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितम्

संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने कोपाश्रितभ्रूलतम् ।

मानिन्याश्चरणानतिअतिकरे वाष्पाम्बूर्णक्षणं

चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥

अत्र कस्यचिद्बलवता प्रेम्णोन्मूलितसत्रापि मानसत्र शेषोऽनुवर्तते ।

तएते भावादयो दशापि रसप्रकारा हासादिष्वपि प्रायशो दृश्यन्ते ।
ग्रन्थगौरवभयान्न कचिदुदाङ्गियन्ते ॥

तत्र, व्यङ्ग्यक्रीडादिभिश्चेतोविकासो हास उच्यते ॥ १४० क ॥

तद्वृत्तेण रससत्र भावो यथा,—

कनककलसस्वच्छे राधापयोधरमण्डले
नवजलधरश्यामामात्मदुःखं प्रतिविम्बिताम् ।
असितसिचयप्रान्तभ्रान्तया मुञ्जमुञ्जरुत्क्षिपन्
जयति जनितव्रीडाहांसः प्रियाहसितो हरिः ॥

अत्र राधया व्यङ्गितसत्र हरेस्तु व्रीडातो हाससत्र सत्तामात्रं प्रतीयते ॥

शोकश्चित्तसत्र वैधुर्यमभीष्टविरहादिभिः ॥ १४० ॥

तद्वृत्तेण रससत्र निष्पत्ति र्यथा,—

हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे ।
वत्स राम गतोऽसीति सन्तापादनुमीयसे ॥

अत्र दशरथसत्र रामवियोगादुत्पन्नस्तद्गुणस्मरणादिभिरुद्दीपितश्चिन्ता-
सन्तापादि र्वांगारम्भेण चानुपजयमानः शोकरूपेण रसो निष्पद्यते ॥

प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यसत्र प्रबोधः क्रोध उच्यते ॥ १४१ क ॥

तद्वृत्तेण रससत्र निष्पत्ति र्यथा,—

मयेप्रव मत्स्मरणदारुणचित्तवृत्तौ वृत्तं, रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्षरा

भग्नं शराणनमिवातिक्रूषा स्मरसत्र ॥

अत्र यद्यपि विभावानुभावसञ्चारिसंयोगलक्षणया रसनिष्पत्तेरिधक-
मतिरूपाति लोहिताक्ष्येति प्रकर्षनिमित्तमतिशब्दोपादानं विद्यते
तथापुत्रत्वमनायिकाश्रयः प्रियविषयेन रोषः प्रकर्षमासादयति ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह इष्यते ॥ १४१ ॥

तद्वृत्तेण रससत्र जन्म यथा,—

मूर्ध्ना जाम्बवतोऽभिवाद्य चरणावापृच्छत् सेनापती-

नाश्वासग्राशुमुखान् मुञ्जः प्रियसखीन् प्रेष्ठान् समादिश्य च ।

आरम्भं जगृहे महेन्द्रशिखरादम्भोनिधे लङ्घने

रंहस्वी रघुनाथपादरजसामुच्चैः स्मरन् मारुतिः ॥

अत्राभिवादनप्रश्नाश्वासनसमादेशनाद्रिशिखरारोहणेष्टदेवतास्मरणानां
पूर्वरङ्गपर्यवसायित्वेनानुद्दीपनविभावत्वादनुत्साहानुभावत्वाच्च नाथलङ्घ-
नो निष्पत्तिः प्रकर्षो वा भवति ॥

भयं चित्तसत्र वैक्लवंत्र रौद्रादिजनितं विदुः ॥ १४२ क ॥

तद्रूपेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

मन्त्रान् स्तुतुर्जितो जयद्विगसकृद्ध्ययद्विरिष्टान् सुरान्

शुष्यत्तालुभिगाकुलाकुलपदैर्निर्वाग्भिरुत्कम्पिभिः ।

अध्वन्यैरिह जीवितेशमहिषव्याधूमधूमाविना

लङ्घयन्ते करिमांसधम्मररणत्कोलेयकाः पक्षयः ॥

अत्र यद्यपि पक्षीनामालम्बनत्वं न तद्विशेषणयोरुद्दीपनत्वं मन्त्रजयादेर-
नुभावत्वं तालुशोषादीनां व्यभिचारित्वमिति विभानुभावव्यभिचारि-
संयोगोऽस्ति तथापि मन्त्रजयेष्टदेवतामुद्धानयोर्लङ्घनोपायपरत्वाच्च
भयरूपेण रससत्र निष्पत्तिः । अध्वन्यानां हि तन्निष्पत्तौ अल्पसत्वतया
स्तम्भमोहमूर्च्छामरणादिभिरुपायप्रयोगो न घटते ॥

जुगुप्सा गर्हणार्थानां दोषसन्दर्शनादिभिः ॥ १४२ ॥

तद्रूपेण रससत्रानुगमो यथा,—

रे हस्त दक्षिण स्तुतसत्र शिशो द्विजसत्र

जीवातत्रे विष्टज शूद्रमुनौ क्षपाणम् ।

रामसत्र गात्रमसि निर्भरगर्भखिन्न-

सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥

अत्र यद्यपि द्विजशिशो जीवनाय मुनिरपि शूद्रो बभूव इति न राम-
सत्रात्कर्मनिन्दा तथाप्यनयकारिणं जिघांसतो घृणा प्रवर्तत इति
सीतापरित्रागविषयत्वेनैवात्र जुगुप्सानुगमो ग्रहीतव्यः । शब्दकविषये

पुनरसत्रा जन्ममात्रमेवेति ॥

विस्मयचित्तविस्तारः पदार्थातिशयादिभिः ॥ १४३ क ॥

तद्रूपेण रससत्रं जन्म यथा,—

• कृष्णेणाद्य गतेन रन्तुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया

सतंत्र कृष्ण क एवमाह मुसली मिथ्यास्व पश्याननम् ।

व्यादेहोति विदारिते तु वदने दृष्टा समस्तं जगन्-

माता यस्य जगाम विस्मयवशं पायात् स वः केशवः ॥

अत्र शिशो मुखे जगद्दर्शनमालम्बनविभावः । तत्सामग्र्यशैशवाद्या-
लोकनमुद्दीपनविभावः । विस्मयवशं जगामेतत्रनेनानुपात्ता अपि
सञ्चारिणोऽनुभावाश्च गृह्यन्ते ॥

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीधातो भयरागामयादिभिः ॥ १४३ ॥

तद्रूपेण रससत्रं पुष्टि र्थथा,—

• तं ताणं हञ्जकाञ्चं णिञ्चललोञ्चणसिहं पलत्थपञ्चावं ।

• आलेक्खपर्द्धवाणं व णिञ्चञ्चं पञ्चद्व चट्टलत्तणं पि विञ्चलिञ्चं ॥

• अयञ्च पुष्टोऽपि सात्विकत्वात् सदैवान्यानुयायीति नानुभावादिभि-
रनुबध्यते ॥

हर्षाद्भूतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ॥ १४४ क ॥

तद्रूपेण रससत्रं जन्म यथा,—

• करिमरिञ्चालगज्जिरजलआसणिपडिरवो एसो ।

पद्मणो धणुरवकाङ्क्षिणि रोमञ्चं किं मुहा वहसि ॥

• असत्रापि सात्विकत्वादन्यानुबन्धादयो न जायन्ते ॥

मदप्रमदपीडादे वैस्वर्यं गद्गदं विदुः ॥ १४४ ॥

तद्रूपेण रससत्रं निष्पत्ति र्थथा,—

पि पि प्रिय स स स्वयं मु मु मुखासत्रं देहि मे

• त त तत्रज दु दु द्रुतं भ भ भ भाजनं काञ्चनम् ।

इति स्वलितजल्पितं मदवशात् कुरङ्गीदृशः

प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरध्यैयत ॥

अयमपि सात्विकत्वान् निष्पन्नो नान्यैरनुबध्यते ॥

वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्चमादिभिः ॥ १४५ क ॥

तद्वृत्तेण रससत्रं जन्म यथा,—

हिमव्यपायाद्दिग्दाधराणामापाण्डुरीभूतमुखच्छवीनाम् ।

स्वेदोद्गमः किम्पुरुषाङ्गनाभां चक्रे प्रदं पत्रविशेषकेषु ॥

अत्रापि पूर्ववदन्यानुषङ्गो न भवति ॥

रागरोषभयादिभ्यः कम्पो गालस्य वेपथुः ॥ १४५ ॥

तद्वृत्तेण रससत्रं जन्म यथा,—

मा गर्वमुद्वह कलोलतले चकाशि

कान्तसहस्रलिखिता मम मञ्जरीति ।

अत्रापि किं न सखि भाजनसीङ्गीताम

वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तगायः ॥

अयमपि प्राग्बदेव नानैरनुगम्यते ॥

विपादमदरोषादे र्वर्णान्तरं विवर्णना ॥ १४६ क ॥

तद्वृत्तेण रससत्रं निष्पत्तिर्यथा,—

सहि सा हसु तेण समं अहं पि किं पिग्गत्रापहं अम्भि ।

अस्मत्विश दीसद् जेण दप्पणे कावि सा सुसुदी ॥

अयमपि नानैरनुबध्यते ॥

अश्वनेत्रोद्गमं वारि दुःखशोकप्रत्यजम् ॥ १४६ ॥

तद्वृत्तेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

उत्पक्ष्णो नयनयोरुपरुद्धहस्तिम्

वाष्पं कुरु स्थिरतया शिथिलानुबन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे

मार्गं पदानि खलु ते विषमोभवन्ति ॥

तत्र वाष्पशब्देन लोचनाश्रयमश्रुत्प्रते, न कण्ठाद्याश्रयो दुःखाविणो

यथा,—विललाप स वाष्पगद्गम् ॥

मुहूर्त्तग्नः कण्ठे तरलयति वाष्पः स्तनतटीमिति ॥

प्रलयस्तीव्रदुःखादेरिन्द्रियास्तमयो मतः ॥ १४७ क ॥

तद्वपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

तौवाभिपङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्त्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥

अत्र मोहशब्देन मूर्च्छोच्यते न वक्ष्यमाणलक्षणो मोहः ॥

स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयं ज्ञानमुच्यते ॥ १४७ ॥

तद्वपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

इतः प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता

स्थिताः तिष्ठेत्तु प्रज्ञैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।

पुनर्दृष्टिं वाष्पप्रकरकलुषामर्पितवतो

मयि कूरे यत् तत् सविषमिव शलं दहति माम् ॥

अत्र सविशेषा स्मृतिरिच्छया वागारम्भेण चानुबध्यते ॥ तिष्ठेत्यादयः

पुनरस्य रत्यादिनिष्पत्तिष्वेव द्रष्टव्याः । रत्यादयो हि स्मृतिसमूल-

तत्प्रकर्षापकर्षानुवर्तन्ते ॥

ऊहो वितर्क इत्युक्तः पदार्थेषु यथामति ॥ १४८ क ॥

तद्वपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयागा-

द्रूपोच्चयेन घटिता मनसा कृता नु ।

स्त्रीरत्नरुष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

धातुर्विभुत्वमनुचिन्तय वपुश्च तस्यैः ॥

सोऽयमसत्यः सत्यो वा स्मृतिज्ञानचिन्तनादिद्वारेण निश्चयान्तो निष्प-

न्न इत्युच्यते ॥

उत्कण्ठेष्टानवाप्तौ योऽभिलाषः स्यात्तदाप्तये ॥ १४८ ॥

तद्वपेण रसस्य निष्पत्तिर्कासी यथा,—

यासप्रत्यय शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
वाष्पस्तम्भितकण्ठवृत्ति वचनं चिन्ताजडं दर्शनम् ।

वैकुण्ठं मम तावदौघमिदं स्नेहादरण्यौकसः

पीडयन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥

अत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् प्रीतिरिवोत्कण्ठापि नट-
नुमङ्गिणी निष्पन्ना उत्तरार्द्धप्रतिपादेन तथाविधेनैव विस्मयादिनाभि-
भूयमाना 'क्रास इत्युच्यते । प्रकर्षश्चासत्र ममरण्यौकस इत्यनेन
निवार्यते ॥

प्रयत्नपूर्विकार्येषु स्मृतिश्चिन्तेति कथ्यते ॥ १४६ क ॥

तद्वृत्तेण रससत्र प्रकर्षो यथा,—

चिन्ता णिअदृष्टासमागमग्नि कअमणुआइ भरिऊण ।

सुखं कलहाअन्तो सहोहिरुणा ण ओहसिआ ॥

अत्र सखीरोदनेन शून्यकलहः शून्यकलहेन साक्षात्कारः साक्षात्-
कारेण चिन्ता चिन्तया तु मूलभूता रतिः प्रकृष्यते ॥

आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते ॥ १४६ ॥

तद्वृत्तेण रससत्र जन्म यथा,—

कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥

अत्र लीलारविन्दभ्रमणचेष्टया कश्चिदिन्द्रमतेऽत्र तिष्ठते ॥

शास्त्रोक्तार्थानुसन्धानादर्शनिर्धारणं मतिः ॥ १५० क ॥

तद्वृत्तेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थप्रमसत्रामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

अत्र पूर्वार्धोक्तार्थनिर्धारणरूपा मतिरुत्तरार्धनानुबध्यते ॥

गर्वोऽन्येषामवज्ञानमात्मसम्भावनादिभिः ॥ १५० ॥

तद्वृत्तेण रससत्र पुष्टि र्थथा,—

धृतायुधो यावदहं तावदनैत्रः किमायुधैः ।

बद्धा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन सेत्स्यति ॥

अत्र कर्णस्यात्मसम्भावनयाश्वत्यामन्यवज्ञानं प्रकृष्यते ॥

अहेतुरनिवर्तार्ता च स्नेहचित्तार्द्रता मता ॥ १५१ क ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

अनेन कस्यपि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टेषु गात्रेषु सुखं ममैतत् ।

कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद्यस्यैवमङ्गात् कृतिनः प्ररुदः ॥

अत्र दुष्पन्तस्य सत्त्वदमनदर्शनादुत्पन्नस्तदङ्गस्पर्शसुखादिभिरुद्दीपितः

स्पृहामतिवितर्कवागारम्भैः संसृज्यमानः स्नेहो निष्पद्यते ॥

अभीष्टार्थस्य सम्प्राप्तौ स्पृहा*पर्याप्तता इति ॥ १५१ ॥ * पर्यासना ।

तद्रूपेण रसप्रकर्षो यथा,—

नीतो विक्रमवाङ्मरात्मसमतां प्राप्तेयसुर्वीतले

सारं सागरिका ससागरमहौप्राप्तेः कहेतुः प्रिया ।

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनौ लाभाञ्जिताः कोशलाः

किं नास्ति त्वयि सततमातृवृषभे यस्मिन् करोमि स्पृहाम् ॥

अत्र वत्सराजस्य सर्वात्मना मनोरथसिद्धयो धृतेः प्रकर्षमावहन्ति ॥

चेतोनिमीलनं व्रीडा न्यङ्गरागस्रवादिभिः ॥ १५२ क ॥

तद्रूपेण रसप्रकर्षात्कोपशोकाभ्यां सङ्करो यथा,—

अक्षुद्रारिकृताभिमनुप्रनिधनात् संक्रान्ततौ वक्रुधः

पार्थस्य कृतशत्रवप्रतिकृते रन्तःशुचा मुच्यतः ।

कीर्णा वाष्पकणैः पतन्ति धनुषि व्रीडाजडा दृष्टयो

हा वत्सेति गिरः स्फुरन्ति न पुन निर्यान्ति कण्ठादह्निः ॥

अत्रार्जुनस्यान्यायेनाभिमनुप्रवधादुद्भूतो दोषावेव क्रोधशोकाबुद्धूत-

विप्रतीकारोत्थया तथाविधयैव व्रीडया सङ्कीर्यते । तथाहि क्रोधशोक-

योऽनुभावभूता दृष्टयो वाचश्च व्रीडाजडा इति विशेषणानि सूचयन्ते ।

अवहित्यं तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनम् ॥ १५२ ॥

तद्रूपेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखौ ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पावती ॥

अत्र प्रणम्य श्रितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् । चरणौ रक्षयन्त्वस्या-
शूङ्गामणिमरीचिभिः ॥ इत्यादे मुं निवाक्यादुङ्गूतप्रहर्षाकारो गुरुसन्निधौ
लज्जितया लीलाकमलपत्रगणनेन गौर्या गोप्यते ॥

सुखदुःखादिजनितो मोहश्चित्तस्य मूढता ॥ १६-३ क ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

कान्ते तल्पसुपागते विगलिता नीवौ स्वयं बन्धनाद्

वासश्च श्रयमेखलागुणधृतं किञ्चिन्नितम्बे स्थितम् ।

एतावत् सखि वेद्मि साम्प्रतमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः ..

कोऽसौ कास्मि रतश्च किं कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥

अत्र स्थायिनी रतिर्मोहनिष्पत्तया प्रकृष्यते ॥

सम्भोहानन्दसम्भेदो मदिरादिद्वतो मदः ॥ १५३ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

घूर्णमाननयनं खलत्कथं स्वेदविन्दुमदकारणस्मितम् ।

आननेन न तु तावदोश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥

अत्र नयनघूर्णनाकारणस्मितादयः सम्भोहानन्दसम्भेदा उद्भवन्तो मदं
निष्पादयन्ति ॥

मनःप्रसादो हर्षः स्यादिष्टावाप्तिश्रवादिभिः ॥ १५४ क ॥

तद्रूपेण रससत्रप्रकर्षो यथा,—

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-

वत्सस्य वत्स कति नाम दिनान्यमूनि ।

तस्याप्यपत्यमधितिष्ठति वीरधर्मे

दिष्ट्या गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥

अत्र दशरथसुहृदः सुमन्त्रसारथेः प्रभुकुलप्रतिष्ठामाशंसतस्तत्सूनुमिन्द्र-

जितो हन्तारं पश्यतो मनोरथावाप्तया हर्षो निष्पन्नस्तदपतेरऽपि
वीरधर्माचरिणौ प्रकृष्टो दिष्टेऽत्यव्ययेन सूचयते ॥

क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोऽमर्षत्वमश्नुते ॥ १५४ ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रकृतयः ।

आकृष्टपीण्डवधूपरिधानकेशाः

स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

अत्र भीमसेनस्य धार्तराष्ट्रेषु स्वस्था इति नान्नोऽप्यसहनास्त्राक्षागृहा-
द्यपकारजन्मामर्षः प्रतीयते ॥

अस्त्वान्यगुणद्वीनामौद्धत्यादसहिष्णुता ॥ १५५ क ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

वन्द्यास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु ऊर्ध्वं वर्तते

मुन्दस्त्रीनिधनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।

यानि त्रीणि कुतोमुखान्यपि पदान्यासन् खरायोधने

यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्प्राप्यभिज्ञो जनः ॥

अत्र यद्यपि सोल्लुण्ठदोषकीर्तनादिभिर्जुगुप्सा निष्पद्यते तथापि न
तथा स्वनिष्पत्तिहेतुरसूया सङ्कीर्यते ॥

दूर्षग्रामाङ्गः समानेषु मानदानाद्यमर्षणम् ॥ १५५ ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

ऊर्ध्वं निष्कज्ज समोसरतं विश्र अणुणेषु जाह्नू दे एशं ।

पाशगगुट्ठालत्तएण तिलअं वि णिम्मविअं ॥

अत्र कस्याश्चित् प्रेयसि सपत्नीं प्रसादयितुं गते तन्मानमसृज्यमाणायाः
समुत्पन्नेष्वर्था प्रियानुनयादिभिर्भ्रंशयमानतया निष्पन्नालक्तकतिलका-
नुमेयैस्तत्पादपतनादिभिर्बहिष्ता ऊङ्काराद्येपभर्त्सनप्रतिभेदाविनाभूतै-
र्भ्रभङ्गताडनाङ्गक्षेपवेषयुस्वेदगद्गदादिभिः संसृज्यमाना प्रकृष्यते ॥

विषादश्चेतसो ग्लानिरूपायाभावनाशयोः ॥ १५६ क ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

व्यथं यत्र कपोन्द्रसख्यमपि मे वीर्यं हरीणां वृथा

प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।

मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः

सौमित्तेरपि पत्निणामविषयस्तत्र प्रिया कापि मे ॥

अत्र सीतासमागमविषये रामस्य दृष्टावदानसुग्रीवसंख्यादेरूपायसत्राभा-
वात् विषादः प्रकृष्यते ॥

सत्वत्यागादनुत्कर्षो वाक्यादे दैन्यमुच्यते ॥ १५६ ॥

तद्रूपेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-

स्त्वयत्रसत्राः कथमप्यबान्धवकृतां भावप्रवृत्तिञ्च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृष्ट्या त्वया

भाग्याधीनमतःपरं न खनु तद्वाचं बधूबन्धूभिः ॥

अत्र स्नेहप्रभवं पादत्रयोक्तमर्थिता दैन्यं तुगीयपादोपक्षिप्तया वाचा
दैन्यान्तरेणानुबध्यते ॥

विदुर्वाग्दण्डपारुष्यमुग्रतामपकारिषु ॥ १५७ क ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-

र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥

अत्र माधवस्य प्रकृष्टापकारिणप्रधोरघवण्टे विषये प्रकृष्टमेव वाक्पा-
रुषं दण्डपारुष्यञ्च जायते ॥

वासञ्चित्तचमत्कार आकस्मिकभयादिभिः ॥ १५७ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥

अत्र लोलदृष्टिता करावधूननञ्च स्त्रीणां स्वभावभीष्टत्वविलासित्वा-
भ्यामपि भवतीति त्वासाविर्भावेऽप्यसमर्थमिति नानुबन्धो भवतीति ।

•• अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षां शङ्कामाचक्षते बुधाः ॥ १५८ क ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकाशो यथा,—

सहसा मा साहिज्जउ पिआगमो तीअ विरहकिंसिआए ।

अच्चन्तपहरिसेण वि जा अमुआ सा मुअव्वेअ ॥

अत्र विरहिण्यः कार्श्यातिशयमुद्धोक्तमाणायाः कस्याश्चिद्वयस्यायाः
स्नेहातिशयात् प्रेम पश्यति भयान्यपदेपीति प्रियागमदर्शनातिशयभावे-
ऽप्यसहिष्णुतया तन्मरणशङ्का प्रकृष्यते ॥

विरहादे र्मनस्तापः शरीरान्तकदो गद ॥ १५८ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

स्थितसुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेतत्

कथयति न तथान्त र्मन्मथोत्थामवस्थाम् ।

अतिशयपरितापग्लापिताभ्यां यथास्याः

स्तनयुगंपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ॥

अत्र सागरिकायाः स्तननिहितसरोजिनीदलम्लायनेन वपुःसन्तापो
निष्पद्यते ॥

बलस्यापचयो ग्लानिरवधिआधिप्रकर्षभूः ॥ १५९ क ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

किसलयमिव सुगन्धं बन्धनाद्विप्रलूनम्

हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरम्

शरीरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥

अत्र प्रकृष्टशोकानुबन्धिनौ ग्लानिर्वैवर्ण्यप्रक्षामताभ्यामेवुबध्यते ॥

उत्कण्ठाहर्षशोकादेरुन्मादश्चित्तविप्लवः ॥ १५६ ॥

तद्वृत्तेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

क्वाकार्यं क्व कलाकरस्य च कुलं भूयोऽपि दृशेत्त सा
दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि शान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्तप्रपक्तमपाः कृतधियो रेखैव सान्यादृशौ
चेतः स्वास्थप्रमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥

अत्र विरहिणोऽपयातैरुत्कण्ठादिभिः प्रेमप्रकर्षादसत्प्रलापरूप उन्मादो
निष्पद्यते ॥

आदरातिशयाच्चेतस्रावैगः सम्भ्रमो मतः ॥ १६० क ॥

तद्वृत्तेण रसस्य सङ्करो यथा,—

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते
त्वरितमपि विमुञ्च त्वं लतापाशमेनम् ।
चलितमिव निरोद्धुं जीवितं जीवितेश्च
क्षणमिह मम कण्ठे वाङ्मयाशं निधेहि ॥

अत्र रतिजन्मा सम्भ्रमातिशयो रतिजन्मनैव रतिप्रकर्षेण सङ्कीर्णः ।
मनःशरीरयोः स्वेदः क्रियातिशयतः असः ॥ १६० ॥

तद्वृत्तेण रससङ्करो यथा,—

स्खलयति वचनं ते संश्रयत्यङ्गमङ्गम्
जनयति मुखचन्द्रोद्भासिनः स्वेदविन्दून् ।
मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा मुञ्चुः स्वेद-
स्त्वयि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन ॥

अत्र मालत्या पुष्पावचयजन्मा असौ माधवावलोकनजा च रतिः
स्वेदगद्गदाङ्गसादनयनमुकुलनैस्तुल्यधर्मिणौ मिथः सङ्कीर्यते ॥

चित्तस्य खेदो निर्वदस्तस्वज्ञानोदयादिभिः ॥ १६१ क ॥

तद्वृत्तेण रसस्य शेषो यथा,—

जरामरणदौर्गत्यव्याधयस्तावदासताम् ।

मन्ये जन्मैव धीराणां भूयो भूयस्वपाकरम् ॥

अत्र मोक्षायोत्सहमानसत्र कसत्रचिन्निर्वदागमो गम्यते ॥

क्रियास्वपाटवं जाड्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः ॥ १६१ ॥

तद्वृत्तेण रससत्र निष्पत्तिर्यथा,—

शिथिलशिथिलं न्यसत्र स्त्रैरं धनुःशिखरे शिरो

नयनसलिलैः कुर्वन् मौर्वीं लतामपरागमिव ।

अहह विकलः श्रुत्वा श्रुत्वा घनस्तनितध्वनिम्

किमपि किमपि ध्यायन्नायौ न याति न तिष्ठति ॥

अत्र विरहिणो रामसत्र क्रियास्वपाटवं निष्पद्यते ॥

क्रियाविद्वेष आलसं सुखसंविन्महादिभिः ॥ १६२ क ॥

तद्वृत्तेण रससत्र निष्पत्तिर्यथा,—

धरिणिधरणत्थणपेक्ष्यणसुहे निषडिअस्स होन्ति पडिअस्स ।

अवसदुणंगरावाविट्ठिदिअसा सुहधेन्ति ॥

अत्र रतिमुखामुभवाज्जिगमिपोरपत्रगच्छत आलसं निष्पद्यते ॥

निद्रा व्यापारवैसुष्यमिन्द्रियाणां अमादिभिः ॥ १६२ ॥

तद्वृत्तेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

णिहालसंघुमिरतं सवलं त इतारआलोआ ।

कामस्स वि दुव्विसहा दिट्ठिणिवाआ ससिमुहोए ॥

अत्र रतिअसजागरादिजनितनिद्रालसदृष्टिनिपातास्तारकाघूर्णनत्रयस्त्रच-
लनादिभिरनुबध्यन्ते ॥

निद्रादिजनितं सुप्तं बाहेत्रन्द्रियनिमौलनम् ॥ १६३ क ॥

तद्वृत्तेण रसप्रकर्षो यथा,—

ओसुअइ दिस्सपडिवक्खेअणं पसिद्धितेहिं अङ्गेहिं ।

णिव्वत्तिअसुरअरसाणुबन्धमुहणिव्भरं सवेण्हा ॥

अत्र निर्भरपदेनैव प्रकर्षः प्रतिपाद्यते ॥

निद्राप्रगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः ॥ १६३ ॥

तद्वपेण रससंग्रानुबन्धो यथा. —

प्रत्यग्रोन्मेषजिह्वा क्षणमनभिसुखी रत्नदीपप्रभाणा-
मात्मव्यापारगुर्वी जनितजललवाजृम्भणैः साङ्गभङ्गैः ।
नागाङ्गं मोक्तुमिच्छोः शयनसुकृष्णचक्रवालोपधानम्
निद्राच्छेदातिताम्ना चिरमवतु हरे दृष्टिराकेकरा वः ॥

अत्र दृष्टेः प्रत्यग्रोन्मेषजिह्वातादिभिः प्रबोधो नाद्यापि निष्पद्यत
इति प्रतीयते ॥

उक्ता भावादिभेदेन तेऽसौ रत्यादयो रसाः ।

अथैतेष्वेव केपास्त्रिद्विषेधानभिदध्महे ॥ १६४ ॥

तत्र, शृङ्गारवीरकरुणा रौद्राङ्गुतमयानकाः ।

वीभत्सहासप्रप्रेयांसः शान्तोदात्तोद्धता रसाः ॥ १६५ ॥

रतिर्निसर्गसंसर्गैरपस्याध्यात्माभियोगजा ।

संप्रयोगाभिमानोत्था विषयोत्था च कथ्यन्ते ॥ १६६ ॥

प्रीतिरपेयमेव संग्रान्तरसंग्रान्तरां संप्रयोगिकी ।

अन्यासिकी तु तत्स्थाने तदुदाहृतयो यथा ॥ १६७ ॥

मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यथा मे मरणं मतम् ।

सैवावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥

अत्र स्थायिनो विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति रतिरेव
शृङ्गाररूपेण निष्पद्यते । अत्रावन्त्यां वासरदत्ताया आलम्बनविभाव-
भूतायाः सकाशादुत्पन्नो वत्सेश्वरस्य रतिस्थायिभावस्तस्याः पुनर्जीविना-
दिभिर्रुद्ध्यमानो मृतेत्यादिना वागारम्भानुभावेनानुमीयमानैर्हर्ष-
प्रभृतिप्रभृतिभिः सुखात्मभिर्वर्त्रभिचारिभिः संसृज्यमानः करुणान्तर-
सम्भोगशृङ्गाराख्यां लभते ॥

अजित्वा सार्ज्वामुर्वीमनिष्ठा विविधैर्मखैः ।

अदत्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥

अत्र वसुधाविजयादेवालम्बनविभावादुत्पन्नः स्थायुप्रत्याहभावः स्थैर्यप्र-

धैर्येप्रादिभिरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमीयमानेषु स्मृतिमति-
वितर्कादिषु निष्पन्नो वीररससंज्ञया व्यवह्रियते ॥

यस्याः कुसुमशयप्रापि कोमलाङ्गप्रा रुजाकरौ ।

साऽधिगते कथं देवी ज्ञताशनवतीं चिताम् ॥

अत्र चालम्बनविभावभूतदेवीमरणादुत्पन्नः शोकस्यायिभावश्चितानिवे-
शनज्ञताशनाङ्गज्वालादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानो वागारम्भानुमेयै
निर्वेदग्लानिवैवर्ण्यादिभिर्व्यभिचारिभिः संवृज्यमानः करुण इति
ज्ञायते ॥

निगृह्य केशेष्वालुष्य कृष्णा येन ममाग्रतः ।

सोऽयं दुःशासनः पापो लभः किं जीवति क्षणम् ॥

अत्र दुःशासं चालम्बनविभावाय क्रुध्यतो भीमसेनस्य पूर्वमुत्पन्नकोध-
स्यायिभावस्तद्वाप्तेः स्वार्थप्रमाणसमन्वितद्रौपदीनिग्रहकेशकर्षणादिभि-
रुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुभावेष्वनुमीयमानेष्व-
स्तूत्यावेगवेषपुत्रमादिषु दुःखात्मकेषु व्यभिचारिषु निष्पाद्यमानो रौद्र
इति निष्पद्यते ॥

अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।

फलं मधूनि हंस्याणि शाखा नन्दनशाखिनाम् ॥

अत्र शाखिनां प्रवालपुष्पफलशाखासंपन्नं निजं रूपम् नन्दनशाखिनां
पुनः प्रवालादिस्थानेऽंशुकहारमधुमन्दिराणि तदेतदाश्चर्यमतश्चैतेभ्य
चालम्बनविभावेभ्यः कस्यचित् देवभूयं गतस्य समुत्पन्नो विस्मय-
स्यायिभावस्तदीयावयवदर्शनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्-
पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु हर्षरोमोद्गमस्वेदगद्गदादिषु व्यभिचारिषु
निष्पाद्यमानोऽद्भुत इत्युच्यते ॥

इदं मघोनः कुलिशं धारासंनिहितानलम् ।

स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥

अत्र महेन्द्रकुलिशाद् धारासंनिहितानलालम्बनविभावात् स्मर्यमा-

णादपि दैतप्रस्त्रीणामुत्पन्नो भयस्याधिभावस्तद्विदीर्णदानवमरण-
स्त्राणादिभि रूद्दीपनविभावैरूद्दीप्यमानः स्वगर्भपातादिभिरनुभावै-
स्तदनुमितैश्च स्वेदस्तम्भपथप्रभृतिभि र्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानो
भयानकरसरूपेण निष्पन्नः केनचिदाख्यायमानोऽपि भयानक इतया-
ख्यायते ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं करसंपुटैः ।

कौणपाः सह वृत्तप्रन्ति कवन्धैरन्त्रभूषणाः ॥

अत्रालम्बनविभावभूतैश्च कौणपेभ्यः कसत्रचिद् रिपुविजयाशंसिनः पुंस
उत्पन्नो जगुष्ठास्याधिभावः शिरश्छेदविगलद्वधिरधारापरिष्कृतप्रवर्त्तित-
कवन्धकौणपान्त्रभूषणशोणितपानादिभिरूद्दीपनविभावैरूद्दीप्यमानः स-
मुत्पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु भयावेशशङ्कावहित्यादिषु व्यभिचारिषु
निष्पन्नो वीभत्स इति निगद्यते ॥

इदमस्नानमानाया ललितं स्नानतटे तव ।

कायतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥

अत्र काञ्चित् सखीं पूर्वं भर्त्तरि प्रगृहीतमानां तेनैव नवनखपदा-
ङ्कितस्तनामालम्बनविभावभूतामुपलभमानायाः कसत्राञ्चित् सख्या उ-
त्पन्नो ह्यसस्याधिभावस्तद्विदीर्णदानवमरणस्त्राणादिभिरूद्दीपनविभावै-
रूद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमितेषु शङ्कावहित्यगद्गदादि-
व्यभिचारिषु निष्पद्यमानो हासप्रशब्देनाभिधीयते ॥

यदेव रोचते मत्स्यं तदेव कुरुते प्रिया ।

इति वेत्ति न जानामि यत् प्रियं तत् करोति सा ॥

अत्र वत्सलप्रकृते धीरतया ललितनायकस्य प्रियानुभावादुत्पन्नः स्नेह-
स्याधिभावो विषयसैकुमार्यात्मप्रकृत्यादिभिरूद्दीपनविभावैरूद्दीप्यमानः
समुपजायमानैर्मोहमतिधृतिस्मृत्यादिभि र्व्यभिचारिभावैरनुभावैश्च
प्रशंसादिभिः संसृज्यमानो निष्पन्नः प्रेयानिति प्रतीयते । रतिप्रीत्यो-
रपि चायमेव मूलप्रकृतिरिष्यते ॥ यदित्यमाहुः ॥

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।

स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीध्यति ॥

सर्वाः सम्पत्तयस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम् ।

उपानङ्गदुःपादस्य ननु चर्मादृतैव भूः ॥

अत्र कस्यचिदुपशान्तप्रकृते धीरप्रशान्तनायकस्य यथोपनतमनोऽनुकूल-
दारादिसन्पत्तेरालम्बनविभावभूतायाः समुत्पन्नो धृतिस्थायिभावो वस्तु-
तत्त्वालोचनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुपजायमानस्मृतिस-
त्यादिभिर्ब्यभिचारिभावैर्वीगारम्भादिभिरनुपजप्रमानो निष्पन्नः शान्त
इति गीयते ॥ अनेत्र पुनरस्य शमं प्रकृतिमाननन्ति ॥ स तु धृतेरेव
विशेषो भवति ॥

साधरण्यान्निगातङ्कः कन्यामन्योऽपि याचते ।

किं पुनर्जगतां जेता प्रपौतः परमेष्ठिनः ॥

अत्र रामस्योदात्तप्रकृते निसर्गत एव तत्त्वाभिनिवेशिनो मतिर्नास्त्य-
विषये प्रवर्तते । न च प्रवृत्तोपरमति । सा च सीतेयं मम स्वीकार-
योगेप्रतेप्रवं रूपेण प्रवृत्ता रावणप्रार्थनालक्षणप्रोत्साहनाभ्यामुद्दीप्यमाना
समुपजायमानचिन्तावितर्कब्रौडाऽवहित्य स्मृत्यादितिः कालोचितोत्तरा-
मुत्तमयमानैश्च विवेकचातुर्यौदार्यधैर्यप्रादिभिः संसृजप्रमानोदात्तरस-
रूपेण निष्पद्यते ॥

अपकर्ताहमस्मीति मा ते मनसि भूङ्क्ष्वम् ।

विमुखेषु न मे खङ्गः प्रहृत्तं जातु वाञ्छति ॥

अत्र मयाऽसप्रापकारः कृत इति यत्ते चेतसि भयं तन्माभूत्, न मम
खङ्गः पराङ्मुखेषु कदाचिदपि प्रहर्तुं उत्सहत इति सर्वदैव कृदाह-
ङ्कारः प्रतीयते ॥ सोऽयं गर्वप्रकृतिरुद्धतो नाम रसः ॥ केचित्
पुनः “आस्थामालम्ब्य नीतेषु वशं क्षुब्धेष्वप्रातिषु । व्यक्तिमायाति
महतां माहात्म्यमनुकम्पया” ॥ इतेप्रवमूर्जस्वीतुप्रदात्तपक्षे निःक्षिपन्तः
पूर्वोक्तमेवगर्वप्रकषोदाहरणं धृतायुधो यावदहमित्यादुप्रकृतनिष्पत्तौ वर्ण-

यन्ति ॥ रतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा,—

इयं महेन्द्रप्रभतीनधिश्चियश्चतुर्दिगीशानवसत्य मानिनी ।

अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात् पिनाकपाणिं पातिमाप्नुमिच्छति ॥

अत्र जन्मान्तरवासनया निसर्गत इयं भवति ॥ सांसर्गिकी यथा,—

भित्वा सद्यः किसलयपुटान् देवदारुद्रुमाणं

ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।

आलिङ्गन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः

पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥

अत्र शैत्यसौगन्धादिभिर्विरहिणां उद्वेजनीया अपि वायवः प्रियतमा-

ङ्गसंसर्गसम्भावनया समालिङ्गन्त इति संसर्गादियं रतिर्भवति ॥

औपमानिकी यथा,—

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं

स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।

ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमक्ष्णोः

अभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ॥

सेयं सीताविषयिणी रतिस्तदुपमानदर्शनेन रामं रमयते ॥ आध्या-

त्मिकी यथा,—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुने स्तनयाम् ।

बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मे चेतः ॥

अत्र सेयं दुर्वाससः शापाद्विस्मृतविवाहादिवृत्तान्तस्य दुष्मन्तस्य शकु-

न्तलायां रतिरध्यात्मं भवति ॥ आभियोगिकी यथा,—

अलसवलितमुग्धस्निग्धनिष्यन्दमन्दैः

अधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मेरतारैः ।

हृदयमशरणं मे पद्मलाक्ष्म्याः कटाक्षैः

अपहृतमपविद्धं पीतमन्मूलितम् ॥

सेधममुरागातिशयसूचकमालतीकटाक्षाभियोगे माधवस्य रतिरेवो-

स्पद्यते ॥ साम्प्रयोगिकी यथा,—

उन्नमयत्र सकचग्रहमास्थं चुम्बति प्रियतमे हठदृष्टतां ।

ॐ ॐ सुष्ठु मम मेति च मन्दं जल्पितं जयति मानधनार्याः ॥

अत्र तर्जनार्थमोच्चार्यवारणार्थानां मन्दं मन्दं प्रयोगान्मानवत्या
संप्रयोगे रतुप्रत्यक्षिः प्रतीयते ॥ आभिमानिकी यथा,—

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्ति नयनयोः

असावसंराः स्पर्शो वपुषि बज्जल, चन्दनरसः ।

अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमसत्रा न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥

अत्र क्वचिविशेषोऽभिमानस्तत एवंप्राया रतयो भवन्ति । वैषयि-
कीषु शब्दे यथा,—

विलासमसृणोऽसन्मुसललोलदोःकन्दली

परस्परपरिस्वलद्वलयनिःस्वनोदन्तुराः ।

हरन्ति कलङ्कङ्कतिप्रसभकम्पितोरःस्थलो-

लुटङ्गमकसङ्कुलाः कलमकण्डिनीगीतयः ॥

स्पर्शे यथा,—

बभ्रन्त्रक्तेषु रोमांश्च कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।

नेत्रे निमीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते ॥ रूपे यथा,—

ता राघवं दृष्टिभिरापिवन्तः नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥

रसे यथा,—कसत्र नो कुरुते तन्मि पिपासाकुलितं मनः ।

अयं ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः ॥

गन्धो यथा,—

रन्ध्रकम्पणिउणि मासुरसुरत्तपाङ्गलसुअन्धं ।

मुहमाश्रं पित्रन्तो धूमाश्च सिद्धीण पञ्जलश्च ॥

प्रीतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा,—

सरस्वतीकण्ठाभरणं ।

आलक्ष्य दन्तमुकुलाननिमित्तहासै-
रथ्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अङ्गागतान् प्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥

अत्र यदा रतिर्जायते तदा पुत्रेषु स्मिच्छति पुत्ररूपेण वा जायते इति
जन्मान्तरवासनारूपो निसर्गः सङ्गच्छते ॥ सांसर्गिकी यथा,—

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।
तेषां बभूवुस्त्वमसि नन्दिनि पार्ष्णिवाणां
येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयञ्च ॥

अत्र विश्वम्भरादिसंसर्गात् सीतायां वशिष्ठमित्राः स्मिच्छन्ति ॥
ओपमानिकी यथा,—

कुवलयदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो
वटुपरिपदं पुण्यश्लोकः श्रियैव सभाजयन् ।
पुनरपि शिशुर्भूत्वा वत्सः स मे रघुनन्दनो
भटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥

अत्र रामोपश्रान्ते जनकः प्रीयते ॥ आध्यात्मिकी यथा,—

परितस्तं पृथास्त्रुः स्नेहेन परितस्तरे ।
अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात् प्रह्लादते मनः ॥

अत्राविज्ञातोपि नासवः स्वस्त्रुमर्जुगं दृष्टः प्रीणयति ॥

आभियोगिकी यथा,—दुःखैकबन्धुरयश्चहरीश्वरो मे

पौलस्त्य एष समरेषु पुरः प्रहर्ता ।

इत्याहतेन कथितौ रघुनन्दनेन

वुत्क्रम्य लक्ष्मणसुभौ भरतो ववन्दे ॥

अत्र सीतान्वेषणादेरभियोगाद् रामस्य सुग्रीवविभीषणयोः प्रीति-
रुत्पद्यते ॥ साम्प्रयोगिकी स्थाने आभ्यासिकी यथा,—

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं नराधिपम् ।

परिवृद्धरागमनुबद्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥

अत्र शब्दादिभ्यो वहिर्भूता या कर्माभ्यासलक्षणा ।

प्रीतिः साऽभ्यासिकी ज्ञेया मृगयादिषु कर्मसु ॥

इति लक्षणं घटते ॥ आभिमानिकी यथा,—

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादा मनोः

हृत्तानां दहनाय दीपितनिजज्ञातप्रतापाग्निभिः ।

आदित्यै र्द्यदि विग्रहो नृपतिभि र्धन्यं समैत् ततो

दीप्तास्त्रस्तु रदुग्रदीधितिभरै र्नीराजितजरां धनुः ॥

अत्राभिमतप्रतिद्वन्द्विलाभात् लवानुपदौ कुशस्तुल्यति ॥ वैषयिकी यथा,—

लावणैः क्षणदाविराममधुराः किञ्चिद्विनिद्रालसं

श्रोत्रैः सत्रणमुग्धचारणबधूदन्तच्छदावासिनः ।

पीयन्ते मृदुवक्त्र पीतमरुतः पौराणगौतिक्रम-

व्यालोलाङ्गुलिरुद्धमुक्तसुषिरश्रेणीधरा वैष्णवः ॥

स्पर्शं यथा,—

प्रशान्तघर्माभिभवः शनै र्विवान् विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः ।

ददौ भुजालम्बमिवान्तशोकरः तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः ॥

रूपे यथा,—अयमभि नवमेधस्यामलोत्तुङ्गसानुः

मदमुदितमयूरीबद्धविश्रब्धनृत्यः ।

शकुनिशवलनीलानोकदस्त्रिगधवर्ष्मा

वितरति वृहदश्मा पर्वतः प्रीतिमच्छापोः ॥

रसे यथा,—इच्छुदण्डसत्र मण्डसत्र दध्नः पिष्टघृतसत्र च ।

वाराहसत्र च मांससत्र सोऽयं गच्छति फाल्गुनः ॥

गन्धे यथा, कपोलकण्डूः करिभि र्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।

यत्र स्रुतचौरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभौकरोति ॥

उपलक्षणञ्चैव ॥ तेन उत्साहसत्र युद्धदानदयावीरादयः क्रोधसत्र

भीममन्युत्वासादयः हासस्य स्मितहसितविहसितादयः प्रसुप्तप्रलय-
मत्यादीनां स्वप्नमरणशमादयो भेदा जायन्ते ॥ तत्र यद्यपि अजित्वा
सार्ववासुर्वीम् इत्यनेन युद्धवीरः, अनिष्टा विविधैर्मखैः इत्यनेन दान-
वीरः, अदत्त्वा चार्द्धमर्थिभ्यः इत्यनेन दयावीरश्च उत्साहरूपेण रस-
निष्पत्तौ वर्तते तथापि एकशोऽप्येतद् रसनिष्पत्तिरस्तीति प्रदर्शयन्ते ॥

तेषु युद्धवीरो यथा,—

एतां पश्य पूरस्तटीमिह किल कीडाकिरातो हरः
कोदण्डेन किरौटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।
इतत्राकर्ण्य कथाऽङ्कितं हिमनिधावद्रौ रुभद्रापतेः
मन्दं मन्दमकारि येन निजयो दौर्दण्डयो र्मण्डनम् ॥

दानवीरो यथा,—दधिक्षीरघृताम्भोधिष्यञ्जनस्यृहणीयया ।

महादानोत्सवे यस्य हन्त कारायितं भुवा ॥

दयावीरो यथा,—

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निवर्त्तयितुं यतस्व ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विमुच्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥
क्रोधस्य भीमादयो विशेषाश्चतुर्विंशतिः संभवन्ति तथापि ललिता-
ललितोभयभेदेन रूपेण कमेण सर्वसंग्रहात् तत्र त्वय एव प्रकारः
प्रदर्शयन्ते ॥ तेषु स्त्रीणां ललितः कोपाभावो यथा,—

अभेदिभिः प्रकम्पोष्ठैः ललिताङ्गुलितर्जनैः ।

यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणां सम्प्रज्ञादार्थिनः प्रियाः ॥

प्रियापराधजन्मा दुःखोत्पीडो मनुष्ये यथा,—

धण्योवप्यणवस्त्ररिविरद्धकस्त्रावचांसदुष्येच्छे ।

वाहगर्द्धे णिसम्पद् वाहीए बज्जमुहे दिट्ठी ॥

ननु इयमौर्ध्वरा कक्षान् न भवति नात्र मानदानामर्षणमात्रविवक्षा
अपि तु तज्जनितो दुःखातिशय इति ॥ प्रियादिषु व्याजनिन्दीतप्राप्तौ
यथा,—

पह्वन्ति चित्रं पुरिसा महिलाणं किं खु सुहृन् विहसिओसि ।

अणुराभलोस्त्रिआए को दोसो आहिजार्देण ॥

हासस्य यद्यपि उपहासादयो भेदाः सम्भवन्ति तथापि विहसितेन
तेषामुपसंग्रहादीषन् न्यूनाधिकमिति त्रयस्तद्भेदा उदाक्रियन्ते ॥ तत्रे-
प्रहसितं स्मितं यथा,—

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि सग्रात् मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यैव ताम्रौष्ठं पर्यस्तकचः स्मितस्य ॥

दृष्टदशनकान्तिहसितं यथा,—

तिमिरनिरुद्धभौमरजनीमुखचन्द्रिकया

गणयति ताण्डवाभिनयदर्शनदीपिकया ।

अभिभवसि त्वमद्य शशिनः श्रियमुत्कण्ठया

दशनमयूखमञ्जरितया हसितप्रभया ॥

तदेव सर्वशेषं विहसितं यथा,—

चुप्रतामिन्दो रत्नं रतिकलहभग्नञ्च वलयं

द्वयं चक्रौकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया ।

अवोचद् यं पश्येत्तत्रवतु स शिवः सा च गिरिजा

स च क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनुः ॥

सुप्तविशेषः स्वप्नो यथा,—

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया

मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः ।

नो यावत्परिरभ्य चादुकशतैराश्वासयामि क्षणं

भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः ॥

मूर्च्छाविशेषो मरणं यथा,—

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामद्वलोक्य विह्वला ।

निमिमौल नरेन्द्रसुन्दरी हतचन्द्रा तमसेव शर्वरी ॥

मतिविशेषः शमो यथा,—

यदासौदञ्चानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं

तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदपि ।

इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषाम्

समौभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्मा मनुते ॥

एवमन्येऽपि विज्ञेयाः रसा भावादि संश्रयाः ॥

विशेषः प्राप्तकालोऽथ * परिपोषो निगद्यते ॥ १६८ ॥ *परिशेषो

तत्राश्रयस्त्रिधा पुमान् स्त्री तिर्यगादयः ।

तेषु पुमान् यथा,—आश्चर्यग्रमुत्पलदृशो वदनामलेन्दु-

सान्निध्यतो मम मुहुर्जडिमानमेतत्र ।

जाडेग्रन चन्द्रमणिनेव महीधरसत्र

संधार्यते द्रवमयो मनसा विकारः ॥

स्त्री यथा,—तेनाथ नाथ दुरादाहरणात्तपेन

सौम्यापि नाम परुषत्वमभिप्रपन्ना ।

ज्ज्वाल तीक्ष्णविशदाः सहसोदगिरन्ती

वागर्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता ॥

तिर्यगादिषु यथा,—

उत्कूजति श्वसिति मुह्यति याति तीरं

तीरात् तरुं तरुतलात् पुनरेव वापोम् ।

वाप्यां न रजप्रति न चान्ति मृणालखण्डं

चक्रः क्षपासु विरहे खलु चक्रवाक्याः ॥

विषयस्त्रिधा चेतनस्तिर्यगचेतनश्च ॥ तेषु चेतनो यथा,—

द्वयं सा लोलाक्षी त्रिभुवनललामैकवसतिः

स चायं दुष्टात्मा स्वसुरपक्षतं येन मम तत् ।

इतस्तीव्रः कासो गुरुरयमितः क्रोधदहनः

कृतो वेषश्चायं कथमिदमिति भ्राम्यति मनः ॥

तिर्यग् यथा,—

आयाते दयिते मरुस्थलभुवां सञ्चिन्त्य कुलङ्कुप्रतां
गेहिन्याः परितोषवाष्पतरलामासजत्र दृष्टिं मयि ।
दत्त्वा पौलुशमीकरीरकवलान् स्वेनाञ्चलेनादरात्
उन्मृष्टं करंभसत्र केसरसटाभाराग्रलग्नं रजः ॥

अचेतनो यथा,—

क्षिप्तं पुरो न जगृहे मुञ्जरिक्षुकाण्डं
नापेक्षते स्म निकटोपगतां करेणुम् ।
सस्मार वारणपतिः परिमीलिताक्षं
दृच्छाविहारवनवासमहोत्सवान्तम् ॥
ज्ञानं त्रिधा दृष्टं श्रुतं अनुमानञ्च ॥ तेषु दृष्टं यथा,—
सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशो लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
द्वयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनम् ॥
श्रुतं यथा,—किं रूपं स्फुटमेव सा शशीमुखी धत्ते तदतग्रङ्ग, तं
मामुत्साहयितुं परापकरणे चित्तं किमस्मात्स्वसुः ।
दूतप्रन्तविकसद्वितर्कं वधुरं चेतस्तथा वर्तते
स्वल्पोऽपेक्ष मम प्रयाति पुरतः पन्था यथा दीर्घताम् ॥

अनुमानं यथा,—

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहासत्र ।
अथ वा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥
संस्कारस्त्रिधा आहतः पटुरभ्यस्तश्चेति ॥ तत्राश्रयगुणेनादरादुत्पन्न
आहतो यथा,—

कन्यारत्नमयोनिजन्म भवतामास्ते वयञ्चार्थिनः
रत्नं यत्कुचिदस्ति तत्परिणमत्यस्मासु शकादपि ।
कन्यायाश्च पगार्थतैव हि मता तस्राः प्रदानादहं

बन्धुर्वो भविता पुलस्तप्रपुलहप्रठाश्च सम्बन्धिनः ॥
विषयगुणेन पटुप्रत्ययादुत्पन्नः पटु र्यथा,—

उत्पत्तिर्देवयजनात् ब्रह्मवादी नृपः पिता ।
सुप्रसन्नोज्जला मूर्तिरसत्राः स्नेहं करोति मे ॥
ज्ञानपीनः पुन्येनाभ्यासप्रत्ययादुत्पन्नोऽभ्यस्तः । स यथा,—

भूयो भूयः सविधनगरौरथत्रया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्या ।
साक्षात् कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यत्
गाढोत्कण्ठालुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥

अत्र यद्यपि विषयगुणात् पटुः आश्रयगुणाच्चाहतोऽपि प्रत्ययः पटु-
माहतं संस्कारं प्रसूयते तथापि अभ्यासात् पटीयानाहततमश्च
जायमनोऽभ्यस्त इत्युच्यते ॥ उद्दीपनविभावेषु माल्यवस्त्रविभूषणादयो
माल्यादयः ॥ तेषु माल्यं यथा,—

अशोकनिर्भत्सितपद्मरागं आकृष्टहेमदुप्रतिकर्णिकारम् ।
सुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥
वस्त्रं यथा,—

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
सुजातपुष्पस्तवकावनम्रा सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥

विभूषणं यथा,—

कण्ठस्य तम्याः स्तनवन्धुरस्य सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥

ऋतुवयोमदादयश्चत्वादयः । तेषु ऋतुर्यथा,—

इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं
प्रथममपि मनो मे पञ्चवाणः क्षिणोति ।
किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रैः
उपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु ॥

ययो यथा, — मा मनुहत् खलु भवन्तमनन्यजन्ता

मा ते मलीमसविकारधना मति भूत् ।

इत्यादिं नन्विह निरर्थकमेव यस्मात्

कामश्च दुर्हितगुणो ननयैवनश्च ॥

जदो यथा, — तत् त्वं निपरिवर्तितक्षिपोः नेर्ष्यतोः शयनमिह्वरागयोः ।

सा वयम् वयवतिनी तयोः नृत्तिनः सुवदना मदस्य च ॥

चन्द्रमालाधृष्टिदयः चन्द्रनादयः । तेषु चन्द्रनं यथा, —

चन्द्रनं विषयमाश्रयः शङ्खौ वारुणौ च विषमोदरावुभौ ।

तापानि विगृहे किमुच्यते मारयन्ति न यदेतदद्भुतम् ॥

ज्वाला यथा, — ज्वालाख्यो ज्वालामयं उक्तं ज्वालाशङ्कोरजहणाणं ।

ज्वालां ज्वालामयि । कारणं कासो वहद्वा चार्पं ॥

भूपो यथा, — रसावार्हं सुकृत्स्नं बुधपवासं विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु ।

कासो ज्वालामयपयस्वर्योः केणैव हिमं वलसङ्गनानाम् ॥

चन्द्रो यथा, — चन्द्रमालाधृष्टिदयः चन्द्रनादयः । तेषु चन्द्रो-

दयो यथा, — तं विन्यस्तयेतस्मिन् ज्वालामयसार्द्धेण महसा

दिपिं ज्वालं चन्द्रं यत्कृतमय तस्या मृगहृगः ।

हृगो हृगः ज्वालं यत्कृतमय तस्या मृगहृगः

हृदि त्वं श्रीः शृङ्गे तजसि ज्वालामय एव भवतः ॥

वनमयि यथा, —

वनमयि यथा, — ज्वालामयं विष्णो मणुभूय सुहाद्वा अणिमं भरन्तोए ।

अणिमं विष्णो मणुभूय सुहाद्वा अणिमं भरन्तोए ॥

उदत्तारज्जरं यथा, — तन्मै ऊनः क्षिपति यत्सरसप्रहारं

यत्लोकाभाभगणितस्त्वलदुत्तरीया ।

तत्लोकाभाभगणितस्त्वलदुत्तरीया

यत्लोकाभाभगणितस्त्वलदुत्तरीया ॥

अनुभावे भवति यथा, —

खण्डमेतपि णं फिट्ठु अणुदिअहत्तिअणुअसंतावा ।

पच्छसपावसङ्क व्व सामलोमज्जहिअआ हि ॥

धाव्वति येथा,—ए मेअअकअउत्ता अयत्तमणोरहा विवज्जिस्सं ।

जणवाओ वि ण जणओ तेण समं हलिअउत्तेण ॥

हेपि येथा,—गोत्तकखलणं सोऊण पिअअमे अज्ज मामिच्छणदिअहे ।

पच्छमहिस्सस्य मालव्व अणुणं से ण पडिहाइ ॥

अयतते यथा,—अनुगच्छन् सुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।

स्वस्यानादृत्यलक्ष्मि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥

अवेति येथा,—दन्दसरिसं सुहं से सरिसो अमअस्स सुहरसो तिस्या ।

सकअगाहरहसुज्जअयुस्सं कस्स सरिसं से ॥

अन्यते यथा,—परिवट्ट दिवणिसं सइ मंडलिअकुसुमाउहं व अणंगं ।

विरहस्मि मणइ हरीणाहे अणय्ये पडिउत्थिअं मिअंकं ॥

वक्ति येथा,—आलाओ मा दिज्जउ लोअविरुद्ध त्ति नाम का ऊण ।

समुहा पडिए कोयेरिए वि दिट्ठिं ण पाडेइ ॥

चेष्टते यथा,—अज्ज मए गन्तव्वं घणंधआरस्मि तस्स सुहअस्स ।

अज्जा णिमोलिअच्छी पअ पडिवाडिप्ररे कुणइ ॥

सञ्चारिषु स्नेहरोमाञ्चनेपथवो यथा,—

दिट्ठे जं पुलइज्जसि रह अरसि पिअस्मि जं समासस्से ।

तुह संभासणत्तेओत्तिकंसणे कि वि णिज्जिहसि ॥

अश्रु यथा,—एअणव्वभतरसोलंतवाहभरअय्यराए दिट्ठेर ।

पुणक्कपेक्करोए तालअ किं कुं ण अणियोसि ॥

हर्षो यथा,—

सअमग्गि विट्ठे लहवि उड्ढ हिअअस्स णिव्वुदि अेअ ।

जं तेण णअंतडाहे हत्थाहत्थि कुण्डो गहिओ ॥

अमर्षो यथा,—कस्सो संपडइ मदे पिअसहि पिअसङ्गमो पओत्ते वि ।

जं जिअइ गहिअकुरणिअरखिखिरीचन्दचण्डालो ॥

लीलादिषु प्रियजनवेष्टाऽशुक्लति लीला यथा,—

जं जं करेसि जं जं जम्भसि जं जं णिअच्छेसि ।

तं तस्यं णि ह्रिगोए दीहो दिअहो ण संपड्डु ॥

नेत्रचूचकर्मणां विशेषेण लसनं विलासो यथा,—

सम्भ्रूविलासय सोयमितीरयित्वा

सप्रत्यभिज्ञमिव मामवलोक्य तस्याः ।

अन्योन्यभाववतुरेण सखीजनेन

सुताशदा स्मितमुष्णमधुगाः कटाक्षाः ॥

विभूषणादीनामनादरविन्यासो विच्छिन्ति यथा,—

अङ्गानि पन्दनराजःपरिभूषणाणि

ताम्बूलरागशुलभोऽधरपल्लवश्च ।

अच्छाञ्जने च नयने वसनं तन्नीयः

कान्तासु भूषणमिदं विभवश्च शेषः ॥

विभूषणादीणामस्थानप्रयोगो विव्वमो यथा,—

चकार कावित् सितचन्दनाङ्के

काञ्चीकलापं स्नानभादृष्टे ।

प्रियं प्रति प्रेषितचित्तवृत्तिः

नितम्बविक्रमे च वभार हारम् ॥

स्मितरुदितहसितादीनां हर्षादसकृदेको करणं किलकिञ्चित् यथा,—

पाणिपल्लवविभूजनमन्तःसीत्कृतानि घनरोमविभेदाः ।

योषितां रहसि गङ्गादवांचा मल्लतासुपययु मदनस्य ॥

दृष्टजनकथायां तद्भावभावनोत्थितचिकारो मोहायितं यथा,—

तव सा कथानु परिधृयति अवणं यदङ्गुलिमुखेन मुञ्जः ।

घनतां भ्रुवं नयति तेन भवद्गुणपूगपूरितमल्लतया ॥

केशस्तनाधरादिग्रहणाद् दुःखेऽपि सुखबुद्धिचेष्टा कुट्टमितं यथा,—

क्रीभगादवनतं परिरम्भे रागवानवदुजेष्ववलक्ष्य ।

अर्पितोष्ठदलमाननपद्मं योषितो मुकुलिताक्षमधासीत् ॥
 अभीष्टप्राप्तावभिमानगर्वसम्भावनाऽनादरकृतो विकारो विच्छोको यथा,—
 निर्विभुजः दशनच्छदं ततः वाचि भर्तुर्वधौरणापरा !
 शैलराजतनया समीपगां आललाप विजयामहेतुकम् ॥
 मुकुमारतया करचरणाङ्गन्यासो ललितं यथा,—

शुक्तरकलनूपुरानुरावं सुललितनर्तितवामपादपद्मा ।
 इतरदेनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमथ्यरं जगाम ॥
 वक्तव्यसमयेऽपि वचसाऽनभिभाष्य क्रियाऽनुष्ठानं विहृतं यथा,—
 पतुः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
 सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीः माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥
 बाल्यकौमारयौवनसाधारणो विहारविशेषः क्रीडितं यथा,—
 मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
 रेमे मुहुर् मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥
 क्रीडितमेव प्रियतमविषये केलि र्यथा,—

व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैः अपारयन्तः किलपुष्पजं रजः ।
 पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्मत्तपीवरस्तनी ॥
 हेल्लादिषु रागतः सहसा प्रवृत्तिहेतुश्चित्तोक्तासो हेल्ला । सा स्त्रियां
 यथा,—नेहू पित्रपरिरम्भणपसारित्रं सुराग्रमन्दिरहारे ।
 हेल्लाहलहलिअथोरयणहरे भुअलआकअलम् ॥

सैव पुरुषे यथा,—

उत्तिष्ठत्या रतान्ते भरसुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
 धृत्वा चान्येन वासो विलुलितकवरीभारमंसे वहन्त्याः ।
 भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
 शयग्रामालिङ्गं नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥
 हेल्लैव सवचनविन्यासो ह्रावः ॥ स स्त्रियां यथा,—
 जइ ण छिवसि पुप्फवइ पुरओ ता कीसो वारिओ ठासि ।

क्षित्तो सि चुजुचुलन्ते हिं पहाविज्जणमह हत्थेहि ॥

स एव पुरुषे यथा,—

लोओ भूरु रूरु वपणिज्जं होइ होउ तं णाम ।

एहि णिसिंज्ज सुपासे पुप्फवद्दण एइ मे णिद्द ॥

आदिग्रहणेन भावादयो गृह्यन्ते । तेषु भावः स्त्रियां यथा,—

तावच्चिअ रइसमए महिलाणं विभ्रमा विराअन्ति ।

जाव णं कुबलअदलसच्छाहाइ मउलन्ति णअणाइ ॥

व्याजः पुंसो यथा,—

अलिअपसुत्तविणिमीलिअच्छदे सुहअ मज्झ ओआसं ।

गण्डपडिडम्बरागपुलइअं गणउ णो चिराइस्सं ॥

विस्त्रम्भभाषणं स्त्रियां यथाः—

जाओ सो वि विलक्खो मए विहसिज्जण गाढमुवउढो ।

पढमो पसरिअस्स णिअं सणस्स गण्ठविमग्गान्ते ॥

चाटुः स्त्रीपुंसयो र्यथा,—

एक्कं पहरुच्चाअं हत्थं मुहमारुएण वीअन्तो ।

सो वि हसन्तीए मए गहिओ वीएण कण्ठम्मि ॥

प्रेमाभिसन्धानं पुंसो यथा,—

केलौगोत्तक्खलणे वरस्स पप्फुल्लइन्दिं हिन्देइ ।

वज्जवासअवासहरे वज्जए वाहोस्सिआ दिट्ठी ।

परिहासः स्त्रियां यथा,—

अइ दिअर किं ण पेच्छसि आआसं किं मुहा पलोएसि ।

जाआए बाज्जमूलम्मि अइअं दाण पडिवाडिं ॥

कुतूहलं पुंसो र्यथा,—

असमत्तमण्डण च्चिअ वच्चघरं सेसकोउल्लसं ।

बोलाविआ हलहलस्स पुत्ति चित्तेण लग्गिहिसि ॥

चकितं स्त्रिया यथा,—

णवलदूया पहादं तुट्ठाए तं कञ्च किंपि हलिअसोण्हाए ।

जं अज्जवि जुअदूजणो घरे घरे सिक्खिउं ममदू ॥

हेला भावश्च हावश्च व्याजो विश्रम्भभाषणम् ॥

चादुप्रेमाभिसन्धानं परिहासः कुत्रहलम् ॥ १६८ ॥

चकितञ्चेति निर्दिष्टा श्लेष्टाः काश्चिद्विलासिनाम् ।

श्लेषाणां विप्रलम्भादौ रूपमाविर्भविष्यति ॥ १६९ ॥

तत्र नायकयोः प्रागसङ्गतयोः सङ्गतयोश्च सङ्गतवियुक्तयोर्वा मिथोदर्श-
नश्रवणाभ्यामवस्थिताभिमानजन्मा परस्परानुगागो वा अभिलषणीया-
लिङ्गनादीनामनवाप्तौ सत्यां समुपजायमानै तै रैवत्कण्ठादिभि
व्यभिचारिभावैः मनोवाग्बुद्धिशरीरारम्भजन्मभिश्चानुभावैरनुबद्धः प्राप्त-
प्राप्यप्रकर्षावस्थो विप्रलम्भमृङ्गाराख्यां लभते । स चतुर्धा पूर्वानुरागो
मानः प्रवासः क्रूरणश्च ॥ तेषु प्रागसङ्गतयोः पूर्वानुरागः पुरुषप्रकाण्डे
यथा,—दूरं मुक्तालतया विससितया विप्रलभ्यमानो मे ।

हंस इव दर्शिताणो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥

अत्र पुण्डरीकसत्र महाश्वेतायां प्रागसङ्गतायां सङ्कल्परमणीयोऽभिलाष-
स्तदनवाप्तौ उक्तप्रकारेण प्रकृष्यमाणः त्वया स मानसजन्मा दूरं नीत
इत्युत्तरकामावस्थया प्रकाशयते ॥ स एव स्त्रीप्रकाण्डे यथा,—

दुल्लहजगणुरात्रो लज्जा गरुडं परवसो अप्या ।

पिअसहि विसमं पेअं मरणं सरणं णवरि एक्कं ॥

अत्रापि प्राग्वदेव सागरिकायाः वत्सराजेऽनुरागः प्रकृष्यमाणो मरणं
शरणमित्युत्तरयैव कामावस्थया कथ्यते ॥ सङ्गतयो र्मानः स निर्ह-
तु र्यथा,—अत्यक्कसणं खणपसिज्जाणं अलिअवअणणिअन्धे ।

उम्भच्छरसन्तावो पुत्तअ पअवो सिणेहस्स ॥

अत्र प्रेमगतेः स्वभाक्कौटिल्याद्धेतुमन्तरेणोपजायमानो निर्हेतुश्च कथ्यते ॥

स एव सहेतु र्यथा,—

पडिउत्थिआ ण जंपदु गहिआ विप्पुरदु चुअिआ रुसदु ।

तुण्हिभुआ णववज्जआ काआ वण्हेण द्दण्ण ॥

अत्र यद्यपि आलिङ्गनादे र्मेति नेत्यादिभिः प्रतिषेधो न विद्यते तथापि तदर्थोऽत्रैव इति मानलक्षणं धटते ॥ सङ्गतवियुक्तयोः प्रवासः सनवानुरागो यथा,—

प्रियमाधवे किमसि मयप्रवक्ष्याता ननु सोऽहमेव यमनन्दयत् पुरा ।

अयमागृहीतकमनीयकङ्कणः सखि मूर्तिमानिव महोत्सवं करः ॥

अत्र विवाहानन्तरमेव मालत्याः कपालकुण्डलयापहारान् माधवमाल-
त्योरयं नवानुरागः प्रवास इत्युच्यते ॥ स एव प्रैदानुरागो यथा,—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायां

आत्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।

अस्मै स्तावत् मुञ्जरूपचितै र्दृष्टिरालुप्यते मे

कूरुस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नो कृतान्तः ॥

अत्र प्राचीनप्रणयप्रसादनादिभिर्गुणैर्गम्यप्रौढिर्गम्यते ॥ सङ्गतयो रेवा-
न्यतरव्यपाये करुणः । स स्त्रीव्यपाये पुरुषस्य यथा,—

ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते कलितः कैतववत्सलस्त्वया ।

परलोकमसन्निवृत्तये यदनामन्त्य गताऽसि मामितः ॥

अत्र असेप्रन्दुमतीत्यपायादजस्य दुःखातिशयः करुण उच्यते ॥ स एव
पुरुषस्य व्यपाये स्त्रिया यथा,—

हृदये वससीति मत्प्रियं यद्वोचस्तद्वैमि कैतवम् ।

उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥

अत्र अनङ्गविषये रतेः शोकप्रकर्षात् करुण इत्याख्यायते ॥ हीनपात्रा-
दिषु चैतदाभासा भवन्ति ॥ तत्र हीनपात्रेषु पुंसि प्रेमानुरागो यथा,—

कञ्जलीगर्भसरिच्छे ऊरू दट्ठण हलिअसोण्हाए ।

उल्लल्लू णहरञ्जणचार्दूलस्स सेउल्लिअकरस्स ॥

अत्रैव स्त्रियां मानो यथा,—

पदमप्रणिणी असमञ्जं तुअ पिण्डारे दरकुणंतस्मि ।

णववज्जग्राहू सरोसं सव्वच्चित्रं वच्छज्जा मुक्खा ॥

तिर्यक्षु पक्षिणि प्रवासो यथा,—

आष्टच्छामि व्यथयति मनो दुर्बला वासरञ्चीः

एच्छालिङ्गं क्षपय रजनीमेकिका चक्रवाकि ।

नान्यासक्तो न खजु कुपितो नाशुरागबुधतो वा

दैवाधीनः सपदि भवतीमस्यतन्त्रस्तज्जामि ॥

अत्रैव करिणीकरुणो यथा,—

नान्तर्त्तयति ध्वनत्सु जलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितं

नासन्नात् सरसः करोति कवलानावर्जितैः शैवलैः ।

दानजत्रानिविषस्रमूकमधुपय्यासङ्गदीनाननो

नूनं प्राणसमावियोगविधुरस्त्वरेरमस्ताम्यति ॥

अथ सम्भोगः ॥ तत्र नायकयोः प्रागसङ्गतयोः सङ्गतिवियुक्तयो र्वा मिथः समागमे प्रागुत्पन्न स्तदानीन्तनो वा रत्याख्यः स्थायिभावः अभिलषणी-यालिङ्गनादीनामवाप्तौ सत्यां समुपजायमानैः हर्षदृष्टिस्मृतिमति-प्रभृतिभिर्व्यभिचारिभावैः संसृज्यमानः ऋतूद्यानोपगमजलक्रीडापर्वतोपदेशप्रसाधनगृहमधुपानेन्दूद्यादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः सविभ्रमभ्रूकटाक्षविक्षेपालापसम्भ्रमस्त्रितादिभिरनुभावैरभिव्यज्यमानः ईप्सितमासादयन् जिहामितञ्चाजिहानः प्राप्तप्राप्यप्रकर्षारम्भः सम्भोग-ऋङ्गाराख्यां लभते । स चतुर्धा प्रथमानुरागानन्तरः मानानन्तरः प्रवा-सानन्तरः करुणानन्तर इति ॥ तेषु प्रथमानुरागानन्तरो यथा,—

पाणिगाहणे च्चित्रं पव्वद्दुअ णाअं सहीहिं सोह्णं ।

पसुवद्दुणा वासुद्दुकङ्कणम्मि ओसारिण दूरं ॥

मानानन्तरो यथा,—

उव्वहद्दु दद्दुअगहिआहरोट्टभिज्जंतरोसपडिराअं ।

पाणोसरंतमद्दूरं चसअं व णिअं सुहं वाला ॥

प्रवासानन्तरो यथा,—

मङ्गलवलम्बं जीर्णं व रक्खिम्बं जं पञ्चमिम्बं वङ्गम्बम् ।

पञ्चमिम्बं सणससिम्बवाङ्गलङ्गम्बम् तन्मिम्बम् ॥

कण्ठानन्तरो यथा,—

पञ्चमिम्बं सुए विपिम्बं दिट्ठो उण पिम्बम्बो जिम्बन्तीम्बम् ।

पञ्चमि लङ्गा अ पङ्कहिहासो तीम्बं हिम्बम्बं सन्माङ्गम् ॥

तेऽमी चत्वारोऽपि सम्भोगाः पञ्चभिरेव विप्रलम्बीः प्रकर्षमापद्यन्ते ।

तेषु प्रथमानुरागेण यथा,—

इन्द्रं यत् न निन्द्यते न मधुरं दूतीवचः श्रूयते

नालापा निपतन्ति वाष्पकलुषा नोपैति काशं वपुः ।

स्वाधीनामनुकूलिनीं निजबधूमालिङ्ग्य यत्सुष्यते

तत्किं प्रेम गृह्यन्मवतमिदं कष्टं सुमाचर्यते ॥

मानेन यथा,—

रङ्गविगाहम्बि कुण्ठीकम्बम्बो धाराम्बो पेम्बखम्बम्बम् ।

अणमम्बम्बं व सिज्जन्ति मानसाङ्गं षाङ्गं मिङ्गणम्बम् ॥

प्रवासेन यथा,—शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ

मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।

पञ्चादांवा विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं

निर्वृत्तप्रावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

कण्ठेन यथा,—

न मर्त्यलोकस्त्रिदिवान् प्रहीयते म्रियेत नाशे यदि वक्ष्यते जनः ।

निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीवत एव जीवति ॥

तिर्यगादिषु चैतदाभासा भवन्ति । तेषु सरीसृपश्च गयो यथा,—

मधुद्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।

शृङ्गेण संस्पर्शनिमीलिताक्षीं शृङ्गौमकण्डूयत क्षणासारः ॥

पशुपञ्चिणो यथा,—

ददौ सरःपङ्कजरेणुगन्धिं गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।

अर्धोपभुक्तेन विसेन जायां सम्भावयामास रथाङ्गनामा ॥

किन्नरेषु यथा,—

गीतान्तरेषु अमवारिलेखैः किञ्चित् समुच्छासितपत्रलेखम् ।

पुष्पासदाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे ॥

तरुषु यथा,—

पर्यग्राप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।

लताबद्धभ्य सरवोऽप्यवापुः विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥

विप्रलम्भचेष्टासु प्रथमानुरागे स्त्रिया यथा,—

पेच्छद् अलङ्कलच्छदीहंणीससद् सुखम् हसद् ।

जह जंपद् अप्फुडन्तं तह से हिअअट्ठिअं किम्पि ॥ पुंसो यथा,—

सो तुह कएण सुंदरि तह च्छीणो सुमहिलओ हंलिअउत्तो ।

जह सेमच्छरिणी अविदोव्वजाआद् पडिवस्सं ॥

माने स्त्रियाः यथा,—

कस्सुज्जुआ वगद्दं सा अज्ज तए कआ वराहेण ।

जम्भाद्आरुक्खपलोअद्आद् दिअहेण सिक्खविआ ॥

पुंसो यथा,—

अविभाविअरअणिमुहं तस्स असच्चरिअविमलचन्दुज्जोअं ।

जअं पिआ विरोहे वड्ढन्ताणुसआ मूढलक्खहिअअं ॥

प्रवासे स्त्रिया यथा,—

पिअसंभरणपओट्टन्तवाहधाराणिवाअभीआए ।

दिज्जवड्ढगीवाद् दीवओ पहिअजाआए ॥

पुंसो यथा,—मज्झण्हपयिअस्स वि गिम्हो पहिअस्स हरद् संतावं ।

हिअअट्ठिअजाआमुहमिअंकजोण्हाजलप्यवहो ॥

करुणे स्त्रिया यथा,—

णवरि अपसारिअगीरअभरिउप्यहपुद्दस्सवेस्सीवंधा पडिआं ।

उरसंदाणिअमहिअलचक्कलद्अत्यणी जणअमुआ ॥

पुंसो यथा,— अन्तोऽङ्गत्तं ठज्जइ जाआसुस्से घरे हलिअउत्तो ।

उक्खित्तणिहाणाइ व रमिअडाणाइ पेक्खन्तो ॥

एवमन्यत्रापि ॥ कण्ववर्जं स्त्रिया यथा,—

सौधादुद्विजति त्यजतुप्रपवनं द्वेष्टि प्रभामैन्दवीं

द्वारात् तंस्थति चित्रकेलिसदसो वेषं विषं मन्यते ।

आस्ते केवलमजिनीकिसलयप्रस्तारशयत्रांतले

सङ्कल्पेपनतत्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥

स्त्रिया एव प्रथमानुरागवर्जं यथा,—

तिष्ठ द्वारि भवाङ्गणे व्रज वह्निः स प्रेति वर्त्मक्षते

शालामञ्च तमङ्गमञ्च वलभीमञ्चेति वेश्माञ्चति ।

दूतीं सन्दिश सन्दिशेति वज्रशः सन्दिश्य सास्ते तथा

तल्पे कल्पमयीवं निर्घृण यथा नान्तं निशा गच्छति ॥

प्रथमानुरागवर्जं पुंसो यथा,—

रम्यं द्वेष्टि पुरा यथा प्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते

शयप्रोपान्तविवर्तनैर्विगमयतुप्रन्निद्र एव क्षपाः ।

दाक्षिणेन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा

गोत्रेषु स्वलितस्तदा भवति स व्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥

पुंस एव प्रवासकरुणयो र्यथा,—

सीता वेश्म यतो निरीक्ष्य हरते द्वेष्टि भटित्वाकुलाम्

अन्योन्यापितचञ्चुदत्तकवलैः पारावतैर्भूर्यते ।

इन्दो दूरत एव नश्यति विशत्यन्तगृहं दुःखितः

प्रच्छाद्याननमञ्चलेन रजनीष्वस्तत्रपं रोदिति ॥

सम्भोयकेष्टासु पूर्वानुरागानन्तरे चुम्बनं यथा,—

आअरपणामिओट्ठं अघडिअणासं अंसं वुलिअणिडालं ।

वणवअलुप्पमुहोए तीए परिउम्बणं भरिमो ॥

अतैवालिङ्गनं यथा,—

तावमवणेष्टं ण तहा चन्दणपङ्को वि. कामिमिञ्जणाणं ।

जह दूसहे गिह्मे असोसालिङ्गणसुहेसुही ॥

मानानन्तरे चुम्बनं यथा,—

जह जह से पडिउम्बइ मसुभरिआइं णिञ्जवणे दइओ ।

अच्छीइं उवरि उवरि तह तह भिसाइं विगलन्ति ॥

अत्रैवालिङ्गनं यथा,—

माणदुमपरुसपवणसु भामिसव्वंगणिव्वुदिअरसु ।

उवऊहणंसु भइं रइणाण्डअपुव्वरङ्गसु ॥

प्रवासानन्तरं चुम्बनं यथा,—

केनचिन्मधुरमुल्लणरागं वाष्पतप्तमधिकं विरहेषु ।

ओष्ठपल्लवमपास्य सुहृत्तं सुभ्रुवः सरसमक्षि चुचुम्बे ॥

करुणानन्तरमालिङ्गनं यथा,—

चन्द्रापीडं सा च जग्राह कण्ठे कण्ठस्थानं जीवितञ्च प्रपेदे

तेनापूर्वा सा समुल्लासलक्ष्मीमिन्दुं स्पृष्ट्वा सिन्धुवेल्लेव भेजे ॥

प्रथमानुरागानन्तरं दशनक्षतं यथा,—

णासं व सा कवोले अज्ज वि तुह दन्तमण्डलं वाला ।

उब्भिसुपुलअपरिवेदपरिगअं रक्खइ वराही ॥

तदेव मानानन्तरे यथा,—

पवणुव्वेस्सिअसाज्जलित्थए वसट्ठिअदन्तमण्डले ॥

ऊरुचटुआरअं माइ पुत्ति जणहासिअं कुणसु ॥

प्रवासानन्तरे दन्तक्षतादयो यथा,—

दन्तक्खअं कवोले अ गाज्जव्वेस्सिओ अ धम्मिस्सो ॥

पडिबुम्मिरा अ दिट्ठी पिआगमं साहइ वल्लए ॥

प्रथमानुरागानन्तरे नखक्षतं यथा,—

अज्जाइ णवणहक्खअणिविरक्खणे गरुअजोव्वणुत्तुङ्गं ।

पडिमागअणिअणअणुप्पलं चिअं होइ त्यणवट्ठं ॥

अत्रैव पुरुषायितं यथा,—

दरवेविरोरुजुअलासु मउलिअच्छीसु ललिअचिउरासु ।

पुरुसादूरीसु कामो पिआसु सज्जाउहो वसइ ॥

सर्वं सर्वत्र यथा,—

पोढमहिंलाणं जं जं सुट्ठसिक्खिअं तं रइए सुहावेदि ।

जं जे ण अ सिक्खिअं णववह्णं तं तं रइं देइ ॥

विप्रलम्भपरीटिप्पभियोगतः प्रेमपरीक्षा यथा,—

हंहो कस्सुस्त्रीणा भणांमि रे सुहअ किम्पि भासुर ।

निज्जणपारद्धासु कहं पि पुस्सेहिं लद्धोसि ॥

प्रत्यभियोगतो यथा,—

गोलाविसमोआरच्छलेण अप्पा उरम्मि से सुक्को ।

अणुअम्पाणिहोसं तेण वि सा गाढमुवज्जढा ॥

विषहणेन यथा,—

अज्ज वि सेअजलोक्खं पच्चाइ ण तीअ हलिअसोण्हाए ।

फग्गुच्छणचिक्खिअं जं तइ दिअं त्यणुच्छङ्गे ॥

विमर्शेन यथा,—

तत्तोअिअणेति कहा किआ सन्ति तहिं तहिं समत्यन्ति ।

किं मस्से माउच्छाए क जुआणो इमो गामो ॥

वज्रमानेन यथा,—

तेण इरणवलआए दिअो पहरो इमीअ त्यणवट्ठे ।

गामतरुणीहिं अज्ज वि दिअहं परिवालिआ भमइ ॥

स्लाघया यथा,—सा तइ सहत्यदिअं फग्गुच्छणकइमं त्यणुच्छङ्गे ।

परिकुविआ इव साहइ सलाहिरी गामतरुणीणं ॥

इङ्गितेन यथा,—जइ सो ण वल्लहच्चिअणामग्राहणेण तस्स सहि कीस ।

होइ सुहं ते रविअरफंसविसट्ठं व्य तामरसं ॥

द्रुतसंप्रेषणेन यथा,—

सेउल्लिखसञ्ज्जी णामग्नहणेण तस्स सुहअस्स ।

दूइं अया हेन्ती तस्से अ धरगणं पत्ता ॥ दूतप्रश्नेन यथा,—

कह णु गत्ता कह दिट्ठा किं भणिआ किं च तैण पडिवअणं ।

एअं चिअ ण समप्पइ पुणहत्तजंपमाणीए ॥

लेखविधानेन यथा,—

वेविरिसि स्स करङ्गुलि परिग्हक्खलिअलेहणीमग्गे ।

सोत्थि च्चिअ ण समप्पइ पिअसहिलेहम्मि किं लिहिमो ॥

लेखवाचनेन यथा,—

प्रौत्था स्वस्ति पदं विलोकितवती स्थानं श्रुतं तुष्टया

पश्चाज्ज्ञातमनुक्रमेण पुरतस्तत् तावकं नामकम् ।

तन्वया संमदनिर्भरेण मनसा तद्वाचयन्तया मुञ्ज-

नं प्राप्तो घनवाष्पपूरितदृशा लेखेऽपि कण्ठग्रहः ॥

सम्भोगपरीष्टिषु प्रथमानुरागानन्तरे साध्वसेन पुंसो यथा,—

लीलाइअणिअसणे रक्खउ तं राहिआइ त्यणवट्ठे ।

हरिणीपढमसमागमसज्जसवरेहिं वेविरो हत्थो ॥

अत्रैव दोहदेन सुग्धाया यथा,—

किं किं दे पडिहासइ सहीहिं इअ पुच्छिआए मुद्धाए ।

पढमुल्लअदोहलिणीए णवरि दइअं गत्ता दिट्ठी ॥

अत्रैव प्रगल्भयाः प्रियवाक्यवर्णनं यथा,—

ऊं ऊं दे भणसु पुणो ण सुअति करेइ कालविक्खेवं ।

घरिणीहिअअसुहाइं पइणो कस्से भणंतस्स ॥

मानानन्तरे स्त्रियाः कैतवस्वप्ने यथा,—

भरिमो से सअणपरम्मुहीए विअलन्तममाणपसराए ।

कइअवसुत्तुअहणत्यानहरप्पे ल्लणसुहेल्लिं ॥

स्त्रिया एव सखीवाक्यस्यान्ते यथा,—

भिउडीहिं पलोइस्सं णिंवभच्छिस्सं परम्मुही होस्सं ।

जं भण्ह तं करिण्णं सहिअो जइ तं ण पेच्चिस्सं ॥

तस्या एव तदनुष्ठानविघ्नेन यथा,—

• ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं हृदयेषे वाससः स्पृशति मानधनायाः ।

• अयुगेन सपदि प्रतिपेदे रोमभिश्च सममेव विभेदः ॥

प्रेषासानन्तरे स्त्रिया यथा,—

अत्यक्का गअहिअए वज्जआ दइअउम्मिजणपुरअो ।

भुरेइ विअंलताणं हरिसविसट्ठाणवलअणं ॥

अत्रैव स्त्रीपुंसयो र्यथा,—

रमिजण पइम्मि गए जाहे अवगूहिअ पडिणिउत्तो ।

अहअं पउत्य पइअ व्व तक्खणं सोपवासिअ ॥

सामान्यत एव प्रवाससाध्वसेन स्त्रिया यथा,—

होन्त पहिअस्स जाआ आउच्छणजीवधारणरहस्सं ।

• पुच्छन्ती भमइ घरं घरेण पिअविरहसिहिरीआ ॥

प्रवासविलम्बेनैव पुंसो यथा,—

• एक्को वि कालसारो ण देइ गन्तुं पआहि ण वसन्तो ।

किं उण वाहाउलिअं लोअणजुअलं मअच्छीए ॥

परिहारे स्वेदादिभिः स्त्रिया यथा,—

उल्लाअइ से अक्कं ऊरू वेवन्ति कूवलो गलइ ।

• कुच्छुराले हिअअं पिआगमे पुप्फइआइए ॥

करुणान्तरं पुंसो यथा,—

• करस्पर्शारम्भोत्पुलकितपृथूरोजकलशे

अमाम्भो वामार्धे वहति मदनाकृतसुभगम् ।

विभो वीरं वारं कृतसमयिकोद्धूननविधे-

स्तनौ भस्मस्नानं कथमपि समाप्तं विजयते ॥

विप्रसन्ननिरुक्तिषु प्रथभानुरागे प्रतिश्रुत्यादानं यथा,—

किं ण भणिअो सि वालअ गामणिधूआए गुरुअणसमक्खं ।

अणिमिसवङ्गावलं तवअण्णअणद्धदिट्ठेहिं ॥

अत्र वक्तेचितादिभिः प्रतिश्रुत्यालिङ्गनादयः क्रीभयादिभिर्न दीयन्ते ॥
माने विसंवादनं यथा,—

अणुअ णाहं कुविआ उवहअसु कि मुहा पसाएसि ।

तुह मसु समुपसणे मज्झ माणेण वि ण कज्जे ॥

अत्र मानिनी पूर्वमालिङ्गनादीन् निषिध्य पश्चादयथावत् प्रयच्छति
यथा कश्चित् अष्टशतं प्रदासग्रामि इति प्रतिश्रुत्य “अष्टाभिरधिकं शतं
प्रयच्छति न तु अष्टौ शतानि इति । तदेतद् व्यलीकविप्रययोगादिभि-
रालिङ्गनादीनां निराकरणमयथावत् प्रदानत्वाद् विसंवादनमेवो-
च्यते ॥ प्रवासे कालहरणं यथा,—

एहि इसो पउत्थो अहअं कुप्पेज्ज सो अणुणेज्ज ।

इअ फलइ कस्स वि मणोरहाण माला पिअअमम्मि ॥

अत्र आलिङ्गनादीनां व्यक्तैव कालहरणप्रतीतिः ॥ करुणे प्रत्यादानं
यथा,—समसोक्खदुक्खसंवट्ठिआण कालेण रुद्धपेम्माणं ।

मिज्झणाणं मरइ जं तं खु जिअइ इअरं मुहं होइ ॥

अत्र-सुहृदिव प्रकटयत्र सुखप्रदः प्रथममेकरसामनुकूलताम् । पुनरकाण्ड-
विवर्त्तनदारूणः प्रविशिनष्टि विधि र्मनसो रुजम् ॥ इत्ययमर्थः सम्बध्यते ।
तस्य च प्रत्यादानमेवार्थो भवति ॥ प्रथमानुरागे वक्ष्यनमात्रं विविधं
यथा,—दिट्ठाए जं ण दिट्ठा आलविआए वि जं ण आलसो ।

उवआरो जं ण कओ तं णि कलिअं छइस्सेहिं ॥

अत्र व्रीडादिभिर्दशनादिभिर्वैविध्यं प्रतीयते ॥ माने विरुद्धं यथा,—
ण मुअन्ति दीहसासेण रुअन्ति ण होन्ति विरहकिसिआओ ।

धस्साओ ताओ जाणं वज्जवस्सह वस्सहो ण तुमं ॥

अत्र ईर्ष्यायितादिभिर्वस्त्रमालिङ्गनादिविरुद्धैर्मानवती वक्ष्यते ॥
प्रवासे व्याविष्टं यथा,—

कइ आगओ पिओ अज्जपुत्ति अज्जेण कइ दिणा होन्ति ।

एको एहमेतो भणिअं मोहं गत्रा काला ॥

अत्र एकसत्रापि दिवसस्य वर्षायमानतया प्रियालिङ्गनादिवचनया
विशेषतो दैर्घ्यं प्रतीयते ॥ करुणे निषिद्धं यथा,—

आवाअभुअअरं विअ ण होइ दुक्खस्स दारुणं अवसाणं ।

एह जिअन्तीए मए दिट्ठं, सहिअं अ तुह इअं अवसाणं ॥

तदेतद्रामविषये सीतायाश्चिराशंसितसमागमसुखावाप्तिव्यपायरूपं वचनं
करुणमिति निषिध्यते ॥ प्रयमानुरागेण सह रागो यथा,—

सा महइ तस्स एहाउं अणुसोत्ते सा वि से समुव्वहइ ।

त्यणवट्ठभिडणविलुलिअकस्सोलमहग्घिए सलिले ॥

अत्र शुद्धयो द्वयोरपेक्षककालमन्योन्यानुरागः प्रतीयते । तत्रैका लाव-
ण्यरादिनां रज्रते द्वितीयस्तु स्नेहादिना रज्रत इति ॥ तत्रैव पश्चा-
द्यथा,—मामि हिअअं व पीअं तेण गुणाणेण मज्जमाणए ।

एहाणहलहाकडुअं अणुसोत्तजलं विअं तेण ॥

अत्रैकस्यानुरागं दृष्ट्वा पश्चाद् द्वितीयो रज्रते ॥ तत्रैवानुरूपं यथा,—

सच्चं जाणइ दट्ठुं सरिसम्मि जणम्मि जुज्जए राओ ।

मरउ ण तुमं भणिस्सं मरणं पि सलाहणिज्जं से ॥

अत्र न केवलं लावण्यरादिनैव रज्रते किं तर्हि अनुरूपविषयिणाभि-
लाषेणापीति प्रतीयते ॥ तत्रैवानुगतो यथा,—

गहवइसुएण समअं सच्चं अलिअं व किं विअं रेइ ।

धस्साइ हलिअकुमारिअइ ठाणम्मि जणवाओ ॥

अत्र यद्यपि सौभाग्यादिप्रसिद्धिज्ञतमानुरूप्यं न विद्यते तथापि स्त्रिया
उत्तमप्रार्थनमगर्हितत्वादनुगतमेव भवति । सोऽयं करुणसाधारण-
साधनीत्यन्तिपक्षे उक्तः । भावसाधनपक्षे तु सर्वत्र सहाय्यादिविशिष्टे
रतिं दीप्तिं वानुरागशब्देनोच्यते । प्रथमं चोपजायमानत्वादयं
प्रथमानुराग इति ॥ प्रथमतो मानः मान्यते येनेति । यथा,—

पाअप्रडणण मुद्धे रहसवलामोडिअव्वाण ।

दंसणमेत्तपसिञ्जरिचुक्का वज्जआ ण सोक्खाण ॥

अत्र मानं पूजायामिति धातोः स्वार्थे णिजन्तात् णिचि घञि च मानं इति रूपम् । स हि प्रेयांसमसत्राः पादपतनादिपूजायां प्रयोजयति ॥ यं प्रियत्वेन मन्यते यथा,—

कारणगहिओ वि मए माणो एमेअ जं समो सरिओ ।

अथक्पुस्तिअंकोल्ल तुज्ज तं मत्थए पडउ ॥

अत्र मन ज्ञाने इति धातुः । तथाहि, मानं प्रियत्वेन मन्यमाना तदपहारिणेऽङ्कोल्लाय कापि कामिनी कुप्यति ॥ यः प्रेम मनुते यथा,—

जत्थ ण उज्जागरओ जत्थ ण ईसाविरूरणं माणं ।

सवभाववाज्जअं जत्थ णत्थि णेहो तहिं णत्थि ॥

अत्र मनु अवबोधने इति धातुः मानेन हि प्रेमास्ति नास्ति वा इति जनो बुध्यते । तस्य च करणभूतस्यापि प्राधान्यादत्र कर्तृत्वोपचारः ॥ तद् यथा, प्रज्ञा पश्यति नो चक्षुर्हृष्टिः सरस्वती हि सा ॥ इति ॥ प्रेम मिमीते यथा,—

कुविआ अ सच्चहामा समेवि वज्जआणा णवर माणक्खलणे ।

पाअपडिअहिअअसारो पेम्मासंधरिसो पअट्टइ मसू ॥

अत्र माङ्माने इति धातोः कृत्यलुग्रटो वज्जलं इति कर्तरि लुग्रट् ॥ कोऽसावनुमान इति भाष्यप्रयोगात् ॥ तेन च यद्यपि करणभूतेनैव आत्मनि क्विगत्याञ्च प्रियप्रेम्णः परिमाणं सत्यभामा प्रत्याययति तथापि इहापि अयं पूर्ववत् कर्तृत्वेनोपयुज्यते ॥ प्रवासे वसत इतुग्रपलक्षणेन (न) आत्मानमङ्गना भूषयन्ति यथा,—

साहीणे पि पिअअमे पत्ते विच्छणे ण मण्डिओ अप्पा ।

दुक्खिअपउत्थवइअं सअज्जिअं संठवन्तीए ॥

अत्र वस आच्छादने इत्यस्य प्रसारति इतयादिवन्निषेधार्थं प्रपूर्वस्य घञि च रूपं निरूप्यते ॥ युवानः प्रियासन्निधौ न वसन्ति यथा,—

विरहाणलो सहिज्जइ आसावन्धेण दुल्लहजणस्स ।

एकगामप्रवासो जाए मरणं विसेसेइ ॥

अत्र दूरस्थयोरिव अन्तिकस्थयोरपि सन्निकर्षाभावात् प्रवासो भवति ॥

उत्कण्ठादिभिश्चेतो वासयति यथा,—

आलोअन्ति दिसाओ ससन्त जम्भन्त गन्त रोअन्त ।

मुज्झन्त पडन्त हसन्त पहिअ किं तेण पउत्थेण ॥

अत्रोत्कण्ठादिभिर्वसिते चेतसि शून्यावलोकनादयोऽनुभावां जायन्ते ॥

प्रमापयति यथा,—

सञ्जीवणोसहिन्नि व पिअस्स रक्खेइ अणस्सवावारां ।

सा खणवप्फदं सणकण्ठागअजीविआं सोण्हां ॥

अत्र प्रसादं करोतीत्यत्रादिवत् प्रमापणोपक्रमोऽपि प्रमापणमुच्यते ॥

करुणे करोतेरनुभूतोपादानार्थत्वे कुरुते मूर्च्छां यथा,—

विअलिअविओअविअणं तक्खणपव्भट्ठराममरणाआसं ।

जणअतणआए णवरं लद्धं मुच्छाणिमीलिअच्छीअ सुहं ॥

अत्र सीतायाः पतिशोकप्रकर्षेणाभूता मूर्च्छा उत्पद्यते ॥ उच्चारणा-

र्थत्वे कुरुते विलापं यथा,—

पुहवीअ होइ हि पइ बज्जपुरिसविसेसचञ्चला राअसिरी ।

कह तां महच्चिअइमणिसामासं उवट्ठिअं वेहव्व ॥

अत्र प्रवासदुःखेन सीता विलपन्ती दुःखमुच्चरति ॥ अवस्थापनार्थत्वे

कुरुते साहसे मनो यथा,—

इयमेत्य पतङ्गवत्तना पुनरङ्गाश्रयणी भवामि ते ।

चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥

अत्र रतेः कामशोकेन मरणसाहसे मनोऽवस्थाप्यते ॥ अभ्यञ्जनार्थत्वे

करोति चित्तं दुःखेन यथा,—

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मासात्

प्रहृरति विधि र्भर्मच्छेदो न हन्तति जीवितम् ॥
अत्र रामादे र्दुःखेन चित्तमभ्यजयते ॥ सम्भोगनिरुक्तिषु प्रथमानुरागा-
नन्तरे पालनार्थो यथा,—

दृष्टा दृष्टिमधो दधाति कुरुते नालापमाभाषिता
शयत्रायां परिवृत्य तिष्ठति, बलादालिङ्गिता वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीतैत्र नवोद्धा प्रिया ॥
अत्राग्रागल्भ्यनामताभ्यामननुकूलायामपि नवोद्धायामिच्छासुवृत्तया रतिः
पाल्यते ॥ मानानन्तरे कौटिल्यार्थो यथा,—

पादे मूर्धनि ताम्रतामुपगते कर्णोत्पले चूर्णिते
च्छिन्ने हारलतागुणे करतले संपातजातव्रणे ।
अप्राप्तप्रियताडनव्यतिकरा हन्तुं पुनश्चेतसा
वाञ्छन्ती मुञ्जरेणशवनयना पर्याकुला रोदिति ॥
अत्र प्रेम्णः स्वभावकुटिलत्वान्मानवत्याः कचग्रहणेन यत्पादताड-
नादिरूपाः, कुटिला एवं सम्भोगा जायन्ते ॥ प्रवासामन्तरेऽभ्यवहा-
रार्थो यथा,—

वशिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्त्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपैः निमेषालसपद्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ।
अत्र उत्तरार्धे उपोषितस्य अन्नोपयोग इव प्रियालोकजन्मा पिवतेर-
भ्यवहारार्थः कथयते ॥ करुणानन्तरे अनुभवार्थो यथा,—

अणुमरणपथिन्नाए पञ्चागजजीविएन्मि पिअअन्मि ।
वेहव्वमण्डणं कुलबह्वअ सोहणअं जाअं ॥
अत्र यथेयं मत्प्राणभूता एवमस्या अहमपि जीवितमेवेति पत्या
विस्वम्भजो रागः पतत्राः पुनः प्रेत्यापि यत्सङ्गमो मयाभिलषितः सोऽयं
जीवन्तैत्रव जीवितेश्वरः समासादित इति विस्वम्भादतिसुखमेवानु-
भूयते ॥ अत्र प्रथमानुरागानन्तरे सम्भोगः संचिह्नो यथा,—

अपेतव्याहारं चुपतविविधशिल्पव्यतिकरं

करस्पर्शारम्भप्रगलितदुकूलान्तशयनम् ।

• मुञ्ज बद्धोत्कम्पं दिशि दिशि मुञ्जः प्रेरितदृशो-

रहल्यासुवाम्णोः क्षणिकमिह तत् सङ्गतमभूत् ॥

अत्र संक्षेपो निगदेनैव व्याख्यायते ॥ स एव मानानन्तरे सङ्कीर्णो यथा,—

अणुणिअखणलद्धसुहे पुणो वि संभरिअमसू दूमिअविहले ।

हिअए माणवर्द्धणं चिरेण पअणगरूओ पसप्पइ रोसो ॥

अत्रावस्थिता प्रकृष्टा च रतिं व्यलोकस्मरणादिभिः संकीर्यते ॥

प्रवासानन्तरे संपूर्णो यथा,—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ

मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।

पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं

निर्वक्षत्रावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

अत्रासुना विरहिवाकेऽपि निर्वक्षत्रावः इति भविष्यत्कालोपाधेः

प्रवेशानन्तरेऽप्यविरुध्यमानेन तं तमात्माभिलाषमित्यादिना तदानीन्त-

नभोग्यस्य संपूर्णत्वं वर्णयते ॥ कण्ठानन्तरे सङ्ख्यो यथा,—

तीर्थे तीर्थव्यतिकरभवे जङ्गुकन्यासरयू-

र्द्धत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

पूर्वाकाराधिकतररुचा सङ्गतः कान्तयासौ

लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥

अत्रोत्तरार्धेनेन्दमत्यजयोर्लोकान्तरप्रतुष्टजोवनेन सम्भोगसङ्ख्येः प्रति

पाद्यते ॥ प्रथमानुरागानन्तरे सहाय्यान्वयो यथा,—

• मुहपेच्छओ पदे से सा वि ऊ पिअरूअदंसणुमंइआ ।

दो वि कअत्या पुहविअ पुरिसमहिलं लिं मसन्ति ॥

अत्र पूर्वार्षे रञ्जयत्यर्थं उत्तरार्धे राजत्यर्थः प्रथमानुरागे सह सिद्ध-

भावेन सिद्धस्तदनन्तरेऽपि तथैवानुवर्तते ॥ तत्रैव पश्चादर्थ्यान्वयो यथा,—

अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः

कीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौली ।

अङ्गाय सा नियमजं क्षममुत्सर्ज

क्षोभः फलेन हि पुन नवतां विधत्ते ॥

अत्र रञ्जयत्यर्थः प्रथमानुरागे पुंसि पञ्चाङ्गावेन सिद्धस्तदनन्तरेऽपि तथैवानुवर्तते ॥ अत्रैवानुरूपार्थान्वयो यथा,—

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं .

जलनिधिमनुरूपं जङ्गु कन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवत्रुः ॥

अत्र राजत्यर्थः प्रथमानुरागे स्त्रीपुंसयोरपत्रानुरूपेण सिद्धस्तदनन्तरेऽपि तथैवानुवर्तते ॥ तत्रैवानुगतार्थान्वयो यथा,—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपण्ण्या पेलवयाभितप्तम् ।

या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशयत्राम् ॥

अत्र पूर्वार्धे रञ्जयत्यर्थः प्रथमानुगतार्थत्वेन सिद्धस्तथैवानुवर्तते । सोऽयं करुणसाधनः प्रत्ययोत्पत्तिपक्ष उक्तः । भावसाधनपक्षे तु सर्वत्र सहार्थादिविशिष्टा रति दीप्ति वानुरागशब्देनोच्यमाना तदनन्तरेऽपि समाससामर्थ्यादनुवर्तते ॥ कः पुनरत्र समासः, षष्ठीलक्षणस्तत्पुरुषः । प्रथमानुरागस्थानन्तर इति प्रथमानुरागानन्तर इति ॥ कात्र वृत्तिः, अजहत्स्वार्था । नह्यत्र नायकौ मिथः समागतावपि प्रथमानुरागमुत्सृजतः । युक्तम् । पुन र्यदजहत्स्वार्था परार्थाभिधानरूपा वृत्तिः स्यात्, अवश्यं ह्यनेन परस्यार्थमभिदधता स्वार्थ उत्सृष्टयः । वाङ् युक्तम् । एवं हि दृश्यते लोके भिक्षुको यद् द्वितीयां भिक्षामासाद्य पूर्वां न जहाति सञ्जयायैव यतते । एवं तर्हि द्वयो द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । कस्या विभक्तेः, षष्ठ्याः । न षष्ठीसमर्थोऽनन्तरः । तर्हि प्रथमायाः, न प्रथमासमर्थः प्रथमानुरागः सम्बन्धाधिक्यात् । अभिहितः सोऽर्थोऽत्रान्तर्भूतः

प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति सामर्थ्यं भविष्यति । मैवम् । इह प्रथमानु-
रागानन्तरे इत्यस्मात्समुदायाद्विभक्त्या उत्पत्तयम् । तेन चैकोऽर्थ-
पिण्डो ऋत्पिण्ड इवाविभागोत्पन्नपांसूदकविभागोऽवयवार्थशक्त्या-
नुगृहीतः पृथगव्यपदेश्यावयवशक्तिरभिधीयते । तस्मिंश्च समुदायार्थे
एकैकं समवेतमतो विद्यमानायामव्यवयवसंख्यायां तदाश्रया सुबुत्पत्ति-
र्न भविष्यति ॥ मानानन्तरे पूजार्थान्वयो यथा,—

न स्पृष्टोऽपि त्रिदशसरिता दूरमूर्ध्वानुबन्धात्
नापुत्रसृष्टो भुजगपतिना तर्जनाभिर्जयायाः ।
मानस्यान्ते नयनसलिलैः क्षालितः शैलपुत्रा
पतुर्गमौलौ नतियुजि जयत्यात्मनः पादपांसुः ॥

अत्र पादपतनादिपूजा मानसिद्ध्या तदनन्तरेऽप्यनुवर्तते ॥ अत्रैव मानं
प्रति प्रियत्वाभिमानान्वयो यथा,—

विहायैतन्मानव्यसनमनयोरुच्चकुचयो-
र्विधेयः प्रेयां नो यदि वयमनुस्रङ्गवचसः ।
सखीभ्यः स्निग्धाभ्यः शिवमिति निश्चमैत्रणनयना
निवापाम्भो दत्ते नयनसलिलैर्मानसुद्धये ॥

अत्र मानं प्रति प्रियत्वाभिमानो मानानन्तरेऽप्यनुवर्तते ॥ अत्रैव
प्रेमावरोधार्थान्वयो यथा,—

दूमन्ति जे मुञ्जतं कुवित्र दासव्य ते पसाअन्ति ।

ते चित्र महिलाण पिआ सेसा सामिच्चिअवरोआ ॥

अत्रास्यामपि प्रेमास्ति न वेति जिज्ञासुः प्रियः प्रियां केलीगोत्रस्खलना-
दिना दुनोति । सा च प्रेमवत्यवश्यमस्मै कुप्यति स चोपलब्धप्रेमा
तदासंवदेनां प्रसादयति । अथैषात्मनि प्रेम्णोऽस्तित्वमनुबुध्यते । सोऽयं
मानसिद्धोऽर्थस्तदनन्तरेऽप्यनुवर्तते ॥ तत्रैव प्रेमप्रमाणार्थान्वयो यथा,—

सुरकुसुमेहि कलुसिअं जइ तेहिं चिअ पुणो पसाएमि, तुमं ।

तो प्रेम्मास्स किसोअरि अवराहस्स अ ण मे कअं अनुअअं ॥

अत्र रुक्मिण्याः सुरकुसुममञ्जरी दत्ता मम तु सुरतरुरेव प्रेयसा प्रति-
पन्नस्तदहमस्याः सहस्रगुणेन प्रियतमेति सत्यभामा स्वप्रेमाणं
प्रभिमौते । स चायमर्थो मानेन सिद्धस्तदनन्तरेऽपि समाससामर्थ्या-
दनुवर्तते ॥ कः पुनरत्र समासः, षष्ठीतत्पुरुष एव । का वृत्तिः, प्रथमा-
नुरागानन्तरमजहत्स्वार्थैव । युक्तं, तत्र विस्मयणादावपि प्रथमानुरा-
गस्य विद्यमानत्वात् । इह तु मननिवृत्तौ मानापगमादयो जायन्ते ।
अन्वयाद्विशेषणं भविष्यति । तद्यथा, घृतघटस्तैलघट इति निष-
क्तेऽपि घृते तैले वा अयं घृतघटः अयं तैलघटः इत्यन्वयात् पूर्व-
पदार्थो विशेषणं भवति । तत्र या च यावतौ वार्थमात्रा इहापि तत्सु-
ल्यमेव । तथा हि,

सकत्रगाह तं सुस्ना मित्राणणा पित्राद् पित्रात्रम विदूस्त्रं ।

त्योत्रं त्योत्रं रोसो महं व माणं सिणीमररं ॥

सकषायैरेव वाकैत्र नायकं निस्तुदती शयनीयं गच्छेदिति मानशेषान्वयो
दृश्यते । प्रवासानन्तरे प्रिया न वसते इत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षामतनुः कृतैकवेणिः ।

अतिनिष्करणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहज्वरं विभर्ति ॥

अत्र दुष्मन्तेन शकुन्तलायाः प्रवासे विभूषणाद्यग्रहणं यदवगतं तदनन्त-
रेऽप्यनुवर्तमानं प्रेम प्रकर्षाय भवति ॥ अत्रैव युवानः प्रियासन्निधौ
न वसन्तीत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

समर्थये यन् प्रथमं प्रियां प्रति क्षणेन तन्मे परिवर्ततेऽन्यथा ।

अतो विनिद्रे सहसा विलोचने करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः ॥

अत्र पुरुरवाः प्रवासान्मत्त उर्वशीबुद्ध्या लतादिकं यद्यदाससाद
तत्तदनेकशोऽन्यथा बभूव । तत्तत्संस्काराच्चायं यस्या लतारूपपरिवर्तनं
प्रतेति सोऽयं प्रियासन्निधौ यूनामवासः प्रवासः संसिद्धस्तदनन्त-
रेऽप्यनुवर्तते । अत्रैवोत्कण्ठादिभिश्चेतो वासयतीत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

अम्बो दुक्करआरअ पुणो वि तत्तिं करेसि गमणस्स ।

अञ्ज वि ण होषि सरला वेणी अ तरङ्गिणी विञ्जरा ॥

अत्र प्रवासोद्भूतभूतोत्कण्ठादिभिश्चित्तवासना प्रवासानन्तरेऽपि तस्या बोधशाय्यतीति वेणिकावर्णनादिना सूच्यते । अत्रैव प्रमापयतीत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

त्वद्वियोगोद्भवे चण्डि मया तमसि मञ्जता ।

दिष्ट्या प्रतुप्रपलआसि चेतनेव गतासुना ॥

अत्रोर्वशैर्विहे पुरुषा, उत्तरां कामावस्थामापन्नः प्रियाप्राप्तौ प्रेतेष्वप्रतुप्रज्जीवितस्तदेवानुसन्धत्ते । सोऽयं प्रमापणार्थः प्रवासः सिद्धस्तदनन्तरेऽपि समाससामर्थ्यादनुवर्तते । कः पुनरत्र समासः, पष्ठौतत्पुरुष एव । कात्र वृत्तिः, न तावदनुत्सृष्टस्वार्था, न हि प्रोष्यसमागतयोः प्रवाससम्बन्धोऽपि विद्यते । उत्सृष्टस्वार्था तदिह भवतु युक्तं पुन र्यदुत्सृष्टस्वार्थानाम वृत्तिः स्यात् । वाढं युक्तं, एवं हि दृश्यते लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वकर्मोत्सृजति । तद्यथा, तच्चा राजकर्मणि प्रवर्तमानस्तच्चकर्मोत्सृजति । नन्वेवं सति राजपुरुषमानयेतुप्रक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति । नैष दोषः, उत्सृजन्मयासौ स्वार्थं नात्यन्तमुत्सृजति । यः परार्थविरोधो स्वार्थत्वेवोत्सृजति । तद्यथा, तच्चा राजकर्मणि प्रवर्तमानस्तच्चकर्मोत्सृजति, न तु चुम्बितस्मितविहसितकम्पनादीनि । न चायमर्थः परार्थविरोधो विशेषणं नाम । तस्मान्नोत्सृजति । करुणानन्तरेऽनुभूतप्रादुर्भावार्थान्वयार्थो यथा,—

जयन्ति जायास्त्रिदस्य शम्भोरम्भोधिमयने ।

मग्नान्तविषां स्वाददंममूर्च्छामनोमुदः ॥

दाक्षायणया हैमवतीत्वेन करुणानन्तरत्वम् । तत्र करुणदुःखेन मूर्च्छादयः प्रादुरासन्, इह तु आनन्देन ते प्रादुर्भवन्ति ॥ तत्रैवोच्चारणान्वयार्थो यथा,—

क्लाम्यन्ती यदुपेक्षितासि पुरतः कामो यदग्रे हतः

क्लिष्टं यत्तपसा वपु र्यदपि च प्रोक्ता वदुच्छब्दना ।

तत्सर्वं प्रणतस्य मेऽद्य दयिते दाक्षायाम्नि क्षम्यता-

मितुप्रक्ता चरणाञ्जयो विजयते तुष्यंश्चिवायाः शिवः ॥

अत्र करुणावस्थायां प्रियापादाञ्जयो लुण्ठता शोकेन यो विलापः कृतः
स इह प्रकर्षालापत्वेन परिणमति । अत्रैव मनोऽवस्थापनान्वयार्थो
यथा,—अखण्डितं प्रेम लभस्व पतुप्ररितुप्रचरते तार्भिरमा स्म नम्राः ।

तथा तु तस्यार्धशरीरलाभाद्दूधःकृताः स्निग्धजनाशिषोऽपि ॥

अत्रैव, यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरं सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज ।

ततः प्रभृतेष्व विमुक्तसङ्गः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥

इति करुणावस्थायामतिस्नेहेनापरिग्रहत्वसाहसे यन्मनोऽवस्थापितं तदि-
हार्धशरीरप्रदानमहासाहसमेवावतिष्ठते ॥ तत्रैवाभ्यञ्जनान्वयार्थो यथा,—

भिन्ने सद्यः समाधौ परमति परज्योतिषि स्पन्दसंज्ञे

संज्ञामापद्यमाने ऋदुमनसि मनागुन्मिषत्स्विन्द्रियेषु ।

व्यापारे पारवश्यं विदुर्जात मरुति ब्रह्मसब्रह्मचारी

वामार्धस्पर्शजन्मा जयति पुररिपोरन्तरानन्दपूरः ॥

अत्र यत्करुणावस्थायां मनः शोकप्रकर्षेणाभ्यक्तमासीत्तदिह प्रिया-
श्लेषजन्मना परमानन्देनाभ्यज्यते । सोऽयं करुणधर्मसमन्वयः तदन-
न्तरेऽपि समाससामर्थ्याद्भवति । कः पुनरत्र समासः, षष्ठीतत्पुरुष
एव । का वृत्तिः, जहत्स्वार्था । न ह्यत्र करुणार्थस्य गन्धोऽपि कथं
तर्हि अन्वयः । यथा, मल्लिकापुटचम्पकपुट इत्यत्र निगीर्णरूपि
सुमनःसु मल्लिकादि वासनावशाद्विशेषणं भवति :—अयं मल्लिकापुटोऽ-
यं चम्पकपुट इति । एवं निवृत्तेऽपि स्वार्थे वासनावशात्करुणोऽन-
न्तरस्य विशेषणं भवति । अस्तु वा प्रथमानुरागादिष्वपि जहत्स्वार्थैव
'वृत्तिः, नन्वेव' राजपुरुषमानयेतुप्रक्ते पुरुषमात्रस्थानयनं . प्राप्नोति ।
नैष दोषः, वृत्तौ समर्थधिकारः क्रियते, सामर्थ्यं च भेदः संसर्ग उत्सर्गः
उभयं वा । तत्र राज्ञ इतुप्रक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तं, पुरुष इतुप्रक्ते सर्वः
स्वामी प्रसक्तः । इहेदानीं राजपुरुषमानयेतुप्रक्ते राजा पुरुषं

निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः, पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यः ।
 एवमस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि राजार्थो निवर्तते कामं निवर्त-
 तवम्, न जातु क्वचित् पुरुषमात्रसप्राप्तयनं भविष्यति । प्राक्प्रवृत्तेर-
 हतार्थस्य निवृत्तौ सामर्थ्याभावावृत्तिरेव न स्यात्, वृत्तिनिमित्ता च
 निवृत्तिस्तस्माददोष इति । तत्र राज्ञः पुरुष इत्यत्र यदा तावदव-
 धतपरायत्तवृत्तिरयं पुरुषो न स्वतन्त्रस्तदा स्वामिसंसर्गसंप्राप्तगतत्वात्
 स्वामिशेषज्ञानायोपादीयमानो राजशब्दः स्वाभ्यन्तरेभ्यः पुरुषं
 व्यावर्तयति । सोऽयं स्वाभ्यन्तरव्यवच्छेदो भेद उच्यते । यदा पुनरव-
 गतपरायत्तभावस्य पुरुषस्य स्वामिसम्बन्धद्योतनाय राजशब्दः प्रयुज्यते,
 तदा विशेषसंसर्गश्चाभिसन्धायोपसर्जनस्य शब्दोपादानत्वादनव-
 काशो विशेषान्तरसंपात इत्यशब्दा स्वाभ्यन्तरनिवृत्तिरवसीयते ।
 यदा त्वर्थान्तरनिवृत्तिं स्वार्थसंसर्गश्चाभिसन्धायोपसर्जनपदानि
 प्रयुज्यन्ते, तदा शब्दार्थसामर्थ्ययोः प्रतिपत्तिनिबन्धनयोरभेदापेक्षायां
 भेदसंसर्गसमुदायः सामर्थ्यं भवति । यथा, नीलञ्च तदुत्पलञ्चेति
 नीलोत्पलं, प्रथमश्चासौ अनुरागश्चेति प्रथमानुराग इति । प्रथमानुरा-
 गानन्तर इत्यादिषु च भेदसामर्थ्यं यथा राज्ञो भृत्य इति । यतोऽ-
 नन्तर इत्युक्तेऽवधत्तमिदं कस्याप्यवधेरनन्तरोऽयं न स्वतन्त्र इति
 सर्वोऽवधिः प्रसक्तः । प्रथमानुरागस्येत्युक्ते सर्वः सम्बन्धो प्रसक्तः । इहे-
 दानीं प्रथमानुरागानन्तर इत्युक्ते प्रथमानुरागोऽनन्तरं निवर्तयत्य-
 न्येभ्योऽवधिभ्यः । अनन्तरः, प्रथमानुरागं निवर्तयत्यन्येभ्यः सम्ब-
 न्धिभ्यः । तत्र योऽसौ भेदस्तस्मात्सामर्थ्यं तन्निमित्ता च वृत्तिः । भेदनिमि-
 त्तायाञ्च वृत्तौ सत्यां वृत्तप्रभिसुखस्य भेदमुपजनयत्रोपसर्जनस्य प्रथमा-
 नुरागस्यार्थो निवर्तते । यस्यापि प्रधानस्यानन्तरस्यावधिमन्त्रेण निव-
 र्त्तते सोऽप्यवधिमवच्छिनत्ति । एवमुभयतो व्यवच्छेदे निर्ज्ञातेऽनन्तर-
 विशेषे समुदायार्थं चान्यस्मिन् प्रादुर्भवति । यदि प्रथमानुरागाद्यर्थो
 निवर्तते कामं निवर्तताम् । न जातु क्वचिदवधिगन्मात्रस्य संप्रत्ययो

भविष्यति । ननु चान्वयव्यतिरेकाभ्यां अहत्स्वार्थत्वं नोपपद्यते ॥
 तथा हि प्रथमानुरागानन्तरे इतुप्रक्ते कश्चिच्छब्दः 'अयते ।—प्रथमानु-
 रागेतत्रनन्तरेति च प्रतीयमानविभागः । अर्थोऽपि कश्चिदवगम्यते
 कन्याविस्त्रम्भणादिरवधिमन्त्रवत् । मानानन्तरे इतुप्रक्ते कश्चिच्छब्दभागो
 हीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी—प्रथमानुरागेति हीयते, अन्ये-
 तुप्रजायते, अनन्तर इत्यन्वयी । अर्थोऽपि कश्चित् हीयते, कश्चिदुप-
 जायते, कश्चिदन्वयी—कन्याविस्त्रम्भणादि हीयते, मानशैथिल्यादि-
 रुपजायते, अवधिमन्त्रमन्त्रयित्वेन मन्यामहे । यः शब्दभागो हीयते
 तस्यासावर्थः योऽर्थो हीयते, य उपजायते तस्यायमर्थः योऽर्थ उपजा-
 यते, योऽन्वयी तस्यासावर्थः योऽर्थोऽन्वयीति । मैवं । यतोऽनन्यथासिद्धा-
 भ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थयोः सम्बन्धावधारणमन्यथासिद्धौ चेन्नौ ।
 तथा हि, यत्र वृंहितं हीयते, क्लृप्तं उपजायते, रेणुचक्रमन्त्रयि, तत्र
 हस्तिनो हीयन्ते, अश्वा उपजायन्ते, पिपीलिका अन्वयिन्यः । न चैता-
 वता रेणुचक्रादिपिपीलिकाः कारणं भवन्ति । यत्र वा क्षीरं हीयते,
 दधुप्रजायते, पात्रमन्त्रयि, तत्र माधुर्यं हीयते, अम्लतोपजायते,
 तृप्तिरन्वयिनी । न चैतावता पात्रस्य तृप्तिः कार्यं भवति । अवधृतं
 हि सामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रविभज्यते । यथा, लोके वधि-
 रोऽपि त्वक्षुष्मानालोकयति, सत्यपि श्रोत्रे उपहतचक्षुर्नालोक-
 यति रूपमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां चक्षुःश्रोत्रसन्निधाने रूपालोकनं
 चक्षुष एव व्यवस्थाप्यते न श्रोत्रस्य । यस्य केवलस्य योऽर्थोऽवधृतः
 पदार्थान्तरसन्निधानेऽपि तस्य सं एव । न हि रसनमसन्निधौ
 दर्शनस्य मधुरादिव्यञ्जकं दर्शनसन्निधौ नीलादिव्यक्तिं प्रति सा-
 मर्थ्यं लभते । प्रथमानुरागशब्दस्य केवलस्योत्कण्ठादिषु मानशब्द-
 स्यैषायायितादिष्वनन्तरशब्दस्य पुनरवधिमन्त्रवत्त्वेव सामर्थ्यमवधृतम-
 तस्तेषां तावानेवार्थो भवति । यः पुनः पदयोरन्योन्योपक्षेपाद्विस्त्र-
 म्भणादिभिर्मानशैथिल्यादिभिर्वावधिमन्त्रिणोऽन्यावधिकः प्रतीयते

वाक्यार्थः स भवतीति । यदि च यथानपेक्षितावयवार्था वृत्तश्रो-
त्रियशकगोपादयः स्वसामर्थ्यप्रनियतमर्थमाचक्षते तथा संघाता
एवैते । प्रथमानुरागानन्तरादयो राजपुरुषादयश्चानपेक्षितावयवार्था
यथासामर्थ्यप्रमर्थेषु निविशन्ते । ननु चाव्यपदेश्यपूर्वापरविभागा-
भिन्नार्थाभिधायिनो वृत्तादयः, प्रतीयमानभागभेदानुयाताः सम्बन्धि-
पदार्थोपहितभेदवृत्तप्रभिधायिनः पुनरिमे, तत् कथं प्रथमानुरागानन्त-
रादयो वृत्तादिवद्वृद्धिश्च भवितुमर्हन्ति । तदसत् । वृद्धिशब्दा
यौगिका इति हि विभागोऽभेददर्शनादर्शनाभ्यामभिनिविशतेऽभि-
निविष्टबुद्धेः प्रतिपादनोपाय एव । अथवाभिनिविष्टो ह्यर्थं क्रमेण तस्मा-
दयथान्विवर्तयितव्यः । ततोऽस्यप्रत्यभिज्ञायमानप्रकृतयः श्रोत्रिय-
क्षत्रियादयो दर्शयन्ते । न ह्यत्र प्रकृतिरूपमवसीयते । यतः प्रकृत्यर्था-
वच्छिन्नः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते ततोऽनवसीयमानावयवविभागा वृद्धयः
काश्चिदुपन्यसन्ते यत्रात्यन्तमसम्भवेऽवयवार्थस्य यथा शकगोपाः,
तैलपादिकाः, मण्डप इति । पुनः कदाचित् सन्निहितावयवार्था जाति-
विशेषाभिधायिनः सप्तपर्णकृतमालादय उदाश्रियन्ते । यतः प्रपला-
शोऽप्यनुद्भिन्नपलाशोऽपि च वनस्पतिः, सप्त पर्णान्यस्य पर्वणीति
सप्तपर्ण इत्याख्यायवे । तथा निष्कीर्णकुसुमस्तम्बः अनारब्धकलिकाजा-
लोऽपि कृता मालानेनेति कृतमाल इत्यभिधीयते । अथ पञ्चाङ्गुल-
मिवाश्वकर्ण इव पर्णमस्येतुप्रपचरितार्थावयवा जातिवाचिन एव
पञ्चाङ्गुलाश्वकर्णादयो वर्णयन्ते । तेषु हि पञ्चाङ्गुलादिष्वपदेशः प्रोक्षि-
द्यमानप्रवालमालमपि यावदनुवर्तते । ततः सन्निधीयमानेऽप्यना-
श्रियमाणवृत्तिपदार्थाः लोहितशालिः गैररूरः इत्यादयो निगद्यन्ते
तत्र हि सन्निधिः वर्णविशेषः समुदायस्य जातिवचनत्वाच्छब्दार्थत्वेन
नावसीयते । तदेवमयं शक्योक्तवृत्तिपदार्थाभिनिवेशः प्रथमानुरागा-
नन्तरादयविव राजपुरुषादावप्यवयवाभिनिवेशं शक्यते त्याजयितुम् ।
अतएव प्रथमानुरागादीनां विप्रलम्भसम्भोगादीनाञ्च पारिभाषिकोऽपि

संसर्गः सन्निधीयत इति ॥ प्रकीर्णकेषु स्पृहयन्तीव्रतमटमौचन्द्रकः स
हि चैवचतुर्थीतोऽष्टमचतुर्थ्यामुपादीयमानः कामिनीभिरर्चयते यथा,—

अवसहिअजणो पद्मणा सलाहमाणेण एच्चिरं हंसिओ ।

चन्दो त्ति तस्स मुहदिस्सकुटुमं जातविलक्खी ॥

यस्यां यवस्रतरेष्ववला लोलन्ति सा कुन्दचतुर्थी यथा,—

बुलिआ गहवद्बुआ दिस्सं व फलं जवेहिं सविसेसं ।

एहिं अणिवारिअसेवग्गेहणं चरउ च्छेत्तम्मि ॥

वसन्तावतारदिवसः सुवसन्तको यथा,—

कणपिट्ठधूसरत्थणि मज्झमअतंवच्छि कुवलआहरणे ।

कस्स कअ चूअमज्जरि पुत्ति तुए मण्डिओ गामो ॥

यत्र स्त्रियो दोलामारुहन्ति सा आन्दोलनचतुर्थी यथा,—

अन्दोलणकवणोट्ठिआए दिट्ठे तुमम्मि मुद्धाए ।

आसन्धिज्जइ काओ करपेस्सण्णिच्चला दोला ॥

एकमेव सुकुटुमनिर्भरशाल्मलितृक्ष्णा अत्य सुनिमीलितकादिभिः खेलतां
क्रीडा एकशाल्मली यथा,—

को एसो त्ति पलद्धं संवलिवलिअपिअ परिक्खसइ ।

हलिअसुअ मुद्धवह्सेअजलोस्सेण हत्येण ॥

तयोदश्यां कामदेवपूजा मदनोत्सवो यथा,—

गामतरुणीओ हिअअं हरन्ति पोढाण त्यणहरिस्सेओ ।

मअणसवम्मि कोउम्भकसुआहरणमेत्ताओ ॥

गन्धोदकपूर्णवंशनाडीमृङ्गकादिभि र्यूनां प्रियजनाभिषेककर्दमेन क्रीडा
उदकक्षेडिका यथा,—

अहं धाविजणसङ्गमएण सञ्चज्झिअं पडिच्छन्ति ।

फण्णं हे तरुणीओ गहवद्सुअहस्स त्तिक्खिस्सं ॥

यत्रोत्तमस्त्रियः पदाभिघातेनाशोकं त्रिकाशयति तत् कुलुममवतंसयन्ति सा
अशोकोत्तंसिका यथा,—

उत्तंसिञ्जण दोहलविअसिआसोअमिन्दुवअणए ।

विरहिणो णिप्फलकंकेल्लिकरणसहो समुपपुसिओ ॥

यत्नाङ्गनाभिश्चूतमञ्जयौऽवजगानङ्गाय बालरागत्वेनैव दायं दाय-
मवतंस्रन्ते सा चूतमञ्जिका यथा,—

• रङ्गअम्पिताण सोहङ्ग रङ्गजोग्गं कामिणीण च्छणणेवच्छं ।

कम्मे जाव ण रज्जङ्ग कवोललोणन्तपल्लवसहआरं ॥

यत्र युवतयो मदिरागण्डूषदोहदेन वकुलं विकाशं तत्पुष्पाण्यवचि-
न्वन्ति सा पुष्पावदायिका यथा,—

पीणत्यणए सुकेसरदोहलदाणुम्मुहीअ णिवलन्तो ।

तुङ्गसिहरग्गपडणस्स जं फलं तं तए पत्तं ॥

यत्र कस्तं प्रियतम इति पृच्छद्भिः पलाशुदिनवलताभिः प्रियो जनो
हन्यते सा चूतलतिका यथा,—

• णवलअपहरं अङ्गे जहिं जहिं मङ्गङ्ग देअरो दाउं ।

• रोमञ्चदण्डगाङ्ग तहिं तहिं दीसङ्ग वरुण ॥

अञ्चात्मानुनयन्ती भूतमातृका यथा,—

• विहलङ्ग से णेवच्छं पम्माअङ्ग मण्डणं गर्दे खलङ्ग ।

भूअच्छणंणच्चपाम्मि सुहअ माणं पुलोएसु ॥

वर्षासु कदम्बनौपहारिद्रकादिकुसुमैः प्रहरणभूतैर्हिधा बलं विभज्य का-
मिनीनां क्रीडा कदम्बयुद्धानि यथा,—

सहिआहि पिअविसज्जिअकलस्वरअभरिअणिब्भरुच्छूओ ।

दीसङ्ग कलम्यथवआधत्यणहरो हलिअसोण्हाए ॥

प्रथमवर्षणप्ररुद्धनवतृणाङ्कुरासु स्थलीषु शाद्वलमभ्यर्च्य भुक्तपीतानां
कृत्रिमविवाहादिक्रीडा नवपत्रिका । तत्र च वरणविधानादौ तेषामेव-
मेवंविधाः परिहासा भवन्ति यथा,—

• ती कुणह कालहरणं तुवरं तन्मि विवरं विवाहस्स ।

जा वंपदुणहवआङ्ग हान्ति कुमारीअ अङ्गाङ्ग ॥

अभिनवविसाङ्ग, रोद्भेदाभिरामसरः समश्चितत्र कामिमिदुनानां क्रीडा
विसखादिका यथा,—

गेहन्ति पित्रमा पित्रमाणवत्रणाहि विसलत्रद्धाहिं ।

हित्राद् वि कुसुमाउहवाणकत्राणेन्द्रन्वाद् ॥

शक्रोत्सवदिवसः शक्रार्चा यथा,—

‘सच्च’ चित्र कट्टमत्रो सुरणाहो जेण हलिअधीआए ।

हत्येहिं कमलदलकोमलेहिं छित्तो ण पल्लवित्रो ॥

आश्विने पौर्णमासी कौमुदी यथा,—

अह तद् महत्यदिस्से कह वि खलन्तमत्तजणमज्जे ।

तिस्सा त्थण्णसु जात्रो विलेवणं कोमुदूवासो ॥

दीपोत्सवो यच्चरात्रि यथा,—

अस्से वि हि होन्ति क्खणाणं उणो दीआलिआ सरिच्छोदे ।

जत्थ जहिक्कं गमद् पिअवसदी दीअवमिसेण ॥

शमिधान्यशूकधान्यानामार्द्राणामेवाग्निपक्वानामभ्यवहारोऽभुवषखादिका
यथा,—अणग्णिणा करो मे दद्वो त्ति पुणो पुणो चित्र कहेंद् ।

हालिकसुआमलिअच्छु सदोहसा पामरजुवाणो ॥

प्रथमत एवेक्षुभक्षणं नवेक्षुभक्षिका यथा,—

दिअरस्स सरअमउअं सुमइलेण देइ हत्येण ।

पढमं हिअअं वह्ना पवट्टा गण्डं सदन्तवणं ॥

ग्रीष्मादौ जलाशयावगाहनं तोयक्रीडा यथा,—

पिसुणेंति कामिणीं जललुंकाद्वावजहहासुहेस्सिं ।

कण्टद्अकवोला पप्फुल्लणिञ्चलच्छीद् वअणाद् ॥

नाथादिदर्शनं प्रेक्षा यथा,—

णच्चिहिद् एटो पेच्छिहिद् जेण पओभोद्दओ नायकस्स ।

विदूसिहिद् जररक्खविहउणअरीगहवरधुआण पवच्चिहिद् ॥

आलिङ्गनादिच्छहा दुग्दरादिक्रीडा दूयतानि यथा,—

आश्लेषे प्रथमं क्रमेण विजिते दृष्टाधरसप्रापणे
 केलौद्रुतविधौ पणं प्रियतमे कान्तां पुनः पृच्छति ।
 सान्तर्हसनिरुद्धसम्भृतसोद्भेदस्फुरद् दन्तया
 • तूष्णीं सारिविसारणाय निहितः स्वेदास्त्रुगर्भः करः ॥
 • रांगोद्दीपनाय माध्वीकादिसेवा मधुपानं यथा,—

थोआरुद्धमज्जमआ खणपल्हदा वराहदिस्सुक्खावा ।
 हसिज्जण संठविज्जइ पिण्ण संभरिअलज्जिआ कावि पिआ ॥
 प्रेमप्रकारेषु विप्रियादिभिरप्यविनाशनीयो नित्यो यथा,—
 दिट्ठा कुविआणुणआ पिआ सहस्सजणपेस्सणम्मि विसहिआ ।
 जस्स णिसस्साइ उरे सिरीए पेम्मेण लज्जअइओ अप्पाणो ॥
 तपस्वरणादिजन्मा नैसिन्निको यथा,—

इयेष सा कर्तुं मबन्धत्ररूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
 • अवाप्यते वा कथमन्यथा इयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥
 • अनिर्धारितविशेषः सामान्यो यथा,—
 • कुविआ अ पसस्साओ ओणामुहोओ विसमाणीओ ।
 जह गहिआ तह हिआअं धारेति अणिव्व,अं बाला ॥
 निर्धारितविशेषप्रकारो विशेषवान् यथा,—
 ण वि तह अणालवन्ती हिआअं दूसेइ माणिणी अहिआं ।
 • जह दूरे वि अभिअगरूअरोसमज्जयभणिएइ ॥
 बुद्धितादिभिरप्यनवगम्यः प्रच्छन्नो यथा,—

• दिअहे दिअहे रुसइ सङ्केअअभङ्गवड्ढिआसङ्का ।
 आवण्डुरोवणमुही कलमेण समं कलमगोवी ॥
 संख्यादिभिरवगतः प्रकाशो यथा,—

जइ होसि ण तस्स पिआ ता दिअहं, णीसिहेहि अङ्गेहि ।
 • ण वस्सअ पीअपेजसमओ पाडिब्ब किं सुअसि ॥
 कारणोपाधिकः कृत्रिमो यथा,—

अदंसणेण पुत्तञ्च सुट्ठु विण्हाणु वन्धगहिआइ ।

हत्थउडपाणिआइ वि कालेण गल्लन्ति पेम्माइ ॥

कारणानिरपेक्षोऽकृत्रिमो यथा,—

जह जह जरापरिणयो होइ पईदु गाओ विरुवोवि ।

कुलपालिआए सह सह अहिअन्नरं वल्लहो होइ ॥

जन्मान्तरसंस्कारजनितः सहजो यथा,—

आणिअपुलओन्भेओ सवत्तिपणअपरिधूसरम्मि वि गरूए ।

पिअदंसणे पदड्ठइ मणुइआणे वि रुप्पिणीअ पहरिसो ॥

उपचारापेक्षप्रकर्ष आह्वयौ यथा,—

धरिणीअ कइअव्वं वज्जलं पिअअमे कुणन्तम्मि ।

अकअत्थाइ वि जाआइ गत्तिसिद्धिलिआइ अज्जाइ ॥

यौवनजो यथा,—

तंवमुहकआहोआ जह जह धणआ किलेति कुमरीणं ।

सत्त सह लद्धावासो व वम्माहो हिअअमाविसइ ॥

उपचारानपेक्षो विस्मयजो यथा,—

ण वि सह च्छेअरआइ हरन्ति पुणसत्तराअरमिआइ ।

जह जत्थ व तत्थ व जह व सह व सब्भावरमिआइ ॥

प्रेमपुष्टि चक्षुःप्रीति र्थथा,—

उत्पत्ति देवयजनाद् ब्रह्मवादी नृपः पिता ।

सुप्रसन्नोज्ज्वला मूर्तिरसत्राः स्नेहं करोति मे ॥

मनःसङ्गो यथा,—

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात् पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती ।

सुरङ्गना कर्षति खण्डिताग्रात् सूत्रं मृणालादिव राजहंसी ॥

सङ्कल्पोत्पत्ति र्थथा,—

तं पुलइआ पि पेच्छइ तं विअ णिज्झाअइ तीअ गेण्हइ गोत्तं ।

धइअं तस्मा मअणे अणं पि विचितं अणिसच्चिअहिआए ॥

• प्रलापो यथा,—अममममगमणसेहररअणीमुहतिलअ चन्द दे च्छिवसु ॥

क्वित्तो जे जहि पिअअमो ममं पि तेहि विअ करेहिं ॥

• जागरो वया,—तह विरहज्जागरिओ सिविणे वि स देइ दंसणंसुहाइ ।

• वाहेण जहा लोअणविलोअणं पि से वि हआं ॥

• कांशं यथा,—आइ कोवणा वि सा सुरूआ विआ गअवईए सोह्णाए ।

पाअपड़णोणआए दोसु विगलिएसु वलएसु ॥

अरति विषयान्तरे यथा,—

असंमतो वि समप्यइ अपरिगाहिअलज्जओ परगुणालावो ।

तस्म पिआपड़ियड्डा ण समप्यइ रइसुहासमत्ता वि कछा ॥

लज्जाविमर्जनं यथा,—

अगणिअसेसजुआणो वालअवोली ण लोअमज्जाआ ।

अह सा भमइ दिसामुहपसारिअच्छी तुह कएण ॥

व्याधि र्थया,—असाहणतीरइ च्छिअ परिवड्डं तुज्जअगरुअसंलावं ।

मरणविणोएण विणा ण विरमावेउ विरहदुक्खं ।

• उन्मादो यथा,—अवलम्बह मांसं करुणरसगाहलङ्घिआ परिव्भमइ ।

अत्यङ्गगज्जिअउत्तन्तहित्यहिअआ पहिअजाआ ॥

मूर्च्छा यथा,—जं मुच्छिआणं असुओ कलम्बगन्धेण तं गुणे पड़िअं ।

इअ रहगज्जिअदुसहो जीएण विणा ण वोलिन्तो ॥

• मरणं यथा,—अज्जं पि ताव एक्कं मासं धारे ह पिअसहि रअन्तिं ।

पहि ऊण तम्मि गए जइ ण मरिस्सं ण रोइस्सं ॥

ता इमा विप्रलम्भजन्मानो द्वादशापि प्रेमपुष्टिभूमयः सम्भोगेषु स्वातुरूपामेव प्रेमप्रकर्षभूमिकामास्कन्दयन्ति । नायकेषु कथाव्यापी नायको यथा,—गुरोः शासनमतेऽतुं न शशाक स राधवः ।

यो रावणशिरश्छेदकार्यभारेऽप्यविलम्बः ॥

प्रतिनायको यथा,—जेतारं लोकपालानां स्वमुखै रक्षितेश्वरम् ।

रामस्तुलितकैलासमरातिं बहुमन्यत ॥

उपनायको यथा,—स हत्वा बालिनं वीरं तत्पदे चिरकाञ्चिते ।

धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥

अनुनायको यथा,—स मासुतसुतानौतमहौषधिहृतव्यथः ।

‘लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥

कथाव्यापिनी नायिका यथा,—

‘तीए सविसेसदूमिअसवत्तिहिअआइ णिव्वरणन्तसिणे’तं ।

पिअ गरूडआइ णिमिअं सोहाग्गुणाण अग्गभूमौअपअं ॥

प्रतिनायिका यथा,—

जंतिअसकुसुमदासं हरिणा णिम्महिअसुरहिगन्धामोअं ।

अप्पण इअं पि दूमिअ पणइ पि हिअएण रुप्पिणीअ विइअं ॥

उपनायिका यथा—

देवीस्वीकृतमानसस्य नियतं स्वप्नायमानसत्र मे

तङ्गोलग्रहणादियं सुवदना यायात् कथं न व्यथाम् ॥

इयं यन्त्रणया कथं कथमपि क्षीणा निशा जाग्रतो

दाक्षिणप्रोपहतेन सा प्रियतमा स्वप्नेऽपि नासादिता ॥

अनुनायिका यथा,—

स्नाधयानां गुणिनां धुरि स्थितवति अष्टान्ववाये त्वयि

प्राथ्यलव्यसने महीयसि परं प्रीतोऽस्मि जामातरि ।

तेनेयं मंदयन्तिकाद्य भवतः प्रीतैत्र भवत्प्रेयसे

मित्राय प्रथमानुरागघटिताप्यस्माभिरुत्सृज्यते ॥

आभासेषु नायकाभासो यथा,—

कहं ण हिज्जउ मज्झो इमीअ कन्दोदुदलसरिच्छेहि ।

अच्छीहि जो ण दीसइ धणत्थणहररुद्धपसरेहिं ॥

नायिकाभासो यथा,—

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।

बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥

उभयाभासो यथा,—

अवजह्नित्र पुष्पदिसे समग्रं जोण्हाए सेविअपओसं मुहे ।

• माइ ण भिज्जउ अरणो वरदिसाइ तपच्छिअम्भि मिअङ्गे ॥

तियेगाभासो यथा,—

ओरन्तपङ्कअमुहिं वम्हणदिअं व सलिलअणणिससं ।

अस्मिअइ तीरणलिणिवाआइ गमेइ सहचरि वक्काओ ॥ •

नायकेषु सर्वगुणसम्पद्योगादुत्तमः स. यथा,—

रामोऽयं जगतीह विक्रमगुणै र्यातः प्रसिद्धिं परा-

मस्मद्भाग्यविपर्ययाद् यदि परं देवो न जानाति तम् ।

वन्दौवैष यशांसि गायति मरुद् यसैत्रकवाणाहति-

अणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वैः सप्तभिः ॥

पादोनगुणसम्पद्योगान्मध्यमो यथा,—

• किं नो व्याप्तदिशां प्रकम्पितभुवामक्षौहिणीनां फलं

किं द्रोणेन किमङ्गराजविशिखै रेवं यदि क्षाम्यसि ।

जीवङ्गात्तशतसत्र मे भुजबलच्छायां सुखामाश्रिता

त्वं दुर्योधनकेसरीन्द्रगृहिणी शङ्कास्पदं किं तव ॥

अर्द्धगुणसम्पद्योगात् कनिष्ठो यथा,—

एकस्मिन् शयने मया मयसुतामालिङ्गत्र निद्राशया-

मुन्निद्रं शयितेन मञ्चरणयोः संवाहनव्यापृता ।

पादाग्रेण तिलोत्तमास्तनतटे सस्नेहमापीडिता

• हर्षादेव समर्पितानि पुलकान्यद्यापि नो मुञ्चति ॥

सत्वप्रधानः सात्विको यथा,—

• शक्त्या वक्षसि मग्नया सह मया मूढे स्रवङ्गाधिपे

निद्राणेषु च विद्रवत्सु, कपिषु प्राप्तावकांश्च द्विषि ।

• मा भैष्टेति निरुन्धतः कपिभयं तस्योद्भटभ्रूस्थिते •

र्मर्मच्छेदविसंष्ट, लाक्षरजडा वाचस्वया न श्रुताः ॥

रजःप्रधानो राजसो यथा,—सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्क-
मकातपत्रपवनेन तथा प्रभुत्वम् ।

असृगाः सखे चरणयोरधिगम्य सम्यग्
आक्षाकरत्वमहमद्य यथा कृतार्थः ॥

तमःप्रधानस्तामसो यथा,—

तपो वा शस्त्रं वा व्यपदिशति यः कश्चिदिह वः
स दर्पादुद्धामद्विषमसहमान्नः कलयतु ।

अरामां निःसौरध्वजदशरथैकृत्य वसुधा-
मदृप्ततत्कल्पामग्निं परशुरामः शमयति ॥

अनेकजानिः साधारणो यथा,—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसु-
दूर्ध्वते रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च ।
इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥

अनन्यजानिर्साधारणो यथा,—

आ विवाहसमयाङ्गहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।
स्वापहेतुरनुपासितोऽन्यथा रामबाहुपधानमेष ते ॥

अहङ्कारप्रधानो धीरोद्धतो यथा,—

चक्रं वा मधुहा कृतान्तगृहिणां दत्ताग्रपञ्चाङ्गलं
वज्रं भूधरपक्षशोणितसुरापानोन्मदं वा वृषा ।
शूलञ्चासुररक्तविन्दुनिचितं गृह्णातु मूलायुधो
धृष्टदुश्मन्महं निहन्मि समरे कश्चित् परिव्रायताम् ॥

रतुप्रपचारप्रधानः धीरललितो यथा,—

आधातुं विनयं निरागसि नरे कुप्यन्तु नामेश्वरा-
स्तेन स्वाशयशुद्धिरेव सुकरा प्रायः प्रभूणां पुरः ।

मिथग्रामानिनि मन्यसे यदि तदा नितं मनोवर्तिनी

धाता तामरसार्ति चित्तफलके का वा त्वदन्या मया ॥

उपशमप्रधानो धीरप्रशान्तो यथा,—

- कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी
- भुजबलमलं स्कीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।
- प्रकृतिसुभगा ह्यन्ते भावा मदस्य च हेतवो
- व्रजति पुरुषो यैरुन्मादं त एव नवाङ्कुशाः ॥

विस्त्रब्धदीरकर्मा धीरोदात्तः स यथा,—

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तदुप्रतिसुषि
स्मरस्मेरं गण्डोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।
मुहुः पश्यन् शृणुन् रजनिचरसेनाकलकलं
जटाजूटग्रन्थिं द्रुदयति रघूणां परिन्दः ॥

वैतवप्रधानः शटो यथा,—

- हृद्दैकासनसङ्गते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
- देकसत्रा नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
- द्वेप्रह्वकितकन्धरः सपुलकः प्रेमोत्ससन्मानसा-
- मन्तहोसलसत्ककपोलफलकां धूतोऽपरां चुम्बति ॥

कृतापराधोऽप्यविलक्ष्यो हटो यथा,—

शतं वागनुक्तः प्रियसखि वचोभिः स पक्षैः
सहस्रं निर्द्वैतः पदनिपतितः पाष्णिहतिभिः ।
कियत् कृत्वा बद्धाः पुनरिह न वेत्ति भ्रुकुटय-

- स्तथापि क्षिप्यन् मां क्षणमपि न हृष्टो विरमति ॥

हृदयङ्गमप्रवृत्तिरनुकूलो यथा,—

• संश्रु मानमनिमित्तकोपने सन्धयया प्रणमितोऽस्मि नान्यथा ।

किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं चक्रवाकसम्भट्टन्तिमात्मनः ॥

श्रौपरोधिकप्रवृत्तिर्दक्षिणो यथा,—

अनेन कल्याणि मृणालकोमलं व्रतेन गात्रं श्लपयस्यकारणम् ।

प्रसादमाकाङ्क्षति यस्तवोत्सुकः स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते ॥
नायिकागुणेषु सर्वगुणसम्पद्योगादुत्तमा यथा,—

‘हसिआइ’ समंसलकोमलाइ वीसम्भकोमलं वञ्चणं ।

सव्भावकोमच्छपुलाइअं वणमिमो सुमहिलाणं ॥

पादोनगुणसम्पद्योगात्तमधमा यथा,—

णिअदइअदंसणुकिखत्त पहिअअणेण वञ्चसुपहेण ।

गहवइवह्हा दुल्लङ्घिवाउदाहअपइहग्गामो ॥

अर्द्धगुणसम्पद्योगादधमा यथा,—

त किं खण विरज्जसि तं किरउ व हससि अलमहिलाओ ।

एहेहि वारवालिइअं सूमइमलं समुप्पिसिओ ॥

वयःकौशलाभ्यामसम्पूर्णा मुग्धा यथा,—

सहिआहिं भस्समाणा त्यणए लग्गकुसुम्भपुप्पुति ।

मुह्ववह्हा हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहवआइ ॥

वयसा परिपूर्णा मध्यमा यथा,—

पडिवक्खमत्तउजेला वसउ दे अणङ्गअकुम्भपुरि ।

ससअहिअअधरिए कीस त्यणन्ती त्यणे वहसि ॥

वयःकौशलाभ्यां सम्पूर्णा प्रगल्भा यथा,—

खिस्सस्स वचेइरपइणो गिह्मावरणहरमिअस्स ।

ओल्लं गलन्त उप्फण्हाणसुअंधचिउरभारं ॥

पलायनेऽपमाना धीरा यथा,—

ण वि तह अणालवन्ती हिअअं दूमेइ माणिणी अहिअं ।

अह दूरे वि अभिअगरूअरोसमज्जत्यभणिएहिं ॥

अपलायनेऽपमानाऽधीरा यथा,—

अवलम्बिअमाधपरम्मुहीअ तए तस्स माणिणि पिअस्स ।

पुट्ठिपुलगामो तुह कहेइ समुहट्ठिअं हिअअं ॥

आत्मीया स्वा यथा,—

वरिणीए महाणसुकम्पलम्पसिमइलेण हत्ये ण ।

चित्तं मुहं हसिज्जइ चन्दावत्यं गहपइणा ॥

परकीयान्यदीया यथा,—

वइविवरणिग्गअदलोए रणो साहइ व्व तरणाणं ।

एत्य घरे हलिअवह्ण एहहमेत्तत्थणी वसइ ॥

पाणिगृहीता ऊढा यथा,—

कलङ्कणदुल्ललिआए अज्ज अणज्जं कंअं णववह्णए ।

आभामिघरे एआइणिविस्सित्तो पदे रुद्धो ॥

अनूढा कुमारी यथा,—

कस्स कए वज्जपुसफलेकतरणो तुइ णिसम्मिहिइ ।

थणपरिणाहे वम्भहणिहाणकलंसे व्व पारोहे ॥

प्रथमोढा जेष्ठ्या यथा,—

उपणअं पणअं पढमपिआए रक्खिउकामो वि मधुरमधुरेहिं ।

च्छेआवरो वि ण लिज्जइ अहिणववह्णआ विलासेहिं ॥

पञ्चादूढा कनीयसी यथा,—

उट्ठन्त महारम्भत्यणए इट्ठेण मुहवह्णआए ।

ओसिणकवोलाए णीससिअं पढमघरिणीए ॥

अहङ्कारद्धिरुद्धता यथा,—

अस्समहिलापसङ्गं देदेककरेसु अमूह दइअस्स ।

पुरिसा एकतरस्स ण ज्ज दोसगुणे वि अणिन्ति ॥

गूढमानद्विरुद्धात्ता यथा,—

जाणइ जाणावेउं अणुणअविज्जरीअमाणपरिसेसं ।

रइविकमम्मि विणआवलम्बणं सच्चिअ कुणन्ती ॥

निर्विस्वमाना शान्ता यथा,—

जइ आ पिओ ण दीसइ भणह हलां कस्स कीरए माणो ।

अह दिइमि वि माणो ता तंस्स पिअत्तणं कन्तो ॥

स्वाधनीयमाना ललिता यथा,—

हसिएहि उज्जालम्भा अच्छ वज्रारेहि कूसिञ्चव्वाइ ।

असूइ भण्डणाइ एसो मग्गो समहिलाणं ॥

अनियतानेकोपभोग्या सामान्या यथा,—

कडएक्कधूमघारे अवभुत्तणमाग्गणो समप्पिहिइ ।

सुहकमलचुम्बणलेहलम्भि पसत्थिए दिअरे ॥

पत्यन्तरं प्राप्ता पुनर्भू यथा,—

मयेन निर्मितां लंकां लब्ध्वा मन्दोदरीमपि ।

विममत्त दिशातीव लक्ष्मीमिव विभौषणः ॥

आत्मच्छन्दा स्वैरिणी यथा,—

तह सा जाणइ जारालोए पच्छसामविणअं कारं ।

जह पढमं चित्र लिक्खइ मज्झं चरित्तवतीण ॥

कलाचतुःषष्टिविद् गणिका यथा,—

सच्छन्दरमणदंसणरसवड्ढिअगरअवम्भहविलासं ।

सुविअट्ठवेसवाणिआरमिअंको वस्सिउं तरइ ॥

रूपयौवनमात्रोपजीविनी रूपाजीवा यथा,—

अयमेव दह्यमानस्मरनिर्गतधूमवर्तिकाकारः ।

चिह्नरभरस्तव सुन्दरि कामिजनं किङ्करीकुरुते ॥

कुट्टमितादीनां कर्त्री विलासिनी यथा,—

सामसुसुन्दराणं विव्भममावहइ अविणओच्चैअ ।

धूमच्चिअपज्जलिआ ण वज्जमओ सुरहिदारुण ॥

यथोक्तलक्षणासु खण्डिता यथा,—

यच्चसागअणु रताअवत्तंतइ लोअलोअणणन्द ।

असत्थरव विअ सव्वरिणहभूसणवइ णमो दे ॥

कलहान्तरिता यथा,—

अह सो विलक्खहिअओ मए अहव्वाइअगणिअप्पणओ ।

परवज्जणच्चिरीहिं तुम्हेहिं उवेक्खिओ जेतो ॥

विप्रलम्बा यथा,—

• अहं सा तहिं तहिं विअ वाणीरवणम्मि चुक्कसङ्केआ ।
• तुह दंसणं विमगाइ पब्भट्ठणिहाणठाणाव्व ॥

वासकसज्जा यथा,

एहिइ पिओ न्ति णिमिसं व जग्गिअं जामिणीअ पढमिअ ।
सेसं सुत्तावपरव्वसाए वरिसं व वोलीणं ॥

स्वाधीनपतिका यथा,—

सालोए च्चिअ सूरे घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण ।
णेच्छन्तस्स वि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥

अभिसारिका यथा,—

रस्मिहि सितस्सणसंमारं सूरसु तरुणि वट्ठउ मिअङ्को ।
• उलेडुद्धम्मि वहचन्दिआए को पेच्छइ मुहं ते ॥

प्रोपितभर्तृका यथा,—

• गिमूहे दवाग्गमसिमलिआइ दौसन्ति विष्मसिहराइ ।
• आसउपउत्थपइएण होन्ति णवपाउसब्भाइ ॥

विरहोत्कण्ठिता यथा,—

अस्मिन् वर्षमहे न वर्तत इदं यत् कामदेवोत्सवे
स्थेयं पुत्रि निरन्तरा तदधुना किञ्चिन्मुखे दीयताम् ।
इतुप्रक्ते जरतीजनेन कथमप्यध्वन्यबध्वा ततः
पर्यस्तेऽहनि कल्पितस्य कवन्तो धीतस्य धाराम्बुभिः ॥

हीनपात्रेषु शकारो यथा,—

धेलिच्चले लम्बदशाकलाअं पावालअं शुत्तशदेहि केत्तं ।
मंशश्च खाइ तुह तुहि काइ चुकुच्चु कुच्चु चुकुच्चु कुत्ति ॥

ललको यथा,—

कम्बलवाणिएकत्ति कुट्टं मलदन्तिधिद्धि लुद्धिए मइवेआलसिलप्पिं ।

सोवरि जगिरि क तुमं सहि खरा

विदुपपुलिण लोको सि ण आगसि ॥

अमात्यादिरासनार्हः पाषण्डादि र्वा पीठमर्दः । तयोरमातेषु गाल्य-
वान् यथा,—हा वत्साः खरदूषणत्रिशिरसो बध्नाः स्य पापस्य मे

हा हा वत्स विशीषण त्वमपि मे कार्येण हेयः स्थितः ।

हा महत्सुत वत्स रावण महत् पश्यामि ते सङ्कटं

वत्से कैकसि हा हतासि न चिरं त्वीन् पुत्रकान् वृक्षप्रसि ॥

पाषण्डेषु भैरवानन्दो यथा,—

दंसेमि तं पि दसिणं वसुधावर्द्धणं यव्भेमि तस्म वि रदस्म गर्दणचक्षे ।

आणेमि जक्खसुरसिद्धगणं गणाओ

तं णथि भूमिवत्तए मन्हजं ण सज्जं ॥

वैहासिकः क्रीडनको विश्वास्यश्च विदूषकः ॥ १७० क ॥

यथा,—फुल्लुक्करं कलमकूरसमं वहन्ति

जे सिन्दुवारविड्ढा महवत्तहा दे ।

जे गालितस्स महिसीदहिणो सरिच्छा

रूचन्ति सुद्धविअद्वल्लपखणपुञ्जा ॥

मान्यः कलत्रवान् भुक्विभवो गुणवान् विटः ॥ १७० ॥

स यथा,—शकार किं प्रार्थनया प्रावारेणामिषेण वा ।

अकार्यवर्जं मे ब्रूहि किमभीष्टं करोमि ते ॥

धात्रे यकादिच्छेदो यथा,—

चन्द्रापीडोऽथ सञ्जातपीडः कादम्बरीं प्रति ।

प्राहिणोत् स्रस्तकेयूरः केयूरकमुपस्थितम् ॥

पताकासु,—

स्वात्मोपयोगिभ्यन्योपयोगिन्यनुपयोगिनी ।

पताकेत्यापताकेति प्रकरीति प्रकीर्तयते ॥ १७१ ॥

तासु पताका नूमान् यथा,—

दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दवर्द्धनः ।

यस्य वीर्येण कतिनो वयश्च भुवनानि च ॥

आपत्ताकाप्रकर्षौ मारीचजटाशुषौ यथा,—

रक्षसा जङ्गरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ ।

जहारं सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणाविधितः ॥

सहजा पूर्वजागन्तुः सखीहृत्त्रिविभोचरते ॥ १७२ क ॥

तासु लवङ्गिकादिः सहजा यथा,—

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते ।

मलीमसमुखी वर्त्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥

कामन्दक्यादिः पूर्वजा यथा,—

तथा विनयनम्नापि यथा मालंतुत्रपायतः ।

नीता कतिपयाहोभिः सखी विश्रम्भसेव्यताम् ॥

त्रिजटादिरागन्तु र्यथा,—

जाण्डू सिणेहभणित्रं मा रश्मिचरित्ति जुचच्छसु वज्रणं ।

उज्जाणम्नि वणम्नि अ जं सुरहिं तं लज्जाण धेप्यद्द कुसुमं ॥

नायकगुणेषु महाकुलीनत्वं पुंसो यथा,—

वासिष्ठैः सुहृतोद्भवोऽध्वरशतैरस्तत्रग्निकुण्डोद्भवः

भूपालः परमार इत्यधिपतिः सप्ताब्धिकाञ्चे भुवः ।

अद्याप्यद्ग, तर्हर्षगद्गदगिगो गायन्ति यस्योद्गटं ।

विश्वामित्रजयोजितस्य भुजयो विस्फूर्जितं गुर्जराः ॥

श्रीदार्यं यथा,—

दिष्ट्यातङ्गघटाविभक्तचतुरा घाटा मही साध्यते

सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मादाविरभूत्कथाद्ग, तमिदं यत्त्रैव चास्तं गतम् ॥

महाभाग्यं यथा,—

दोर्निष्पे षविशीर्णवज्रशकलप्रतुप्रग्रुद्धवण-
 ग्रन्थुप्रङ्कासिनि भग्नमोघमधवन्मातङ्गदन्तोद्यमे ।
 भर्ते, नन्दनदेवताविरचितस्रग्दान्नि भूमेः सुता
 वीरश्रीरिव तस्य वक्षसि जगद्बीरस्य विश्राम्यतु ॥

कृतज्ञता यथा,—

कृते च कुपितैर्वाष्पाम्भोभिः सदैवविलोकितैः
 वनमसि गता यस्य प्रीत्या धृतापि तथा त्वया ।
 नवजलधरश्यामाः पश्यन् दिशो भवन्तीं विना
 कठिनहृदयो जीवतेऽत्र प्रिये स तव प्रियः ॥

रूपसम्पद यथा,—

वुप्रदोरस्को वृधस्कन्धः शालप्रान्शुर्महाभुजः ।
 आत्मकर्मक्षमं देहं चातो धर्म इवाश्रितः ॥

यौवनसम्पद यथा,—

महोच्चतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
 रघुः क्रमाद् यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गम्भीरमनोहरं वपुः ॥

वैदग्ध्यसम्पद यथा,—

कोऽयं भामिनि भूषणं कितव ते शोणः कथं कुङ्कुमात्
 कूर्पासान्तरितः प्रिये विनिमयः पश्यापरं कास्ति मे ।
 पश्यामीत्यभिधाय सान्द्रपुलकौ हृद्गन् हृडान्याः स्तनौ
 हस्तेन प्रतिनिर्जतेन्दुरवतात् दूयते हसन् वो हरः ॥

शीलसम्पद यथा,—

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
 आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिः ॥

सौभाग्यसम्पद यथा,—

असौ विद्याधारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवनात्
 इच्छायातः सम्प्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः ।

यदा लोकस्थाने भवति पुरसुन्मादतरलैः
कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव ॥

मानिता यथा,—

यदात्य कामं भवता स याचयतामिति क्षमं नैतदनल्पचेतसाम् ।

कथं प्रसङ्गाहरणैषिणां प्रियाः परानुदत्तत्रा मलिनीकृताः श्रियः ॥

उदारवाक्यत्वं यथा,—

ख्यामा एव वयं जगत्सु चरितैर्वाग्भिः किमाख्यायते

संयत्तो भव शक्तिरस्ति भवतः सत्यं मनुष्यो भवान् ।

शस्त्रैरव्यवधीयमानयशसः प्रायो वयं तेषु चेत्

प्राङ्गस्ते ननु सन्ति तेऽपि गिरयो ये वानराः शस्त्रिणः ॥

स्थिरानुरागिता यथा,—

ततः कैरपुत्रकैः परिणयविधौ काष्ठमुनिभिः

पुराणैरातङ्कग्लपितहृदयेन क्षितिभृता ।

विना वाचं नैतत् क्षपयति निधायाननमधः

पतद्वाष्पान्मोभिर्निखिलमिव दत्तं प्रतिवचः ॥

नायिकागुणेषु स्त्रिया महाकुलीनता यथा,—

मानुषौभ्यः कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।

न प्रभातरलं जप्नोतिरुदेति वसुधातलात् ॥

औदार्यं यथा,—

अभेदे सहसोद्भूतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-

मौषन् मां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम् ।

अन्तर्वाष्पजङ्गीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं

वोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रत्ययः ॥

महाभाग्यं यथा,—

तां नारदः कामचरः कदाचित् कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।

समादिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीराङ्गदृशां हरस्य ॥

कृतज्ञता यथा,—

पुरिसंसरिसं तुह इमं रक्खससरिसं कअं णिसाअरवइणा ।

कइ आचिन्तिअं महिलासरिसं ण संपइइ मे मरणं ॥

रूपसम्पद् यथा,—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।

उपमानस्यापि सखे प्रतुप्रमानं वपुस्तस्राः ॥

यौवनसम्पद् यथा,—

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।

बभूव तस्राश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥

वैदग्ध्यसम्पद् यथा,—

एकत्रासनसङ्गतिः परिहृता प्रतुप्रज्ञमाद् दूरत-

स्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविज्ञितः ।

आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके

कान्तं प्रतुप्रकारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥

शीलसम्पद् यथा,—

चतुरधरिणी पिअदंसणा अ वाला पउत्थवइआ अ ।

असरसअज्जिआ उगगआ अ णइ खण्डिअं सीलं ॥

सौभाग्यसम्पद् यथा,—

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।

नरेन्द्रमार्गोद्वे इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥

मानिता यथा,—

शैलात्मजाऽपि पितुश्चिरसोऽभिलाषं

व्यथं समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ।

सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा

शून्या जगाम भवनाभिमुखं कथञ्चित् ॥

उदारवाक्यत्वं यथा,—

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।

तपः किलेष्टं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिं न विद्यते ॥

स्थिरानुरागिता यथा,—

अलं विवादेन यथा श्रुतं त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।

ममात्रं भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥

पाकभक्तिषु आदावस्वादु अन्ते स्वादु गृहीकापाकं यथा,—

प्राक्कामं दहता कृतः परिभवो येनाथ संध्रानतः

सेषेना वोऽवतु चण्डिका चरणयोस्तं पातयन्ती पतिम् ।

कुर्वन्त्यभ्यधिकं कृते प्रतिष्ठितं मुक्तेन मौलौ मुञ्ज-

वर्षाणाततकज्जलेन लिखितं लक्ष्म्येवं चन्द्रे यथा ॥

आद्यन्त्योः स्वादु नारिकेलीपाकं यथा,—

जह इच्छा तहं रमित्रीं जात्रा पत्ता पदं गत्रा धूत्रा ।

धरसामित्रस्स अस्स अज्ज वि सोको उहच्छादू अच्छीदू ॥

आदिमध्यान्तेषु स्वादु स्वादुतरं स्वादुतममितग्राम्भपाकं यथा,—

शापादसि प्रतिहता स्मृतिलोपरुक्षे

भर्तृपेततमसि प्रभुता तवैव ।

छायां न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे

शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥

यन् नापैति न चातिशोभते तन् नीलौघागं यथा,—

हित्वा सीतां दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्धः

तस्या एव प्रतिष्ठितिसखो यत् कलनाजहार ।

वृत्तान्तेन अवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः

ज्ञा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥

यदपैति च शोभते च तत् कुसुम्भरागं यथा,—

वज्रवस्त्रहस्त ए होइ वस्त्रहा कह पि पञ्चहिअहाइ ।

सा किं च्छन्दं मग्गइ कत्तो मिच्छं च वज्जअ च

यम् नापैति अपि च शोभते तन् मञ्जिष्ठारागं यथा,—

वेवङ्गं जम्बु सविहित्रं वलिङ्गं मङ्गलं पुलकितं अत्यणकलसं ।

पेम्भसहावविमुहित्रं बीजोवासगमनोसुम्भं वामङ्गं ॥

गूढव्यलीकं अन्तर्व्याजं यथा,—

प्रत्यग्रोज्झितगोकुलस्य शयनादुत्स्वप्नमूढस्य मे

सा गोत्रस्खलनादपैतु च दिवा राधेति भीरोरिति ।

रात्रावस्वपतो दिवा च विजने लक्ष्मीति चाभ्यस्यतः

राधां प्रस्मरतः श्रियं रमयतः खेदो हरेः पातु वः ॥

अगूढव्यलीकं वह्निर्व्याजं यथा,—

चक्षु र्यस्य तवाननादपगतं नाभूत् कचिन् निर्दुतं

येनैषा सततं त्वदेकशयनं वक्षःस्थलौ कल्पिता ।

येनोक्तासि विना त्वया मम जगच्छून्यं क्षणाज्जायते

सोऽयं दम्भदृढव्रतः प्रियतमः कर्तुं किमभुवद्यतः ॥

अव्यलीकं निर्व्याजं यथा,—

किं कण्ठे शिथिलौक्यतो भुजलतापाशः प्रमादान् मया

निद्रोच्छेदविवर्तनेष्वभिमुखं नाद्यासि सम्भाषिता ।

अन्यस्त्रीजनसंकथालवुरहं स्वप्ने त्वया वीक्षितः

दोषं पश्यसि किं प्रिये परिजनोपालम्भयोगेऽत्र मयि ॥

धर्मानुबन्धि धर्मोदकं यथा,—

अथ स विषयध्यातृत्तात्मा यथाविधि स्नानवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिष्ये

गलितवयसामिच्छाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥

अर्थानुबन्धि अर्थोदकं यथा,—

भूत्वा चिराय सदिगन्तमहौसपत्नी

दौष्मन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय ।

तत्सन्निवेशितभरेण सदैव भर्ता

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥

यत् पुनः काममेवानुबध्नाति तत् कामोदकं यथा,—

: अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यत्.

विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नह्यार्यो रसः ।

कालेनावरणात्ययात् परिणते र्थत् स्नेहसारे स्थितं

मदं ब्रह्म सुमासुषस्य कथमपेयकं हि यत् प्रार्थयते ॥

नानालङ्कारसंस्पृष्टैः प्रकारांश्च रसोक्तयः । इत्युक्तं, तत्र अलङ्कार-

संस्पृष्टैः इत्येव वक्तव्येन नानालङ्कारग्रहणं गुणरसानामुपसङ्गहार्यम्,

तेषामपि हि काव्यशोभाकरत्वेनालङ्कारत्वात् । यदाह,—

काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलङ्कारान् प्रचक्षते ।

ते चाद्यापि विकल्पयन्ते कलान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति ॥

• काञ्चिन् मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलङ्कियाः ।

साधारणमलङ्कारं जातमन्यत् प्रदर्शयते ॥

• तत्र काव्यशोभाकरान् इत्यनेन श्लेषोपमादिवद् गुणरसभावतदाभास-

प्रसादादीनपि उपगृह्णाति । मार्गविभागलङ्कणानामलङ्कियोपदेशेन

श्लेषादीनां गुणत्वमिव अलङ्कारत्वमपि ज्ञापयति—

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥

इति वैदर्भमार्गस्य प्राण्य दश गुणाः स्मृताः ।

• तेषां विपर्ययः प्रायो लक्ष्यते गौडवर्त्मनि ॥

इति श्लेषादीनां दशानामेव मार्गप्रविभागकारितां ब्रुवन् काव्यशोभाकर-

त्वेन गुणान्तराणामपि अलङ्कारत्वमुपकल्पयति ॥ तदाह, कलां कार्त्स्-

न्येन वक्ष्यति सुकृमिदमुक्तम् । अयुक्तमिवदमुक्तं रसानामलङ्कारता

इति ॥ तेषां गुणानामिव अलङ्कारव्यपदेशाभावात् नायुक्तम् । उक्तो-

त्कर्षणामूर्जस्विरसवत् प्रेयसामलङ्कारेषूपदेशात् ।

तद् यथा,—

प्रेयः प्रियतराख्यानं रसवद् रसपेशलम् ।

‘ऊर्जस्वि रूढाहङ्कारं’ युक्तोत्कर्षञ्च तत् त्वयम् ॥

तत्र ऊर्जस्वि रूढाहङ्कारमित्यनेन आत्मविशेषनिष्ठस्य उत्कृष्टज्ञानोऽ-
नेकजन्मानुभवसंस्कारा हि तद् द्विजः संग्रामे गुणसम्पदुत्पादातिशयहेतो-
र्विशेषस्य उपसंग्रहादहङ्काराभिमानशृङ्गारापरनान्नो रसस्य मानमय-
विकाररूपेणाभिमानिनां मनसि जाग्रतः परां कोटिसुषवर्णयति ।
रसवद्रसपेशलमित्यनेन विभावानुभावव्यभिचारिसात्विकसंयोगाद्रसनि-
ष्पत्तिरिति रत्यादिरूपेणानेकधाविर्भवतोऽभिवर्धमानसत्र परप्रकर्षगामिनः
शृङ्गारसत्र मध्यमावस्थां सूचयति । प्रियतराख्यानमित्यनेन समस्त-
भावमूर्द्धाभिपिक्ताया रतेः प्रकर्षाधिगमाद् भावनाभिगमे भावरूपता-
मुल्लङ्घ्य प्रेमरूपेण परिणताया उपादानाद् भावान्तराणामपि पर-
प्रकर्षाधिगमे रसरूपेण परिणतिरिति स्थापयन्नलङ्कारसत्रोत्तरां कोटि-
मुपलक्षयति । सर्वेषामपि हि रत्यादिप्रकर्षाणां रतिप्रियः, रणप्रियः,
परिहासप्रियः, अमर्षप्रिय इति प्रेम्ण एव पर्यवसानं भवति । युक्तो-
त्कर्षञ्च तत् त्वमित्यनेनायुक्तोत्कर्षाणां त्वयाणामपूत्रर्जस्विप्रभतीनां गुण-
त्वमेव नालङ्कारत्वमित्यवस्थापयति । तथाहि, ‘ऊर्जित्य’ भाविकं प्रेय
इति गुणेषु भण्यते, कुतः पुनरिदमेकदोर्जस्वि-रसवत्-प्रेयसामलङ्कार-
त्वमन्यदा गुणत्वम्, उच्यते—

भूर्मनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥

यथा,—गोमान् देशः, वाचालो वटुः, वाग्मी विपश्चित्, क्षीरिणो वृक्षाः,
बलवान् मल्लः, दण्डी, गोमती शालेति ॥ तत्रोर्जस्विरसवतोरलङ्कार-
त्वविवक्षायामतिशयने वा भूम्नि वा मतुवर्तीयः । गुणत्वविवक्षायान्तु
प्रशंसानित्ययोगयोरिति द्रष्टव्यम् ॥ नित्यो हि कावेत्र गुणयोग इव
रसादियोगः, गुणवतो रसवतश्च निश्चितैवास्य प्रशंसा, संसर्गस्तु गुणा-

न मवश्यमुपादानेषु निन्दा पुनर्दोषहानेन वितरति । गुणेषु प्रेम इति रूपाभेदात् कथमलङ्कारत्वे तदुत्कर्षप्रतीतिः, यथा,—युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणाम् ॥ इति । तत्रातिशायिगुणान्तरेण तदवगतिरिति चेत् इहापि युक्तोत्कर्षश्च तत्तयम् इति वाक्यान्तरेण भविष्यति । न चातिशायिकाः स्वार्थतिरिक्तं किमपि ब्रुवन्ते, अपि तु प्रकृतुप्रपात्तमेव प्रकर्षादिकं गमयन्ति । स्वार्थिकेषु ह्येते विधीयन्ते । ० पूर्वमवस्थापिते गुणरसानामलङ्कारत्वे षट्प्रकारो रसालङ्कारसङ्करः सम्भवति । गुणसङ्करः, अलङ्कारसङ्करः, गुणालङ्कारसङ्करः, रससङ्करः, रसगुणसङ्करः, रसालङ्कारसङ्करश्चेति ॥ नन्वत्र गुणानां सङ्करव्यवहारो नोपपद्यते बल्लभ्यपि गुणेषु गुणवदितेव व्यपदेशात् । मैवम् त्रिविधा गुणाः—शब्दगुणाः, अर्थगुणाः, दोषगुणाश्च ॥ ते तु प्रत्येकं द्विधा—उल्लेखवन्तः, निरुल्लेखाश्च ॥ तत्र शब्दगुणेषु समाधिमाधुर्यैर्दार्यगाम्भीर्यादयः सोल्लेखाः, श्लेषप्रसादसमतासौकुमार्यादयो निरुल्लेखाः । अर्थगुणेषु प्रसादरीतिकान्तरादयः सोल्लेखाः, अर्थव्यक्तिसौक्ष्म्यगाम्भीर्यादयो निरुल्लेखाः । दोषगुणेषु ग्राम्यपुनरुक्तापार्थान्यार्थादयः सोल्लेखाः, शब्दहीनसम्भ्रमापक्रमविसन्ध्यादयो निरुल्लेखाः । तत्र सजातीयानां सोल्लेखानामेव, विजातीयानान्तु निरुल्लेखानामपि सङ्करव्यवहारः प्रवर्तते । सजातीयानां शब्दगुणेषु समाध्यादीनां यथा,—

णवपल्लवेसु लोलङ्घ्रु घोलङ्घ्रु विलवेसु वलङ्घ्रु सिहरेसु ।

यवङ्घ्रु यवणसु अतहा वसन्तलक्ष्मी असोअस्म ॥

अत्रान्यधर्माणामन्यवारोपणं समाधिः, पृथक्पदता माधुर्यं, बन्धविगूढप्रमुदारता, ध्वनिमत्ता गाम्भीर्यमिति सजातीयाः सङ्कीर्यन्ते । यतो वसन्तलक्ष्मीरशोकस्येति पदयोः शब्दध्वनिरपि परिष्कुरति । यथा कस्यचिदशोकस्य मानिनोऽङ्गेषु प्रियाङ्गना सविलासं चेष्टते तथा असेप्रयमिति ॥ अर्थगुणेषु श्लेषादीनां यथा,—

जनः पुणैत्र यायाज्जलधिजलभावं जलमुचः
 तथावस्थं चैनं निदधतु शुभैः शुक्तिवदने ।
 ततस्तां श्रेयोभिः परिणतिमसौ विन्दतु यथा
 रुचिं तन्वन् पीनस्तनि हृदि तवायं विलुठति ॥

अत्र संविधानेषु सूत्रता श्लेषः, अर्थस्य प्राकट्यं प्रसादः, उत्पत्त्यादि-
 क्रियाक्रमो रीतिः, दीप्तरसत्वं कान्तिरित्यर्थगुणाः सजातीयाः सङ्की-
 र्यन्ते ॥ दोषगुणेषु ग्राम्यादीनां यथा,—

हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा ।

हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥

अत्र हन्यत इत्यसङ्गतार्थम्, वरारोहेत्यस्त्रीलार्थम्, हन्यत इति
 पुनरुक्तम्, चारुसर्वाङ्गीत्युक्तौ वरारोहेति व्यर्थम्, त एते सजातीया-
 स्त्वारोऽपि दोषगुणाः सङ्कीर्यमाणाः कस्यचिदुन्मत्तभाषिणोऽनुकम्पा-
 द्यतिशयविवक्षायामभ्यनुज्ञायन्ते ॥ यदाह,—

अनुकम्पाद्यतिशयं यदि कश्चिद्विवक्षते ।

न दोषः पुनरुक्तादौ प्रत्युत्तेयमलङ्किया ॥

अथ सजातीयानां शब्दगुणानामर्थगुणानाञ्च सङ्करो यथा,—

को नाम नोदयति नास्तमुपैति को वा

लोकोत्तरः पुनरयं सविता जगत्सु ।

यत्नोदयास्तमयभाजि रुचां निधाने

द्वेधा भवत्यहरिति क्षणदेति कालः ॥

अत्र यावदर्थपदता सञ्चितत्वम्, समग्रग्वन्धविकटत्वमुदारता, विशेष-
 गुणयोग उदात्तत्वमिति शब्दगुणाः, उक्तार्थनिवर्हणं प्रौढिः, अर्थ-
 प्राकट्यं प्रसादः, रुढाहङ्कारतौर्जित्यमित्यर्थगुणाः सङ्कीर्यन्ते । शब्द-
 गुणानां दोषगुणानाञ्च यथा,—

एहेग्रहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र

सुम्बामि मूर्धनि चिराय परिष्वजे त्वाम् ।

आरोप्य वा हृदि दिवानिष्कमुद्वहामि

वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥

अत्र भावतो वाक्प्रतिपत्तिर्भाविक्तत्वम्, प्रसिद्धार्थपदता प्रसादः, प्रियार्थपदोपादानं प्रेय इति शब्दगुणाः, एहेतहीति पुनरुक्तम्, वत्से-
• तुङ्गा त्वत्पादाज्जहयं वन्द इति विरुद्धम् मूर्ध्नि चुम्बामि हृदि
बहामि इत्यादौ वन्द इति क्रियास्वमुपयोगात्, पूर्णचन्द्रनिदर्शनादि-
क्रियोपयोगि व्यर्थञ्चेति दोषगुणाः परस्परं सङ्कीर्यन्ते । रसाक्षिप्त-
चित्तादौ हि पुनरुक्तादयो न दुष्यन्ति ॥ अर्थगुणानां दोषगुणानां
यथा,—किं द्वारि दैवहतिके सहकारकेण

संवर्द्धितेन विषपादप एष पापः ।

अस्मिन् मनागपि विकाशविकारभाजि

भीमा भवन्ति मदनश्वरसन्निपाताः ॥

अत्र दीप्तरसत्वं कान्तिः, अर्थप्राकट्यं प्रसादः, उक्तार्थनिवर्हणं प्रौढि-
• रित्यर्थगुणाः, दैवहतिके इति विषपादपोऽयं पाप इत्यत्र मङ्गलायं
ग्रामं, किमनेन संवर्द्धितेन इत्यत्र मदनश्वरसन्निपाता इत्यत्र च
संत्यप्रयोजनादे विरहिणो द्रष्टुरित्यादेश्च अध्याहारात् असम्पूर्णवाक्य-
तायामर्थव्यक्तिविपर्ययः, अस्मिन् विकाशविकारभाजि इति विकाश-
शब्दस्य पुष्पविषयस्य वृक्षेऽपि प्रयोगेऽवाचकत्वाद् असमर्थ इति दोषगुणा
• मिथः सङ्कीर्यन्ते ॥ यतो रसाक्षेपात् परिहासलेशोक्त्या मङ्गलं प्रविश
पिण्डीं द्वारं भक्षय इति न्यायात् प्रसिद्धाध्याहारः दरीं वदति मन्त्राः
क्रोशन्ति इति प्रयोगदर्शनाद् आधाराधेययोरभेदोपचारश्च विरुद्ध-
लक्षणादिभिः प्रयुज्यमानो न दोषाय इति ॥

अथालङ्कारसङ्करः ॥

यद्यपि व्यक्ताव्यक्तोभयात्मतया तिलतण्डुलकादिभेदैः प्रधानाङ्गभावसम-
कक्षताभ्यां पुरस्तादुक्तः तथापि तेषां गुणादिसङ्करासाधारणत्वात्
सम्प्रति साधारणः प्रकार उच्यते ॥ स षोढा, शब्दालङ्कारसङ्करः, अर्था-

लङ्कारसङ्करः, उभयालङ्कारसङ्करः, शब्दार्थालङ्कारसङ्करः, शब्दोभयालङ्कारसङ्करः, अर्थोभयालङ्कारसङ्करश्च ॥ तेषु शब्दालङ्कारसङ्करो यथा,—

हंसाली भयतरला सारा सरसा सराससारसरासा ।

अम्बरसाररूढा सारासरसा सरा ससारसरासा ॥

अत्र संस्कृतप्राकृतभाषाश्लेषः, गतप्रत्यागतं चित्रं, पादावृत्तिर्यस्यैकं, वर्णागुप्रांसश्च इति चत्वारः शब्दालङ्काराः सङ्कीर्यन्ते ॥

अर्थालङ्कारसङ्करो यथा,—

वासावस्थितताम्रचूडवयसामायामिभिः कूजितैः

दूरादप्यनुमीयमानवसति ग्रामोऽयमन्तर्वणम् ।

यत्रोद्दीप्तकुक्कूलकूटविसरद्धूम्याधनं घूर्णते

सन्ध्यान्तोऽसदच्छभस्यपटलच्छायाजटालं तमः ॥

अत्र ताम्रचूडवयसां कूजितैरिति अनुमानम्, यत्तमो घूर्णते इति ज्ञापकहेतुः, कुक्कूलकूटविसरद्धूम्याधनमिति सन्ध्यान्तोऽसदच्छभस्यपटलच्छायाजटालमिति च कारकहेतुः, जायमानपदार्थस्वरूपाभिधानं जातिः इत्यर्थालङ्काराश्चत्वारो मिथः सङ्कीर्यन्ते ॥

उभयालङ्कारसङ्करो यथा,—

ए ङ्ग एवरं दीवसिहासरिच्छं चम्पएहि पडिवसं ।

कज्जलकज्जं पि कज्जं आभमन्तेहि भमलेहि ॥

अत्र चम्पकादीनां प्रदीपशिखाभिराकारकान्तिभ्यामुपमा, विरहिणी-
हृदयदार्हप्रदेयातनार्थक्रियाभ्यां साम्यं, कज्जलपटलानामुपरि भ्रमरपट-
लानां मेलनान् मेलितम्, चम्पकदीपकलिकयोरिव भ्रमरकज्जलपटलयो-
रौपम्यादिसम्बन्धात् समुच्चयः इत्युभयालङ्काराश्चत्वारोऽपि सङ्कीर्यन्ते ॥

शब्दार्थालङ्कारसङ्करो यथा,—

सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदासारङ्गबद्धकुधि

क्षामक्ष्मारुहि मन्दमुग्धधुलिहि स्फुल्लन्दकुन्दद्रुहि ।

शुष्यत्स्रोतसि तप्तभूमिरजसि ज्वालायमानान्धसि

जैत्रष्ठे मासि खरार्कतेजसि कथं पात्र्य व्रजन् जीवसि ॥

अत्रावन्तिका रीतिः, पदमुद्रा, विभक्तिमुद्रा, अनुप्रासश्चेति शब्दालङ्काराः,
जातिः, कारकज्ञापकौ हेतू, चित्तहेतुश्चेत्यर्थालङ्कारा मिथः शब्दे सङ्की-
र्यन्ते । शब्दोभयालङ्कारसङ्करो यथा,—

स्तोकस्तोकममूभिरम्बरतले ताराभिरस्तं गतं

गच्छतस्तगिरेः शिरस्तदनु च छायादरिद्रः शशी ।

प्रत्यामन्तरोदयसत्र तरणे विम्बान्णिम्ना ततो

मञ्जिष्ठारसलोहिनी दिगपि च प्राची समुन्मीलति ॥

अत्र समुन्मीलतीति विभक्तिमुद्रा, स्तोकस्तोकमस्तं गच्छतीत्यादि-
रनुप्रासश्च शब्दालङ्काराः, हेतूपमा, समाधिः, अनुक्रमः, समुच्चयोक्तिश्चे-
तुप्रभयालङ्कारा मिथः सङ्कीर्यन्ते ॥

अर्थोभयालङ्कारसङ्करो यथा,—

खं वस्ते कलविङ्ककण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलं

चञ्च्री पारयतीव ददुरकुलं कोलाहलैरन्मदम् ।

गन्धं मुञ्चति सिक्तलाजसुरभिर्वर्षेण दग्धा स्थली

दुर्लभ्योऽपि विभाव्यते कमलिनीहासेन भासां पतिः ॥

अत्र जातिः, अनुमानं, कारकज्ञापकहेतू चेत्यर्थालङ्काराः, रूपकोपमा,
हेतूपमा, उत्प्रेक्षोपमा चेति उभयालङ्काराः मिथः सङ्कीर्यन्ते ॥ एतेन
गुणालङ्कारसङ्करोऽपि व्याख्यातः ॥ अतो यद्यपि गुणव्रतेष्वेव वाक्ये सङ्कर-
योगः तथापि क्वचिद् गुणस्य प्राधान्यं क्वचिदलङ्कारस्य इति प्रधानाङ्ग-
भावेन गुणालङ्कारयोः संस्कारव्यवहारः प्रवर्तते । स षोढा—शब्दगुणप्रधानः,
अर्थगुणप्रधानः, दोषगुणप्रधानः, शब्दालङ्कारप्रधानः, अर्थालङ्कार-
प्रधानः, उभयालङ्कारप्रधानश्च इति ॥ तेषु शब्दगुणप्रधानो यथा,—

प्राप्तश्रीरेष कक्षात् पुनरपि मयितुं मन्दं वा विदध्यात्

निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव संभावयामि ।

चेतुं बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाम्नानुयातः

त्वयप्रायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥
 अत्र हेतुत्प्रेक्षाभिधाने त्वयि इत्यादौ पदे विष्णोः स्वरूपाध्यासेन तद-
 भावापत्तौ समाधेः प्राधान्यमिह प्रतीयते ॥ ननु च अयमर्थस्य प्राकृत्यात्
 प्रसादोऽर्थगुणः कृष्णान्न भवति अस्मिन्नपि तद्व्यपदेशेन शब्दशक्ते-
 राधिकात् । ननु च त्वयि इति एष इति अस्य इति युष्मदेतदिदमां न
 कश्चन विष्णुवाची स कथं वर्णनीये वस्तुनि तमर्थमभिदध्यात् । उच्यते, सर्व-
 नामत्वेन एषां सर्ववाचित्वात् । सर्वनामानि हि सर्वनामाभिधायीन्यपि
 प्रकरणादिगम्यविशेषमिव ब्रुवन्ते, स च इह प्राप्तश्चैरितेप्रवमादिभिरभि-
 व्यक्त एवाभिगम्यते इति ॥ अर्थगुणप्रधानो यथा,—

लक्ष्मीवशीकरणचूर्णसहोदराणि
 त्वत्पादपङ्कजरजांसि चिरं जयन्ति ।
 यानि प्रणाममिलितानि मृणां ललाटे
 लिम्पन्ति दैवलिखितानि दुरक्षराणि ॥

अत्र हेतुसाम्योभयालङ्काराभिधानेऽपि प्राधानेनार्थप्राकृत्यमर्थगुणः
 प्रतीयते ॥ दोषगुणप्रधानो यथा,—

येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा
 देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममथ्ये ।
 व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः
 खं व्यालिखन्निव विभाति स मन्दराद्रिः ॥

अत्र व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः इति ज्ञापकहेतोः, खं व्यालिखन्निव
 इति उत्प्रेक्षावयवाच्च, देवासुरैरिति नित्यविवक्षायां बहुवचनम् ;
 अमृतमम्बुनिधिर्ममथ्ये इति द्विकर्मकेष्वपि मथिप्रभृतीनामुपसंख्यान-
 मिति अमृतशब्दात् द्वितीया इति दोषगुणयोः प्राधान्यं प्रतीयते ॥ ननु
 च अत्रापि अर्थस्य प्राधान्यं न भवति तद्विषयस्य ज्ञापकहेतुना अप-
 हृतत्वात् । सोऽपि अर्थालङ्कार एव गुणालङ्कारयोश्च तुल्यकक्षताया-
 मलङ्कारः प्रधानं भवति न गुणः, गुणे हि गुणभूतैरेव अलङ्काराः प्राय

आरभ्यन्ते ॥ तद् यथा,—

अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता ।

विपश्चौस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ १७३ ॥

समस्तातुप्रतृकटपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।

गौडीयां तां विजानन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः ॥ १७४ ॥

आस्त्रिष्टस्यभावाच्च पुराणक्यायमाश्रिताम् ।

मधुरं सुकुमारीच्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥ १७५ ॥

माधुर्यमपि वाक्छन्तः प्रसादश्च सुमेधसः ।

समासवन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुञ्जते ॥ १७६ ॥

लाटीयावन्तत्रयो रीत्यो मागध्याश्च क्वचित् क्वचित् ।

केचिदोजोऽभिधित्वन्तः समस्यन्ति बह्वन्यपि ॥ १७७ ॥

प्रतीतशब्दमोजस्वि सुस्त्रिष्टपदसन्धिमत् ।

प्रसादि स्वभिधानश्चाऽयमर्कं कृतिर्ना मतम् ॥ १७८ ॥

मा भूत् अलङ्कारतुल्यकक्षतया अर्थप्रधानोदारगुणस्य तु स्वाध्यविशेष-
गुणयोग उदात्तत्वमित्यादेः किमिति प्राधान्यं न भवति, दोषगुणा-
नीमतीवोल्लेखविधित्वेन प्राधान्यात् ॥

सा वामनप्रसिद्धिर्लङ्कितनभसो वलिद्विषोऽद्यापि ।

मत्सरिणः खड्गु लोकाः मर्माणश्चैवानुबध्नन्ति ॥

दोषस्य यो गुणीभावः स ततोऽप्यधिकं प्रकाशते इति ॥ शब्दाल-

ङ्कारप्रधानो यथा,—

यच्चन्द्रकोटिकरकोरकहारभाजि बभ्राम बभ्रुणि जटापटले चरस्य ।

तद्वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्जप्राकारडम्बरविरावि सुरापगाऽम्बाः ॥

अत्र अर्थप्राकट्यं प्रसादः, विभवोत्कर्षः उदात्तता, ऋदुप्रस्फुटोन्मिश्रवर्णा-

नामवैषम्यं समता, बन्धगाढता और्जित्यम् इत्यादिभ्यो गुणेभ्यः प्राधा-

न्येन शब्दालङ्कारानुप्रासः प्रतीयते ॥ अर्थालङ्कारप्रधानो यथा,—

आस्त्रे पिणः पथुरतक्लमपीतशीतम्

आयामिनी घनमुदो रजनौ युवानः ।

कण्ठै मुञ्जर्वलनबन्धनसन्धिलोल-

पादान्तसंवलितलोलपटाः स्वपन्ति ॥

अत्र बन्धविकटत्वमुदारता, स्वाध्यविशेषणयोग उदात्तता, विभवो-
त्कर्ष औदार्यम्, दीप्तरसत्वम् कान्तिरित्यादिभ्यो गुणेभ्यः प्राधान्येन
जातिरर्थालङ्कारः प्रतीयते ॥ उभयालङ्कारप्रधानो यथा,—

अभुवृता वसुमती दलितं रिपूरः

क्षिप्रकमं कवलिता वलिराजलक्ष्मीः ।

अत्रैकजन्मनि कृतं यदनेन यूना

जन्मत्रये तदकरोत् पुरुषः पुराणः ॥

अत्र उक्तिपरिपाटिः प्रौढिः, बन्धविकटत्वमुदारता, 'आशयोत्कर्षः
उदात्तत्वम्, अर्थप्राकट्यं प्रसादः इत्यादिभ्यो गुणेभ्यः श्लेषोपसर्जना
विशेषोक्तिः उभयालङ्कारः प्राधान्येन प्रतीयते ॥ रससङ्करोऽपि च
अलङ्कारसङ्करवदेव । भावरसाभासप्रशमानां तिलतण्डुलादिप्रकारेण
सङ्करः षट्प्रकारो भवति ॥ तत्र भावानां तिलतण्डुलप्रकारो यथा,—

न्यङ्कारो हृदि वज्रकील इव मे तीव्रः परिस्पन्दते

घोरान्धे तमसौव मज्जति मनः सम्मौलितं लज्जया ।

शोकस्तातविपत्तिजो दहति मां नास्तेऽत्र यस्मिन् क्रिया

मर्माणीव पुनश्चिन्तति कण्ठा सीतां वराकीं प्रति ॥

अत्र अमर्षलज्जाशोकानुकम्पाः समकक्षतया मिथस्तिलतण्डुलवत् सङ्की-
र्यमाणा रामस्य विरहिणो वागारम्भानुरागोक्तिपरतया प्रतीयन्ते ॥
क्षीरनीरप्रकारो यथा,—

मानोन्वतेत्यसहनेत्यतिपण्डितेति

मयेऽत्र धिक्क्षतिरनेकसुखी सुखीनाम् ।

दाक्षिण्यमात्रमखण्डेन विचेष्टितेन

धूर्तस्य तस्य तु गुणा नु परं जयन्ति ॥

अत्र सखीषु रोषः प्रियगुणेषु च अस्त्रया नीरक्षीरवन्मिथः सङ्कीर्यमाणे
मानिनीवागारम्भपरतया प्रतीयते ॥ छायादर्शप्रकारो यथा,—

आः सौते पतिगर्वविभ्रमभरभ्रान्तभ्रमद्बान्धव-

प्रध्वंसस्त्रितकान्तिमत्तव तदा जातं यदेतन्मुखम् ।

सम्प्रतेत्रव हठात् तदेवं कुर्वते केशोच्चयोत्कर्षण-

त्वासोत्तानितलोललोचनपतङ्गाप्रसूतं रावणः ॥

अत्र क्रोधाभासे छायादर्शन्यायेन रथाभासः सङ्कीर्यते ॥ नरसिंह-
प्रकारो यथा,—

किं हारि दैवहृतिके सहकारकेण

संवर्धितेन विषपादप एष पापः ।

अस्मिन् मनागपि विकाशविकारभाजि

भीमा भवन्ति मदनध्वरसन्निपाताः ॥

अत्र नरसिंहजाताविव सिंहनरशरीरभागारम्भानुसारेण सखीविष-
यानुकम्पा सहकारविषया च कुत्सा मिथः सङ्कीर्यते ॥ तथा हि दैव-
हृतिकेशब्देन लब्धायां नियतुपाधौ सर्वथैव अनुकम्पप्रमानतायां
सहकारसंवर्धननिबन्धनत्वमेव अस्याः कला द्योत्यते एवं नाम त्वं दैवोप-
हृताऽसि यत् सहकारविषपादपं हारि संवर्धयसि विषपादपशब्देन
लब्धायां सहकारस्य सर्वथैव कुत्सायां विकाशकाले कामिनीनामसहस्रर-
ज्वरसन्निपातहेतुकमेव असत्राः कप्रत्ययेन प्रत्याययते ॥ तदुक्तं,

कुत्सितत्वेन कुत्सावान् सम्यग् वाऽपि हि कुत्सितः ।

स्वशब्दाभिहिते केन विप्रिष्टोऽर्थः प्रतीयते ॥

न च साम्प्रतिकी कुत्सा शब्दाभेदे प्रतीयते ।

युजयते कुत्सितत्वेऽपि प्रशस्तत्वेऽपि कुत्सयते ॥ तद् यथा,—

एक इह जीवलोके जीवति रूपं न रूपमधुप्रदये ।

यः प्रेममाश्रयाशे नृगदावननगीहृतां पतति ॥

पांसूदकप्रकारो यथा,—

मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
 कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।
 अन्यापि किं न सखि भाजनमौदृशीनां
 वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥

अत्र स्वसौभाग्यवर्णनाः स्तुतिपण्डे पांस्तदकयोरिव विभागमापाद्यमान-
 योरस्तुत्यागर्वयोः सङ्कर उपपद्यते ॥ चित्रवर्णप्रकारो यथा,—

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्द्विषयः
 तदौद्वत्यं कापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।
 भटित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्ति यदि वा
 महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥

अत्र वीरौद्वत्यस्वातन्त्र्यरसानां मानन्दप्रशमपारवश्यरसैः तिरस्क्रियमा-
 णानां पटनीलादिभिः सीतादीनां प्रशमाः रामदर्शनप्रभावोद्भवे लवसत्र
 विस्मयातिशयप्रशमजन्मनि वागारम्भानुभावोपमोद्भवे चित्रवर्णवत् सङ्की-
 र्यमाणाः समुपलभ्यन्ते ॥ अथ रसगुणसङ्करः ॥ ननु दोषहानिरिव गुणो-
 पादानमपि नियमनिर्वर्त्यम्, अलङ्कारयोग इव रसावियोगोऽपि अवश्यं
 विधेयः । कदाचित् अलङ्कारयोगोऽपि त्यज्यते न तु रसावियोगो
 गुणयोगश्च व्यभिचरितसम्बन्धौ इति । अत्रोच्यते, यत्र चित्रवर्णवत्
 नरसिंहवत् पांस्तदकवच्च अवयवावयविन्यायेन जातिव्यक्तिन्यायेन च अष्ट-
 थक्प्रयत्ननिर्वर्तनानां गुणरसानां वाकेन सन्निवेशः तत्र सङ्करव्यवहारो
 न प्रवर्तते ॥ तदर्थं,—

मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।
 येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ १७९ ॥
 कामं सर्वोऽप्यलङ्कारः रसमर्थं निषिञ्चति ।
 तथाप्यग्रास्यतैवेनं भारं वहति भूयसा ॥ १८० ॥
 शृङ्गार एव मधुरः परप्रह्लादनो रसः ।
 तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति ॥ १८१ ॥

ऋङ्कारे विप्रलम्भाखेत्रे कण्ठे च प्रकर्षवत् ।

माधुर्यमाङ्गितां याति यतस्तत्त्वाधिकं मनः ॥ १८२ ॥

रौद्रादग्नौ रसा दीप्ता लक्ष्मन्ते काव्यवर्तिनः ।

तद्व्यक्तिहेतु शब्दार्थौ ओजोऽधिष्ठाय तिष्ठति ॥ १८३ ॥

समर्थकत्वं वाक्यस्य यत् तु सर्वरसान् प्रति ।

स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः ॥ १८४ ॥

ज्ञेयं गुणानां रसारम्भकत्वे सङ्कराप्रसिद्धिः । एवं रसानां गुणारम्भ-
कत्वेऽपि तद् यथा,—रुद्धाहङ्कारतौर्जित्यं भावयतो वाक्यवृत्ति-
भौविकत्वम्, क्रोधादावपि तौवता माधुर्यम्, आश्रयोत्कर्षः उदात्त-
त्वम्, अर्थस्याभीष्टतन्मयता प्रेयः, दीप्तरसत्वं कान्तिरिति । यत्र तु
तिलतण्डुलवत् क्षीरनीरवच्छायादर्शवत्, तुल्यकक्षतयैव गुणरसानां
वाकैः पृथक्प्रयत्ननिर्वृत्तानां विनिवेशः तत्र सङ्करव्यवहारः प्रवर्तते
एव ॥ स षोढा—गुणप्रधानः, रसप्रधानः, उभयप्रधानः, उभयाप्रधानः,
गुणाधिकः, रसाधिकः इति ॥ तेषु गुणप्रधानो यथा,—

अत्रान्तरे ललितहारलतानितम्ब-

संवाहनस्खलितवेगतरङ्गिताङ्गी ।

देवी व्यपास्य शयनं धृतमानतन्तुः

अन्तःपुरं गतवती सह सौविदक्षैः ॥

अत्र अर्थप्राकट्यौदार्ययोः अर्थशब्दगुणयोः प्राधान्यं न भवति क्रोधयो-
रिति गुणप्रधानः ॥ रसप्रधानो यथा,—

अस्मिन्मृच्छत पिनाकभृता सलीलम्

आरब्धवेपथुरधीरविलोचनायाः ।

विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः

स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः ॥

अत्र साध्यविशेषणयोग उदात्तत्वम्, बन्धविकटत्वमुदारता, अर्थप्राकट्यं
प्रसादः, दीप्तरसत्वं कान्तिरिति गुणाः साध्यसविलासानुरागसङ्गमरसै-

रतिशयग्रन्ते इति रसप्रधानः ॥ उभयप्रधानो यथा,-

आपातमात्ररसिके सरसौष्ठवस्य

किं वीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् ।

कालः कलिर्जगदिदं न कृतञ्चमञ्चे

स्थित्वा हरिष्यति तवैव मुखस्य शोभाम् ॥

अत्र भणितिविशेषः उक्तिः, संविधाने स्वस्त्वत्तता श्लेषः इति शब्दगुणयो-
र्लावण्यप्रविलासवर्णनीयरसयोश्च तुल्यकक्षतया निर्देश इति उभयप्रधानः ॥

उभयाप्रधानो यथा,—

अभिनवबधूरोषस्वादुः करीषतनूनपाद्

असरलजनाश्लेषकूरस्तुषारसमीरणः ।

गलितविभवस्याच्चेवाद्य दुःप्रतिर्मन्त्रणा रवेः

विरहिवनितावक्त्रकौव्यं विभर्ति निशाकरः ॥

अत्र स्वादुकूरमन्त्रणवक्त्रकौव्यमित्यन्यधर्माणामन्यत्वारोपणं समाधिः, अभि-
नवबधूरोषादीनां चतुर्णामप्यर्थानां स्वादादीनाञ्च लक्षणादिलक्षितानां
प्राकट्यं प्रसादः, अभिनवबधूरोषस्वादुः करीषतनूनपात् इति विशेषण-
विशेष्याणामुपक्रमेण निवर्हणं रीतिः, पादचतुष्टये चतुर्णामर्थानां विभ-
क्तप्रसमत्वेन निवेशः सन्मितत्वमिति चत्वारो गुणाः चत्वारश्च रत्यम-
र्षविषादजुगुप्सात्मानो रसाः कालावस्थाविवेदनपरत्वेन प्रतीयन्ते
इत्युभयाप्रधानः ॥ गुणाधिको यथा,—

अर्जननिरस्तु विभूतेः अपूरणि भवतु सर्वकामानाम् ।

मां याचिषि मा सेविषि मा संहिषि पराभवं धनिनः ॥

अत्र स्वप्रतिभादुत्पत्तिसौशब्दत्रं वाक्यानां परिपूर्णत्वमर्थव्यक्तिः,
अर्थस्य प्राकट्यं प्रसादः, विभूतेरनुत्पत्तौ कामाः न पूर्यन्ते, अपरिपूर्ण-
कामो याचते, याचमानस्तदनाप्तुं धनिनः सेवते, सेवमानस्तु तैः परि-
भूयते इत्युत्पत्तत्रादिक्रियाक्रमो रीतिः इति गुणाश्चत्वारः, रसस्तु निर्वेदः
एवैकः इति गुणाधिकः ॥ रसाधिको यथा,—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेतुप्रत्यातपरम्परा केयम् ॥

अत्र कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् इतग्रन्थ-
धर्माणामन्यत्रारोपणं समाधिः, सा च सुकुमारसुभगेतुप्रत्यातपरम्परा
केयम् इतग्रन्थीलांमङ्गलार्थी दोषगुणावपि स्थाप्यविशेषणगुणयोगः उदा-
त्तत्वम्, विकटबन्धत्वमुदारता, उपक्रमाभेदो रीतिः, अर्थप्राकीर्ण्यं प्रसादः,
अनिष्टरता, सौकुमार्यम्, अभीष्टतमता प्रेयः, दीप्तरसत्वं कान्तिः इति गुणा
दश, रसास्तु रतुप्रत्कर्षहर्षधनुप्रत्कर्षावेगविस्मयवितर्कचिन्ताचपलताहा-
सोत्साहस्तम्भगद्गदोन्मादव्रीडाऽवहित्यभयशङ्काः विंशतिः वागारम्भाभुभावे
शृङ्गारिणः प्रियाचाटुकारस्य कस्यचित् प्रतीयन्ते इति रसाधिकः । रसा-
लङ्कारसङ्करोऽपि एतेन व्याख्यातः ॥

रसवन्ति हि वस्तूनि सालङ्काराणि कानिचित् ।

एकेनैव प्रयत्नेन विवर्तन्ते महाकवेः ॥ १८५ ॥

रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।

अष्टयग्यत्रनिवर्तनः सोऽलङ्कारः प्रकथ्यते ॥ १८६ ॥

रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति ।

अलङ्कारनिबन्धो यः स कविभेदा न रोचते ॥ १८७ ॥

तत्र रसालङ्कारसंकरो द्विधा—रसप्रधानः, अलङ्कारप्रधानश्च ॥ तयो र्योऽनु-
भवित्वैव वर्ण्यते स रसप्रधानः । तत्र हि अलङ्कारवतो वाक्यस्य वागारम्भा-
नुभावत्वं भवति ॥ तत्र रतौ उपमायाः सङ्करो यथा,—

नीए दंसणसुहए पणअकवलणजणिओ मुहम्मि मणहरे ।

रोसो वि हरइ हिअअं मअअं को व्वमअलव्खणम्मि णिससो ॥

अत्र उपमातिरस्कारेण रसवतो हरे वचसि वागारम्भरूपे वृत्तिणीप्रदत्त-
पारिजातमञ्जरीविलोकनप्रभवं सत्यभामाया एव रामणीयकं प्राधान्यतः
प्रतीयते ॥ रतावेव विपरीतोपमा यथा,—

यत् त्वन्नेतसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीधरं

मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी ।

योऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसाः गताः

त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥

अत्र विरहिणो रामस्य प्रियावयवसादृश्यदर्शनेन आत्मानं विनोदयतः

उपायभ्रंशात् अरतिप्रभवविषादवागारम्भस्वरूपाभिधाने प्रक्षीणशक्ति-

रप्राधान्येन उपमा प्रतीयते ॥ रतावेव पर्यत्रायस्य यथा,—

किं गुरुजङ्घणं भरोत्ति

भाअकरअलग्नतूलिआए ।

विरहिणो खुत्तंगुलिथणविबुभमं वहद्दु से तिवली ॥

अत्र यद्यपि रतिप्रभवेभ्यः विस्मयादिभ्यः संशयहेतुत्वेन उपमादिभ्यश्च

पर्यत्रायालङ्कारः प्राधान्येन प्रतीयते, तथापि असौ वागारम्भानुभावः

इति रतावपि अप्राधान्यमेव अनुभवति ॥ रतावेव समाधि र्यथा,—

कृच्छ्रेणोरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले

मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निष्पन्दतामागता ।

मद्दृष्टि लुपितेव सम्प्रति शनैराकृत्य तुङ्गौ स्तनौ

साकाङ्क्षं मुञ्जरीक्षते जलभरप्रस्यन्दिनी लोचने ॥

अत्र वत्सराजेन स्तुष्टौ प्राणिधर्माः समाधीयमानाः सागरिकादर्श-

नार्थं वागारम्भे न्यग्भवन्ति ॥ रतावेव अर्थस्य यथा,—

कपोले पत्रालौ करतलनिरोधेन मृदिता

निपीतो निःश्वासैरयममृतहृदयोऽधररसः ।

मुञ्ज लङ्गः कण्ठे तरलयति वाष्पः स्तनतटीं

प्रियो मनुजर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम् ॥

अत्र यद्यपि आक्षेपेण वाक्योपसंहारः तथापि प्रिय इत्यादिभिः प्राधा-

न्येन अभिधीयमानः स्वेष एव मृङ्गारिणो वागारम्भानुभावाद्गतामङ्गी-

करोति ॥ रतावेव पर्यायोक्ते र्यथा,—

मुक्ताः कण्ठरया धृताः स्तनतटेनोत्तुङ्गता कुम्भयोः

ऊरुभ्यां परिणाहिता कमवती हस्तसत्र पद्भ्यां गतिः ।

एतद्भुवः करिधातिनस्तु कठिनं चर्मैव कोऽयं कठः

चण्डौति त्रिपुरारिकेलिवचनैरार्थग्राह्यतं पातु वः ॥

अत्र भगवत्प्राट्कृतिवागारम्भे देव्याः पर्यग्रायवर्णनाः श्लेषभावं लभते ।

यत्र उदासीनेन वर्णयते सः अलङ्कारप्रधानः । स हि रसमावादेः सङ्करप्र-
कारमभिधित्सुः स्वभावोक्तिं वक्रोक्तिं वा अवलम्बते । तत्र स्वभावोक्ति-
पक्षे जातिः । सा विधिमुखेन यथा,—

योऽसुरन्तरोसं योऽपरिवृष्टमानपहरिसं ।

होहू अदूरपत्रासं उहृअरसाअत्तविवृभंतीअ मुहं ॥

अत्र सत्रभामायाः रोषस्य अपसर्पतः प्रहर्षस्य च प्रसर्पतः येऽनुभावाः
जिह्मावलोकनमुखप्रसादादयः ते इह संकीर्णप्रमाणाः कविना उभयरसा-
यत्तम् इतत्रनेन यथावदवस्थिताः भवन्तीति विधिमुखेन अभिधीयन्ते ॥
जातिरेव निषेधमुखेन यथा,—

धीरेण माणभङ्गो माणकवलणे ण सहायं गरुअधीरा ।

रम्भोउ ललहू तुलिते एकम्मि विसे थिरं न लग्गहू हिअअं ॥

अत्र यद्यपि हेतूपन्यासो वर्तते तथापि तस्य भावाख्यानपरिकरत्वेन
अप्राधानेन हृद्यक्रियास्वरूपमेव इह निषेधमुखेन अभिधीयते इति
द्वयं जातिरेव भवति ॥ सैव विधिनिषेधाभ्यां यथा,—

हेलोदस्तमहीधरस्य तनुतामालोक्य दोष्णो हरेः

हस्तेनांसत एव लम्बत्रज्जरणावारोप्य तत्पादयोः ।

शैलोद्धारसहायतां जिगमिषोरस्पृष्टगोवर्धनाः,

राधायाः सुचिरं जयन्ति गगने बन्धराः करभ्रान्तयः ॥

अत्र, राधायाः प्रेयसि हरौ यथावदवस्थिता अङ्गुतटत्तिस्नेहशङ्कोत्साहाः
मिथः संकीर्णप्रमाणाः, भयावेगस्फुटिमतिवितर्कादिभिर्व्यभिचारिभावैः
अलम्बनचरणाक्रमणसहकृतायां करभ्रान्तौ शरीरारम्भाभ्यामुभावे प्रती-
यमानाः अस्पृष्टगोवर्धनाः बन्धराः इति निषेधमुखेन, जयन्ति इति वि-

धिसुखेन च अभिधीयन्ते ॥ वक्रोक्तिपक्षे उपमादयः । तेषु उपमा यथा,—

चोरा सभ्रसतच्छृणुं पुणो पुणो पेसन्नन्ति दिद्वौओ ।

अहिरक्खिअणिहिकलसे व्व पोढमहिलायस्सु, च्छे ॥

अत्र चौरगतभयानुरागयोः सङ्करस्वभावोक्तिमतिभूय उत्तरार्धगतमौ-
पम्यं प्राधान्येन प्रतीयते ॥ उपमैव रसाभाससङ्करविषया यथा,—

एकेनार्कं प्रविततरुषा पाटलेनास्तसंस्थं

पश्यत्यक्ष्णा सजलतरलेनापरेणात्मकान्तम् ।

अङ्गच्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी

द्वौ संकीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥

अत्र निगदेनैव व्याख्याते स्पष्टतयैव उपमायाः प्रधानत्वेन प्रतीतिः ।
रसप्रशमयोरुपमासहोक्तिर्यथा,—

दृष्टे लोचनवर्त्मना मुकुलितं पार्श्वस्थिते चक्रवत्

न्यग्भूतं वहिरासितं पुलकवत् तत्स्पर्शमातन्वति ।

नीवीबन्धवदागतं शिथिलतामाभाषमाणे ततो

मानेनापगतं क्रियेव सुतनोरङ्घ्रिस्पृशि प्रेयसि ॥

अत्र कस्यचित् सखीविख्यातमानसंविधानकोपान्मानवत्याः प्रिय-
सन्दर्शनादालम्बनविभावात् उत्पन्नप्रकटहरतिप्रभवे प्रहर्षस्यपि भावे
तत्पार्श्वोपसर्पणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमाने समुत्पद्यमानेषु पुलका-
दिषु समुत्पद्यमानेषु व्यभिचारिषु नयननिमीलनाधोमुख्यनीवीविश्रंस-
नादिभिरनुभावैः प्रकर्षणारोपणाद् आनन्दरसानामापाद्यमाने स्थायिनि
प्रबलविरोधिभावान्तरोदयाद् एतेभ्य एव कारणेभ्यः प्रतिक्षणमपचीयमा-
नयो लज्जारोषयोः प्रशमसङ्करावभिभूय प्राधान्येन उपमासहोक्तिः सङ्की-
र्यते ॥ श्लेषाद्यलङ्कारसङ्करात् तु कचिदवास्तवमपि रसाभाससङ्करं
कवयः कल्पयन्ति ॥ सु रूपकश्लेषेण यथा,—

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धर्वद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेश्वसतिं जगाम सा ॥

अत्र बीभत्सो रसः श्लेषरूपकसामर्थ्यात् अविद्यमानेनापि शृङ्गाररसेन
सङ्कीर्ण इव, प्रतीयते ॥ श्लेषानुविद्यार्थान्तरन्यासेन यथा,—

दट्ठोदुहोअसिलवाअञ्चाओ

देवि, मउलावडू लोअणभउहोवेवि ।

सुपओहरकुवलयपत्तलच्छि

कह मोहणजणइणलग्नवच्छि ॥

अत्र बीभत्सो रसः श्लेषसामर्थ्यात् अविद्यमानेनापि विप्रलम्भशृङ्गारेण
संकीर्यते ॥ श्लेषोपमा यथा,—

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽंशुकान्तं

गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेन ।

आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्चुनेत्रोत्पलाभिः

कामीवाद्वापराधः स हरतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥

अत्र करुणो रसः श्लेषोपमासामर्थ्येनाविद्यमानेनापि विप्रलम्भशृङ्गा-
रेण सङ्कीर्यते ॥ श्लेषव्यतिरेकेण यथा,—

पङ्क्यामूरुयुगं विभज्य भुजयो मध्यं निपीड्योरसा

पार्श्वेषु प्रसभं प्रहृत्य नखरैर्दन्तैर्विजुष्याधरम् ।

सुप्तानप्यवबोधयुष्मदहितान् भूयोऽपि भुक्ते वने

किं कान्ता सुरतैषिणी न हि न हि व्याघ्री करालानना ॥

इह श्लेषसामर्थ्यात् अपारमार्थिको शृङ्गारप्रतीतिः पारमार्थिकेन
बीभत्सरसेन व्यावर्तमाना तद्धर्माणां मिथः संसर्गबुद्धिसुत्पादयति ॥

श्लेषरूपकेण यथा,—

अन्वैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-

व्यक्तोत्तंसभृतः पिनक्ष सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।

एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः सम्भूय कान्तैः पिव-

न्तस्त्रिस्त्रेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

अत्र बीभत्सो रसः शब्दसामर्थ्याच्चित्तनेन शृङ्गाराभासेन संकीर्यते ॥

समाधिरूपकेण यथा,—

शिखण्डे खण्डेन्दुः शशिदिनकरौ कर्णयुगले

दृश तारास्ताराञ्चलमुडुपचक्रञ्च कुचयोः ।

तडित् काञ्ची सन्ध्या सिचयश्चयः कालि तदयं

तवाकल्पः कल्पयुगपरमविधेयो विजयते ॥

अत्र भयानको रसः समाधिरूपकादुग्रपकल्पिताकल्परामणीयकाक्षिप्तेन
शृङ्गाराभासेन संकीर्यमाणः श्रोतुः प्रेयोरसाङ्गतां गच्छन् सङ्गच्छते ।
एवमियमनेकप्रकारसंस्मृतिः गुणालङ्कारसङ्करप्रभवाऽभिमन्तव्या । तत्रापि
प्रधानाङ्गभावेन समकक्षतया च व्यक्ताव्यक्तोभयात्मकरूपाः तिलतण्डुल-
क्षीरजलच्छायादर्शकादयो भेदाः यथायोग्यमवगन्तव्याः । ते किं वक्तव्याः
न वक्तव्याः कथमनुक्ताः 'गम्यन्ते उक्तेष्वेवान्तर्भावात् । तद् यथा,—
अर्योभयालङ्काराभिधाने खं वस्ते इति चर्चा पारयति इति विभक्ति-
मुद्रा, कलविङ्ककण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलम् इति पदमुद्रा च शब्दा-
लङ्कारावपि संकीर्यप्रमाणौ प्रतीयेते । एवमन्यत्रापि ॥

अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।

इत्यलङ्कारसंस्मृतेः लक्षणीया द्वयो गतिः ॥ १८८ ॥

तत्र अङ्गाङ्गिभावेन अवस्थानं यथा,—

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम् ।

कोषदण्डसमग्राणां क्रितेषामस्ति दुष्करम् ॥

अत्र अरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियमाक्षिपन्ति इतुग्रपमा, कोषदण्ड-
समग्राणां क्रितेषामस्ति दुष्करम् इति श्लेषोपसर्जनार्थान्तरन्यासः,
प्रभवन्ति च अरविन्दानि कोषदण्डसमग्राणि तेन किं तेषां न किञ्चिद-
शक्यमस्ति कोषदण्डयोर्विजयसाधनत्वात् ॥ एतेन श्लेषस्य साधनमान-
भूतार्थसमर्थकत्वात् उपमायास्तु प्रस्तुतसाध्यवस्तुविशेषकत्वात् अर्थान्तर-
न्यासं प्रति अङ्गभावो विज्ञायते ॥ सर्वेषां समकक्षता यथा,—

लिप्यतीव तमेऽङ्गानि, वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलता गता ॥

ननु च तमसञ्च नभसञ्च असतञ्च सम्बन्धः समत्वात् स्यात् इति कथं सर्वेषां तुल्यकक्षतया सम्बन्धोत्पत्तिः, एवं मन्यते, यदा उत्प्रेक्षोपमादयोऽलङ्काराः विभावानुभावव्यभिचारिवर्णनापरतया रसादेरङ्गतां प्रतिमयन्ते, तदा भवति तेषां तुल्यकक्षता इति । तत्र लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः इति उत्प्रेक्षे, असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलता गता इति उपमा, वर्णनौयस्य तमसः उद्दीपनविभावभूतस्य समतयैवोत्कर्षप्रतिपादकत्वे प्रागभावमुपगता इति नास्ति लक्षणानुपपत्तिः इति । ननु उपमा इमातिस्त्रोऽपि कस्मान् नोच्यन्ते, इवो हि वाक्यान्तरेषु उपमाया एव दृश्यते । मैवम्; उपमानोपमेयशब्दं प्रति यत् तस्य सादृश्यार्थस्य द्योतनं इवेन क्रियते ॥ न च लिम्पति इतः प्रादौ उपमानमुपमेयं वास्ति, यत् सादृश्यद्योतनायं इवः प्रयुज्यते न च तिङन्तेन उपमानमस्ति, तस्य साधार्याभिधायित्वेन असत्त्वार्थकत्वात् ॥ तदाह

सिद्धसत्र हि समानार्थमुपमानं विधीयते ।

तिङन्तार्थसत्र साध्यत्वात् उपमार्थो न विद्यते ॥

न च उपमायामेव इवशब्दो भवति तद् यथा,— कथमिव एतद् भविष्यति । अंस्तु वा लिम्पतितमसोः उपमानोपमेयभावः तथापि तुल्यधर्मो न दृश्यते य उपमानोपमेयभावाय प्रभवति । किमन्येन लेपनमेव भवति तर्हि लिम्पतिना केन भाव्यम् न हि लेपनं लिम्पेः पृथग् भवितुमीष्टे । ननु च इह द्वयं चकास्ति, धातुर्लिम्पति तदर्थश्च लेपनम् । मैवं ; एवं सति लिम्पतिरिव इति स्यात् न तु लिम्पतीव इति ॥ अथ यथा राहोः शिरः इति भेदाभावेऽपि अवयवावयविभावः तथा इह धर्मधर्मिभूवो भविष्यति । मैवं ; उपमानोपमेयभावसत्र भेदसादृश्यप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वात् ॥ तदभावेऽपि यस्तन् मनुते स कथं नोन्मत्तः सत्रात् ॥ तदुक्तम् ।

स एव धर्मो धर्मो चेतुर्गन्तव्योऽपि न भाषते ॥

अस्तु तर्हि तिङां यः कर्ता उपमानम् इति चेत् न्यग्-
भूतोऽसौ क्रियापदे । कथं पुनरसौ क्रियावयवे न्यग्भूतो भवति ।
अयते षड्र्याः तिङन्तेन प्रतीयन्ते—क्रिया, कालः, उपग्रहः,
साधनं, सङ्ख्या, पुरुषश्च इति । तेषु क्रियाकालात्मनेपदपरस्मैपदनि-
मित्तानि प्रकृतिरभिधत्ते, प्रत्ययः साधनम् सङ्ख्यां पुरुषश्च ॥ एतेषान्तु
क्रियार्थत्वात् क्रिया प्रधाना कालात्मनेपदनिमित्ते क्रियाविशेषणत्वेन
सङ्ख्यापुरुषौ साधनविशेषणत्वेन तयोरेव न्यग् भवतः । साधनं पुनः
प्रकृतिप्रत्ययार्थौ स्वार्थं सह ब्रूत इति न्यायात् प्रधानभूतमपि भूतं भव्याय
उपदिश्यते इति न्यायेन क्रियासिद्धौ उत्पन्नव्यापारं परार्थं तस्य
क्रियायां न्यग् भवति । तेन अयं कर्त्ता स्वक्रिया सिद्धा वा कुतः कथं उप-
मानत्वेन उपमेयत्वेन वा न्यदपेक्षितं क्षमते । एवं तर्हि, योऽङ्गानि
लिम्पति तेन क्रियोपलक्षितेन कर्त्ता तुल्यं तम इति अर्थः प्रतिपत्-
स्यते । मैवं; क्रियोपलक्षितस्य कर्त्तुः उपमानभूतस्य शब्दन्यायबलाद्
अप्रतिपत्तिः । शब्दो हि मुख्यागौणीलक्षणाभिः अथ प्रकरणादिसम्पादित-
साचिव्यादिभिस्त्रिभिरेव वृत्तिभिरर्थविशेषप्रतिपत्तिनिमित्तं भवति ॥
तद्यथा, गौ रित्ययं शब्दो मुख्यया वृत्तया साक्षादिमन्तमर्थं प्रतिपादयति ।
स एव तिष्ठन्मूत्रत्वादिगुणसम्पदमपेक्ष्य वाहीकादौ प्रयुज्यमानो गौणी
वृत्तिमनुभवति । यदा तु मुख्यया गौण्या वा उपात्तक्रियासिद्धौ साधन-
भावं गन्तुं समर्थः, तदा लक्षणया स्वार्थाविनाभूतमर्थान्तरं लक्षयति ।
यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इति गङ्गाशब्दो विशिष्टोदकप्रवाहे नि-
रुद्धाभिधानशक्तिः घोषकर्तृकायाः प्रतिवसनक्रियायाः अधिकरणभावं
गन्तुमसमर्थः स्वार्थाविनाभूतं तटं लक्षयतीति ॥ न च, एतासामिह
अन्यतमाऽपि वृत्तिः संगच्छते । तथाहि लिम्पतेः क्रियावचनत्वात् न
मुख्या, नापि क्रियाकर्त्तृः असादृशेन शुक्तिकादौ रजतादिवत् तद-
भावापत्तिः, क्रियागुणानां कर्तरि असम्भवात् साक्षादिवप्रयोगाच्च न गौ-
णी । क्रियायाश्च स्वयमेव धर्मरूपत्वात् बुद्धिः पश्यति इतिवत् अन्य-

धर्माणां अन्यत्राधिरोपणमुपचार इति न गौणीभेद उपचरितः ।
 इवशब्दस्य न असादृश्येऽपि दर्शनात् न लक्षेत्रत । यदि हि इवशब्दः
 सादृश्यमेव विद्योतयति, तदा लिम्पतिक्रियायाः सत्त्वभूतेन तमसा
 सादृश्यं न संभवतीति स्वार्थाविनाभूते कर्तारमाक्षिपति । न च
 इह लक्षणाविरुद्धलक्षणादयोऽपि वर्तन्ते, यथा प्रिये जने नास्ति पुनरुक्तं,
 स्वल्पैरसावपि न दृश्यत एव कालैरिति । न च शब्दान्यप विलम्बित-
 प्रायविलम्बिनी पदार्थवुत्पत्तिः प्रेक्षावद्भिन्नाद्विद्यते । यद्यपि अध्याहारा-
 दिभिरिदमपि स्यात्, तथापि तुल्यधर्मो मार्गणीयः तद्वदेव विप्र-
 तिपत्तेः ॥ न च इन्द्र, सुखादिवद् अनभिधीयमानस्यापि तुल्यगुणस्य
 प्रत्ययो भवतीति वाच्यम् ।

यथेन्द्र, रिव ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते ।

तत् तथा लिम्पते र्लेपाद् अन्यदत्र प्रतीयते ॥ १८६ ॥

तदुपस्ये पणार्थोऽयं लिम्पति ध्वान्तकर्तृकः ।

वर्षणार्थश्च विद्वद्भिः उत्प्रेक्ष्यत इतीक्ष्यताम् ॥ १८७ ॥

मनेत्र शङ्के ध्रुवं प्रायो, नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्रते शब्दैः इवशब्दोऽपि तादृशः ॥ १८९ ॥

वाक्यावदेव प्रबन्धेषु अनौचित्यपरिहारेण गुणालङ्कारसङ्करनिवेशो
 भवति ॥ तत्र अनौचित्यपरिहारो यथा, मायया कैकेयीदशरथाभ्यां
 रामः प्रलम्बितो, न मातापितृभ्यामिति निर्दोषदशरथे ; राममेव
 योधयन् रामेण वाली निहतो न सुग्रीवमिति महावीरचरिते ; रुधिर-
 प्रियराक्षसेन दुःशासनस्य रुधिरं पीतं न भीमसेनेनेति वेणीसंहारे ;
 दुर्वाससोऽपधानाद् दुष्मन्तः शकुन्तलास्वीकारं विसम्भार, न अनवस्थि-
 तानुरागतयेति शकुन्तले ; लवणप्रयुक्तराक्षसाभ्यां वासोपस्क्रेण
 सीता परित्याजिता न कैकेयीमन्यराभ्यामिति कलितरामे । किञ्च,
 दर्शयामपि वासवदत्तायां वैरप्रतिचिकीर्षया पद्मावती मयोद्धा, अव-
 सिते च समीहिते तथा विना क्षणमपि न जीवामीत्यविज्ञातवासवदत्ता-

सन्निधे रत्नराजस्य अग्निप्रवेशाध्यवसायः प्रियाङ्गुदशतो व्यलीकशल्यमुच्च-
 खानेति तापंसवत्पराजे ; मरीचाद्यः स्वामिकार्यं साधयामीति प्रभु-
 भक्ता निरपराधामपि प्रेयसीं हित्वा स्वामिकार्याऽपेक्षयाऽहमेव प्रता-
 वन्ति दिनानि जीवितः, अद्यानुकूलतस्वामिकार्यः तामेवानुगच्छामीति
 शिवगणः शूद्रकनिमित्तां मायामयीं चितां प्रियासमघं प्रविवेश, साऽपि
 तत्प्रेमावदानदर्शनापङ्क्तप्रियव्यलीकात् तद्वियोगकातरा तत्रैवात्मानं
 प्रतिचिच्छेप इति विमान्तशूद्रके, इति तदेतद्वोषहानम् ॥ गुणोपादा-
 नन्तु सद्गुणयोगेन संविधाने सुसूत्रता, अपि च चतुर्दशतन्त्रसम्पन्न
 मिति। चतस्रो वृत्तयो भारती आरभटी कैशिकी सात्वती चेति । तत्र,—

या वाक् प्रधाना नृपतिप्रयोजया स्त्रीवर्जिता संस्कृतया प्रयुक्ता ।

स्वनामधेयै रत्नप्रयोजया सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥ १२२ ॥

यत्रावपातस्तलङ्घितानि हृद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।

चित्राणि युद्धानि च तत्र वृत्तिमेतादृशीमारभटीं वदन्ति ॥ १२३ ॥

या स्रक्ष्णनेपथ्यविशेषयुक्ता स्त्रीसङ्गता या वज्रगीतवृत्ता ।

कामोपभोगप्रचुरोपचारा तां कैशिकीवृत्तिमुदाहरन्ति ॥ १२४ ॥

या सात्विकेमात्मगुणेन युक्ता त्यागेन वृत्तेन समन्विता च ।

हर्षोत्कटा संकृतशोकभारा सा सात्वतीति प्रथितेह वृत्तिः ॥ १२५ ॥

आसामङ्गानि षोडश—तेषु प्ररोचना, प्रस्तावना, वीथी, प्रहसनमिति
 चत्वारि भारत्यङ्गानि । तत्र वक्तव्यार्थप्रशंसापरं वचः प्ररोचना, यथा,—

जयति भुवनकारणं स्वयम्भुः जयति पुरन्दरनन्दनो सुरारिः ।

जयति गिरिसुतानिरुद्धदेहो दुरितभयापहरो हरश्च देवः ॥

प्रस्तुतवस्तूपपादनावसरसूचकं वचः प्रस्तावना ; यथा रत्नावल्यां,—

द्वीपादन्यस्मादपि मथादपि जलनिधे दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय भटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥

उद्घात्यकादीनामङ्गानां प्रवृत्तिः वीथी । उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयो-
 गातिशयः प्रवर्तकः अवलगितमिति । तत्र उद्घातत्रयो यथा,—

को जयति/जयति शर्वः केन जितं जितमनङ्गदहनेन ।

त्रिपुरारिणा भगवता बालशशाङ्काङ्कितजटेन ॥

कथीद्वातो यथा,—

साकं पङ्कजजन्मना सुरपतेरभ्यर्थनाया वशात्

दूष्णाकोः शरदिन्दुविम्बविमले वंशेऽवतीर्थ स्वयम् ।

निःशेषात्तपदं त्रयीपदजुषां विद्वेषिणं राक्षसं

न्यः पौलस्त्यमहम् स पातु भवतो रामाभिधानो हरिः ॥

प्रयोगातिशयो यथा,—

अत्याहितमवतु हरेः क्षामुद्धरतो वराहवपुषो वः ।

शेषफणारत्नदर्पणसहस्रसंक्रान्तविम्बस्य ॥

प्रवर्तको यथा,—

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकीर्तिः ।

उत्थाद्य गाढतमसं घनकालमुग्रं

रामो दशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः ॥

अवलगितं यथा,—अमुमेव शरत्समयमाश्रित्य गीयताम्, तथाक्षस्याः

सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।

निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान् मेदिनीष्टु ॥

स्वधर्मवित्प्रचलितानां तापसादीनामुपहासपरं वचः प्रहसनम्, यथा,—

अमणः आवकबध्वाः सुरतविधौ दशति नाधरं दत्तम् ।

मदिराक्षि मांसभक्षणमंशस्यमये निषिद्धमिति ॥

संचिप्तिका, अवपातः, वस्तूत्थापनं, संस्फोटः इति चत्वारि आरभण्यङ्गानि ॥

तेषु जाहेन्द्रजालनेपथ्यादिभिर्वस्तुसंचेपः संचिप्तिका यथा,—

रक्षसा ऋगरूपेण वक्षयित्वा स राघवौ ।

जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविधितः ॥

भयादिभिर्विद्रवादिकर्मानुप्रवेशनिर्गमनमवपातो यथा,—

वृगरूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः । ।

नीयते रक्षसा तेन लक्ष्णो युधि संशयम् ।

अविद्रवः सविद्रवो वा सर्वरसभावसमासो वस्तूत्यापनं यथा,—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे

दसेत्रारस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।

आतङ्काद् विकलं द्रुतं कण्णया विचोभितं विस्मयात्

क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्तताम् ॥

नानास्त्रयुद्धनियुद्धादिभिः ससंरम्भसंप्रहारः संस्फोटो यथा,—

कृष्टा येन शिरोरुहेषु पशुना पाञ्चालराजात्मजा

येनास्याः परिधानमप्यपङ्क्तं राक्षां गुरुणा पुरः ।

यस्योरःस्थलशोणितवासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवान्

सोऽयं मङ्गुजपञ्जरे निपतितः संरक्षतां कौरवाः ॥

नर्म, नर्मस्त्रिजः, नर्मस्फोटः, नर्मगर्भ इति चत्वारि कैशिक्यङ्गानि ॥ तेषु

स्थापितश्चङ्कारं वचः विचेष्टितं वा सपरिहासं नर्म यथा,—

वयं तथा नाम यथात्य किं वदाम्ययं त्वकस्माद् विकलः कथान्तरे ।

कदम्बगोलाकृतिमाश्रितः कथं विशुद्धमुग्धः कुलकन्यकाजनः ॥

प्रथमसम्भोगे नवावस्थानं सम्भोगाश्रयवाक्यादिकर्म नर्मस्त्रिजः यथा,—

प्राप्तासौ वृषपर्वणः प्रियसुता सङ्केतखण्डे नवे

वृष्टिः सेयमनम्बुदाऽद्यतमयौ गात्राणि मे सिञ्चति ।

किं जानासि विनोदयिष्यति मनः सन्तप्तमेवाद्य मे

दुर्वीतेष्व निवर्तयिष्यति न भोक्तां देवयानीं प्रति ॥

आविर्भूताभिलाषानुभावयोः अकाण्डसम्भोगभङ्गः नर्मस्फोटः यथा,—

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान् वैदर्भि पश्यानुमता मयाऽपि ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थयसे हस्तगता ममैभिः ॥

कार्यप्रहेतोः स्वरूपविज्ञानादिप्रच्छादनं नर्मगर्भः यथा,—

अथाजिनापादधरः प्रगल्भवाक् ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।

विवेश कञ्जिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥

उत्थापकः, परिवर्तकः, संलापकः, संघात्यक इति चत्वारि सात्वत्यङ्गानि ।

तेषु परम्परौभूयार्येषु उत्थापनं उत्थापकः यथा,—

प्रहरं मम तु कायं प्राक्प्रहारप्रियोऽहं

अपि तु कृतविघाते किं विदधाः परस्मात् ।

भटिति विततबहुङ्गारभास्वत्कुठार-

मविधटितकठोरस्कन्धबन्धः कबन्धः ॥

प्रस्तुतार्थत्यागादन्यार्थभजनं परिवर्तकः यथा,—

मुनिमभिमुखतां निनौषवो याः समुपययुः कमनीयतां गुणेन ।

मदूनमुपदधे स एव ताभ्यो दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ॥

सदसि नानावाकैर् मिथोऽधिक्षेपः संलापकः यथा,—

कथमपि न निषिद्धो दुःखिना भौरुणा वा

द्रुपदतनयपाणिस्तेन पित्रा ममाद्य ।

तव भुजबलदर्पाद् ध्यायमानस्य वामः

शिरसि चरण एष न्यस्यते धारयैनम् ॥

कार्यमन्त्रानुभावदैवादिभिः संघातभेदः संघातत्रकः यथा,—

अपश्यद्भिरिवेशानं रणान् निवृत्ते गणैः ।

मुक्ष्यत्येव हि कृच्छ्रेषु सम्भ्रमाधिगतं मनः ॥

चतुर इत्यनेन शास्त्रीयलौकिकव्यवहारीवेदिनो न्यायकस्य धर्मार्थकाम-

मोक्षेषु वैचक्षण्यमुच्यते । उदात्त इत्यनेन आश्रयविभूत्योराभिजात्य-

यौषणादीनां चोत्कर्षः प्रकाशयते । चतुर्वर्गफलं प्रबन्धे को वा न बान्ध-

वीयति इत्यनेन श्रोतृणां रामादिवद् वर्तितव्यं, न रावणादिव-

दिति विधिनिषेधनिबन्धनस्य प्रबन्धस्याभीष्टतमत्वमाख्यायते । सुखं

प्रतिमुखमित्यादिना तु पञ्चाङ्गं प्रबन्धशरीरमभिधीयते । तदङ्गानि च

उपैष्येपरिकरादीनि चतुःषष्टिरपि सुखादिष्वेवान्तर्भवन्ति । यतः

तद्वदेव पञ्चसन्धेयकमपि वाक्यं प्रबन्धव्यपदेशमासादयति । तद्व्याख्या,—

कथमपि कृतप्रत्यासत्तौ प्रिये इति मुखं, सुवलिताक्षरे इति प्रतिमुखं,
विरहलक्षया कृत्वा व्याजं प्रजल्पितमश्रुतम् इति गर्भः, असहनसखी-
ओत्तप्राप्तिप्रसादससम्भ्रम-विवलितदृशा इति विमर्षः, शून्ये गेहे समु-
च्छ्वसितं (मुञ्जः) इति निवर्हणम् । एतेन प्राचीनप्रबन्धार्थेऽपि एक-
वाक्योक्तेन प्रबन्धत्वमित्याख्यातं न भवति ॥ तदर्थं,—

तुरगनिचयव्यग्रानूर्वोभिदः सगराध्वरे

कपिलमहसा रोषात् सृष्टानपि प्रपितामहान् ।

अगणिततनूतापस्तम्भा तपांसि भगौरथः

भगवति तव सृष्टानङ्घ्रिचिरादुददौधरत् ॥

अवि नृतमसंक्षिप्तम् इत्यनेन विस्तारभौरूपां कथारसविच्छेदशङ्किनाञ्च
चित्तमावर्ज्यते । अव्यान्तरैः इत्यनेन वृत्तान्तगैराश्वासकादिपरिसमाप्ति-
रिति परिश्रान्ताः ओतार आश्वास्यन्ते, स्रगादिसन्निवेशादिवत्
सन्दर्भे च आश्वासादयो विभाव्यन्ते । पुरोपवनेतत्रादिना च देशकाल-
पात्रसम्पदुपवर्णनात् आलम्बनोद्दीपनविभावाः कथ्यन्ते । उद्यान-
सलिलक्रीडादुत्पलक्षणेन कामिनीनां दिवाचेष्टाः, मधुपानं रतोत्सव
इत्यनेन च रात्रिचेष्टा उच्यन्ते, विप्रलम्भा इत्यनेन चत्वारोऽपि प्रथमानु-
रागादयः परावृत्त्यन्ते । विवाहा इत्युत्पलक्षणेन प्रथमानुरागो, विवा-
हान्तो मानः, प्रेमान्तः प्रवासः, सङ्गमान्तः कष्टणः, प्रतुष्टजीवनान्तः प्रबन्धः
कर्तव्यः इत्युत्पदिष्यते । मन्त्रदूततत्रादिपुरुषकारायत्तसिद्धिस्तूचनेन
दूतततादिनिरासात् नायकस्य सत्वोत्कर्षः प्रकाश्यते । नावर्णनं मर्ग्यत्रादे
दोषाय इत्यत्रादिना तु पुरुषार्थासन्नोपकारित्वेन शैलर्तूद्यामचन्द्रोदयमधु-
पानरतोत्सवादीनां मन्त्रदूतप्रयोगातिनायकाभ्युदयादीनाञ्च नियमेन
प्रयोगः, शेषाणान्तु प्रबन्धशरीरानुरोधेन इति प्रतिपाद्यते । गुणतः प्रागु-
पन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम् । निराकरणम् इत्यनेन गुणवता भाष्यं
न गुणद्वेषिणेति ज्ञाप्यते । वंशवीर्यत्र (वृत्त, १३८) श्रुतादीनि इत्यत्रादिना
पुराभिजात्यौद्धतग्रशौटीर्यवीर्यत्रादय एव शत्रो वर्णनीयाः न त्ववच्छे-

देहेतवोऽन्यायप्रवरणाविनयादय इति प्रतप्रायत्रते । धिनोति न इति
तु अयमेव पक्षः अयानिति ग्रन्थकारेण स्वाभिप्रायः प्रकाश्यते ।

इति विगदितभङ्गप्रानङ्गसर्वस्वमेतद्

विविधमपि मनोभिर्भावयन्तोऽस्य भेदम् ।

तदनुभवं समुत्थानन्दसंस्मीलिताक्षाः

परिषदि परितोषं हन्त सन्तः प्रयान्तु ॥

यावन् मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलभृतिः स्वर्वाहिनी धूर्जटेः

यावद् वक्षसि कौस्तुभस्तवकिता लक्ष्मी सुरद्वेषिणः ।

यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजयप्रौढं धनुः कौसुमं

भूयात् तावदियं हृतिः हतधियां कर्णावतंसोत्पलम् ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणा-

लङ्कारे रसविवेचनो नाम पञ्चमः परिच्छेदः समाप्तः ।

शुभमस्तु ॥

Notes.

१।१८. 'अजिह्वायकीयिषन्' ज्ञायकं कर्तुं मैच्छन्; 'सस्ति' स्वपिति ; कस्यश्चञ्चशब्दौ जलाशयवाचिनौ (पा० १।२।१३८); 'घरिष्यति' सेष्यति.

२।५ 'वर्वच्यादयो वषट्पफुल्लहतां यङि रूपाणि.'

५।१५ "आभो मैयनं ... पेक्षशब्दो मुष्कयोः प्रसिद्धः."

६।२२ "गण्डो वणः."

७।२ कि०. १७. ६१.

८।१२. काकं खादति क्षुधितः क्रूरं (भक्तं) फेक्षति (? क्षिपति) निर्भरं वष्टः । श्वानं गृह्णाति कण्ठे दृक्कायति (? निवारयति) नप्तारं स्यविरः ॥

८।१७ आवर्ज्य पीडयते (ताडयते) यथा कुक्षुरो नाम ("कुक्षुरौ नाम शब्दः 'प्राकाशे' ?) मम भर्ता । प्रेषत राजकुलकर्मकराः, अहह कस्य क्रन्दामि ॥

८।१६ संहतचक्रवाकयुगा विकसितकललक्षणालसंक्रमा ।

वापी बधूरिव रोचनाविलिप्तस्तना सुस्रवति ॥

८।२० अभिनवमनीहरविरचितवलयविभूषा विभाति नवबधूः ।

कुन्दलतेव समुत्फुल्लगुच्छपरिणीयमानभ्रमरगणा ॥

१०।८ शैलसुतावद्वर्धं मूर्धाबद्धभुजशशिलेखम् ।

शीर्षपरिष्ठितगङ्गं सन्ध्याप्रणतं प्रमथनायम् ॥

११।४ असितर्तः क्षणावर्त्मनः अग्नेः तुक् अपत्यं कुमार इत्यर्थः ।

स्वःक्षितां दिवौकसाम् ।

११।१० काव्य० १ ।

१३।२०. भ० । ४. ४. १४।५, ८ शि० । ३. १२-३.

१४।१६ कारयित्वा क्षीरं ग्रामप्रधानः (देशी. २।२१) मज्जित्वा अजि-
मितः (अभुक्तवान्) । नक्षत्रतिथिवारान् ज्योतिष्कं प्रष्टुं चलितः ॥

“१२० विवाह्य नववधूः खाशुरकं (खाशुरगृहं) दोलिकया नूयमानाः ।
रोदिति देवरस्तां संस्थापयति पार्श्वेन व्रजन् ॥

१५।५ खाद विषं पिव मूत्रं नूयसे मार्यत्रा पततु ते वज्रम् ।
दन्तखण्डितस्तनौ क्षिप्त्वा सुतं शपति माता ॥

१५।२१ नमत हरं रोषानलनिर्दग्धमुग्धमनाथशरीरम् ।
विसृतनितम्बनिर्गतगङ्गास्रोतसमिव हिमवन्तम् ॥

१६।८ कोलाः खनन्ति सुस्ताः गृध्राः खादन्ति प्लुतकमांसानि ।
उलूका घ्नन्ति काकान् काका उलूकानपि वायन्ति (क्षिपन्ति) ॥

१७।१८ सुरभिमधुपानलम्पटभ्रमरगणाबद्धमण्डलीबन्धम् ।
कस्य मनो नानन्दयति कूर्मपृष्ठस्थितं कमलम् ॥

“१२३ पट्टांशुकोत्तरीधेण पामरः पामर्यत्राः प्रोष्कति ।
अतिगुरुककूरकुम्भीभरेण स्वेदाद्रितं वदनम् ॥

१८।१५ शि० । ३. ८.—“१२० श० । २. ६.

२०।८ कु०. ५. १४.—“११७ र० । १. १.

२२।२३ शि० । १४. ६६.—२४।६ वी० । १।५५. २५।१७ अम० । १६.

२६।८ वि० । २।७.—“११५ रत्न० । २. २०.

“१२२ बा० रा० । ६. ३४.—२७।५ वाम० । २०. ६.

२७।१८ श०. ७. १२.—२८।७ वी० । २. १४.—“१११ कु० । ६. ८२.

२८।१६ वाम० । १८. २१.—२९।६ श० । २. १३.

२९।११ वाम०. १८. १६.—३१।१५ वाम०. १८. २६.

३२।२२ “नाष्टाः राक्षसाः”.—३३।३ शि० । १०. ८०.

३३।८ many read खातयः for खादयः and स्फार्च for स्पर्च ।

काव्या० ३. १११.

“११६ शि० । १. ८२.—“१२१ शि० । १० । ६४. ३४।८ र० १३।१.

३४।१६ अस्मादृशा अपि कवयः हरिचन्द्रहालप्रमुखा अपि ।

मण्डूकमर्दटा अपि खलु भवन्ति हरयः सर्पसिंहा अपि ॥

“१२२ मयूरः कृलापे यं वहति तस्य नाम्नः सहशनामा ।

उच्छीर्षात् पादान्तगतो नु नक्तं यथा बौका ॥

“जिअनाउ इति पाठे जितनौक इत्यर्थः” ।

३५।४ कु० । १. २७.

३५।१२. शि०।१६. २.—“१२८. कु०।६. ३६.—३६।६. कु०।३. १६.

३७।५. वे०।१. ६. ३८।७. वी०।१।३५.—“११४. मा, मी०।५।१८.

३८।२१. ‘नगेट्’ (श्) = हिमालयः; भेट् = भा + ईट् = चन्द्रः; उग्रहक् (च्) = सूर्यः; ध्रुट् (द्रुह्) = द्रोहकारि; अप् + इट् (ह्) = जलजम्.

४१।७. “हातो इति महाराष्ट्रभाषया प्रश्नकाकुः, अयं स इत्यर्थः”; ‘दीसद् सञ्च’ दृश्यते सत्यम्; ‘ए दूए किअलेउ’ अनेन व्याजेन कृतः, ‘दूअं व्याजः’— पच्छाए इत्यपरः पाठः पञ्चादेष इत्यर्थः; ‘एसे सञ्च, जिवोसुः’ एवं सत्यं जीवितः

४२।१६ शि० । २. ४४.

४४।११ यथा स्नातुमवतीर्णे आर्द्धीभूतमुक्तासितमंशुकाङ्घ्रान्तम् ।

तथा च स्नाता भवसि त्वं स्तुष्टे गोदानदीतोये ॥

४६।१. ‘न्यक्षेण’ परशुरामेण सामस्तेत्रनेति रत्नेश्वरः.

“१२१. वे० । ३. २८.—४७।३. वाम०. १५. १२.—“१६. शि० । २. ६८.

४८।११. मा० मम०।५।३०।

“१२०. कुतो लभ्यते पथिक स्वस्तरकं (शस्तरतं) अत्र ग्रामुणीगृहे ।

उन्नतपयोधरान् प्रेक्ष्य पुन र्यदि वससि तदा वस ॥

४९।१४. पाणि०।२।१।५५.—५०।२०. अम०।२.

५१।१३. शि०।१६।५२.—५२।२. दश०.—“१६. चोर० । ११.

५४।८. शि०।२।६१.—५७।१७. श०।३।१८.

“१२०.” श०।३।१६. तव न जाने हृदयं मम पुन मदनो दिवा च रात्रिं च ।

निष्कृप तपति बलवत् त्वयि युक्तमनोदयानि अङ्गानि ॥

“१२३. वेणी० । ३।१ शतं मानुषमांसभारकाः कुम्भसहस्रं वसाभिः सञ्चितम् ।

अनिशं च पिबामि शोणितं वर्षशतं समरो भविष्यति ॥

५८।१. प्रणमत प्रणयप्रकुपितगौरीचरणाग्रलग्नप्रतिविम्बम् ।

दशसु नखदर्पणेषु एकादशतनुधरं रुद्रम् ॥

“१४. त्वमसि मया चूताङ्कुरदन्तः कामस्य गृहीतधनुषः ।

युवतिमनोमोहनसहः पञ्चाभ्यधिकः शरो भव ॥ श० ६।२.

“१७. गृहाणानुकम्पय पिब दुग्धं कुतोऽस्माकं तक्रम् ।

पुष्पकमस्तके हस्तो यदि दधि जन्मन्यपि जातमासीत् ॥

“११. जयति तमालीयमांना गिरितनया प्रणयिकल्पलता ।

“१४. “अकट आश्चर्यं; गुमटी मनोञ्चा”; ‘कोइलो लवङ्ग’ कोकिलो

लपति ; वाङ् अ=वाति च ; “निवारय वारकम्पून्वः ; अला आगतः ;
जाङ्गदा यामः ;” कजं कार्यम्.

५९।६. “गोसे=प्रभाते ; तिरिञ्छिरिञ्छोली=कमलरजःपङ्क्तिः ;

तल्ल=अल्पसरः ; तूहे=(तोये) ; विवस्त्रिदा=प्रसारिता.”

“१०. सुग्धे ग्रहणकं (रतमूल्यम्) गृहाण त्वंधारय मुद्रां निजे हस्तो ।

निश्चयः सुन्दरि तवोपरि मम सुरतस्पृहाऽस्ति ॥

६०।२२ र० । ६ । ६७.

६१।६ कि० । १२ । १.—“१२२ कि० । २।२.—“१२८ वाम० । ६. ४.

“१२६ काद०.—“१२२ मा० मा० । ३. १६.

६२।१ मा० मा० । २. ११.—“१२२ कु० । ५ । ४.

६३।२१ वाम०.—६४।३१ वे० । ३. २८.—६६।२ मेष० । २. ४६.

६८।६ उ० । १ । ६.—२३. शि० २. ४०.

६९।५ श० ४ । १६.—७१।१६ तमङ्गः बलीकप्रान्तः, हे० ४।७७.

७२।१ शि० । ४. १०.—“१४ मेष० । १. ५.—“१२५ शि० । २।१६.

७३।३ विक० । २ । ३.—“१२५ म० ना० । ३. ५.

७४।१६ शुक्थेव जानाति शुकप्रलपितानि कीरसंलापिनी ।

कीरभाषां सुखं सा न खलु रेऽहं धृष्टशुको ॥ कण्डूस्त-कुन्त-कीर-पूस-

वाआङ्गाः शुकनामानि॥

७५।१५ कु० ३. ३.—७६।७ विक० ४। ३२.

७६।१२ • एकस्मिन्मच्छिणि आवणः अन्यस्मिन् भाद्रपदः

• माधवो महीतलस्रस्तरे गण्डस्थले धरत् ।

• अङ्गे ग्रीष्मः सुखासिका तिलवने मार्गशीर्षः .

• सुग्धायां सुखपङ्कजसरसि.आवासितः शिशिरः ॥

७७।२६ अत्यन्तरमणीयम् अस्माकं ग्रामस्य मण्डनीभूतम् ।

• लूनं तिलवाटीसदृशं शिशिरेण कृतमब्जिनीषण्डम् ॥

७८।२४ विक० । ४ । ४४.

७९।१५ एतावन्मात्रस्तनी एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्वाभ्याम् ।

• एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः ॥

८०।१४ वे० । २।५.—८२।१२ शि० । ४ । ८.—“११५ कि० । ५। ७।

“११८ कि० । ५। २.—“१२४ भ० । १० । ११.

८३।३ तीर्थेन रजसा तनुः तन्वी । इप्रकोः द्यावापृथिव्योः समे
लावण्याकर ।

• “१५ सीमासी. सीमायामासनशीलः ; परिसरसरणी प्रान्तमार्गे ।

८३।१० विशत् + आमन्त + सारस ; सारसे सरःसम्बन्धिनि ; कुरुते
कुत्सितरुते ।

“११४ काव्या० । ३ । ११.—“११७ शि० । ६ । ४ ।

• “१२० कि० । १५ । ३.—“१२५ शि० । ६ । ३ ।

• ८४।२ सभाः सदीप्तिः । “१५ काव्या० । ३।३६ ।

“१८ काव्या० । ३।३८.—“१११ काव्या० । ३।४२ ।

“११५ काश्चि (२) = ‘केन पानीयेन अञ्जनशीला’ ; १८. मदनदाहणः
मदनकाष्ठेय ; छदा + अरणत् ।

“१२१ काव्या० । ३।४१.—“१२४ भ० । ११ । १५ ।

८५।१ शि० । ४।३६.—“१४ भ० । १० । १७ ।

“१२२ काव्या० । ३।२६.—“१२० शि० । ४।६० ।

८६।६ भ० १०।६.—“१८ काव्या० १।४५.—“१९ काव्या० १।४०।

८७।१३ विगतं पक्षिगमनम्, ललितं अष्टम् ; अप्रमदा हर्षशून्याः ;
आमहता आधिग्रहाः ; आरणं संग्रामवर्जितम् ; समयात् दैवात्.

“१९८ धवो वृक्षविशेषः ; विः पक्षी ; अना स्त्री ; नौ आवयोः अवन्धुं
शत्रुम् ; हितं तनोतीति हिततना ; जमाननेन सुखशून्येन स्वेन आत्मना
स्वनानां शब्दायमाना ।

८७।२५ सत् + एनसा ; न + इयते ।

८८।४ काव्या० १।४८.—“१९६ कि० १।५।२७।

“१२३ शि० १।४।१२।

८८।८ हे जयन्ति ये ते देहं सदा नमस्यन्ति ते जयन्ति । हे भवानि
अतः भवान्यतः भवं विना सदादेहं (सत् + आदा = ग्रहणं + ईहा =
चेष्टा) अनं प्राणान् अस्यन्ति ॥

८८।१४ लोकानाम् आधीन् ईरयति दूरीकरोतीति लोकाधीरा ;
स + इना = सेनापतिसहिता असन्ना अवसादरहिता सन्ना वा आसन्ना
निकटवर्तिनी आरं अरिसमूहम् ।

८९।४ काव्या० १।७२.—“११४ शि० १।६।२०।

“११८ काव्या० १।५७। २२। एणनेत्रा हरिणनयना ।

“१२५ काव्या० १।६२। ८१।३ काव्या० १।५८.—८१।६ “१।५८।

८१।८ अति + कालिम + आलया ; स्वानमा सुखेन आनय्या का तथा
उपगीतया अलिमालया कान्तं न नमति ।

“११४ पतत्रिकूटाः पक्षिसङ्घाः ; अनेकपाः हस्तिनः तेषाम् अदभ्रम-
दभ्राः उत्कटमदभराः शालाः वृक्षाः यस्मिन् तम् ।

“११७ कि० १।५।५०। “१२० काव्या० १।५।६।

८२।१ स + भास + माणा ; स + हसा ; पराग (कालुष्य) + अत् ; सभा +
असमाना ; स + भासमाना ; स + भा + समाना ; सहसा (मार्गशीर्षेण) +
पराग + अत् ; सह + सा ; अपर + अगात् (पर्वतात्) सहसा परागात् ।

१२।४ (1) प्रवणं (वनं प्रति), अदभ्य + मद + चलत् + वि (पश्चि) + पराजित + मूढ (बाल) + विं, अलं, अहि + तत + रङ्गम् (स्यामं) विरसं (रसाहीनं), सदा + तिमि + अितं, प्रतीतेन प्रख्यातेन शिखिना चरितेन भक्षितेन वनं, जलं यस्य तत् ।

(2) प्रवण + मद + अमत् + अचल + द्विप + राजितं, ऊढ + विमल + महित + तरङ्गं; विरसं (लवणं), सत् + आति = (पश्चिविशेषः) + मिश्रितं, अ + चुप्रत + धाम, प्रतीतैः प्रत्यागतैः शिखिभिः मयूरैः चरितवनम् ।

“१७ काव्या० १।७१.—२६।१३ कु० ५।२४.—“१२२ कु० ५।८ ।

२७।२ कु० ५।५५.—२८।१८ शि० ४।१४ ।

१०५।१३ आस्पन्दता (व्याम्रवता) नभो महीं च तडिदुष्मापितदिशा दुन्दुभिगम्भीररवं दुन्दुभितमूखवाहेन ॥

“१२८ प्राप्ताच्च शीकराहतधातुशिलाजलनिषस्तराजितजलजम् । सद्यः निर्भरप्रहसितदरीमुखनिर्मथितमदिरामोदम् ॥ रावण० ५६ । निष्क्रान्त—निष्क्रान्त for निष्क्रान्त in some.

“१२२ शि० ४।२३.—१०५।३ र० ७।२५.—१०७।१६ र० १८।१ ।

१०८।१८ कर्पू० २।११. परं जत्रोत्क्रा उष्णा गरलसदृशश्चन्दनरसः, चतुष्टारो चारो मलयपवना देहतपनाः । शृणाली वाणाली ज्वलति च जलाद्री तनुलता, वरिष्ठा यद् दृष्टा कमलवदना सा सुनयना ॥

१०८।२४ पारासिन्धू नदीभेदौ ।

१०९।१४ धूमायते धूमकलुषे ज्वलति ज्वलदात्तहस्तजीवाबन्धे । प्रति-रवप्रतिपूर्णदिशि रसति रसच्छिखरे धनुषि नभस्तलम् ॥ रावण० ५।१२ आह्वन्त for आह्वन्त ।

११०।१३ कि० २।२६ ।

११२।१२ उदधे र्यशसा यशः धैर्यं धैर्यं सुवतया सुवताम् । रामः स्थित्यापि स्थितिं भणति रवेण च रवं समभिकामम् ॥ रावण० ४।४३ ।

११४।१२ दणकु० १.—“१२२ र० ८।३२.—११५।१२ मा० मा० ५।१० ।

११६।१० शि० १२।३—“११३। काव्या० । ३।२३—“११६ शि० । १२।६६ ।

“११८ कि० । १५ । १४ ।

“१२२ कः, खगौघम् अक्षतीति खगौघङ्, न चित् किनतीति चिच्छं
ओजो यस्य सः, भमति अतीति भान्, ज्ञः, अटोठाम् भटानाम् बाभकानां
ईट् ईश्वरः, अडंठणः अचपलः, तथा उदधीन् पफर्व पूरयामास ? अभीः,
मयः, अरित्वां शत्रुच्छेदनीनाम् आशिषां सहः ।

११७।३ सामधामधनिनां धान्नः तेजसः साधिका । अपपापान्
निष्पापान् पाति ।

११८।७, १८, २२, २५ काव्या० । ३।२१—८६—८५—८४ ।

“११३ इनः ईश्वरः ; ईजः कामः ; इला इयिवी ; ईदः कुवेरः ।

“१२३ हे साहसई निशीधाभिसरणसाहसिक सासवा आस्वादितमदिरा
साररोमा उत्कृष्टरोमाश्चशालिनी, सहसा हास्यसहिता त्वा त्वामेति ॥

१२०।८ “गीर्वाणसुभटः कश्चिद् युयुत्सु दैत्यसेनया ।

तत्कालकृतसाम्निध्यां मायादेवीमपूजयत् ॥

व्याजो माया, सैव वागभिधानं यस्याः सा माया मल्लं रक्षाऽस्तु । रातं
दत्तमवद्यं दोषबहुलमधिराजप्रमवद्या आधयो यत्र तादृशं वा राजं प्र यस्याः
सा विशिष्टं सरणं विसरस्तं राति प्रयच्छति स रसोऽर्थाद् वीरस्तं वेत्ति या,
क्ष्मायां भूमावपकारः पुत्रकलत्रादिरूपो यस्या इति गणकत्वाद् बहुव्रीहिः
राका पूर्णिमा द्वादशवर्षदेशीयकन्यारूपा या, पद्माभः शरीरसंलग्नः शेषः
सर्पो यस्याः, नयनं नीति नयति यन् नयनं दृष्टि ज्ञानं तदेव स्वमात्मा
यस्याः, स्वे व्योम्नि यातीति स्वया । स्तव्यो मारो मारणं कामो वा
यस्याः सा । रामा रमणीया स्त्रीरूपा वा, व्यस्तं विनाशितं स्थिरत्वं
यया, तुहिनं नयति प्रापयतीति नयते उपत्यये तुहिनमश्नद्रस्तस्य नक्षितु
र्जटाजूटे बन्धयितुः परमेश्वरस्य श्रीः शक्तिरूपा । कं सुखं राति ददा-
तीति करस्तस्य चारभूता दस्यवस्तेषां खड्गादिधारेव धारा छेत्नी, राधेति
देयाः पौशणिकं नाम, ममेत्यव्ययं भावप्रधानं शिवममत्वं मान्ति

परिच्छिन्दन्ति ये वृश्चिनः योगिनः तेषामपि व्यालविद्यां क्षयिविद्यां अव-
तारयतीति या.सा' ।

१२०।२३. अक्षीणेन गवा दृष्टेण, गवि वाचि ।

१२१।५. सारां श्रेष्ठा, भियं गतानां गणानाम् आरवो यत्र सा, नासेधा
परैः अप्रतिषेधा, वरितारिका आहृतः ।

“ । ८ कि० १५ । २२

“ । १२ वाहना सेना, अनमा नतिम्बुन्या, साराजौ श्रेष्ठसंग्रामे,
मानासे परेषां मानक्षेपके । राजेभा राजहस्तिनः, भारिणां स्वाम्य-
र्षितसमरभाराणामुचितचेष्टावता जनानां ध्वनि र्यत्वेति क्रियावि-
शेषणम् ॥

१२१।५ ततः मानवज् आरासः आरवो यत्र ।

“ । १८ लासे वृत्ते, राजमलीमसा श्यामा, आलालि लालिता ।

“ । २१ “ कलिला गीतादिकरणपटुः, सालाली दृक्षपंक्तिः, सरकेण
मधुना अलसा, श्यामाङ्गी, मधुरालापा, सेला स्यादुत्तमा नारीति देशीयकोषः,
सह दूरया मदिरया वर्तते इति वा रलयोः सावर्ण्येण । अला भूषयित्री
हवधवेति सम्बोधनं रेहदू राजते. ”

१२२।१ सु + काल + वाला (= केशा,) कान्तिल = कान्तिप्रद, सखा
आत्मसम्पद्युक्ता, दर्पिका अभिमानात्मकमृङ्गारवती ।

“ १२२।११ कि० १५ । २७ “ । १४ कि० १५ । २५

“ । २२ करैः किरणैरासञ्जयतीति, वनात्मक जलरूप चन्द्र, कला-
स्वनुरागं संधाय कृत्वा, अन्तःस्वच्छतया दृश्यनभोभागनेमिमद्वलयाकारो-
ल्लेखिनो ममागौरीं श्यामां शङ्कां (अपनय ।) ‘वशेशं’ अधीनशङ्करमिति
क्रियाविशेषणम् ॥

१२३।४ न तस्यतीति अत्रसा, अस्यन्दनेन स्थिरैरेनसा कल्मषेण
शमितं विजृम्भिता, भगवन्तमिता सकृता ।

१२३।४ जनकाङ्क लोकशिरश्चिह्नभूत, न न गामिकरं किन्तु विह्वल-
सू ५१

किरणमेव, जखितानां परिणतानामनारमणं, तमसां बलहानौ सन्ततव्या-
पारेणोत्कृष्टम् ॥

१२४।३ हे देवमुख वङ्गे, अनर्घधनौघप्राणनं 'समुद्रमिव' नर्दनं
कोलाहलकर्तारम् ।

“ । १२ असमा असाधारणी आसिका स्थितिः यस्याः, अमा = सह ।

१२५।३ दूरीरं दूरमपनेयम्, दुःसदनाः देवाः, अरतमविश्रान्तम् ॥
नन्दिना नता उमा गौरी, अन्यदपूर्वं धाम तेजो यस्याः ॥

“ । १३ सदे उपवने सभयवध्वा खण्डनागिरां निर्भत्सनवचसामविषयः ॥

१२५।२४ रदं नाशकम् ।

१२६।४ रुन्दां = विपुलां, उल्लाघो नीरोगः, देवौजसां राज्ञां, खण्डयित्री
रुन्दा चेष्टा यत्र तादृशे ॥

“ । १८ चन्द्रः कन्दर्पमित्रं विहरणसफलो हारिताराप्रबन्धः

स्वच्छन्दो वन्दनीयः कुवलयदलनः शङ्करे मेलिकारी ।

कन्दोदोऽल्लासलासी जयति शिवशिखामण्डनीभूतखण्डः

दत्तजगत्स्राजलौघो विहितनिजरति विभ्रमाणां बलेन ॥

१२६।२० नता दिव्या देवा यस्मै, असद् अविद्यमानमरिचकं यस्य,
(ततः कर्मधारयः) ; शुभानां साम्नां लसनेन भासनशीलाय ; भानि नक्षत्रा-
ण्यवहितुं शीलं यसेति भवरि खं तत् पूरयति तस्मै ; शुभस्तार उच्छि-
तो यो रयो वेगो गमनं तेन भाविने ॥

१२७।४ “ लटभं मनोज्ञं ललितं विलासो यस्याः सा.”

१२८।१ शीः (शृ) ; जूः (ज्वर्) ; मूः (मुष्) ; त्वः (त्वर) ; मां (माङ्
माने शब्दे च) ; का (also क + अन्) ; अमा = (अलक्ष्मीः, also सह) ;
सा (सन्) ; सा या (also साऽया) ; मा (मेङ् प्रणिदाने) ; मे नौः (also
मेऽनौः) (न = औ = द्विवचन) ; विष्णो भवति वा अत्वं ;” मे वे मे
सम्बोधनानि .

१२९।२५ अमं ६८ ।

१३५।११ यदि देवरेण भणिता खङ्गं गृहीत्वा राजकुलं वज ।
तत् किं सेवकब्रध्वा हसित्वावलोकितं शयनम् ॥

१३६।१८ कः स योजनबाहुः को दण्डानां द्वे सहस्रे ॥

१३८।३ शि० । १ । ४६

“ । १८ भद्रं भवतु सरस्वत्याः कवयो नन्दन्तु व्यासादयः

अन्येषामपि परं प्रवर्ततां वरा वाणी च्छेकप्रिया ।

वच्छोमी तथा मागधी स्फुरतु नः सा किं च पञ्चालिका

रीती विलिखन्तु काव्यकुशला ज्योत्स्नां चकोरा इव ॥ कपूर्० १ ।

१३९।१ उ० । १ । १

“ । ८ पदपीडितमहिषासुरदेहैः भुवनभंगलावकशशिलेखैः ।

सुरसुखदाटवलितधवलाक्षैः जयति सहासं वदनं महालक्ष्मणाः ॥

“ । १४ मृगवधनिमित्तनिर्गतमृगेन्द्रमून्यां गुहां निरूप्य ।

लब्धावसरो गृहीत्वा मौक्तिकानि गतो व्याधः ॥

“ । २२ उच्चा पालिः प्रियः पथा याति, प्रेक्षे हस्तं भवति यदि लोचनवान् ॥

१४०।१ सुतवधव्यतिकरं निशम्य दारुणरोषविस्फोटप्रहारवधिरारुणः ।

ज्वलितो जायते नरो रिपुसन्तापनोऽनलसदृशो यदि भवति महारुणः ॥

“ । ५ निशम्य प्रश्नात् तुरगरवं शूकरी हिंसार्थं हसति ।

निजकान्तं दंष्ट्रायुगलेन पुनः पुन न च दशति ॥

“ । ९ विभेषि हरिमुखि अपि भव मां च गले गृहाण संदा ।

क्रन्दति रिष्टासुरमारितः कण्ठवलितो न पतिः ॥

“ । १३ चन्दनधूसरमाकुलितलोचनं हासपराङ्मुखं निष्वासक्रेषितम् ।

दुर्मनसां दुर्मनस्कं संक्रामितमण्डनं मानिन्याननं किं तव करस्त्रितम् ॥

१४०।२१ अयि दुर्मनस्क दुर्मनस्क अद्य किं नो पृच्छामि त्वाम् ।

न जीव्यते येन विलासः परिह्रियते किमिति जनः ॥

१४१।१२ मा० । मा० १।३६, “ । १९.वी० । १ । ३५, “ । २५ मा०

मा० । ५ । २८, १४२।५ मा०.मा० ११०। ८, १४३।८ कु० । ३। ७० ।

“ १२० क्षणपिष्टधूसरस्तनि मधुमदताम्राक्षि कुवल्याभरणे ।

कस्य कृते चूतमञ्जरि पुत्रि त्वया मण्डितो ग्रामः ॥

“ १२५ शि० । ५ । १५

१४४।६ सखिभिर्भण्यमाना स्तने लग्नं कुसुम्भपुष्पमिति ।

मुग्धबधू र्वस्यते प्रस्फोटयन्ती नखपदानि ॥

१४६।१७ कु० । १ । ३१

“ १२३ नमत अविष्ठिततुङ्गम् अप्रसारिताविस्मृतम् अनवनतगभीरम् ।

अप्रलघुकपरिस्त्रज्जामज्ञातपरमार्थप्रकटं मधुमयजम् ॥ रावण० १. अवड्ठिअ
= अवर्धित for अविट्ठिअ ।

१४७।८ कु० । १ । १० ; १४८।८ श० । ६ । ३४ । १४९।५ र० । ६ । १२ ।

१४९। १५ शि० १।७०, १५०।६ कि० १५।२८, “ ११२ कु० । २ । ४६ ।

१५२।४ र० । १८।४८, “ १६ र० । ४ । ४ ।

१५३ । ५ अम० ३० ; १५४।२ मे० । २ । ७ ।

१५५।३ पीनस्तनदुर्ग्राह्यं यस्य भुजयन्त्रनिष्ठ, रपरिगृहीतम् ।

रिष्टस्य विषमवलितकण्ठं दुःखेन जीवितमतिकान्तम् ॥ रावण० ३ ।

“ १२३ र० । ६ । १२, “ १६ र० । ६ । ८१

१५६।५ व्याहृता प्रतिवचनं न ददाति रुष्यति एकैकस्मिन् ।

आर्या वज्रेण विना प्रदीप्यमाने नदीकच्छे ॥

“ ११ श्यामायाः श्यामलतथा अर्धाक्षिप्रलोकमुखशोभा ।

जम्बूदलकृतकर्णावतंसः भ्रमति हलिकपुत्रे ॥

“ १७ कि० । ८ । १४

१५७।१० प्रौढमहिलानां यत् यत् सुशिक्षितं तद् रतये सुखयति ।

यद् यदशिक्षितं नवबधूनां तत् तद् रतिं ददाति ॥

१५८।७ र० । १२ । ४५, “ ११ मे० । १ । ४७ ।

१६०।४ कि० १६। २३, “ १६ मे० । १ । २३

“ ११७ मे० । १ । ५२ ॥

१६१।६ मे० । २ । ३४ “ । १२ कु० । १ । ४२ ।

“ । २४ • उद्धर्षः पिवति जलं यथा यथा विरलाङ्गुलिच्चिरं पथिकः ।

• प्रपापालिकाऽपि तथा तथा धारां तनुमपि तनूकरोति ॥

१६२।५ गोदाविषमावतारच्छलेन आत्मा उरुसि अस्य सुक्तः ।

अनुकम्पानिर्दोषं तेनापि सा गाढमुपगूढा ॥

“ । २५ शि० । १।२२, १६३।६ शि० । ११।६४ ।

१६३।१६ यस्तस्याः अधररागः रात्रौ उद्वासितः प्रियतमेन ।

स एव हृष्यते प्रभाते सपत्नीनयनेषु संक्रान्तः ॥

“ । २१ कि० । ७। ३५, १६४।६ कि० । ६।६० ।

१६५।१६ सु० । १ । २१

१६६।७ न पुनर्वरकोदूण्डदण्डके पुत्रिभानुषेऽपि एवमेव ।

गुणवर्जिते न जायते वंशोत्पन्नेऽपि टङ्कारः ॥

• १७०।५ कि० । २ । ५४, १७१।२ मा० मा० । १ । ३५

“ । २२ मोहविरमे सरोषं स्थूलस्तममण्डले सुरबधूनाम् ।

येन कुरिकुम्भसम्भावनया दृष्टिः परिस्थापिता ॥

१७२।३ हसितं सहस्रतालं मुख्यवटमुपगतैः ।

पथिकैः पत्रफलसदृशे उड्डीने शुकव्राते ॥

“ । १८ स मुग्धमृगो मृगतृष्णिकाभिः तथा दूनो हताश्रुभिः ।

यथा सङ्गावमयीनामपि नदीनां पराङ्मुखो जातः ॥

“ । २३ वि० ४।६६, १७३।५ शि० । ३ । ५१, १७४।२ वि० । ४ । १७ ।

१७५।१६ वि० । १।६, १७५।२४ श० । २।१०, १७६।५ मे० । १ । १४ ।

१७६।१२ कि० । १८।६, “ । १७ कि० । १६।१८, १७८।१८ श० । ६।७ ।

१७८।२३ उ० । २।२७, १७९।५ श० । ६।२३, “ । १५ उ० । ३।२६ ।

“ । २४ गृहाण प्रलोकय ह्रमं विकसितवदना प्रियस्य अर्पयति ।

• धरिणी सुतस्य प्रथमोद्भिन्नदन्तयुगलकृतवचनम् ॥

१८०।४ सालोक एव सूर्ये धरिणी धरस्वामिनः गृहीत्वा ।

अनिच्छतोऽपि पादौ धावयति हसन्ती हसतः ॥

१८०।१० शालिवनगोपिकाया (?) उज्जीवन्तः कौरवातान् ।

सर्वाङ्गसुन्दर्या अपि पथिका अक्षिणी प्रेक्षन्ते ॥

१८०।११ गोदावस्थितं प्रेक्ष्य यन् न गृहपतिसुतं हलिकस्तुषा ।

आरब्धा उत्तरितुं दुःखोत्तारया पदव्या ॥

१८१।२.१ शि० । १०।३, १८२।१ शि० । १०।१७, “ । १३. कि० । १३। ३० ।

१८४।८ मा० भा० । ३।४, “ । २१ कु० । ५। ८३, १८६।३ वी० । १। ४५ ।

१८७।२३ कि० । १०। ७ ।

१८१।१ स्वर्गमपारिजातं कौस्तुभलक्ष्मीविरहितं मधुमथनस्य उरः ।

स्मरामि मथनपुरतः अमुग्धचन्द्रं हरजटाग्राग्नारम् ॥ रावण ४।२०

१८१।४ र० । ८। ६६, “ । १६ शि० । १। २७, १८२।४ मा० भा० । १०।१२ ।

१८२।७ शि० । १४। १५, “ । १० कि० । ३। ५ ।

१८३।२० चन्द्रसदृशं सुखमस्या अष्टतसदृशं सुखरसः ।

सकचग्राहरसोज्ज्वलचुम्बनं कसत्र सदृशं तसत्राः ॥

१८४।२ कमलकरा रम्भोरुः कुवलयनयना दृगाङ्गवदना सा ।

कथं नु नवचम्पकाङ्गी दृणालबाहुरपि आतपतौव ॥

१८७।८ र० । ६। ६०, “ । १५ कु० । १। २५, १८८।२ शि० । १६। ५२ ।

१८८।४ शोभेव लक्ष्मणमुखं वनमालेव विकटं हरिपतेरुरः । कीर्ति-

रिव पवनतमयम् आज्ञेव बलानि असत्र विलगति दृष्टिः ॥ रावण० १।४८ ।

२००।१ शि० । ३। ८ ।

२०२।८ व्यवसायरविप्रदोषो रोषगजेन्द्रहृदंष्ट्रकुलाप्रतिबन्धः । कथं

कथमपि दाशरथे जयकेशरिपञ्चरो गतो घनसमयः ॥ रावण० १४ ।

२०५।३ प्रस्फुरितोष्ठदलं तत्क्षणविगलितरुधिरमधुविच्छायम् ।

उत्खुडितकण्ठनालं पतितं स्फुटदशनकेशरं मुखकमलम् ॥

“ । १३ स कुम्भकर्णप्रतिबन्धनदण्डपरिघटितामर्षधोरविषः ।

गलितांशुकनिर्मोको जातो भीषणतरो दशानमभुजगः ॥

२०६।१७ शोभते विशुद्धकिरणो गगनसमुद्रं रजनिवेलालग्नः ।
तारामौक्तिकप्रसरः स्फुटविघटितमेघशुक्तिसमूहविमुक्तः ॥ रावण० २२ संपुट
for समुह ।

“१२४ वनराजिकेशहस्ताः कुसुमायुधसुरभिसङ्घरदध्वजपटाः । शशि-
करमुहूर्तमेघास्तमःप्रतिहस्ताः विश्वापयन्ति धूमोत्पौडः ॥

२०७।११ श० । २।११

“१२४ रविकरकेसरमिवहं शोभते धवलाभ्रदलसहस्रपरिगतम् ।
मधुमददर्शनयोग्यं पितामहोत्पत्तिपङ्कजमिव नभस्तलम् ॥ रावण० १७ ।

२०८।७ दीर्घो दिवसभुजङ्गो रविविस्मयणामणिप्रभं विकसन् ।

अपरसमुद्रमुपगतः सुवन् कञ्च, कर्मनिवहम् ॥ रावण० ।

“१२६ धूतमेघमधुकरा घनसमयाकर्षितध्वनतविमुक्ताः । नभःपादप-
शाखाः निजावस्थानमिव प्रतिगता दिवसाः ॥ रावण० १८ ।

“१२३ पौनपयोधरलग्नं दिशां प्रवसज्जलदसमयवित्तीर्णम् ।

सौभाग्यप्रथमचिह्नं प्रज्ञायति सरसनखपदमिव इन्द्रधनुः ॥ रावण० २१ ।

२०९।१६ २० । २।६

“१२३ सकलोद्गोतितवसुधे समस्तजीवलोकविस्तृणुत्प्रभावे । तिष्ठति
न चिरं रवाविव विधन (विभात) पतितापि मलिनता सत्पुरुषे ॥

रावण० ३ । ३१ ।

२१०।२ २० । ५।३७

“१७ अव्यवच्छिन्नप्रसृतः, अधिकमुद्धावति स्फुरितसूर्यच्छायः ।
उच्छ्वासः सुभगानां विषमस्खलितः महानदीनामिव स्रोतः ॥ रावण० ३।१७ ।
सुभङ्गाणं = सुभटानां for सुहगाणं ।

२१०।१४ विषवेग इव प्रसृतः यद् यद् अभिलेदि बहुलधूमोत्पौडः ।
श्यामलीभवति तत् तद् रुधिरमिव महोदधे विद्रुमवृन्तम् ॥ रावण० ५।५० ।

“१२१. २० । ६।६७ ।

२११।६ ततस्तेषां हतच्छायं निश्चललोचनशिखं प्रवसत्प्रतापम् ।

आलेख्यमदीपानामिव निजं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितम् ॥

“१२० कु० । ५।१५ ;

[रावण० २।४५ ।

२१२।१६ वरिण्या महानसकर्मलग्नमसिमलिनेन हस्तेन । क्षिप्तं
मुखं हसप्रते (?) चन्द्रावस्थं गतं पतत्रा ॥

“१२० रक्तोत्पलदलशोभा तस्यारक्षके सुरभिवारुणीभरिते ।

मदताम्यै र्मनोहरप्रतिमापतितै लोचनैश्च लघू ॥

२१३।२० श०, १।१७ । २१४।६ श०, १।२७ । २१५।११ । बा० रा० २।१७

२१६।२३ कि० । ८।३५—६ ।

२१७।२२ ग्रीष्मे दावाग्निमसिमलिनानि दृश्यन्ते विन्धप्रशिखराणि ।

आशासु प्रवसत्यधिकेन ? भवन्ति नवप्रावृद्धभाणि ॥

२१८।१ कसत्र वा न भधति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम् ।

सम्भ्रमरपद्माघ्रायिणि वारितं वामे सहस्वेदानीम् ॥

“११० दूरपरिवद्धरागे अवगूहति दिनकरे अपरदिशम् ।

असहमानेव किं लीयते प्रियतमप्रतत्रक्षदूषणं दिनलक्ष्मीः ॥

२२०।१८ पक्षवितमिव करपक्षवैः प्रस्फुटितमिव नयनैः ।

फलितमिव पीनपयोधरैः आर्याया लात्रण्यम् ॥

“१२६ देह इव पतति दिवसः कण्ठच्छेद इव लोहितो भवति रविः ।

गलति रुधिरमिव संज्ञा घूर्णते केश इव शिरसि च तिमिरम् ॥

२२६।२० मा० सा० ५।१०, २२७।१६ श० २।५ ।

“१२६ कालाक्षरदुःशिक्षित बालक रे लग मम कण्ठे ।

द्वयोरेव नरकनिवासः स्वमतं यदि भवति तदां भवतु ॥

२२८।२२ न मुञ्चन्ति दीर्घश्वासं न रुध्यन्ति न भवन्ति विरहक्लिष्टाः ।

धन्यास्तां येषां बज्जवस्तुभ वस्तुभो न त्वम् ॥

२३३।६ धैर्येण समं यामा हृदयेन सम मनिष्ठिता उपदेशाः ।

उत्साहेन सह भुजाः बाहेन समं गलन्ति अस्या उक्तापाः ॥

रावण० । ५।७ ।

“११२ धैर्यमिव जलसमूहं तिमिनिवहमिव सपञ्चपर्वतलोकम् ।

नदीस्रोतासीव तरङ्गान् रत्नानौघ गुह्यकगुणशतानि वहन्तम् ॥ रावण०

• २३४।१५ मा०, २।२ ; “१२३ वी० २।४० २३५।६ शि० । १०।३७.

२३६।५ . शि० । १०।२६ ।. २३६।१२ कु० • ५।७२.

२३७।३ मे० १।३८ ; “१२४ श० १।१ ; २३८।७ कु० । ५।८२.

२३८।१६ ‘सत्यं’ गुरवो गिरयः को भणति जलाशया न गम्भीराः ।

धीरैरपह्नुतुं तथापि खलु मम नास्ति उत्साहः ॥

२३९ । ५ किं जल्पितेन दशमुख जल्पितसदृशमनिर्वहन्. स्वभरम् ।

एतावज् जल्पित्वा सारं निधनमन्येऽपि वज्रधारासु गताः ॥

“ १२१ हन्तुमपि मार्गमाणः हन्तुं त्वरमाणस्यात्मनां दशवदसम् ।

किमिच्छसि कर्तुमस्याः ब्रह्मगपते प्रियमिति विप्रियं रघुपतेः ॥

“ । २४ प्रवुरयुवा ग्रामः मधुमासः यौवनं पतिः स्थविरः ।

भुक्तसुरा स्वाधीना असती मा भवतु किं न्वियताम् ॥

२४०।५ कथं मा क्षीयतां मध्येऽस्याः कन्दोद्वलसदृशाभ्याम् ।

अक्षिभ्यां यन् न दृश्यते घनस्तनभररुद्धप्रसराभ्याम् ॥

“ १२५ गमिताः कदम्बवाताः दृष्टं मेघान्धकारितं गगनतलम् ।

सहितो गर्जितशब्दः तथापि खलु अस्याः नास्ति जीविते आसन्धः ॥

रावण०

२४१।२० कि० । ८।३७.

“ १२६ यो यस्य हृदयद्वितो दुःखं दददपि स सुखं ददाति ।

दयितैरनखद्रुषितानामपि वर्तते स्तनानां रोमाक्षः ॥

२४२।७ ते विरलाः सत्पुरुषा ये अभणन्तो घटन्ते कार्यलाभे (कलाभे) ।

स्तोका एवं तेऽपि द्रुमा ये अज्ञातकुसुमनिर्गमा ददति फलम् ॥ रावण०

“ १२६ श० १।१ ; २४४।१ त्रि० । ३।६. •

“ १२१ • व्यवसितनिवेदितार्थः स सुग्रीवेण उपगूढः ॥ रावण० ४।५ ।

२४४ । १६ पतिता च.....जनकसुता । रावण० ११।५४ दfor ड •

“ १२१ रावण० ६।८१ ।

“ १२५ शैयं हरति विषादो विनयं यौवनमदः अमङ्गो लज्जाम् ।
एकान्तगृहीतपक्षः किं शंसतु यद् स्यापयति वयःपरिणामः ॥

२४५।४ मध्यस्थितधरणिधरं छिद्यमानसमुद्रमण्डलमुद्वेलम् ।
रविरथवेगविगलितं पतितमिव उत्कठाक्षकोटिचक्रम् ॥

“ १२६ किं० । ८।१६

२४७।२२ यथा यथा निशा समभ्येति तथा तथा वेपिततरङ्गप्रतिमापतितम् ।
क्लिकर्तव्यविमूढं वेपते हृदयमिव उदधेः शशिविम्बम् ॥ रावण० ५।१०.

२४८।१४ उ० । १।४३ ; “ १८ २० । ६।३५ ; “ १२२ २० । ६।६५.

२४९।७ कथं कथमपि विरचयति पदं मार्गं प्रलोकयति चेतसा विभ्रति ।
चोरवत् कविः अर्थं लब्धं दुःखेन स्यामेन निर्वृत्ति ॥

“ १२९ विकटे गमनसमुद्रे दिवसे सूर्येण मन्दरेणेव मथिते ।
जीयते मदिरेव सन्ध्या तस्या मार्गेण अस्तकलस इव शशी ॥

“ १३७ रतिचणालाभरणो नलिनीदलस्य गितपीवरस्तनकलसः ।
वहति प्रियसङ्गमेऽपि मदनाकल्पप्रसाधनं युवतिजनः ॥

२५१।२ मा० । २।४.

“ १३५ नवपञ्चवेषु लोलति घूर्णते विटपेषु चलन्ति शिखरेषु ।
तिष्ठति स्तवकेषु बलने वसन्तलक्ष्मीरशोकस्य ॥

“ १२५ अनया शरदा शशी शशिनापि निशा निशया कुमुदवनम् ।
कुमुदवनेन च पुलिनं पुलिनेन च शोभते त्रंसकुलम् ॥

२५४।५ मे० । १।२. २५६।२०—२ कु० । ४।२५—४.

२५७।१ रतजल्पिते यशोदया ।

अस्यामुखप्रेषिताक्षं निहतं हसितं वज्रवध्वा ॥

२५८।८ तद् दयिताभिज्ञानं यस्मिन्मयङ्गे राघवेण न निहितम् ।
सीतापरिमर्षेणैव वृद्ध स्तेनापि रोमाञ्चः ॥ रावण० ४२ ।

“ १३३ विन्दितरसातलेनापि विषधरपतिना अदृष्टमूलच्छेदम् ।

अप्राप्ततुङ्गशिखरं त्रिभुवनहरणप्रवर्धितेनापि हरिणा ॥ रावण० २।७-

“। १८. रणवृजयो दशमुखः सुरा अवध्याद् त्रिभुवनस्य दूमे ।

पतति अनर्थमिति स्फुटं विभीषणेन स्फुरिताधरं निःश्वसितम् ॥

२६३।६ र०।४।२८. २७४।१५ कु०।३।६७

२७४।२० र०।७।२२; २४ र०।७।२३,

२७५।२ र०।६।८० “। ६ कु०।३।६८; “ ११ मा०.मा०।१।३०.

“। २१ कु०।५।८५; २७७।३ मा० मा०।५।२८;

“। २३ अमर० ३४.

२७८।३ विकीणाति माघमासे पामरो.....दृष्टिं स सुसुरे

श्यामलायाः स्तने नियच्छन् ॥

“। ६ प्रकटितं सौभाग्यं ताम्रथा वृषभगोष्ठमध्ये ।

दृष्टवृषभस्य शृङ्गे अक्षिपुटं कण्डूयन्त्या ॥

“। ८ पुलकं जनयन्ति दशकम्बरस्य राघवशराः शरीरे ।

जनकसुतास्पर्शप्रदग्धा दूवं करतला अर्द्धविसृक्ताः ॥

“। ११ उद्वहति नवदण्डाङ्कुररोमाक्षप्रसाधितान्यङ्गानि ।

प्रावृणु लक्ष्म्याः पयोधरैः परिवेष्टितो विन्ध्यः ॥

२७८।१८ अ०; ५।२४; २८०।२० उ०।२।१०; २८१।५ कु०।३।३३.

२८२।२२ अ०।४।१६; २८३।५ कु०।३।७३; “। १० अ०।६।८.

२८३।१८ अ०।२।१०; २८४।३ अ०।४।८.

२८४।१७ र०।६।१३; “। २२ अ०।१।२२.

२८५।१ अ०।३।४१; “। ६ अ०।७।१८; “। १२ अ०।४।२१.

२८६।२ कु०।६।८४; “। २२। उ० ५।२४। २८७।५। अ०।१।८.

२८७।१३। उ०।५।३५; २८८।३। उ०।३।४४; “। ११ अ०।४।१८.

२८८। १८ मा० मा०। ५।३१; २८९।१, कि० ८।४५.

२९०।७ सहसा मां साध्यतां प्रियागमः तस्या निरहक्लिष्टायाः ।

अत्यन्तप्रहर्षेणापि या अन्धता सा कृतवदेव ॥

२८६।१४ रत्ना०। १।१३ ; “।२२ उ०। ३।५.

२८०।११ रत्ना०। ३।१७ ; “।१८ मा० मा०। ३।८।

२८१।१२. धरिणीधनस्तनमर्दनसुखनिपतितस्य भवत्पुथिकस्य ।

अवशट्टनाङ्गरतव्यावर्तितुदिवसाः सुखयन्ति ॥

“।१७। निद्रालसपूर्णमानवतंसवलदर्धतारकालोकाः।

कामस्यापि बुविषद्वा दृष्टिनिपाताः शशिसुख्याः ॥

“।२३। अवस्वपिति दत्तप्रतीपक्षेपणं प्रशियिलैरङ्गैः।

निवर्तितसुरतरसामुबन्धसुखनिर्भरं स्तुषा ॥

“।१६ रत्ना०। २८५।१ उ०। ५।१७.

२८५।११ वे०। १।३१. “।२४ कि०। १५।४.

२८६।१ कु०। ५। ५।३६ “।५, मे०। १।८६.

२८६।१२, उ०। ६।२६। “।१८ श०। ५।३५. “।२२ मा० मा०। १।२८.

२८७।६ उ०। १।३८; “।१२ र०। ७।१२।

“।२४ रन्धनकर्मनिपुणायाः (?) मांसरसरक्तपाटलसुगन्धम् ।

मुखमाकृतं पिवन् धूमायते शिखी न प्रज्वलति ॥

२८८।१ श०। ७।१७. “।७ उ०। १।८. “।१३ उ०। ४।१८ ;

२८८।१८ कि०। १।१८. “।२२ र० १।३।७२ ; २८८।१ र०। २।६२.

२८८।६ उ०। ६।१८ ; “।१६ कि०। ८।२८. “।१८ मा० मा०। २।५

“।२४। कु०। १।२८ ३००।१४२०। १।४५. “।१२ कु०। ६।४५।

३००।२२. धनुषोऽर्पणवक्ष रिविरचितकर्णावतंसकुण्डले ।

वाष्पगुर्वी निशब्ध्यते (?) बधूमुखे दृष्टिः ॥

३०१।१ प्रभवन्ति एव पुरुषाः महिलानां किं खलु सुभग विदितोऽसि ।

अनुरागनुलितायाः को दोषोऽभिजातः ॥

३०१।६ कु०। १।४४. “।२४ र०। ८।३७.

३०१।८ मा० मा०। ३।५. ३०३।६ शि०। ५।५०।

३०३।११. श०। १।१८. “।२० श०। १।१६. “।२४ वी०। १।३०।

३०४।३ वी० । १।२१. “१६ मा० मा० । १।१६ ।

“११४ कु० । ३।५३. “११७ कु० । ३।५४ ।

“१२० कु० । १।४२. “१२३ वि० । २६ ; ३०५।१ मा० मा० १।३३

३०५।१० कांदम्बलोचनानाम् उदंशुकप्रकटजघनानाम् ।

अवसन्नमज्जन्तीनां कृते कामो बहति चापम् ॥

“१२० अद्य मया तेन विना अनुभूय सुखानि अनिशं क्षरन्त्या ।
अभिनवमेषानां रघो निशामितो वध्यपटहं इव ॥

“१२६ एकस्मिन् ग्रन्थे स्मरतिरित्यादयो विविसर्गा दृश्यन्ते ॥

३०६।१ क्षणमात्रमपि न स्फुटति अनुदिवसदत्तगुरुसन्तापा ।
प्रच्छन्नपापशङ्केव श्यामली अस्माद् हृदया हि ॥

“१३ एवमेवाकृतपुण्यं अप्राप्तमनोरथा विवर्त्सेत् ।
जनवादोऽपि न जातस्तेन समं हलिकपुत्रेण ॥

“१५ गोत्रस्ववलनं श्रुत्वा अद्य मामि उत्सवदिवसे ।
वयमहिषसत्र मालेव मण्डनमसत्रा न प्रतिभाति ॥

“१७ श० । १।३० ।

“११५ अद्य मया गन्तव्यं घनान्धकारे तसत्र सुभगसत्र ।
आर्या निर्मौलिताक्षी पदपरिपाटिं घरे करोति ॥

“१२० नयनाभ्यन्तरघूर्णद्वाघ्रभरमग्न्यरया दृष्ट्या ।
मुनरुक्ते चण्डीयया बालक किं यन् न भणितोऽसि ॥

३०६।२३ । सर्वस्मिन्नपि दुग्धे तथापि खलु हृदयसत्र निर्वृतिरेव ।
यत् तेन नगरदाहे हस्तांहस्ति कुण्डो गृहीतः ॥

३०७।१ यद् यत् करोषि यद् यद् जल्पसि यद् यन् नियच्छसि ।
तत् तद्ब्रुषिचिताया दीर्घो दिवसो न संपतति ॥

“१५ मा० मा० । १।२६ ; “१२० कि० । २।५० ।

“१२३ शि० । २।६४ ; “१२६ शि० । १०।५२ ।

३०८।२ कु० । ७।१२ ; “१२३ कु० । १।२२ ; “११५ कि० । ८।१२ ।

“१८ राजते प्रियपरिरम्भणप्रसारितं सुरतमन्दिरद्वारे ।

हेलाहलहलायमानस्थूलस्तनभरे भुजलताकमलम् ॥

३०८।६ तावदेव रतिसमये महिलाणां विभ्रमा विरुजन्ति ।

यावन् न कुवलयदलसङ्कायानि मुकुलन्ति नयनानि ॥

“१५ एकं प्रहारोच्चाटं हस्तं मुखमारुतेन वीजयन् ।

सोऽपि हसन्त्या मया गृहीतो द्वितीयेन कण्ठे ॥

“११ अयि देवर किं न प्रेक्षसे आकाशं किं मुधा प्रलोकयसि ।

जायाया वाङ्मूले अर्धचन्द्राणां परिपाटिम् ॥

३१०।१३ का०

“१८ रत्ना० । २।१ दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेम मरणभरणं केवलमेकम् ॥

“१६ प्रतुप्रत्यिता न जल्पति गृहीता विस्फुरति चुम्बिता रुष्यति ।

वृष्णीभूता नववधूः कृता वराकेन दयितेन ॥

३११।५ मा० मा० १८. ६ ; “१८ मे० । २।४४ ।

“१५ र० । ८।४८ । “१८ कु० । ४।८ ।

“१३ कदलीगर्भसदृशे ऊरु दृढा हलिकस्तुषायाः ।

उल्लसति मखाञ्जलकाङ्क्षिणः स्वेदार्द्रितकरसत्र ॥

३१२।२१ प्राणिग्रहण एव पार्वत्या ज्ञातं सखीभिः सौभाग्यम् ।

पशुपतिना वासुकिंकङ्कणे अपसारिते दूरम् ॥

३१२।२६ उद्वहति दयितगृहीताधरेष्ठस्त्रीयमाणरोषप्रतिरागम् ।

पाण्यवसरन्मर्दिनं चषकमिव निजं मुखं बाला ॥

३१३।१५ मे० २।४८ ; “१३ । कु० । ३।३४ ।

“१६ कु० । ३।३७ । ३१४—६ । कु० । ३।३८—८ ।

३१४।२२ मध्याह्नप्रक्षितसत्रापि ग्रीष्मः पथिकसत्र हरति सन्तापम् ।

हृदयस्थितजायासुखसङ्गाङ्गजग्रीव्याजलप्रवाहः ॥

३१५।१ अधोमुखं (देशी० २१) तिष्ठति जायाग्रन्थे धरे हलिकपुत्रः ।

उत्तंक्षितनिधानानीव रमितस्थानानि प्रेक्षमाणः ॥

“ १४० । श्रु० । ६।४ ।

३१५।२४ । आदरप्रणामितोष्ठमवटितनाशमसम्बलितनिटालम् ।

वणभयलुप्तमुख्यांस्तस्याः परिचुम्बनं स्मरामः ॥

३१६।१ । तांपमपनयति न तथा चन्दनपङ्क्तोऽपि कामिमिथुनानाम् ।

यथा दुःसहे ग्रीष्मे अन्योन्यालिङ्गनसुखम् ॥

“ १४ । यथा यथा अस्याः परिचुम्बति मनुप्रभरिते निधुवने दयितः ।

अक्षिणी उपरि उपरि तथा तथा भिन्ने विगलतः ॥

“ १७ । मानद्रुमपक्षपवनस्य मामि सर्वाङ्गनिवृत्तिकरस्य ।

उपगूहनस्य भद्रं रतिताण्डवपूर्वरङ्गस्य ॥ णाड्य = नाटक for णाण्ड्य some.

“ ११० । श्रि० । १०।५४ ।

“ ११६ । न्यासमिव सा कपोले अद्यापि तव दन्तमण्डनं बाला ।

उद्भिन्नपुलकपरिवेष्टपरिगतं रक्षति वराकी ॥

३१६।२२ । दन्तक्षतं कपोले कचग्राहोद्वेक्षितो धन्विष्ठः ।

परिघर्णिता च हृष्टिः प्रियागमं साधयति बध्वाः ॥

“ १२५ । आर्यया नवनखक्षतनिधिरक्षणे गुरुयौवनोत्तुङ्गम् ।

प्रतिमागतनिजमयनोत्पलं चितं भवति स्तनपट्टम् ॥

३१७।२ । दरवेपमानोरुयुगलासु सुकुलिताक्षौषु ललितचिकुरासु ।

पुरुषायितासु कामः प्रियासु सज्जायुधो वसति ॥

“ १५ । = १५७।१० ।

“ १११ । = १६२।५ । =

“ ११४ । अद्यापि स्वेदजलाद्रे प्रत्येति न तस्या हलिकस्तुषायाः ।

फल्गूत्सवकर्दमः यस्तया दत्तः स्तनोत्सङ्गे ॥

“ ११७ । तेन हिरण्यवलयया दत्तः प्रहारोऽस्याः स्तनपट्टे ।

ग्रामतक्षणीभिरद्यापि दिवसं परिपालिता भ्रमति ॥

“ १२२ । सा त्वया स्वहस्तदत्तं फल्गूत्सवकर्दमं स्तनोत्सङ्गे ।
परिकुपिता इव साधयति स्नायिनी ग्रामतरुणीनाम् ॥ ”

“ १२४ । यदि स न वल्लभ एव नामग्रहणेन तस्य सखि कथम् ।
भवति मुखं ते रविकरस्पर्शविसंस्थमिव ताम्ररसम् ॥ ”

३१८।१ । स्वेदार्द्रितसर्वाङ्गी नामग्रहणेन तस्य सुभंगसत्र ।
दूतीं च प्रहिणुती तस्यैव धराङ्गणं प्राप्ता ॥

“ १३ । कथं नु गता कथं दृष्टा किं भणित्वा किं च तेन प्रतिपन्नम् ।
एवमेव न समत्येति पुनरुक्तजल्पमानायाः ॥ ”

“ १६ । वेपमानस्विन्नकराङ्गुलिपरिग्रहस्खलितलेखनीमार्गं ।
स्वस्तिरेव न समभ्येति प्रियसखि लेखे किं लिखामः ॥ ”

३१८।३ । शि० । १०।६३ ।

३१८।१२ । भवत्प्रथिकसत्र जाया आमोक्षणजीवधारणरहसत्रम् ।
पृच्छन्ती भ्रमति घरं धरात् प्रियविरहसाध्वसा ॥

“ १६ । किं न भणितोऽसि बालक ग्रामणीधूतया (बुद्धित्वा)
गुरुजनसमक्षम् । अनिमिषवक्त्रं (वक्त्रं) बलद्वदननयनाद्बहिर्दृष्टिभिः ॥ ”

३२०।४ । अनुक नाहं कुपिता उपगूहसि किं मुधा प्रसादयसि ।
तव मन्युसमुत्पन्नेन मम मानेनापि न कार्यम् ॥ ”

“ १४ । समसौख्यदुःखसंवर्तितानां कालेन रुद्धप्रेम्णाम् ।
मिथुनानां म्रियते यत् तत् खड्गं जीवति इतरन् मृतं भवति ॥ ”

“ १६ । मा० । मा० ४।७।

३२०।२६ । कुत्र आगतः प्रिय आर्यपुत्रि आर्येण कति दिनानि भवन्ति ।
एक एतावद् भणित्वा मोहं गता बाला ॥ ”

३२१।१२ । मामि हृदयमिव पीतं तेन यूना मज्जमानायाः ।
स्नानहरिद्राकटुकं अनुस्रोतो जलं पिवता ॥ ”

“ १५ । सत्यं जानाति द्रष्टुं सहस्रे जने युज्यते रागः ।

म्रियतां न त्वां भविष्ये मरणमपि स्नायनीयमसत्राः ॥ ”

“११८ गृहपतिसुतेन समर्थं सर्वमलोकमिव किं विचारयसि ।

धन्याया हलिककुमार्याः स्थाने जनवादः ॥

३२२।१५ कुपिता च सत्यभामा समेऽपि बंधूनां केवलमानक्षरणे ।

प्रकटितहृदयसारः प्रेमसङ्कर्षः प्रवर्तते मनुजः ॥

३२३।१२ विगलितवियोगवेदनं तत्क्षणप्रभ्रष्टराममरणायासम् ।

जनकतनयया केवलं लब्धं मूर्च्छानिमौलिताक्षया सुखम् ॥

रावण० ११।६८ ।

“११६ रावण० ११।७८ । “१२० । कु० १४।२०

“१२४ उ० । ३।३१ । ३१४।१७ र० २।१६.

३२४।२१ । अनुमरणप्रस्थितया प्रत्यागतजीविते प्रियतमे ।

वैधव्यमण्डनं कुलबध्वाः शोभनकं जातम् ॥

३२५।६ अनुनीय क्षणलैवसुखे पुनरपि संभरितमन्युदूनविह्वले ।

हृदये मानवतीनां चिरेण पतनगुरुः प्रसर्पति रोषः ॥

“११० मे०।२।४६ ; “११७ र० । ८।६५.

“१२३ मुखेप्रक्षकः पतिरस्याः सापि खलु प्रियरूपदर्शनोन्मत्ता ।

द्वावपि कृतार्थौ पृथिव्यां पुरुषमहिलानामिति मन्येते ॥

३२६।१ कु० १५।८६. “१७ र० ६।८५. “११३ कु० १७।६५.

३२७।१६ कुम्बन्ति ये मुहूर्तं कुपिता दासवत् ते प्रसादयन्ति ।

ते एव महिलानां प्रियाः शेषः स्वामिन् एव धरांकाः १ ॥

“१२५ सुरकुसुमै र्यदि कलुषितं यदि तैरेव पुनः प्रसादयामि त्वाम् ।

ततः प्रेम्णः क्षणोदरि अपराधस्य च न मे कृतमनुरूपम् ॥

३२८।१५ श० । ७।२१. “१२० वि० १४।६६.

३२९।५ वि० । ४।६७. ३३०।५ कु० । ७।२८. कु० १७. “११५३.

३३७।६ श्लोकारूढमधुमदा क्षणप्रह्लादा वराकदत्तोक्तापा ।

हसित्वा संस्थाप्यते प्रियेण संभरितलज्जिता कापि प्रिया ॥

३३८।४ यथा यथा जरापरिणतं भवति पतुर्गतिं विरूपमपि ।

कुलपालिताया स्तया तथा अधिकतर वस्त्रभो भवति ॥

“ १० घरिण्याः कर्मव्यवहलं प्रियतमे कुर्वति ।

अस्तुतार्थान्यपि जातानि भटिति शिथिलितान्यङ्गानि ॥ ”

“ १३ ताम्रमुखकुवाभोगा यथा यथा स्तना कौडन्ते कुमारौणात् ।

तथा तथा लब्धावास इव मन्मथो हृदयमाविशति ॥ ”

३३८।१६ वौ० । १।२१. “ १२२ । वि० । १।१६.

३३८।११ अगणितशेषयुवा बालक अधकान्तलोकमर्यादा ।

अथ सा भ्रमति दिङ्मुखप्रसारिताक्षी तव हृतेन ॥ ”

३३८।२५ र० । १२।८६. ३४० । १ र० । १२।५८.

३४०।३ र० । १२।७८. “ १। १७ मा० मा० । १० २१ ।

“ १२२ कथं न मध्य अस्याः कन्दोदलसदृशैः ।

अक्षिभि र्यो न दृश्यते घनस्तनकावरुद्यप्रसरैः ॥

“ १२५ र० । १५।१. ३४१।४ महाना० । ६।४०.

३४१।१३ वे० । २।१६. “ १। २३ । महाना० । ११ “ १५ ;

३४२।६ वौ० । ३।२४ ; “ १११ रत्ना० । ११ “ ११६ । उ० । १।३७.

३४३।८ महाना० । ३।५० ; “ ११३ । अमर० । १६ ; “ १। २६।प्र० ।

३४४।२१ = ३३७।२८ । ३४५।१ = २१२।१६.

“ १० कस्य करः वज्रपुण्यफलैकतरोखया निधीयते ।

स्तनपरिणहे मन्मथनिधानकलस इव प्ररोहः ॥

३४६।११ तथा सा जानाति जायालोके प्रच्छन्नमविनयं कर्तुम् ।

यथा प्रथममिव लिख्यते मध्ये चरितवतीनाम् ॥

३४७।३ अथ सा तत्र तत्रैव वाणीरवने चुपतसङ्केता ।

तव दर्शनं विमार्गति प्रभ्रष्टनिधानस्थानेव ॥

“ ५ । एष्यति प्रिय इति निमिषमिव जागृतं यामिन्याः प्रथमार्द्धम् ।

शेषं सन्तापपरवशाया वर्षमिवापकान्तम् ।

“ १६ = १८०।४।

“ १५ = २१७।२२ ।

“२३। अथ ० ८२१ परिदधसि लम्बदशां प्रसारकं सूत्रं प्रती-
युक्तम्। मांसस्य खादितुं तथा तुष्टिं कर्तुं, पुष्टिं पुष्टि, पुष्टि पुष्टि।

३४८।४ वी० ४।११

३४८।१ उ० १। “।३२।५। २० १२।५।३।८ मा० मा० ११ मा० मा०
३।१।१४। रावण० ११०।११८ गेष्वाद् for धेष्वाद्।

३५०।१ वीर० १०।३४ ; “१११ २० १०।१३ ;—१४ २० १३।३२.

२५ २० १६।४ ;—२५। मा० मा० २।११। ३५१।४ कि० १४।१४ ;

१० वीर० ५।५१ ; १७ श० १।२०।२० रत्ना० २।२० ; २५ कु० १।१५०।

३५२।२ रावण० ११।१०५ ; १५ वि० २।३। ; ८. कु० १०।३२।

“।११। अम० १५, १८। २० ६।६७ ; २२ कु० ३।७५।

३५३।१-४ कु० ५।६४-८२ ; १५ श० ७।३२ ; २० २० १४।८७।

३५४।२ रावण० ६ वेष्टे यस्य सवीडं बलितुं महति पुलकाचितस्तन-
कलसम्। प्रेमस्वभावविमुषितं द्वितीयावकाशगमनोत्सुकं वामार्धम् ॥

—२० २०।३।७० ; २५ मा० ४।२१ ; ३५५।४ उ० १।३१ ३५७।२०—

२५.२।१५।३५८।२५ वी० १।५५।

३६०।३ सराससारसरासा सोक्षासकमलभोजना ;

ससारसरासा सारससमानकूजिता ।

३६०।१७ न खलु केवलं दीपसिखासहस्रैः चम्पकैः प्रतिपन्नम् ।

कज्जलकायैमपि कृतमाभ्रमङ्गि भ्रमरैः ॥

३६२।१६। कि० ५।३० ; ३६४।१६ वी० ५।२२।

३६६।७ उ० ६।११ ; ३६७।११ कि० ५।३३।

३६८।२१ तस्या दर्शनसुभगे प्रणयस्खलनजनितो मुखे मनोहरे ।

रोषोऽपि हरति हृदयं मृगाङ्ग इव मृगलाञ्छने निषण्णः ॥

३७०।७ किं गुह्यजघनं भर इति भावयतः करतलात्तदलिकया ।

विधेः खाताङ्गलिस्तनविभ्रमं वहति अस्यास्त्रिवली ॥

“।१३ रत्ना० २।१०।

३७१।८ श्लोकापरः श्लोकापरिवर्तमानप्रवृत्तम् ।

भवति अद्वयवैशेष्यं उभयरसायत्तविभ्रमवत् १ सुखम् ॥

३७१।९ चोराः सभयसदृशां पुनः पुनः प्रेषयन्ति दृष्टीः ।

अहिरक्षितनिधिकलसे इव प्रौढमहिलास्तनोत्सङ्गे ॥

— १५५ २० । ११।२० ; ३७३।८ अमर २. “ १२२ मा० । मा० । पुं. १४.

३७४।२६ ऋ० १।३२. ३७८।२३. रत्ना० । १।७. ३७८।२६

वे० । १. इ ; ३८०।८ वेणी० । ३।४२ ; “ १५५ । मा० मा० । ६।१ ;

२३।२० । ७।६७ ; २६ । कु० । ५।३० ; ३८१।४ वी० । २।४२.

“ १२ कि० । १०।४ “ १२ वे० ३।३५ ; “ १७ कि० । १५।२.

३८२।६ उ० १।२३ ;

